

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TATAR TÜRKÇESİ
REMZİ VELİYEV – FACİGA
(İNCELEME- METİN-SÖZLÜK)

DANIŞMAN

Doç. Dr. Ahat ÜSTÜNER

HAZIRLAYAN

Selda TURHAN ARSLAN

ELAZIĞ – 2006

T.C.
FIRAT ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI ANABİLİM DALI
YÜKSEK LİSANS TEZİ

TATAR TÜRKÇESİ
REMZİ VELİYEV – FACİGA
(İNCELEME- METİN- SÖZLÜK)

Bu tez ...../...../..... tarihinde a a ıdaki jüri tarafından oy birli i /oy çoklu u ile kabul edilmi tir.

Danışman

Üye

Üye

Bu tezin kabulü, Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulu'nun ...../...../..... tarih ve .....sayılı kararıyla onaylanmıştır.

Fırat Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Tatar Türkçesi
Remzi Veliyev – Faciga
(İnceleme- Metin- Sözlük)

Selda TURHAN ARSLAN

2006, Sayfa: XIII +282

Özet

"Tatar Türkçesi Remzi Veliyev – Faciga (İnceleme, Metin, Sözlük)" isimli çalışma Giriş, İnceleme, Metin ve Sözlük olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde, Tatar adı, Tatar Türklerinin tarihi, Tatar Türk boyları, Tataristan Özerk Cumhuriyeti, Kazan Tatar Türklerinin nüfusu, Kazan Tatar Türkçesi, Tatar Türklerinin Edebiyatı ve Tatar Türklerinin din anlayışları, hakkında bilgi verilmiştir.

İnceleme bölümünde, Kazan Tatar Türkçesinin gramer özellikleri yer almaktadır. "Faciga" adlı eserin dil özellikleri metinden örneklerle Türkiye Türkçesiyle karşılaştırılarak tespit edilmiştir.

Metin bölümünde Remzi Veliyev'in "Faciga" adlı eseri Kiril alfabesinden Latin asıllı Türk alfabesine çevrilmiştir. Eserde, Tatar halkının geçmişinden, türlü engelleri aşan ulu bir halk olduğundan bahsedilmektedir. Kendi devletleri varken uzun süre (beş yüz yıla yakın) devletsiz, ezilmiş halde yaşamalarına rağmen kendi dillerini, milli unsurlarını ve ahlaklarını kaybetmedikleri vurgulanmaktadır.

Sözlük bölümü, Faciga adlı eserde geçen kelimelerin Türkiye Türkçesindeki karşılıklarından oluşmaktadır.

Anahtar kelimeler: Tatar, Türk, Faciga, ses bilgisi, şekil bilgisi.

Fırat University
Social Science Institute
Turkish Language and Literature Main Science Branch
Higher Education Thesis

Tatar Turkish
Remzi Veliyev – Facıga
(Study- Text- Dictionary)

Selda TURHAN ARSLAN

2006, Page: XIII+282

Summary

The study called “Tatar Turkish, Remzi Veliyev – Facıga, Study, Text, Dictionary” is formed from four section which are introduction, study, text and dictionary.

At the introduction section, the information was given about the name of Tatar, the history of Tatar Turkish, Tataristan autonomous republic, the population of Kazan Tatar Turks, Kazan Tatar Turkish, the literature of Tatar Turks, and the religious understanding of Tatar Turks.

At the study section, the grammar features of Tatar Turkish takes part. The language features of the work called “facıga” was determined comparing to Turkey Turkish with the examples from the text.

At the text section, the work called “Facıga” of Remzi Veliyev was translated from Kiril alphabet into the Latin origin Turkish alphabet. At the work, it was mentioned about the history of Tatar people and their being a great people who passed over various difficulties. It was emphasized that although they lived without having a state and distressed for a long time (approximately 500 years) they could keep their language, culture and morality.

Dictionary section is formed by the equivalent of the Turkey Turkish of the words in the work “Facıga”.

Key words: Tatar, Turkish, Facıga, voice information, shape information.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
SUMMARY	IV
İÇİNDEKİLER	V
ÖN SÖZ	XII
TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ	XIII
KISALTMALAR.....	XIV

BİRİNCİ BÖLÜM**I- GİRİŞ**

1-TATAR ADI.....	1
2- TATAR TÜRKLERİNİN TARİHİ.....	5
3- TATAR TÜRK BOYLARI.....	9
3.1. İdil Ural Tatar Türkleri.....	9
3.1.1. Kazan Tatar Türkleri.....	9
3.1.1.1. Tipterler.....	9
3.1.1.2. Perm Tatar Türkleri.....	9
3.1.1.3 Nukrat Tatar Türkleri.....	9
3.1.1.4. Besermenler.....	9
3.1.2. Mişerler.....	9
3.1.3. Kreşinler veya Kriyaşenler.....	9
3.1.4. Kasım Tatar Türkleri.....	10
3.2. Astrahan Tatar Türkleri.....	10
3.3. Sibiryâ Tatar Türkleri.....	10
3.4. Kırım Tatar Türkleri.....	10
3.5. Litvanya Tatar Türkleri ve Polonya Tatar Türkleri.....	10
4. TATARİSTAN ÖZERK CUMHURİYETİ.....	12
4.1. Yerleşim Yerleri.....	13
4.2. Nüfus.....	14

4.3. Kazan Tatar Türkleri.....	16
4.4. Kazan Tatar Türk Ekonomisi.....	17
4.5. Kazan Tatar Türklerinin Din Anlayışları.....	19
4.6. Kazan Tatar Türklerinin Kullandığı Alfabeler.....	22
4.7. Kazan Tatar Türklerinde Eğitim.....	26
5. KAZAN TATAR TÜRKÇESİ.....	29
6. KAZAN TATAR TÜRKLERİNİN EDEBİYATI.....	32
6.1. Kazan Tatar Edebiyatçıları:.....	40
6.1.1. Muhammedyar:	40
6.1.2. Mevla Kulu:.....	42
6.1.3. Abdi:.....	43
6.1.4. Mecit Gafuri:.....	44
6.1.5. Segiyst Remiev:.....	44
6.1.6. Abdullah Tukay:.....	46
6.1.7. Necip Dumavi:	47
6.1.8. Kayyum Nasiri :.....	48
6.1.9. Ayaz İshaki:	48
6.1.10. Fatih Kerimi:	48
6.1.11. Razil Veliyev.....	49

İKİNCİ BÖLÜM

II. DİL İNCELEMESİ

1- SES BİLGİSİ:	51
1.1. Ünlüler:	51
1.1.1. a.....	51
1.1.2. ê.....	51
1.1.3. ı.....	51
1.1.4. é.....	52
1.1.5. i.....	52
1.1.6. u.....	52

VII

1.1.7. ü.....	52
1.1.8. o.....	52
1.1.9. ö.....	53
1.1.10. Ünlü Uyumları.....	53
1.1.10.1. Büyük Ünlü Uyumu.....	53
1.1.10.2. Küçük Ünlü Uyumu.....	53
1.1.11. Ünlülerle İlgili Bazı Özellikler.....	54
1.2. Ünsüzler.....	54
1.2.1. Tatar Türkçesinde Ünsüzlerle İlgili Özellikler.....	55
1.2.2. Ünsüz Uyumu.....	56
2. ŞEKİL BİLGİSİ.....	58
2.1. Yapım Ekleri.....	58
2.1.1. İsimden İsim Yapan Ekler.....	58
2.1.1.1. +lık /+lik /+lek /+lak.....	58
2.1.1.2. +çı /+çe.....	58
2.1.1.3. +lı /+li / +lé.....	58
2.1.1.4. +sız /+siz /+sez.....	58
2.1.1.5. +çık /+çik/ +çek.....	58
2.1.1.6. +ça / +çe.....	58
2.1.1.7. +daş / +deş / +taş /+teş.....	58
2.1.1.8. +çıl /+çil /+çal /+çel.....	59

VIII

2.1.1.9. +rak /+rék.....	59
2.1.1.10. +gılt / +gélt / +kılt / +kélt.....	59
2.1.2. İsimden Fiil Yapan Ekler.....	59
2.1.2.1. -la / -lé.....	59
2.1.2.2. -lan / -len.....	59
2.1.2.3. -laş / -leş.....	59
2.1.2.4. -a / -e.....	59
2.1.2.5. -ay / -ey.....	59
2.1.2.6. -al / -el.....	59
2.1.2.7. -gar / -ger / -kar / -ker.....	59
2.1.2.8. -ar / -er / -r / ér / -r.....	59
2.1.3. Fiilden İsim Yapan Ekler.....	59
2.1.3.1. -ma / -me.....	59
2.1.3.2. -ış / -éş / -i ş.....	59
2.1.3.3. -ık / -ék / -k.....	60
2.1.3.4. -gı / -ge / -k1 / -ke.....	60

2.1.3.5. –gıç / -geç / -kıç / -keç.....	60
2.1.4. Fiilden Fiil Yapan Ekler.....	60
2.1.4.1. –ıl / -él /-I.....	60
2.1.4.2. –ış / éş / ş.....	60
2.1.4.3. –dır / -dér / -tır / -ter.....	60
2.1.4.4. –ıt / - ét / -t.....	60
2.2. Çekim Ekleri.....	60
2.2.1. İsim Çekim Ekleri.....	60
2.2.1.1. Çokluk Eki.....	60
2.2.1.2. İyelik Ekleri.....	60
2.2.1.3. Yalın Hâl.....	61
2.2.1.4. İlgi Hâli.....	61
2.2.1.5 Yükleme Hâli.....	61
2.2.1.6. Yönelme Hâli.....	61
2.2.1.7. Ayrılma Hâli.....	62
2.2.1.8. Eşitlik Hâli.....	62
2.2.1.9. Vasıta Hâli.....	62
2.2.1.10. Aitlik Eki.....	62

2.2.1.11. Soru Eki.....	62
2.2.2. Fiil Çekim Ekleri.	62
2.2.2.1. Şahıs Ekleri.....	62
2.2.2.1.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri.....	63
2.2.2.1.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri.....	63
2.2.2.1.3. Emir Kökenli Şahıs Ekleri.....	63
2.2.2.2. Zaman ve Şekil Ekleri.....	64
2.2.2.2.1. Bildirme Kipleri:	64
2.2.2.2.1.1. Öğrenilen Geçmiş Zaman.....	64
2.2.2.2.1.2. Görülen(Bilinen) Geçmiş Zaman.....	64
2.2.2.2.1.3. Şimdiki Zaman.....	65
2.2.2.2.1.4. Gelecek Zaman.....	65
2.2.2.2.1.5. Geniş Zaman.....	65
2.2.2.2.2. Tasarlama Kipleri.....	65
2.2.2.2.2.1. Şart kipi.....	65
2.2.2.2.2.2. Gereklilik Kipi.....	66
2.2.2.2.2.3. Emir Kipi.....	66
2.2.2.2.2.4. İstek Kipi.....	66

2.2.2.2.3 Yeterlik.....	66
2.2.2.2.4. Fiillerin Birleşik Çekimi.....	67
2.2.2.2.4.1. Rivayet.....	67
2.2.2.2.4.1.1. Şimdiki Zamanın Rivayeti.....	67
2.2.2.2.4.1.2. Anlatılan Geçmiş Zamanın Rivayeti.....	67
2.2.2.2.4.1.3. Geniş Zamanın Rivayeti.....	67
2.2.2.2.4.1.4. Gelecek Zamanın Rivayeti.....	67
2.2.2.2.4.1.5. Şart Kipinin Rivayeti.....	68
2.2.2.2.4.2. Hikâye.....	68
2.2.2.2.4.2.1. Anlatılan Geçmiş Zamanın Hikâyesi.....	68
2.2.2.2.4.2.2. Şimdiki Zamanın Hikâyesi.....	68
2.2.2.2.4.2.3. Geniş Zamanın Hikâyesi.....	68
2.2.2.2.4.2.4. Gelecek Zamanın Hikâyesi.....	68
2.2.2.2.4.2.5. Şart Kipinin Hikâyesi.....	68
2.2.2.2.4.2.4. Gereklik Kipinin Hikâyesi.....	68
2.2.2.2.5. İmek ve İken Fiilleriyle Yapılan İsim Çekimi.....	68
2.2.2.2.5.1. Geniş (veya Şimdiki) Zaman.....	68
2.2.2.2.5.1. Öğrenilen Geçmiş Zaman.....	69
2.2.2.2.5.3. Görülen Geçmiş Zaman.....	69
2.2.2.2.6. Olumsuzluk.....	69
2.3. Sıfat–Fiiller.....	70
2.3.1. -acak / -ecek.....	70
2.3.2. -gan /-gen / -kan / -ken	70
2.3.3. -mas /-mes)	70
2.3.3. -uçı /-üçe	70
2.3.4. -mış / -miş.....	70

2.4. Zarf–Fiiller.....	70
2.4.1. -a /-e / -y / -y1 / -1	70
2.4.2. -gaç /-gaç / -geç / - kaç/ -keç	70
2.4.3. -ganç1 /-genç1 / -kanç1 / -kenç1.....	70
2.4.4. -mıyça /-miçe.....	70
2.4.5. -ıp /-ep / -p.....	70
2.5. İsim – Fiiller.	71
3. KELİME TÜRLERİ:	72
3.1. Zamirler:	72
3.1.1.Kişi Zamirleri.....	72
3.1.2.Dönüşlülük Zamiri.....	72
3.1.3. İşaret Zamirleri.....	72
3.1.4. Belirsizlik Zamirleri.....	72
3.1.5. Soru Zamirleri.....	72
3.2. Sıfatlar.....	73
3.2.1. Niteleme sıfatları.....	73
3.2.2.Belirtme Sıfatları	73
3.2.2.1. İşaret Sıfatları.....	73
3.2.2.2. Sayı Sıfatları:	73
3.2.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları.....	73
3.2.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları.....	73
3.2.2.2.3. Kesir Sayı Sıfatları.....	73
3.2.2.2.4. Üleştirme Sayı Sıfatları.....	73
3.2.2.3. Belirsizlik Sıfatları.....	74
3.2.2.4. Soru Sıfatları.....	74
3.3. Zarflar:.....	74
3.3.1. Zaman Zarfları.....	74
3.3.2. Yer – Yön Zarfları.....	74
3.3.3. Nitelik (Durum) Zarfları.....	74

XIII

3.3.4. Miktar Zarfları.....	75
3.3.5. Soru Zarfları.....	75
3.4. Edatlar.....	75
4. SONUÇ.....	76

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. METİN.....	79
1- METNİN (FACİGA ROMANININ) ÖZETİ.....	79
2. METİN (FACİGA.....	84

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

IV. SÖZLÜK.....	259
BİBLİYOGRAFYA.....	287
ÖZGEÇMİŞ	292

ÖN SÖZ

Milleti millet yapan değerlerin en önemlilerinden biri dildir. Dil milleti var eden, millet olarak kalmasını sağlayan en önemli ögedir. Dilini koruyan, diline sahip çıkan topluluklar, soydaşlarından farklı ülkelerde yaşamak zorunda kalsalar da millî kimliklerini korumuş olurlar.

Türk toplulukları tarih boyunca dünya üzerinde çok geniş bir coğrafyaya yayılmış, farklı ülkelerde yaşamak zorunda kalmışlardır. Değişik coğrafyalara yayılan Türk toplulukları içerisinde gittikleri yerlerin kültüründen, dininden etkilenerek dillerini koruyamayan, zamanla millî varlıklarını yitiren Türk toplulukları da olmuştur. Bunlar tarih sahnesinden silinmiştir. Fakat bunun yanı sıra yaşadıkları bölgede karşılaştıkları her türlü zorlukla mücadele ederek dillerini, dinlerini ve kültürlerini koruyan, bu sayede tarih sahnesinde kalmayı başaranlar da olmuştur. Bunu başaran Türk topluluklarından biri de Kazan Tatar Türkleridir.

Kazan Tatar Türkleri birçok baskı altında kalmalarına rağmen yeryüzünde kalma ve millet olma mücadelesi vermektedirler. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla ortaya çıkan Özerk Tatar Cumhuriyeti'yle birçok alanda olduğu gibi dil ve edebiyat alanında da ilişkilerimiz gelişmeye başlamıştır. Çeşitli sahalarda devam eden bu ilişkilerin bir yönü, her iki topluluğa ait eserlerin bir lehçeden diğerine aktarılmasıdır. Bu çalışma, kültürel yakınlaşmaya büyük katkı sağlayan bu tür çalışmalara küçük de olsa bir katkıda bulunmak düşüncesiyle yapılmıştır.

Tarihî ayrılığın ortaya çıkardığı lehçe farklılıkları, dilde görülen ses, şekil ve kelime dağarcığındaki farklılıklar da bu tür çalışmalarla görülecek ve bu tanınma bir yakınlaşma yaratacaktır. Tatar Türklerinin, yaşadıkları zorluklara rağmen, millî varlıklarını koruma mücadelesini konu edinen Faciga adlı bu eserde özellikle Rusçadan alınmış pek çok sözcük bulunmaktadır. Bu sözcüklerin karşılığına, Tatarca – Türkiye Türkçesi sözlüğünde yer almadıkları ve anlamları tespit edilemediği için, oluşturduğumuz sözlükte yer verilmemiştir.

Çalışmama başlarken tez konumu belirlemede yardımcı olan Yard. Doç. Dr. Ercan Alkaya'ya teşekkürlerimi sunarım.

Çalışmamın her safhasında değerli mesailerini harcayarak yol göstericilik yapan ilgisini, desteğini ve yardımını esirgemeyen, tezimi hazırlarken karşılaştığım her türlü zorlukların üstesinden gelmemi sağlayan değerli danışman Hocam Doç. Dr. Ahat Üstüner'e teşekkürlerimi borç bilirim.

Elazığ – 2006

Selda TURHAN ARSLAN

TRANSKRİPSİYON İŞARETLERİ

ñ	: Damak n'si
é	: Kapalı e
x	: Hırıltılı h
Q, q	: Art damak k'si
w	: Çift dudak v'si

KISALTMALAR

Age	: Adı geçen eser
C.	: Cilt
ev.	: Çeviren
S.	: Sayı
s	: Sayfa
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği
TDAV	: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı
TDEK	: Türk Dünyası El Kitabı
TDK	: Türk Dil Kurumu
TİSAV	: Türkiye ve Türk Dünyası İktisadî ve Sosyal Araştırmalar Vakfı
TKAE	: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü
Yay	: Yayımlı
yy.	: yüzyıl

BİRİNCİ BÖLÜM

I- GİRİŞ

1. TATAR ADI

Tatar adının anlamıyla ilgili birbirinden farklı birçok görüş ortaya atılmıştır. Türkologlar Tatar adının kökeni hakkında farklı fikirler ileri sürmüşlerdir. Bu fikirlerden bazıları şunlardır:

“VIII. yüzyıla ait Orhun – Yenisey yazıtlarında “Türk” kuvvet güç adının yanında, “Tokuz Tatar” tamlamalarında Tatar adına rastlamaktayız. Buna göre dokuz veya otuz kabileden oluşmuş bu halk, Radloff ile Thomsen’in ifadelerince “Mo ol”, Barthold’un fikrine ‘muhtemelen gayri Türki’ idi.” (Arat, 1996:278)

Avrupalılar, bilhassa Ruslar Çingiz devrinden itibaren Türk – Mo ol Devleti’ne, Tatar imparatorluğu (Türk ve Mo oları ayırmadan), Tatar Devleti demişlerdir. Sonraları Ruslar zapt ettikleri Kazan, Astrahan, Kırım, Sibir, Türkistan ve Kafkasya gibi ülkelerde karıştıkları Türk boylarını da genellikle “Tatar” diye isimlendirmişlerdir. Fakat bu sözü hiçbir zaman “Mo ol” anlamında kullanmamışlardır. (Temir, 1971:41)

Tatar sözü Türkler için de yabancı sayılmaz. Kağarlı Mahmut; “Tatar, Türklerden bir zümredir.” demektedir. Ayrıca eserinin birçok yerinde Tatar’ı da Türkurları arasında saymaktadır. (Taymaz, 1942:18)

Son dönem, araştırmacılarının bir kısmı ise Tatarların büyük Türk ailesinin öz evladı olduğunu fikrindedir.

Bugün eski Sovyetler Birliği’nde yaşayan iki halk resmi olarak “Tatar” adını kendi uluslarını ifade etmek için kullanıyorlar. Bunlardan biri Orta Asya’da yaşayan yedi milyonluk Kazan Tatar Türkleri diğeri ise Kırım’ın en eski sakinlerinden olan Kırım Tatar Türkleridir.

Rusya sınırları içinde kalan birçok Türk boyu gibi Kazan bölgesi Türkleri de Tatar adı ile anılmaktadır. Bu ad daha sonraları Kırım, Sibirya, Litvanya, Polonya ve benzeri bölgelerde yaşayan Türkler için de kullanılmıştır. Böylece Kazan Tatarları, Sibirya Tatarları, Kırım Tatarları şeklinde kullanılarak değişik Türk topluluklarının ortak adı haline gelmiştir. (Cafero lu, 1988:73)

Tatar adıyla ilgili birçok makale yayımlanmıştır. Bu bilimsel çalışmalar sürerken, diğer yandan “Tatar” adının yanlış olduğu, bu adı Rusların taktığı ve Tatarların aslında dil boyu Bulgar Devleti’nin varisleri olarak “Bulgar” adını almalı

gerekti i fikrini savunanlar olmu tur. “Bulgar el-Cedid” adlı cemiyet evi bu e ilimin en güçlü temsilcisi olarak mücadelesini sertle tirmi , oldukça etkili basın propaganda faaliyetlerini yürütmektedir. (Devlet, 1993: 63-82)

Tatar adı çe itli kaynaklarda da ki isi, barbar, vah i, okçu, put, defter, su mo olu, yabancı gibi anlamlarda açıklanmı tır. (Özkan, 2003:209)

Tatar adının, Çinlilerin Mo olları a a ılamak için kullandıkları Çince Tadan veya Dadan sözünden türedi i ve Cengizhan soyundan gelen Mo ol kabilesinden birini i aret etti i ancak Cengiz Han’ın 1206 tarihli buyru undan sonra istila edilen ülkelerdeki bütün halklara Tatar adı verilmesiyle birlikte Tatar sözünün “istila edilmi bölge halkı” anlamında kullanıldı ı da belirtilmektedir. (Er, 2000:27-30)

Bir dönemler Ruslar tarafından kötölenen “Tatar” adını artık çok kimse çekinmeden kullanmaktadır. Bilhassa Ruslar ve di er yabancılarla birlikte ya amak zorunda olan Kırım ve Kazan Tatarları milli kimliklerini ancak “Tatar” adıyla açıklayabilmektedirler. (Devlet, 1994:17-20)

Tatar boy adı, ilk olarak Kültigin (Do u 2.-3.st) ve Bilge Ka an Yazıtları’nda di er Türk boy adlarının yanında Otuz Tatar ve Tokuz Tatar ekinde geçmektedir. Tatar Türkleri bu devirde Uygur bölgesinin do usunda ya ıyordu. (Kazan Tatar Türkleri www.aliakis.org)

Tatar adına Çin kaynaklarında ise IX. yüzyılda rastlanmaktadır. Edebiyatımızın en büyük aheserlerinden olan Dede Korkut Hikâyelerinde de Tatar adı geçmektedir. Bu kaynakların dı nda Kabusnâme’de de Tatarlar dokuz Türk kavminden biri olarak gösterilmektedir. Yine Dîvânü Lûgâti’t-Türk’te Tatarlar Türk Kavimlerinin arasında sayılmaktadır. Tarih-i Fahreddin Mübarek ah’taki Türk kavimlerine ait listede de Tatar isminin oldu u görölmektedir. (Özkan, 2003:208)

Yakın zamana kadar Ruslar, Avrupa Rusyasında ya ayan bütün Türk soylu Müslümanlara, batılı yazar ve ara tırmacılar ise Türkistan ve Karadeniz’in kuzeyinde ya ayan Türklere Tatar demi lerdir. Osmanlı Devleti’nde XVI. yüzyıldan itibaren kuzey Türkleri için kullanılmı tır. slam Dünyası’nda ilk zamanlarda Tatar sözü ile Mo ollar kastedilmekteydi. Arap Tarihçilerinden bnül Esir, bn Kesr, bn Haldun; Cengiz Han ve ordusu için Tatar sözünü Mo ol yerine kullanmı lardır. (Özkan, 2003:209)

Tatar adını tanımlayan birçok kaynaktaki ortak görü XIV. yüzyılda Altın Ordu Hanı Toktamı , Timur’a yenilince birlik bozulmu ve Türk asıllı, Türkle mi topluluklardan olu an Kazan, Kırım, Astrahan ve Kasım hanlıkları ortaya çıkmı tır. Bu

dönemden itibaren Tatar adı kavmi, ırkî veya soyla ilgili mensubiyet ifadesi olmaktan çıkmı Türk-Mo ol mparatorlu u'nun varisi olan bu hanlıkların tebaası olanlar için kullanılan siyasi bir terim haline gelmiştir. Böylece Tatar adı Mo ollarla ilgili bir söz olmaktan tamamen çıkmı Cengiz'in kurdu u Türk-Mo ol mparatorlu u'nun varisi olanlar için kullanılmı tır. (Maksudo lu, 1996:22-29)

Ba langıçta bu ekilde ortaya çıkan, bir siyasi mensubiyet ifadesi olan Tatar adı, XX. yüzyılın ba larında milliyet anlayı nı kuvvetlendirmek amacıyla Ruslar arasındaki Türkleri ifade etmek için kullanılmı tır. (Maksudo lu, 1996:22-29)

Tatar adının Hazar, Bulgar, Balkan, Sabir, Mi er gibi Türkçe bir söz oldu u “yabancı, ba ka kabileye mensup” anlamına gelen tat kelimesiyle, ki i anlamına gelen er sözünün birle mesiyle ortaya çıktı ı yolunda görü lerde vardır. (Özkan, 2003:208)

Tatar sözü, halk adı olarak Avrupa'da XIII. asır ba nda Mo ol-Tatar hareketine ba lı olarak yazılır. Fransız Kralı onlardan korkarak Tatar adını Grek mitolojisindeki ölülerin yeraltı hükümdarlı nı, cehennemi ifade eden Tatar sözüne ba lar, bundan sonra Batı Avrupa XX. asıra kadar “Tatar” kavim adını “Tartar” diye bozarak kullanılır. (Öner, 2001:61)

Rus sömürgecili inin güçlü olarak hissedildi i dönemlerde Kazan ve Kırım Türkleri Tatar adlandırmasını tam olarak kabul etmemi lerdii. Bu ismin Ruslar tarafından verildi ini dü ünerek Kazan Türkleri, Kazanlılar; Kırım Türkleri, Kırimlılar gibi ifadeleri daha çok kullanmaktaydılar. Ancak son yıllarda Tatar adının bu adla anılan Türk topluluklarınca da benimsendi i ve yaygın olarak kullanıldı ı görülmektedir. (Özkan, 2003:209)

XIII. yüzyılda Çin'in çok büyük bir bölümü, Türkistan, ran, Irak, Suriye, Anadolu, bugünkü Rusya, Kafkasya, Kırım, Ukrayna, Polonya, Tatarlar (Mo ollar) tarafından zaptedildi. Bu Tatar hâkimiyeti altında ya ayan milletler de Tatar (Mo ol) sülâlesinin hanedanlarının idaresinde ya adıkları için Tatar adıyla anıldılar.(Maksud, 1996:2)

Osmanlılar ise, miladi XVI. asırdan ba layarak “Tatar” deyimini Kuzey Türkleri için kullanmı lardır. (Maksud, 1996:2)

Tatar adının anlamıyla ilgili görü leri kısaca ikiye ayırabiliriz. Olumlu ve olumsuz görü ler. Bu görü leri de erlendirdi imiz de olumlu görü lerin a ır bastı nı söyleyebiliriz. Abdulla Taymas, Dîvânü Lûgati't Türk'ü esas alarak Tatarların Türklerden bir zümre oldu unu belirtmektedir. Nadir Devlet de Tatarların Türklerden

bir zümre olduğunu belirtir. Mahmut Maksutoğlu'na göre Tatarlar, Moğolların varisidir. Mustafa Öner de bu görüşe katılır. Tatar adının kökeni ile ilgili önemli görüşlerden biri de Çinliler Doğu komşularını kendi dillerinde 'pasaklı' anlamına gelen 'ta-ta' kelimesinden türettikleri Tatar ile isimlendirmişlerdir. Daha sonra bu kelime 'vahşi' anlamını kazanarak bu anlamla Arapça ve Farsçaya geçmiştir.

Belki de Tatar kelimesinin kökeni konusundaki ihtilâf, tarih boyunca değişik birçok milleti isimlendirmek için Tatar isminin kullanılmasından kaynaklanmaktadır.

Görüldüğü gibi birçok kaynakta Tatar adının anlamı ile ilgili farklı farklı görüşler mevcuttur. Bu görüşlerin herhangi birini temel görüş olarak kabul edemeyiz. Bu yüzden Tatar adıyla ilgili birçok araştırmacının görüşlerine yer verdik. Bu görüşler birbirinden farklı olsalar da ortak oldukları nokta Tatar Türkleri, Türk kavimlerinden biridir.

2- TATAR TÜRKLERİNİN TARİHİ

Tarihî vatanları, İdil boyu ile Urallar arasında kalan Tatar Türklerinin tarihi ile ilgili birbirinden farklı görüşler öne sürülmüştür. Bu görüşler birbirinden farklı olsa da en çok savunulan görüş Tatar Türkleri Bulgar Türklerinin devamıdır. Diğer görüşlerden bazıları ise şöyledir:

“Tatar Türkleri, soy olarak Bulgar ve Kıpçak Türklerine dayanmaktadır. Avrupa Hun Devleti’nin batı kolunu oluşturan Oğurlar, 463 yılında İdil, Tuna ve Kafkasya Oğurları olmak üzere üçe ayrılmışlar ve 482 yılında itibaren Bizans kaynaklarınca Bulgar adıyla anılmışlar. İdil Bulgarları, İdil Bulgar Devleti’ni kurmuşlar ve Şelkey oğlu Almış Han zamanında X. yüzyılının başlarında Müslüman olmuşlardı.” (Arel, 200:346)

“Batuhan önderliğinde XIII. yüzyılın başlarında bu bölgeyi hâkimiyeti altına alan ve bazı İslami kaynaklarda Tatar adıyla anılan Moğollardan önce, takriben XI. yüzyıldan itibaren bu bölgeye gelen Kıpçak Türkleri ile bu bölgenin eski yerleşik topluluklarından olan Müslüman Bulgar Türkleri zaman içinde karışıp kaynaşarak bugün Tataristan’da yaşayan Türkleri meydana getirmişlerdir.”(Taymaz, 1996:16-17)

Hiçbir halk herhangi bir kabilenin üremesi sonucu meydana gelmiş değildir. Belli bir coğrafyada yaşayan benzer hatta benzemeyen dillerde konuşan kabilelerin veya bunların farklı kısımlarının yakınlaşmasıyla halk oluşur. Bu görüş bu sebeple fazla benimsenmemiştir.

“Tatar halkı, İdil-Ural Bölgesi’nde Türk ve Türkleşmiş Fin Ogur kabilelerinin şekillenmesi neticesi meydana gelir. Tatarların en derindeki kökleri çok eski ve âlimlerin şartlı olarak Türk dediği kabilelere dayanır. Bundan dolayı şöyle denilebilir. Tatar’ın etnik kökü Türk’tür”(Öner, 2001:18)

Mustafa öner’le Ayda Arel’in bu konudaki görüşleri aynı doğrultudadır. Tatar Türklerinin kökeniyle ilgili başka bir görüşe göre Hunlar IV. asırda Orta İdil Culman boylarına gelmemişler ve burada henüz sadece Osetin ve Fin-Oğurlar bulunmamışlardır. İlk Türkler olarak buralarda Kuzey Kafkasya ve Azak Denizi boylarında yaşayıp dağılan büyük Bulgar Devleti’ne VII. asır sonlarında VIII. asrın başında Bulgarlar gelmişler; işte bu Bulgarlar bugünkü Tatar Türklerinin İdil-Ural’daki ilk kökleri olmuşlardır. Bir başka görüşe göre, evet Bulgarlar buraya VII-VIII. asırlar arasında gelmişler, fakat Tatarların kökleri değil Çuvaşların köklerini teşkil etmişlerdir. Yani

bugünkü Tatar Türklerinin ilk kökleri olan, Tatarlar, XIII. asrın başında, ancak Moğol akınlarıyla gelmişler.

Bir başka görüşe göre Tatar Türklerinin dil ve kavim kökü ancak XIV. asırda başlar. Orta Asya'dan gelen Tatarlar da yerli Bulgarların esas kökünü teşkil etmez. Yüzyıldan fazla beraber yaşarken bunlar birbirine karışır bunun neticesinde Orta Asya'dan gelen Tatarlar yerli Bulgarları Çuvaş dilinden normal Türk diline geçirir ve kendisi de orta Asya diyalektini unutup Ural – İdil Türkçesinde konuşmaya başlar. Bulgar Tatarlaşır. Bu görüş taraftarlarına göre bugünkü Tatarların, Tatar şeklindeki kavim adı da bu devirden yerleşir, o devirden itibaren onu Tatar diye adlandırır.” (Öner, 2001:18-19)

Kazan Türkleri de Kazaklar, Özbekler Başkurtlar, Çuvaşlar gibi Türk Kavimleri'nin Orta (merkezi) zümresine mensuptur.

Moğol ordularının büyük zaferler kazandığı ve bütün dünyayı sarstığı devirlerde, Moğol askeri gücü içinde Türklerin, özellikle Kıpçak Türklerinin çok büyük bir ağırlığı vardır. Türklerin önemli yer aldığı Moğol orduları XIII. yüzyılda Rusya'yı baştanbaca işgal etmiştir. Böylece Türkler, Moğollarla birlikte bu topraklara yerleşmiş, Cengiz Han'ın ölümünden sonra bu topraklara gelenler arasında bölüşülmesi sırasında Doğu Avrupa toprakları Cuci'nin oğlu Batu Han'ın önderliğinde Altın Ordu Devleti kurulmuştur. Batu Han'dan sonra 1250'de tahta çıkan kardeşi Bereke, Müslümanlığı kabul ederek Bereke adını almıştır. Bereke, Altın Ordu Devleti'nde İslamiyeti resmi din haline getirmiş ve Selçuklu hanedanlarından bir hanımla evlenerek Selçuklu Devleti ile bağları kuvvetlendirmiştir. Moğol ağırlıklı üst yönetimi halk arasında giderek çoğalan Türk varlığı karşısında direnememiş ve Türkleşmeye başlamıştır. Böylece Altın Ordu XIV. yüzyılda tamamıyla bir Türk Devleti haline gelmiş ancak 1396'da Altın Ordu Han'ı Toktamış, Timur'a yenilince birlik bozulmuş ve Türk asıllı topluluklardan meydana gelen Kazan, Kırım, Astrahan ve Kasım hanlıkları ortaya çıkmıştır. (Maksudoğlu, 1996:22)

Rus hâkimiyetine erken dönemlerde giren Türk topluluklarından biri olan Tatar Türkleri, 1552'de Kazan Hanlığı'nın IV. İvanov tarafından ele geçirilmesiyle başlayan Ruslaştırılmaya tabii tutulmuşlardır. (Özkan, 2003:206)

Özellikle 1863-1905 yılları arasında Çarlık döneminde İlmiskiy ile başlayan, Hristiyanlaştırma hareketine maruz kalan Tatar Türklerinin en başta cami, medrese gibi dini ve milli eserleri yıkılıp yok edilmiş, ardından ileri gelenler zorla ya da menfaat

karşılığı Hristiyanlaştırılmıştır. 1926 yılında nüfus sayımına göre Sovyetler Birliği'nde 100.000'in üstünde Kreşin adı verilen Tatar Türk'ü bulunmaktaydı. Uzun mücadeleler sonunda 27 Mayıs 1920'de bugünkü sınırları içinde Rusya Federasyonu'na bağlı bir Tataristan Özerk Cumhuriyeti kurulmuştur. Çok zengin olan Tataristan'a Sovyet Döneminde yoğun göçler olmuş ve özellikle Ruslaştırma politikası devam etmiştir.

Tataristan, yetmiş yıllık sosyalist idarenin ardından 1986'da başlayan Gorbaçov döneminin özgürlük ortamında kültürel ve siyasi özerklik, hatta bağımsızlık arayışı, içine girmiştir. Bu yolda faaliyet gösteren çok sayıda gizli - açık teşkilat kurulmuş ve bunlar arasında özellikle 1988 yılı ekiminde ilimler Akademisi ve Kazan Devlet Üniversitesine mensup 800-900 kadar bilim adamının organize ettiği Tatar İctimai Merkezi ön plana çıkmıştır. (Devlet, 1993:236)

1 Şubat 1922'de Tataristan bağımsızlığını ilan etmiş ve ardından 12 Haziran 1991'de oyların %70'ini alarak başkan seçilen Mintimér Şeymiyev bağımsızlığını hayata geçirmek için Moskova'nın imtiyazlarını kaldırarak ülkesinin mali bağımsızlığını sağlayacak yeni adımlar atmıştır. Güçlü bir direniş geleceğine sahip olan Tatar Türkleri, fikri yoğunluk ve demokratik mücadele bakımından bugün hem İdil-Ural Bölgesi'nde hem de diğer Rusya Federasyonu'na bağlı bölgelerde örnek teşkil etmiştir.

Bir başka görüşe göre Kazan Türkleri, Kama Bulgarlarının büyük kısmının XIII. asırda Doğu Avrupa'ya gelen Türkler ile karışmış olan Kıpçakların Orta İdil boyundaki Türkleşen Finlilerin birbiriyle ihtilat ve imtizacından meydana gelmiş olan bir kavimdir. (Battaloğlu, 1999:260)

XVI. yüzyıldan bu yana, bir yanda Türklük tarihinin en güçlü ve en uzun ömürlü devleti olan Osmanlı imparatorluğu (1299-1922) en parlak devrini yaşarken, diğer yanda kuzey ve doğudaki değişik Türk toplulukları birbiri ardına Rus ağına düşmeye başlamıştı. Altın Ordu İmparatorluğu'nun (1238-1502) son dönemlerinde, bölgede Kazan (1437-15552), Kırım (1460-1783), Astrahan, Ejderhan (veya Hacı Tahran) (1466-1556), Kasım (1445-1661) ve Sibir (1220-1396) gibi hanlıklar Rus beyliklerine korkulu vakitler geçirtmişlerdir. Fakat iç mücadeleleri sona erdiren Ruslar Batı'nın tekniğinden faydalanmasını bilirler. Neticede ilk olarak 1552 yılında, Kazan Hanlığı, Moskova, Knezi (beyi) IV. İvan tarafından ele geçirildi. Kazan Hanlığı, uzun bir süre Ruslar'ın İdil (Volga) boyunca Hazar Denizi'ne doğru ilerlenmesine ve Ural sahasını açmasına en büyük engeli teşkil etmişti. Kazan Hanlığı'nın düşmesi ile Ruslar geniş Türk alanlarını istila imkânı buldular. Moskova Knezliği artık bütün Rusların devleti

olmuş ve hâkimiyeti altına bir hayli Rus olmayan toplulukları da almış oldu. Kazan Hanlığı'nın akıbetiyle bağlantılıydı. Çünkü Kazan Hanlığı'nı takiben güçsüz Astırahan Hanlığı' da Rusların eline geçti.

Kazan Türkleri soy olarak Bulgar Türklerine dayanmaktadır. Ancak XI. yüzyıldan itibaren Moğollardan çok önce bu bölgelere Kıpçak-Kuman Türkleri gelip yerleşmişler ve Bulgar Türkleriyle karışıp kaynaşarak bugünkü Tatar Türklerini meydana getirmişlerdir. (Nadir Devlet Türk Dünyası. <http://www.nihatyigit.com/TurkDnya.htm>)

Tatar Türklerinin tarihi ile ilgili birbirinden farklı görüşlerden çıkılabileceğimiz sonuç şudur: Kazan Tatar Türkleri, İdil- Ural Bulgarları ile 13.yüzyılda Orta Asya'dan bu bölgeye gelen Kıpçak (Kuman) Türklerinin torunlarıdır. Ayrıca ortak görüşlerden biri de Tatar'ın bir Moğol boyunun adı olduğu şeklindedir. Görüşlerden herhangi birini temel görüş olarak almak yerine, Türkolog ve tarihçilerin görüşlerine yer vermekle yetiniyoruz.

3- TATAR TÜRK BOYLARI

Bugün Tatar adını taşıyan Türk topluluklarını Nevzat Özkan kendi arasında beş gruba ayırmaktadır.

3.1.‘İdil Ural Tatar Türkleri: Nüfusları ve yayıldıkları alan, dilleri ve kültürleri bakımından İdil-Ural bölgesinin en önemli Türk topluluğu olan İdil-Ural Tatar Türkleri kendi aralarında beş gruba ayrılmaktadır.

3.1.1. Kazan Tatar Türkleri: İdil-Ural bölgesinde yaşayan Tatar Türklerinin büyük çoğunluğunu teşkil eden Kazan Tatar Türkleri Tipter, Perm, Nukrat ve Besermen Tatarları olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır.

3.1.1.1. Tipterler: Farsça defter sözünün Tatar Türkçesindeki söylenişi olan Tipter adı, Altın Ordu döneminde vergi ve yargı anlamına geliyordu. XVIII. yüzyılın sonunda Tipter, etnik mensubiyeti dikkate alınmadan Ural bölgesinde ve Başkurdistan’da oturan gayri Rus unsurlara ad olmuş, XIX. yüzyılın başlarından itibaren de Ural bölgesi Kazan Tatar Türklerine yönelik bir etnonim haline gelmiştir.

3.1.1.2. Perm Tatar Türkleri: Eski yerleşim bölgeleri ve kabile mensubiyetleri bakımından Greyneyak ve Körgeyak adlarıyla anılan iki gruptan meydana gelen Perm Tatar Türkleri, bugün Perm vilayetinin, Perm, Osinsk, Krasnaya, Ufa, Kunguz şehirlerinde yaşamaktadırlar.

3.1.1.3 Nukrat Tatar Türkleri: Adlarını Tatar – Nukrat Beyliği’nin Nukrat bölgesinden almaktadır.

3.1.1.4. Besermenler: Büyük çoğunluğu Kirov vilayetinin Slobot kentinde ve Udmurt Cumhuriyeti’nin bazı ilçelerinde yaşamaktadırlar. (Özkan,2003:209-210)

3.1.2. Mişerler: Mişer adı, Mişe(Mişe + er) şeklinde birleşik bir kelime olarak değerlendirilmektedir. Mordva, Tataristan, Başkurdistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Azerbaycan, Moskova, Leningrad gibi bölgelere yayılan Mişerler, yaşadıkları bölgelere göre Kuzey, Güney, Simbir, Batı Ural ve Kuzeydoğu Mişerleri olarak beş grupta toplanmaktadır. Mişerlerin etnik olarak Bulgar, Altın Ordu, Kıpçak, Nogay ve Türk Ugorlardan izler taşıdığı görülmektedir. (Alkaya, 2002:59-60)

3.1.3. Kreşinler veya Kriyaşenler: XVI. – XVII. yüzyıllarda ve XVIII. yüzyılın ilk yarısında iki ayrı grup halinde vaftiz edilerek Hristiyanlığa giren Tatar Türklerinin büyük bir bölümü XX. yüzyılın başlarındaki hürriyet ortamında Müslümanlığa dönmüş, ancak belli bir grup Hristiyan olarak varlığını sürdürmüştür. Bu Hristiyan Tatarlara Kreşin veya Kriyaşen adı verilmektedir.

3.1.4. Kasım Tatar Türkleri: Adlarını kasım Hanlığının merkezi olan Kasım şehrinden alan bir Türk topluluğunun bugünkü Kasım şehrindeki nüfusu yüz bin kadardır.

İdil Ural bölgesi dışında Tatar adıyla anılan Türk toplulukları şunlardır:

3.2. Astrahan Tatar Türkleri

3.2.1. Yurt Tatar Türkleri

3.2.2. Nogay Türkleri

3.2.3. Karagaş Türkleri

3.3 Sibiryta Tatar Türkleri

3.3.1. Baraba Tatar Türkleri

3.3.2. Tomsk Tatar Türkleri

3.3.3. Tobol Tatar Türkleri

3.3.4. Tümen Tatar Türkleri

3.3.5. İşim Tatar Türkleri

3.3.6. Yolutorouski Tatar Türkleri

3.3.7. Tara Tatar Türkleri

3.4. Kırım Tatar Türkleri

3.4.1. Nogay (Çöl Tatar Türkleri) Türkleri

3.4.2. Tatlar (Yalı Boyu Tatar Türkleri)

3.4.3. Üskütler

3.4.4. Dobruca Tatar Türkleri

3.5. Litvanya Tatar Türkleri ve Polonya Tatar Türkleri” (Özkan, 2003:211)

Nadir Devlet Tatar Türk boylarını, Nevzat Özkan'dan farklı olarak kendi arasında üçe ayırmaktadır. Daha sonra üç ana kolu kendi arasında bölümlere ayırmaktadır. Nadir Devlet'in sınıflandırması ise şöyledir:

Tatar Türk boyları:

1) İdil –Ural Tatar Türkleri

1.1. Kazan

1.2. Kasım

1.3. Kreşin

1.3.1. Eski Kreşin

1.3.2. Yeni Kreşin

1.3.3. Nogayberk

1.4. Mişer

1.5. Tipter

2. Kırım Tatar Türkleri

2.1. Dobruca (Romanya)

2.2. Kırım

2.2.1. Yalı

2.2.2. Çöl

3. Sibirya Tatar Türkleri

3.1. Tobol

3.2. Tümen (Devlet, 2002:48)

Tatar Türk boylarını Türkologlar farklı şekilde gruplara ayırmaktadırlar. Bu konudaki fikirler farklı farklı olsa da genel olarak Tatar Türklerini, İdil-Ural Tatarları, Kazan, Kasım Tatarları ve Mişerler olmak üzere nüfus çoğunluğuna bakarak gruplara ayırmışlardır. Bu konuda da ortak bir görüş oluşturulmamıştır. Bu sebeple görüşlerden herhangi birini temel görüş olarak almak yerine Türkologların görüşlerine yer vermekle yetiniyoruz.

4. TATARİSTAN ÖZERK CUMHURİYETİ

Rusya Federasyonu'na bağlı özerk cumhuriyettir. 30 Ağustos 1991 tarihinde özerkliğe kavuşmuştur.

Yüzölçümü : 68.000 km²

Başkenti : Kazan

Coğrafi Konum :Tataristan, Orta İdil'in kuzeyinde eski Sovyetler Birliği'nin Avrupa bölümünde Kama ve İdil nehirlerinin birleştiği bir bölgedir. Volga nehri, Cumhuriyet'in batı ucundan kuzey-güney doğrultusunda akarak Cumhuriyet topraklarının büyük bir bölümünü sular. Ülke genelde alçak ve engebeli ovalarla kaplıdır. (Tataristan Cumhuriyeti http://www.elele.gen.tr/dis_iliskiler/turk_dunyasi/tatar.html)

Tataristan'ın coğrafi konumunu şu şekilde de ifade edebiliriz. Tataristan Cumhuriyeti, Doğu Avrupa ovasının doğu bölgesinde, Kama ve İdil nehirlerinin birleştiği yerde kurulmuş bir Türk cumhuriyetidir. Tataristan kuzey-güney sınırları arasında 290 km, doğu-batı sınırları arasında 460 km uzunluğundadır. Batısında Çuvaşistan, doğusunda Başkurdistan olmak üzere iki kardeş Türk cumhuriyeti ile komşu olan Tataristan'ın kuzeybatısında Mari Cumhuriyeti güneydoğusunda Orenburg bölgesi güneyde ise Samara ve Simbir bölgeleriyle komşudur. Tataristan Cumhuriyeti 67.836 km² yüzölçümüne sahiptir. Şubat 1994'te yapılan bir anlaşmayla "Muhtar Cumhuriyet" statüsüne kavuşmuştur.

İsmi devlet en büyük şehri olan Kazan şehrinden alan Kazan Hanlığı, Türk İslam muhitinin kuzeybatısında, doğu dünyasıyla kuzeydoğu Avrupa arasında mühim ulaştırma yollarından birini teşkil eden Volga nehrinin orta mecrasında, eski Bulgar devleti sahasına kurulmuştur. Kazan Hanlığı'nın esas kısmı 43°-59° doğu boylamları ile 52°-59° kuzey enlem daireleri arasında bugünkü Tataristan, Çuvaş Cumhuriyetleri, Mari Muhtar ülkeleri, eski Simbir ve Penza vilayetleri ile Başkurdistan Cumhuriyeti, Perm, Uyakta, Nijni-Novgorat, Samar, Sarıtin, Tombov ve Zırvan vilayetlerinin bazı kısımlarını işgal ediyordu. Kazan Hanlığı'nın güneyinde Astrahan Hanlığı, doğusunda ve güneydoğusunda Nogay Hanlığı, güneybatısında Kırım Hanlığı, batısında Moskova Beyliği, kuzeyinde Fin Kavimleriyle geniş sahalar ve kuzeydoğusunda Sibirya Hanlığı bulunur. Asıl âhâlisini başta Bulgarlar olmak üzere eskiden beri yerleşik hayat süren Türk kavimlerinden teşkil eden Kazan Hanlığı vakit vakit askeri kuvvetler halinde buralara gelip yerleşen, yarı göçebe Türk Uruğları'ndan başka Türkler ile akraba olup

İslav kavimlerine karşı yaptıkları mücadelelerden dolayı Türklere kader birliği ile de bağlanmış olan Fin kavimlerinin mühim kısmını içine alıyordu. (Arat, 1970:505)

Tatar Türklerinin bir kısmı, Kaşgarlı Mahmut'un kayıtlarında gösterildiği gibi, XI. yüzyıllarda özellikle Güney Ural İltiş illerinde yaşıyordu. Bir kısmı da Moğollar ile birlikte XIII. yüzyılın birinci yarısında Sibiryaya taraflarından geliyor. (Tatarlarda İslam Dini <http://www.turkhaber.org/200..html>)

Tataristan'ın coğrafi özelliklerinden bahsedecek olursak, Cumhuriyet topraklarının ortalama rakımı 200 m civarındadır. Tataristan topraklarının jeolojik devirlerdeki oluşumu petrol, gaz ve linyit gibi fosil yakıtlar oluşmuştur. Tataristan'ın iklimi karasal özellikler gösterir. Yılın en düşük sıcaklığı ocak ayında -14 derece civarındadır. Ortalama en yüksek sıcaklık haziran ayında yaşanır.

4.1. Yerleşim Yerleri: XVI. yüzyılın ortasında Kazan yurdu Ruslar tarafından istila edilince yerli halk şehirlerden, şehir civarlarından ve nehir sahillerinden memleketin içlerine kurak ve çorak yerlere kovulmuşlardır. Kazan Hanlığı'nın başkenti olan Kazan şehrinde 50 km daha yakınlarda bugün de Türk-Müslüman köyü bulunmamasının ya da az bulunmasının sebebi budur. (Seyyit Battaloğlu, 1999:258)

Tataristan'ın başkenti olan Kazan aynı zamanda ülkenin en büyük şehri olup, en fazla nüfusa sahip olan şehirdir. Kazan'dan sonra ikinci büyük şehir Çallı'dır. Diğer önemli şehirleri Zelenodol, Çistopol, Leninogorsk, Nijne Kamsk, Naberejnye, Aşağı Kama, Alabuga, Zey, Elmed, Bügilme, Aznakay, Çistay'dır. Cumhuriyet idari olarak 43 bölgeye ayrılmıştır. Ülkede 19 şehir, şehir tipinde 22 ilçe, 830 kasaba ve 3270 tane de köy bulunmaktadır. (Buran-Alkaya, 1999:219)

Birçok kaynaktaki ortak görüş, Kazan Tatar Türkleri oldukça gelişmiş ve sosyalleşmiş bir topluluktur. Bundan dolayı nüfusun üçte ikisi şehirlerde, üçte biri köylerde oturur. (<http://www.nihatyigit.com/TurkDnya.htm>)

Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nde 1991 yılında cumhurbaşkanı seçimleri yapılmış cumhurbaşkanı olarak Mintimir Şeymiyev seçilmiştir. Bakanlar kurulu cumhurbaşkanlığına bağlıdır. Devlet; yasama, yürütme ve yargı temeline göre oluşturmuştur. (Tataristan Cumhuriyeti http://www.elele.gen.tr/dis_iliskiler/turk_dunyasi/tatar.html)

4.2. Nüfus

1989'da yapılan son nüfus sayımı verilerine göre, 1989'da Sovyetler Birliği'nde Tatar Türkleri'nin toplam sayısı 6.650.000 olup, bunların 5.520.000 Rusya federasyonunda ve 1.765.000'i Tataristan Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır.

Sovyetler Birliği'nin dışında yaşayan Tatar Türklerini de hesaba katarak, 1989 yılında dünyadaki Tatar Türklerinin toplam sayısının yedi milyon civarında olduğu tahmin ediliyor. Fakat resmi olmayan kaynaklar Tatar Türklerinin toplam sayısının en az on beş milyon olduğunu ileri sürmektedir. Tatar Türk aydınları arasında resmi istatistiklerin, Tatar Türklerinin gerçek durumunu yansıtmadığı kanısı yaygın olup bu kanı Sovyet döneminde nüfus sayım verileri üzerinde siyasi amaçla oynamaların yapılmış olduğu gerçeğine dayanmaktadır.

Rakamlardan da görüldüğü üzere Tatar Türklerinin ancak %25 civarında olan bir kısmı kendi Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. 1989 nüfus sayımına göre Tataristan'ın genel nüfusu 3.640.000 olup, Tatar Türkleri bunun % 48'ini (1.765.000) Ruslar da %43'ünü (1.575.000) teşkil etmişlerdir. Tataristan Cumhuriyeti'nde yaşayan diğer belli başlı gruplar Çuvaş, Morduva, Udmurt, Mari, Başkurt ve diğerleridir. (Devlet, 1993:231)

Son on yıl içinde eski Sovyet topraklarında yaşayan Tatar Türklerinden bir kısmı Tataristan'a göçmüştür. Tataristan'a gelen göçmen sayısı hakkında çeşitli tahminler söz konusudur. Kimileri 48.000 rakamını verirken kimileri de 80.000 göçmenden, bazıları da 170.000'den söz etmektedirler. Göçmenlerin %75'ini teşkil eden Tatar göçmenler, Tatar Türklerinin Cumhuriyet nüfusundaki oranını %52'ye kadar çıkarmışlardır.

Göçmen girişine rağmen Tataristan Cumhuriyeti'nin nüfusu son on yıl içinde artmamış, aksine azalmaya yüz tutmuştur. Tataristan hükümetinin resmi istatistiklerine göre, 2001 yılının başında 3.776.800 olarak belirlenen Cumhuriyetin nüfusu 2002 yılında 8.600 kişi azalarak 3.768.200'e inmiştir. 1991 yılından bu yana Tataristan toplam 84.200 kişilik doğal kayba uğramıştır.

Tataristan nüfusunun azalmasının en önemli sebebi olarak ölüm oranlarındaki artış ve doğum oranlarındaki düşüş gösterilmektedir. 1991 yılından bu yana ölüm oranlarında %34,5 artış gösterilmiştir. Bu artış ortalama hayat süresinin kısılmasına, nüfusun sağlık problemlerine çeşitli önlenebilir nedenlerden dolayı (iş ve trafik kazaları) meydana gelen ölümlerin çokluğuna bağlanmaktadır. ölenlerin ¼ ünün 22-29 yaş arası gençlerden olması üzücüdür.

Tatar Türklerinin tam sayısı açıklanmamıştır. Bu rakamlar tahmini rakamlardır. İstatistiklere göre Tatar Türklerinin sayısı on milyon civarında değişiyor. Bunun birkaç on binini XV. asır XVI. yüzyılda Altın Ordu'dan göç eden, zamanla dillerini kaybeden ancak İslam dinine günümüze kadar sadık Polonya-Litvanya Tatar Türkleri teşkil ediyor.(Leysen, 2002:3-10)

Bazı kaynaklarda ise Tatar Türklerinin bütün dünyadaki toplam nüfusunun on-on iki milyon civarında olduğu belirtilmektedir. (Kazan Tatar Türkleri www.aliakis.org)

“Tataritan'da nüfusun dağılımı şöyledir. (1992 verilerine göre)

Kazan (başkent) → 1.250.000

Çallı (ikinci büyük şehir) → 560.000

Nüfusun geri kalanı Zelenedal, Aşağı Kama, Alabuga, Zey Elmet, Bugilme, Aznakay ve Çistay'dadır.

1992 verilerine göre 3.705.000 kişinin yaşadığı Tataristan'da nüfusun etnik dağılımı şöyledir.

%48 Tatar Türkleri

%43,5 Ruslar

%3,7 Çuvaş Türkleri

%4.8 Diğer Türk boyları

halkın %74'ü şehirlerde

%26'sı ise köylerde yaşamaktadır.

Ülke nüfusunun %54'ünü kadınlar oluşturur. (Buran-Alkaya, 1999:219)

Nadir Devlet'e göre Türk halkları içinde demografik yapısı en karmaşık toplulukların başında Kazan Tatar Türkleri gelmektedir. Bunun tarihi, siyasi ve ekonomik sebepleri vardır. Bu topraklarda Türk nüfusunun azalmasının ilk sebebi budur. Siyasi faktör ise 1917 ihtilalinden sonra Tatar Türklerini parçalamaya yönelik politika uygulanır. 1920'lerdeki açlık yıllarında bir hayli Tatar Türk'ü Orta Asya cumhuriyetlerine göç etmiştir. 1950'li yıllarda Tataristan endüstri ülkesine döndürülürken buraya bir hayli Rus işçi getirilerek, nüfus dengesi Tatar Türklerinin aleyhine bozulmuştur. Siyasi, ekonomik ve sosyal tedbirlerin neticesinde Tataristan'daki Tatar nüfusu %50'nin üzerine çıkmamaktadır. Bu uygulama şu tablodan da anlaşılabilir:

Yıllar	Tatarlar %	Ruslar %
1920	50	belli değil
1924	51.1	40.9
1926	45	43
1939	50.4	41.8
1956	49.6	43
1959	47	43.9
1970	49.6	42.4
1979	47.6	44
1989	48.47	43.25

“1999 nüfus sayımına göre, 3.783.600 nüfusa sahip olan Tataristan Özerk Cumhuriyeti’nin, Başşehri Kazan (1.100.000)’dir. Nüfusun % 74’ü şehirlerde oturmaktadır. 1989 sayımına göre eski SSCB topraklarında 6.649.000 olan Tatarların ancak %27’si kendi cumhuriyetlerinde yaşamaktadırlar.” (Yiğit, 2000:39)

4.3. Kazan Tatar Türkleri

Kazan Tatar Türk insanını tanıtan eserlere ve araştırmacıların görüşlerine baktığımızda şunu görürüz: Türk insanının ortak özelliği olan sıcakkanlılık ve üstün konukseverliğe Tatar Türk insanı da sahiptir.

Kazan Tatar Türkleri üstün bir konukseverliğe sahiptir. Bütün evrensel ve iyi değerleri taşımaktadırlar. Uygarlık ölçüleri yüksektir. Sıcak yaratılışlı olup cana yakındırlar ve güven vericidirler. Tarihten gelen Tatar atalarının onur duygularını taşımaktadırlar. (Tataristan Cumhuriyeti http://www.elele.gen.tr/dis_iliskiler/turk_dunyasi/tatar.html)

Tatar Türklerinin fiziki yapısında iki türlü fiziki tip göze çarpıyor. Birinci tip oval şekilli yüz, yüksek dürüst buruna, dürüst oyulan canlı gözlere sahip olup tam bir Avrupalı kıyafeti giyerler. Diğer fiziki tip ise biraz köşeli yüze, az çok basık buruna Moğolvari gözlere sahiptirler. Bu tasnife göre Kazan Türkleri Kazaklar, Özbekler, Başkurdular, Çuvaşlar gibi Türk kavimlerinin orta (merkezi) zümresine mensupturlar. (Battaloğlu, 1999:260)

“XVI. asırda Moskof yurduna seyahat eden Nemse Herberchtein şöyle demiştir: ‘Kazan Türkleri kendi ırktaşlarına nispetle daha medenidirler. Topraklarını işliyorlar, evlerinde yaşıyorlar ve ticaretin envai ile uğraşıyorlar.’

Prof. N. Firsof : “Kazan insanı pratik hayata ait her işte Bulgarların varisi olmuştur. O çiftçiliği sever ve sanayiye takdir eder. Ecnebi yurtların seyyahları, Kazanlıların tüccarlığından övgü ile zikrediyorlar.” Bulgar Kazan yurdunun pek eski bir medeniyet ocağı olduğunu şu durumda gösteriyor. Oradaki Türklerde aşiret hayatı çoktan kaybolmuş ve kabile isimleri tamamıyla unutulmuştur.

Kazan Türklerinin medeni hayat sürdürdüklerini hatta S. Salayof gibi Rus tarihçileride itiraf etmeye mecbur olmuşlardır. O, Kazan’ı zaptetmenin Ruslar için büyük bir ehemmiyetinden bahsetmektedir.” (Battaloğlu, 1999:258)

Kazan Türk kadınlarının sevimli bir çehreye, Rus kadının durumundan daha iyi bir vaziyete sahip, Müslüman birçok kavimlerin kadınlarına nispeten daha hür olduğunu birçok kaynak kaydetmiştir. Müslüman memleketlerinde son asırlarda Müslüman kadınının düştüğü cariye vaziyetine Kazan Türk kadını hiçbir zaman düşmemiştir. Tatar Türklerinde kız çocuğu okutmak daima erkek çocukları ile aynı önemdedir. XVIII. asırda kazan Türk köylerini ziyaret eden Rus zabiti Nikola Richkof diyor ki: ‘Bunların köylerinin herbirinde bir mescit ve çocuklar için bir mektep bulunuyor ki muallimi de köyün mollasıdır. Terbiye ve talimden kız çocukları da mahrum değillerdir.’

Türkler içinde ilk defa tiyatro sahnesine çıkan Türk kadını da Kazanlı Türklerden olmuştur. 1917 senesi inkılâbı vukua gelince Moskova’da toplanmış olan ilk umum Rusya Müslümanları Kongresi’nde bir Türk kadını Muhlise Bubi Hanım, Kazan Türklerinin dini meclis azalığına getirilmiştir.” (Seyit Battaloğlu, 1999:260)

Elimizdeki kaynaklardan da anlaşılıyor ki Tatar Türkleri de diğer soydaşları gibi üstün meziyetlere sahiptirler. Uzun yıllar Rus baskısı altında kalmalarına rağmen Türk insanının ortak ruhundan, mizacından, konukseverliğinden en önemlisi insan sevgisinden uzaklaşmamış olmalarıdır.

4.4. Kazan Tatar Türk Ekonomisi

Kazan Tatar Türkleri, ekonomi bakımından gelişmiş bir topluluktur. Ekonominin temeli sanayi ve ticarete dayanmaktadır.

Kazan yurdu kolaylıklı suyolları üzerinde bulunuyor. İdil (Volga), Çulman (Kama), Nokrat (Vetke) nehirleri bu topraklardan geçiyor. Kazan iskelesi vasıtasıyla gemilere un, hububat, yağ, tahta, kereste ve deri mamulü tahmil olunuyor. Memleketin toprağı çiftçiliğe hayli müsaittir. Başlıca üretim mamulleri çavdar, buğday, yulaf, arpa, karabuğday, mercimek, keten, kenevir ve patatestir. Kama nehri sahilindeki Çistay,

Çallı iskeleleri birinci sınıf hububat iskeleleridir. İdil nehrinin sağ tarafında Tavyağı'nda meyve bahçeciliği ile de uğraşıyorlar. Çeşit çeşit elma, viktorya, nefis çilekler ve vişne yetişir. Bazı mahallelerde arıcılık ve tavukçulukla da uğraşmaktadır ki bunun sonucu yumurta ticareti de gelişmiştir.

Ormanların bolluğu yüzünden ormancılık işleri de yapılmaktadır. Halkın bir kısmı ağaç kesmek ve yarmakla, ıhlamur kabuğundan çuval örmekle, ağaç kaplar yapmakla, katran ve zift akıtmakla uğraşmaktadır. Bu memleketin ağaç mamulâtı, tahta ve kereste gibi ürünler su yoluyla İdil nehrinin aşağı mecrasında bulunan şehirlere yollar.

Kazan'da sanayi de epeyce gelişmiştir. Bir kazanç merkezi olan şehirde ve bazı büyük kasabalarda çeşitli fabrika ve imalathaneler bulunmaktadır. Bu fabrikalarda hayvancılık, çiftçilik ve ormancılık ürünleri işlenmektedir. Kazan'ın sabun imalathaneleri de ünlüdür. Toplu ticaretin başlıca maddeleri ekin mahsulâtı, tahta ve kereste, deri mamulâtı, yağ, sabun, mum ve kürklük derilerdir.

Kazan Türkleri arasında el sanatları da gelişmiştir. Mest, papuç işlemek, Kazan erkekleri tarafından giyilen tubetey, kadınların giydiği kalpal isimindeki serpuşları dikmek Kazan Türklerinin en önemli uğraşlarından.

Kuyumculuk da Kazan Türklerinin meşgalelerinden. Hatta bugün Eskişehir'de oturan kazanlı muhacirlerin ekseri kuyumculuk ile iştilal uğraşmaktadır. (Seyit Battaloğlu, 1999:257)

“Kazan Türkleri oldukça gelişmiş ve sosyalleşmiş bir topluluktur. Nüfusun üçte ikisi şehirlerde üçte biri köylerde oturur.” (Kazan Tatar Türkleri www.aliakis.org)

“Kazan Devleti'nin iktisadı temelini ziraat teşkil ediyor. Zaten Bulgarlar eskiden de İslam memleketlerine kendi ziraat mahsullerini ihraç ederlerdi.” (Arat, 1970:507)

Kazan Türkleri arasında kuyumculuğun yanı sıra ateşli ve kesici silahların üretimi, gemicilik, maden işletmeciliği, taş üzerinde oymacılık da yaygındır. Ayrıca mimarlık sanatı ve inşaatçılık da oldukça gelişmiştir. Kazan Kremlin'i ve çevresinde yapılan arkeolojik araştırmalar Kazan mimarisinin muazzam özelliklere sahip olduğunu gösterir. Çok sayıda motiflerin kullanılması ve duvarların Endülüs çinisi ve mozaiği ile kaplanması sayesinde şehir olduğundan daha değişik görünmektedir. (Rüya Şehir Kazan <http://www.turkhaber.org/64.html>)

“Tatar Türklerinin endüstrisi de gelişmiştir. Yılda ortalama yüz milyon ton petrol üretilmektedir. Bunun dışında gıda, içki, dokuma, lastik, tütün, plastik, sanayi

kimya, gübre cam, elektrik, demir-çelik, çimento, elektronik, uçak sanayi kolları da gelişmiştir.” (Battaloğlu, 1999:260)

Edindiğimiz bu bilgilere bakarak, Kazan Tatar Türklerinin ekonomilerini her yönden geliştirmek için çabaladıklarını söyleyebiliriz.

4.5. Kazan Tatar Türklerinin Din Anlayışları

Kazan Tatar Türkleri islamiyetle ilk tanışan Türk boylarından biridir. Bu konuda yapılan araştırmalara baktığımızda Tatar Türklerinin on üç asır önce islamiyeti tanıştığını görürüz.

“Bugünkü Tatar Türklerinin ataları, İslam dini ile, Türk Dünyası’ndaki kavimlerden biri olarak ilgilenmeye başlarlar. 632 senesinde, Kubat Han önderliğinde “Büyük Bulgar” devleti ortadan kaldırılıyor ve topraklarıyla halkı Hazar Kağanlığı’nın hâkimiyetine giriyor. Hazar Devleti o zamanlardaki Avrasya’nın en büyük devletlerinden biri olmuştur. İslam dini Hazar Kağanlığı’na Büyük Bulgar Devleti’nin var olduğu yıllarda yani VII. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren girmeye başlıyor. Müslüman Doğu Dünyası ile münasebetin artması bu süreci daha da hızlandırıyor. VIII. asrın birinci yarısında, artık İdil-Yurt’ta Müslümanların kalabalık yaşadıkları biliniyor, Arap komutanları Mervan zaferlerinden sonra 732 yılında Hazar hâkimiyeti İslam dinini resmi şekilde kabul ediyor.

Hazar Kağanlığı’nda değişik dinlerin mensuplarının yaşadığını da unutmamak gerekir. 937 / 943 yıllarında devletin başkenti İdil’de Müslümanlar, Yahudiler, Hristiyanlar ve Mecusiler yaşamaktadır. Ama Kağanlık dini özgürlüğü de koruyordu.

Tatar Türklerinin oluşumuna etken diğer bir unsur Kıpçaklardır. Hazar ve başka memleketlerde yaşayan bu kavmin çoğunluğu Mecusi dinini tutuyordu. Ancak X-XI. asırlarda doğu tüccarları, Bulgar ve Harzem Devleti’nin de tesiri ile Kıpçaklar da İslam dinine girmeye başlıyor. Bu süreç XIII-XIV. yüzyıllarda daha da yaygınlık kazanıyor.

XV. asrın ortalarında Altın Ordu Devleti devriliyor. Onun yerine Kırım, Kazan, Astrahan, Nogay, Sibir, Kasım, gibi devletler kuruluyor. Tatar hanlıkları diye adlandırılan bu devletlerde, İslam dininin temel din olarak halk arasında yaygınlık kazandığı bilinen gerçektir. Mesela, Şerifi’nin “Zafername-i Vilayeti Kazan” adlı eserinde /1550/ “kur’an” ayetlerinin yazılı olduğu görülüyor; ayrıca, Kazan’ın çok eskiden beri hanlığın başkenti eskiden beri İslam şehri olduğu, kafir ülkeleriyle de sınırdış olduğu belirtiliyor.

Kazan Hanlığı, Astarhan ve Baka Tatar devletleri devrildikten sonra, Tatar Türklerine ve İslama karşı korkunç saldırılar başlar. Cami ve medreseleri yıktırma, kitapları yok etme, Tatar Türklerinin kutsal yurtlarının ve mezarlıklarının yerine kilise ve manastırlar yaptırma, zorla haç çektirme, Hristiyan dinine karşı baş kaldıranları yaşadıkları yerlerden sürgün etme, büyük vergilere bağlama yüzyıllardır süren asimile politikası Rusya İmparatorluğu için has görünüşlerdir. Ama Çarlık memurları ne kadar çalışsalar da Kreşin Tatar Türkleri atalarının diline, dinine sadık kaldığı bilindiği gibi tekrar İslama dönme olaylarına rastlıyoruz.

İdil – Yurt'ta, Arap ve Farisi dillerini öğrenme, Hazar Bulgar çağlarında başlamıştır. Kütüphanelerimizde bulunan Arapça ve Farsça kitapların bir kısmı Tatar Türk âlimleri, G. Utız İmeni, G. Kursavi, Ş. Mercani, M. Bigi tarafından yazılmıştır.

İslam dini ayrıca edebiyatta derin izler bırakmıştır. Çoğunlukla olaylar, motifler Kur'an'dan alınmıştır. Bunu Kölgali, Muhammdiyar, Utızimeni, Tukay ve başka büyük âlimlerin eserlerinde açıkça görüyoruz. Kur'an'daki fikri ve estetik zenginlik Tatar yazarlarına ilham vermiş, sanata doğru yönelişe sürüklemiş, kişinin hayat olaylarını aydınlatmasında değer vermede orijinal kaynak olmuştur.” (Minnigulov, 1994:26-35)

XIX. yüzyılda, XX. yüzyılın başında Kazan basım evlerinde yayımlanan kutsal kitaplar sadece Tatar Türkleri arasında değil, İslam dünyasında da yaygın olarak biliniyordu. Son yıllarda Kur'an-ı Kerim Tatar Türkleri tarafından arka arkaya bastırıldı. Kur'an-ı Kerim'in tefsiri ile ilgili çalışmalar da yapılmıştır. Âlimlerin belirttikleri gibi 1507 yılında Kazan'da Tatar Türkçesi ile tefsir yazılıyor. 1552 de “Hadisler Cıyıntılığı” (hadisler kitabı) yapılıyor. Devlet ve özel kütüphanelerde “kur'an” ile ilgili el yazma eserler oldukça çoktur. Son asırlarda basma şeklinde olarak yayımlanmış tefsirlere de rastlanılıyor.

“Tatar Türkleri arasında son on yıl içinde “Tefsire Nogmani” metni de çok rağbet görmektedir. 1959 yılında Finlandiya'da da basılmıştır. “Kuran Tefsiri” ismiyle Nogmani yazması (kutsal kitabın tüm tefsiri) 1994 yılında Kazan'da da yüz bin adet basıldı. Onun çalışmasında Arapça metinler yoktur. “Kur'an”ın mahiyeti, sureler ve ayetler orijinalindeki sırasıyla Tatar Türkçesiyle anlatılıyor. 1910 yılında Musabigi “Kur'an”ı Tatar Türkçesi tercüme ederek neşrediyor. Daha sonraki yıllarda K. Matığıy, F. Gıysmeti “Kur'an”dan başka tercüme örneklerini okuyuculara takdim ediyorlar. “Kur'an”ı Tatar Türkçesine Burhan Şeref, Murad Remzi ve bazı başka aydınların

çevirdikleri bilinmektedir. Tamamı neşredilmemiştir. Ayrıca Tatar Türkleri'nin bir kısmı son yıllarda kutsal kitabı Rusça tercüme etmişlerdir.

Âlimlerin belirttiğine göre, “Kur’an” Rus diline ilk defa 1716 yılında neşrediliyor. Kazan üniversitesi profesörü A. Kazanberk XIX. yüzyılın ortalarında “Kur’an”ın ilk kısımlarını orijinalden Rusçaya aktarıyor. XIX. asrın ikinci yarısında bu faaliyet G. S. Sablukov, D. N. Boguslavki (1826-1893) tarafından devam ettiriliyor. Sonuncusunun 1871 yılında tamamlanan tercümesi, belirsiz nedenlerden dolayı yayımlanmıyor.

Kazan Tatar Türkleri, milli kimliğini koruyan bir Türk boyudur. Millet olma bilincini, dilini ve şüphesiz Türk kültürünü Rus politikasının baskılarına rağmen korumasının en önemli nedeni, geçmişten bugüne kadar dinini koruyup dini vecibelerini idame ettirmek için yaptığı mücadelelerden kaynaklanmaktadır.

Böylece, Tatar halkı ve onu oluşturan kesimler İslam dini ile günümüzden on üç asır önce tanışmaya başlamışlar. Yüzyılların geçmesiyle İslam dini bizim atalarımızın temel dinine, manevî kıblesine, hayatlarının ayrılmaz parçasına dönüşmüştür. Şimdi ise pek çok zorluklardan, kayıplardan sonra tekrar İslam dinine sıkı bir şekilde sarılmışlardır.” (Minnigulov, 1994:26-35)

Tatarların asırlar boyu Ruslaştırılmasına büyük engel teşkil eden İslamiyet, 1917 ihtilalinden sonra büyük darbeye uğramıştır.1917 yılında Tataristan’da 2.223 cami, 3.683 resmi imam mevcuttu. 1931’de camilerin sayısı 2000’e imamlar 3.600’e 1941’de camilerin sayısı 220’ye ve imamların sayısı 250’ye indirilmişti. Daha sonra bütün Tataristan’da 17 cami mevcudiyetini korudu. Milyonluk başkent Kazan’da ise ancak bir cami ibadete açıktı. Rus yönetimi dört asır boyunca Kazan Tatar cemiyetinin ana dayanağı olan islamiyeti ortadan kaldırmak için akla gelen her türlü baskıyı uygulamasına rağmen Tatar Türkleri Müslüman kalmak için çok mücadele etmişlerdir. 1917 ihtilalinden önce Tatar Türkleri İslam dünyasında eğitim ve ilahiyat sahasında en ileri durumda idiler. 1930'lara kadar devam etti. Ancak bundan sonra baskılara dayanamadı.

Yetmiş yıllık Sovyet rejimi döneminde devlet, dine karşı mücadelesinde başarılı olmuş, dindarların sayısı bir hayli azalmıştır.

Fakat yine de halkın % 40-50'si İslami şartlara göre yaşamasalar da, bütün farzları yerine getirmeseler de kendilerini Müslüman kabul etmektedirler.

1990 yılının sonlarında dinin serbesliğin artması neticesinde Tataristan'da 80 dini mahalleoluşmuşve Kazan'da 7 cami ibadete de açılmıştı. Halkın belli bir kesiminde 60-70 yıl yasaklanmış olan dine ilgi artmıştır. 11 haziran 1992'de Kurban Bayramı 70 yıldan sonra ilk defa resmi bayram ilan etmiş dini yayınlar üzerinden yasaklar kalkmış ve serbese dağıtılmaya başlamıştır. (Devlet, 2002:56)

4.6. Kazan Tatar Türklerinin Kullandığı Alfabeler

Türk cumhuriyetleri arasında dil birliğini engelleyen en önemli etken Rus politikasının ortaya çıkardığı alfabe sorunudur. Türk Cumhuriyetleri arasında alfabe birliğini engelleyip Türk kültür birliğini bozmayı hedeflemişlerdir. Kazan Tatar Türklerinin alfabe sorununun aşamaları şu şekilde gelişmiştir:

Kazan Tatar Türkçesi Orta ağız veya Merkez ağız olarak adlandırılan gruba dayanmaktadır. Kazan Tatar Türkçesi 1925-1926 yıllarına kadar Arap alfabesiyle, 1940'a kadar Latin alfabesiyle, 1940'tan günümüze kadar da Kiril alfabesiyle yazılmıştır. 15 Eylül 1999'da alınan bir kararla Tataristan Cumhuriyeti Devlet Meclisi'ne sunulan bir programla Tataristan'da 34 harfli Latin alfabesine geçilmiştir. Ancak bu karar uyarınca 1 Eylül 2011 tarihine kadar Kiril alfabesiyle Latin alfabesi birlikte kullanılacaktır. Bu tercihin ardından Tatar dilcileri de Latin alfabesiyle ilgili çalışmaları yoğunlaştırmışlardır. (Devlet, 1994:3)

1940'tan sonra Kiril alfabesine geçildiği zaman ise her Türk boyuna birbirinden oldukça farklı alfabeler ve ortograf kuralları yaratılarak, bu topluluklar birbirlerinin yazılarını anlayamayacak bir seviyeye getirilmişti. Bu ve buna benzer siyasi ve kültürel uygulamalar en yakın kardeş toplulukları dahi birbirinden uzaklaştırmış, başka bir deyişle herkes kendisi ile ilgilenir duruma gelmişti. (Devlet, 1994:4)

Osmanlılarda olduğu gibi Rusya Türkleri arasında da alfabe tartışmaları yapılyordu. Kazan, Orenburg gibi nüfusunun çoğunluğu Tatar Türk'ü olan kentlerde

Arap alfabesinin düzeltilmesi yolunda çalışmalar yapıyordu. Ama bu çalışmaların amacı Arap alfabesini bırakıp yerine Latin alfabesini almak yönünde değildi. Daha çok ikinci meşrutiyet dönemi Türkçülerin yapmak istedikleri gibi Arap harflerini düzeltmek ya da ıslah etmek noktasında toplanıyordu. (Şimşir, 1992:48)

Latin alfabesini kabul eden ilk Türk toplumu Yakutlar'dır. Mayıs 1922'de Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de "Yeni Türk Elifba Komitesi" adlı komite kurulur. Azerbaycan Cumhuriyeti'nde 1923-1924 yıllarında yayımlanan bir genelgeyle Latin asıllı yeni Türk "Azeri" alfabesinin kullanımının zorunlu olduğu bildirilir. Yine Bakü'de toplanan I. Turkoloji Kongresi'nde Türk alfabesi konusu konuşulur. Azerbaycan'da kullanılan Türk alfabesi öteki Sovyet Türklerine tavsiye edilir. Bu arada çeşitli Sovyet Cumhuriyetleri'nde çeşit çeşit Türk alfabesi hazırlama eğilimi baş göstermişti. Türk alfabesinin bölünmesine varacak bu ters gidişi önlemek için 1924 yılında "Merkez Komite" kuruldu. "Yeni Türk Elifbası Merkez Komitesi" adını taşıyan ve çeşitli Sovyet Cumhuriyetleri temsilcilerinden oluşan bu kurul yeni Türk alfabesinin birleştirilmesi işini özellikle ele aldı. 1927 yılında "Birleştirilmiş Yeni Türk Alfabeti" adıyla yayınlandı. Bu alfabe Sovyetlerde yaşayan bütün Türklerin ortak alfabesi kabul edildi. Daha sonra ortak alfabenin uygulanmasına geçildi.

Kazan Tatar Türkleri arasında okuma-yazma oranının yüksek olmasının sebebi burada ileri bir basım sanayinin bulunmasıdır. Arapça basılan kitapların bütün İslam dünyasında okunması sebebiyle Kazan Tatar Türklerinin yeni yazıya direnişi diğer cumhuriyetlere göre daha fazla olmuştur. Yine bu dönemde gerek Kazan, gerek Kırım Türkleri, Türkiye Türklerini izlemekteydi. Türkiye'de 1 Kasım 1928 tarihinde alfabe değişikliğinden sonra Sovyetler Birliği Türklerinin kararsızlıkları tümüyle giderilebilmiştir. (Şimşir, 1992:117)

Yeni Türk Alfabeti Merkez Komitesi'nin ilk kurultayı 3-6 Haziran 1927'de Bakü'de Kültür Sarayı'nda toplandı. Bu toplantıda delégelerin raporları okundu. Kazan delégesi Seyfi'nin raporuna göre bu dönemde Tataristan'da da hızlı gelişmeler vardı. Alfabe sorunu birkaç aşama geçirmiş ve değişik direnişlerle karşılaşmıştı. Çeşitli gazetelerde lehte ve aleyhte yazılar yayımlanır. Bütün bu çalışmalardan sonra 3 Temmuz 1927 tarihinde Tatar dilinin resmi alfabesi Latin harfleri kabul edilir. (http://www.symposium27february2003.info/zila/presento/t_ilkim.htm)

Tataristan'da Latin alfabesi ancak 1930'larda bütün alanlarda kullanılmaya başlanmış ve yerleşmiştir. Maddi manevi özveri ve büyük emek sonucu hazırlanan

“Sovyet Türkleri Ortak Latin Alfabeti”, Stalin’in Sovyetlerde Rus dilini hâkim kılma düşüncesiyle yerini Kiril esaslı Türk alfabesine bıraktı. Tataristan Cumhuriyeti’nde yaklaşık on yıl kadar kullanılan Latin alfabesi, Tataristan Yüksek Kurulu Başkanlık Heyeti’nin 5 Mayıs 1939 tarihli kararıyla 1940 yılının ocak ayından itibaren Kiril alfabesi kullanılmaya başlanır. Tatar Türkçesinde imla problemlerinin tartışılmasına sebep olur.

Sovyetler Birliği’nin dağılmasıyla başlayan yeniden planlama ve yenileme süreci içinde Türk Cumhuriyetleri’nde Kiril alfabesini değiştirmeyi gündeme getirir. Bu dönemde artık alfabe tartışmaları başlar. Hangi alfabe kullanılmalıdır tartışmaları başlar. Bu tartışmalar devam ederken Türkiye’de 18-20 Kasım 1991 tarihinde Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından “Milletler Arası Çağdaş Türk Alfabeleri Sempozyumu” düzenlenir. Bu sempozyuma Tataristan’dan Prof. Dr. Mir Fatih Zekiyev, Razil Veliyev, Rafael Muhammed Dinav da katılırlar. Türk lehçeleri için tavsiye edilen ortak alfabe imza atarlar. Bütün bu gelişmeler olurken Tataristan’da Tatar Türk aydınları yazı konusunda Yañalif, Kiril alfabesi, Türk Dünyası ortak Latin alfabesi ve Arap alfabesi taraftarları olmak üzere dörde bölünürler.

Tataristan’da 3 Nisan 1998 tarihinde Başbakan Ferit Möhemmetşin’in başkanlık ettiği bakanlar kurulunda “Latin Alfabetine Dönüş” konulu ilk resmi toplantı yapılır. Bu toplantıda Prof. Dr. Mir Fatih Zekiyev, Tatar yazı dili için Türk Dünyası ortak Latin alfabesini sunar. Fakat farklı görüşler de çıkmıştır. Toplantıda Latin alfabetine geçişte hemfikir olduğu fakat alfabenin nasıl olacağı hakkında fikir birliği olmadığından “Uyum Komisyonu” kurulmasına karar verilir. Bu komisyonda H. Hasanov (başkan), M. Zekiyev, R. Yusupov, H. Kurbatov, F. Safiyullina, R. Hekima, G. Ahunov, R. Baharayev ve F. Ganiyev yer alır.

Bu komisyonun kararından sonra 17 Mart 1999 tarihinde Latin alfabesi temelli Tatar alfabesine dönüş hakkında devlet şurâsı toplanır ve görüşmeler yapılır. Daha sonra 15 Eylül 1999 yılında Tataristan Cumhuriyeti devlet şurâsının 20. genel oturumunda “Latin alfabesi temelli Tatar alfabesine geçiş hakkındaki” Tataristan Cumhuriyeti kanun tasarısını kabul ederek cumhurbaşkanı Şeymiyev tarafından imzalanır. Metne göre; bu kanun 1 Eylül 2001 tarihinde yürürlüğe girecek ve 1 Eylül 2011 tarihine kadar Tataristan Cumhuriyetinde aynı zamanda iki alfabe, Latin ve Kiril alfabesi kullanılacaktır. (http://www.symposium27february2003.info/zila/presentation/t_latinalf.htm)

Otuz dört harften oluşan Latin esaslı bu yeni Tatar alfabesinin kabulü kanunu konulu kanun cumhurbaşkanı Mintimér Şeymiyev tarafından imzalanmasından sonra alfabe kitapçıkları basılarak denemelere başlanır. Bu denemelerde alfabeyi 2.-3. sınıflara öğretme başarılı olmuştur. [www.intertat.ru (16 Ekim 2002)]

Tataristan'da Latin alfabesine geçiş kanununun imzalanmasından üç yıl sonra yeni alfabenin öğretim ve yayın denemelerinin başarıya ulaştığı ve hala devletin başında "geçsek mi geçmesek mi?" şeklinde şüphelerin yaşandığı bir dönemde Moskova'dan bir haber gelir. Devlet Duması 15 Kasım 2002 tarihinde 'Rusya Federasyonu Halkları'nın Dilleri' hakkındaki kanunun üç maddesinde değişiklik yapmayla ilgili kanun tasarısını görüşür. Rusya Federasyonu içindeki halkları Kiril dışında başka alfabeye geçişlerini engelleyen madde ekler. Federasyon meclisinden geçen bu yeni kanuna Tataristan basın yayınından tepkiler yükseldi.

Razil Veliyev'in başkanı bulunduğu kültür ve milli meslekler komisyonu, Rusya Federasyonu Anayasa Mahkemesine bu kanun anayasaya aykırı düştüğü gerekçesiyle bir başvuru hazırlar. Yine Tataristan Cumhuriyeti İnsan Hakları temsilcisi Reşit Vegizov, Latin alfabesine geçişe karşı kabul edilen bu yasanın uluslararası hukuka aykırı olduğunu belirtir. [www.azatlig.org (09 Aralık 2002)]

Tataristan'da da Latin alfabesine geçişin karşısında olanlarda boş durmazlar. Rusya Federasyonu baş müftüsü Talgat Tacettin'de "Latin alfabesine geçilirse Tatar medeniyetine ve halk birliğine zarar verilir" ibareli mektuplar yazarak Rusya Devlet Başkanı Vladimir Putin'e gönderir. (www.azatlig.org)

Bütün bu gelişmelerden sonra, federasyon meclisinden gelen "federasyon içinde hiçbir halk Kiril esaslı alfabeleri dışında alfabe kullanamaz." içerikli kanun Rusya Devlet Başkanı tarafından 11 Aralık 2002'de imzalanır. Ama Tatar basın ve yayınından tepkiler artar. (www.azatlig.org 17 Aralık 2002)

Sonuç olarak, Tataristan'da yetmiş yıllık bir aradan sonra cesaretle devam edilip, halkın büyük bir kısmının desteğiyle hazırlanan ve uygulama denemeleri yapılan Kiril alfabesinden Latin alfabesine geçme denemeleri Moskova'dan gelen bir haberle durdurulmuş gibi gözükmektedir. Henüz yeni gelişen bu durum karşısında Tataristan ve Tatar Türklerinin tepkisi ne kadar ve nasıl devam edecektir bilinmiyor. Zaman bunu bize gösterecektir.

4.7. Kazan Tatar Türklerinde Eğitim

Kazan Tatar Türklerini Ruslaştırma politikasının uygulanması hiçbir dönemde kesintiye uğratılmadan devam ettirilmiştir. Bu politikanın etkileri eğitime de yansımıştır.

1957-1958 Öğretim yılından itibaren ana dili dersleri seçmeli ders olarak okutulmakta olup 1977-1978 öğretim yılından itibaren bütün okullarda Rusça mecburi ders haline getirilirken Tataristan dışında Tataristan'dakinden daha fazla Tatar Türk'ü bulunduğu halde Tataristan Özerk Cumhuriyeti haricinde Tatar Türkçesiyle eğitim veren okul açmak yasaktır. Tataristan'da ise Tatar Türkçesi ile yayınlanan kitap ve dergilerin sayısı 1990'lı yıllarda artmasına rağmen günümüzde gözle görülür bir azalma yaşanmaktadır. (Kazan Tatar Türkleri www.aliakis.org)

Tataristan Özerk Cumhuriyeti'nde okuma yazma bilmeyen yoktur. Kazan Tatar Türkleri İslamiyeti en iyi şekilde koruyan ve ilahiyat eğitiminin en yüksek olduğu Türk topluluklarından. Eski Sovyetler Birliği'nde Kazan Tatar Türkçesiyle yayınlanan kitapların sayısı 5.218.000'dir. Ayrıca 11 dergi ve 83 gazete yayınlanmıştır. Bugün böylesine zengin ve hareketli bir kültür ve edebiyat hayatına sahip olan Kazan Türkleri, mirasçıları oldukları Bulgar ve Kıpçak Türklerinden gelen güçlü, yaygın bir kültür ve edebiyat geçmişine dayanmaktadır. Tataristan Cumhuriyeti'nde eğitim Rusça ve Tatar Türkçesi ile yapılmaktadır. Tatar Türkçesini, ana dili olarak kabul edenlerin oranı 1959'da %92,1 1979'da %89,9 1989'da ise %83,7 olarak tespit edilmiştir. Tatar Türkleri arasında Rusça yanında diğer bazı diller ve Türk şivelerini bilenlerin oranı oldukça yüksektir. (www.aliakis.org)

“Yaygın bir ağız alanına ve köklü bir yazı dili geçmişine sahip olan Tatar Türkçesi, XIX. yüzyılın başlarından itibaren eğitim ve öğretim dili olarak da kullanılmaya başlanmıştır. Bunun sebebini Tatar Türkleri'nin özgür bir ortama kavuşmasına bağlayabiliriz.

Türk eğitim hayatına uzun yıllar hizmet veren medreseler, İdil-Ural bölgesinde de çok önemli faaliyetler yürütmüştür. Arapça ile ağırlıklı bir eğitim veren medreseler İdil-Ural bölgesinde XIX. yüzyılın başlarından itibaren hem eğitim sistemi hem de verdiği bilgilerin niteliği bakımından eleştirilmiştir. Bu eleştiriler yeni eğitim modeli arayışlarını da beraberinde getirmiştir. 26 Mart 1870'de İliminskiy'in programladığı idil bölgesinin mahalli dillerinde misyonerliğe dayalı bir eğitim vermeyi amaçlayan Rus-Tatar okulları açılmaya başlanmıştır. Bu okullarda Tatar Türkçesi ve Rusça

öğretilmiştir. Rus dilinde genel bir eğitim verilmiştir. Aynı dönemde Gaspıralı İsmail'in ilkini 1884'te kurduğu Cedit Okulları, İdil-Ural Bölgesi'nde de yayılmaya başlamıştır.”(Özkan, 2003:218)

Cedit okullarında ilkokul seviyesinde eğitim dili olarak ana dil şartı koyulmuş ancak daha sonraki eğitim kademelerinde Rusça zorunlu ders haline getirilmiş. Cedit okulları, eğitim dili olarak Tatar Türkçesinin gelişmesine büyük katkıda bulunmuştur. XIX. yüzyılının sonlarından itibaren Cedit Okulları'nda okutulmak üzere Tatar Türkçesi ile çok sayıda ders kitabı yazılmıştır.

1912 yılında Kazan bölgesinde faaliyet gösteren 1.088 Tatar okulundan %90'ı cedit okuluydu. Aynı dönemde Müslüman kızlar için temel eğitim veren okullarda bulunmaktaydı. Böylece XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlayan Kadimci-Ceditçi çekişmesini Ceditçiler kazanmışlar ve Ceditçi Tatar Türk aydınları hem öğretmen hem de XX. yüzyıldaki gelişmeleri etkileyen yeni fikirlerin öncüleri olarak Türkistan ile Kafkasya olmak üzere bütün Türk Dünyası'na hizmet vermişlerdir. (a.g.e., 2003:218)

27 Mayıs 1920'de kurulan Tataristan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nde de eğitimin Tatar Türkçesiyle yapılması konusunda Galimcan İbrahimov başta olmak üzere Tatar Türk aydınları mücadeleler vermiştir.

Sovyet döneminde Rus okullar, Tatar milli okulları ve karma okullar olmak üzere üç tür ilköğretim okulu bulunan Tataristan'da 1957-1958 öğretim yılından itibaren bütün okullarda Rusça mecburi ders haline getirilmiştir.

Tataristan dışında Tataristan'dakinden daha fazla Tatar Türk'ü bulunduğu hâlde Sovyet döneminde Tataristan Cumhuriyeti haricinde Tatar Türkçesi ile eğitim veren okul açmak yasaktı. Bu yasak son yıllardaki gelişmelerin etkisiyle hafiflemiştir. (Devlet, 1983:29-36)

Tataristan'daki Usül-i Cedid mektepleri yalnız erkek çocuklar için değil, kız çocukları içinde açılmıştı. İlk defa tiyatro sahnesine çıkan Türk kadını da Kazanlı Türkler'den olmuştur. 1917 senesi inkılabı vukua gelince Moskova'da toplanmış olan bir umum Rusya Müslümanları kongresi'nde bir Türk kadını Muhlise Bubi Hanım, Kazan Türklerinin merkez dini meclis azalığına intihap edilmiştir. (Battaloğlu,1999:260)

Bu bilgilere bakarak şu sonucu çıkarabiliriz. Tatar Türk insanı yıllar süren bir esaret hayatında ve esareten sonra eğitime önem vermişlerdir. Özellikle Türkçe eğitim vermek için gerekli mücadeleyi vermişlerdir. Tatar Türklerinde okuma yazma bilmeyenlerin oranının çok düşük olmasına bakarak şunu söyleyebiliriz: Tatar Türk

insanı Eğitim konusunda da çok duyarlıdır. Bunu kız çocuklarının eğitimine gösterdikleri duyarlılıktan da anlıyoruz.

5. KAZAN TATAR TÜRKÇESİ

Kazan Tatar Türkçesi, Türkçenin Kıpçak grubu şivelerinden biridir. Mustafa Öner, Kıpçak lehçelerini mukayese ederken, bugünkü Kıpçak lehçeleri arasında yazı dili geleneği en köklü olan şivenin Tatar Türkçesi olduğunu belirtir. Ayrıca Tatar Türkçesi tarihi macerası bakımından Türkiye Türkçesiyle benzerlik göstermektedir. XX. yüzyıl öncesi dilimizde görülen Arapça ve Farsçanın –özellikle kelime hazinesi bakımından – etkisi yakın ölçüde Tatar Türkçesinde de görülmektedir. Geçmişten günümüze Tatar Türkçesinin tarihsel gelişimi şu şekildedir:

“Tatar Türkçesi, Türk dili’nin üç büyük kolundan (Karluk, Kıpçak, Oğuz) biri olarak Kıpçak grubu içinde yer alır. Yönlere göre yapılan lehçe tasnifleri bakımından ise, Kuzey Türkçesi içerisinde değerlendirilmektedir. Kuzey Türkçesi olarak adlandırılan bu gruptaki lehçeler, Kıpçak kökenli lehçelerdir. Tatar Türkçesinin de yer aldığı Kıpçak grubu içerisinde şu lehçeler girmektedir.” (Öner, 1998:23)

I – Karadeniz-Hazar Bölgesi

- 1 – Karaim (Karay)
- 2 – Kırım Tatar
- 3 – Karaçay-Balkar
- 4 – Kumuk

II – İdil-Ural Bölgesi

- 1 – Tatar
- 2 – Başkurt

III – Aral-Hazar Bölgesi

- 1 – Kazak
- 2 – Karakalpak
- 3 – Nogay
- 4 – Kırgız

Bugünkü Kazan Tatar Türkçesinin üç ayrı ağızı bulunmaktadır.

I – Merkez ağızı (orta ağız) Tataristan’da 1.800.000’e yakın insan tarafından konuşulmaktadır. Tatar Türkçesinin bugünkü edebi dilini oluşturmaktadır. Bu ağzın temsilcileri Tataristan, Başkurdistan ve Uralların doğusunda yaşamaktadır.

II – Batı veya Mişer ağızı: İdil yakınlarında ve Garkı, Tambov, Voronej, Ryzan, Penza, Kuybışev, Saratov ve Orenburg’da kullanılır.

III – Doğu ağzı: Batı Sibiryada 320.000'e yakın insan tarafından konuşulmaktadır. Bunlar Baraba, Tomsk, Tümen, İşim, Yalutorovski, Tabol, Taro Tatar Türkleridir. (Ganiyev, Ehmetyanov, Açıkgöz, 1997:8)

“ Bunlardan başka karışık bazı ağızlar da vardır:

I – Astrahan ağzı: Yaklaşık 45.0000 kişi konuşur.

II – Kasım(Ryzan) ağzı: Kasımov Bölgesi'nde 5.000 kişi konuşur. ,

III – Tipter ağzı: Perm, Grazov ve Başkurdistan'da yaklaşık 300.000 kişi konuşur.

IV – Ural ağzı: Yukarı Ural Bölgesi'nde yaklaşık 2.685 Kreşin tarafından konuşulur. Merkez ağzına dayanan Kazan Tatar Türkçesi yazı dili, Tatar Türklerinin daha önce kullandıkları Uygur Türkçesi ve onu takip eden Çağatay Türkçesinin yerine ihdas edildi. Bu nedenle bu iki tarihi Türk şivesinden önemli unsurları taşır. (Nadir Devletin Türk Dünyası adlı eserinden www.nihatyigit.com/turkDny.htm)

“Kazan-Tatar Türklerinin ilk ve en eski köklerini oluşturan İdil Bulgarları Türkçenin iki büyük dil grubundan, bugünkü Çuvaş Türklerinin devam ettirdikleri r-l grubuna dahildirler. Daha önceleri Runik alfabesini kullanırken Şelkey oğlu Almas Silke Han'ın halkıyla birlikte İslamiyeti kabul etmesiyle birlikte Bulgar Türkleri Arap alfabesini almışlardır. XI. yüzyılda başlayan Kıpçak-Bulgar karışması ve daha sonraki dönemlerde giderek artar. Kıpçak yayılmasıyla Müslüman Bulgar Türkleri r-l grubundan z-ş grubuna geçmişlerdir.

XIII.- XIV. yüzyıla ait 150 kadar İdil-Bulgar kitabesi, İdil Bulgar Türkçesinden Tatar Türkçesine geçişin en önemli tanıklarındır. Üçü Arapça olan bu mezar kitabelerinde 43 ana Bulgarca kelime, 37 Arapça ibare, 150 kadar kişi adı olmak üzere çok sayıda Tatar Türkçesi kelime tespit edilmiştir.

XIII. yüzyılın sonu XIV. yüzyılın başlarında kaleme alınmış olan, Toktamışhan ve Temir Kutlug yarlıkları ile Ulug Muhammed Han, Mahmud Han, Ahmed Han bitigleri Altın Ordu döneminde bir diplomasi dilinin ortaya çıktığını da göstermektedir.

XV. yüzyılın ortalarında XVI. yüzyıl başlarına kadar olan dönemlerde kaleme alınan İbrahim Han ve Şahin Giray Han yarlıkları gibi resmi belgelerden Altın Ordu döneminde başlayan resmi yazışma ve diplomasi dilinin Kazan Hanlığı döneminde de devam ettiği anlaşılmaktadır.” (Özkan, 2003:212)

Kazan Hanlığı dönemini ve daha sonrasını içine alan XV.-XVI. yüzyıllarda Kazan merkezli olarak gelişen yazı dili, Çağatay Türkçesinin klasik özelliklerini

yansıtmakla birlikte, İdil boyu Bulgar-Kıpçak yazı dilinden, hatta Oğuz ve Uygur Türkleri'nden de bazı özellikler taşımaktadır.

“Kazan Tatar Türk dilcileri eski Tatar edebi dilini XVI. yüzyılda yaşamış olan Muhammedyar'ın Tuhfe-i Merdan ve Nur-ı Sudur adlı eserleri ile başlatmak istemektedirler. Ancak bazı eserlerde ufak-tefek farklılıklar görülmesine rağmen İdil-Ural bölgesinde teşekkül eden edebi dil, Türkistan'daki edebi dil ile ortak esaslara dayanan bir “Türki” yazı dilinden başka bir şey değildir.

Bu ortak dil ve kültür, XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında Avrupa etkisinden uzak olarak varlığını sürdürmüştür.” (Özkan,2003:212)

Tataristan ağızlarından Orta ağız (Kazan ardı ağızı) diğerlerinden, “a” yı o'laştırma (balalar>bololar), “y” sesini c'leştirme, kalın k, ğ seslerinin olması ve c sedalısının sedasız ç varyantı olmasıyla ayrılır. Morfolojik açıdan orada mastar şekli çok varyantlı (barırğa, barmalı, barmaga, barma v.b) olarak kullanılır.

Bugünkü umumi halk dilinden pek fazla ayrılmayan dili, biz yazılı edebi dile giren atasözlerinden de bulabiliriz. Bu çeşit folklorun dili Bulgar, Altın Ordu, Kazan Hanlığı ve ondan sonraki dönemlerde de hemen hemen aynıdır. (Öner, 2001:55)

“Bu asrın sonlarında, Kayyum Nasirî, Şehabeddin Mercani gibi aydınların öncü olduğu milli kimlik arayışları ve yenileşme hareketi esnasında, bilhassa yeni dille, yeni halk yığınlarına ulaşıp eğitim öğretim ve basın faaliyetlerini yaymak maksadından ötürü mahalli eski yazı diline yavaş yavaş girmeye başlanmıştır. Kazan Tatar lehçesinin esas olduğu bu yeni dil, bilhassa 1905 ihtilalinden sonra Çağatay ve Osmanlı unsurlarının ağırlıkta olduğu eski kitabi dilin yerini almaya başlamıştır. Bu mahallileşme ve uyanış hareketinde buradaki zengin basın faaliyetinde Kazak bozkırlarına kadar yayılan “ Usül-i Cedit” deki mekteplerin ve Abdullah Tukay, Derdmend, Segiyst Remiev, Fatih Kerimi, Galimcan İbrahim, Mecid Gafuri, Fatih Emirhan, Hesen Tufan, Hadi Toktaş, Mehmüd Galev, Musa Celil gibi güçlü ediplerin rolü büyük olmuştur.” (Öner, 1998:28)

Bugünkü Kıpçak lehçeleri içinde, yazı dili geleneği en eski olan Kazan Tatar Türk lehçesidir. Bu bölgedeki edebi gelenek, Rus işgali ile bir kopukluk yaşasa da Türkistan ve daha sonra Osmanlı tesirleriyle devam eden klasik yazı dili XIX. asra kadar devam etmiştir. Kazan Tatar Türkçesi, Rusçanın zorunlu baskısına maruz kalmasına rağmen Eski Türkçeden gelen dil yapısını korumuştur. Rusça sadece kelime ihraç etmekle kalmış Tatar Türkçesinin cümle yapısını, fiillerini, sözcük türlerini bozamamıştır.

6. KAZAN TATAR TÜRKLERİNİN EDEBİYATI

“Tatar Türkçesinin zengin bir edebiyatı vardır. Tatar Türk edebiyatını, tarihçiler iç gelişmesine, yaşadığı döneme, siyasi ve sosyal sebeplere bağlı olarak, kendi arasında dört ana devreye ayırmaktadır.

- 1- Eski ve Orta Asır Tatar Türklerinin Edebiyatı
- 2- XIX. Asır Tatar Türk Edebiyatı
- 3- XX. Asır Başı Tatar Türk Edebiyatı
- 4- Sovyet Dönemi (1917’den sonra) Tatar Türk Edebiyatı

1 – Bu dönemler içerisinde en uzun devreyi eski ve Orta asır Tatar Türk edebiyatı alır. Bu dönemde kendi arasında altı devreye ayrılır.

- a-) En Eski ya da Ortak Türk Edebiyatı (XII.-XIII. yüzyıla kadar)
- b-) Bulgar Devri Edebiyatı (XIII. Asrın ortalarına kadar)
- c-) Altın Ordu Devri Edebiyatı (XIII. yüzyılın ortalarından XIV. yüzyılın ortalarına kadar)
- d-) Kazan Hanlığı Devri Edebiyatı (XV. yüzyıl ortalarından XVI. asrın sonuna kadar)
- e-) XVII. Yüzyıl Edebiyatı
- f-) XVIII. Yüzyıl Edebiyatı

En eski Türk edebiyatı dediğimiz dönem XII. yüzyıla kadar devam etmiştir. Eski Türkçe döneminin eserleri olarak adlandırılan Orhun Yazıtları, Yenisey Yazıtları, Uygur Dönemi eserleri yine Orta Türkçe dönemine ait olan Dîvânü Lûgati’t-Türk, Kutadgu Bilig, Atabetül-Hakayık, Ahmet Yesevi ve Süleyman Bakırğa’nın eserleri bu dönemin ürünleridir. Tatar Türklerinin edebiyatı, çok eski asırlara uzanan gelişme merhalelerinde çeşitli basamakları, devirleri kucaklayan zengin bir tarihe sahiptir. Söz sanatı milletin var oluşuyla ortaya çıkmıştır. Runik yazıyla kaydedilen Orhun-Yenisey kitabelerindeki kültigin ve Tonyukuk kitabelerini (VI-VIII. yy) Balasagunlu Yusuf’un Kutadgu Bilig’ini (XII. yy) Ahmet Yesevi (XII. yy) ve Süleyman Bakırğani’nin (XII.yy) eserlerini Tatar Türk edebiyatçıları ortak edebi mirasımız saymaktadır.

Bugün böylesine zengin ve hareketli bir kültür ve edebiyat hayatına sahip olan Kazan Türkleri mirasçıları oldukları Bulgar ve Kıpçak Türklerinden gelen güçlü ve yaygın bir kültür ve edebiyat geçmişine dayanmaktadır. Kazan Tatar Türkleri, kuzeyde yaşayan Kıpçak(Kuman) Türklerinin “Codex Cumanicus” (1304) adlı sözlüğün ve güneyde Mısır’da eser veren Memluk Kıpçak Türklerinin Arapça ve Türkçe sözlükleri ile gramer kitaplarının da tarihi mirasçılarıdır.” (Zaripova, 2004:1-6)

Büyük Bulgar Devleti'nin dağılmasından sonra İdil-Ural Bölgesi'nde kurulan İdil Bulgarları diye adlandırılan devlet, Hazar, Bulgar, Kıpçak ve Fin-Ugor kabilelerinden meydana gelmiştir. Bu dönem eserleri içerisinde en önemlisi Kul Ali'nin yazmış olduğu Kıssa-i Yusuf adlı eseridir.

Bu tarihi zenginliğe Karahan Türkçesiyle başlamış, Çağatay Türkçesiyle devam etmiş olan Orta Türkistan Edebiyatına Osmanlı Edebiyatı' da karışmıştır. Altın Ordu ve Harezm sahalarında ortaya çıkan ve karışık şive özellikleri gösteren Kerderli Mahmud'un "Nehcü'l-Feradis", Kutb'un "Hüsrev ü Şirin", Harezmî'nin "Muhabbetname", Hüsam Katib'in "Destan-ı Cümcüme Sultanı" ve Seyf-i Sarayı'nın "Gülistan Tercümesi" adlı eserleri Kazan Türk Edebiyatı'nın oluşumuna büyük katkılarda bulunmuştur. Altın Ordu, Kırım, Kazan Hanlığı'ndan kalan yarlık ve bitikler de Kazan Tatar Türkçesinin eski yadigârlarındandır. Bu eserlerin büyük çoğunluğu Arap harfleriyle yazılmış olup Toktamış ve Temir Kutluk yarlıkları diğer eserlere göre Harezm-Kıpçak edebi diline daha yakın özellikler gösterir. Altın Ordu Devleti'nin son dönemlerinde ve Kırım'ın Osmanlı hâkimiyetine girmesinden sonra yazılan bitik ve yarlıklarda Osmanlı Türkçesinin etkileri görülür.

Kazan'ın Rus hâkimiyetine girmesinden önce başlayıp daha sonra da devam eden edebi hayatı, Türkistan edebi diliyle ortak esaslara dayanan bir "Türkî" yazı dili şekillendirir. Bu ortak dil ve kültür, XVI., XVII. ve XVIII. yüzyıllarda Avrupa etkisinden uzak olarak etkisini hissettirmiştir. Bu dönemde lirik, tasavvufi ve dini etkilerle verilen eserlerin yanında beşeri bir edebiyat anlayışı da görülür. Bu eserleri yerli Türkistan kökenli ve Osmanlı kökenli eserler olarak değerlendirebiliriz. 1507 - 1508 tarihli Kur'an tefsiri yazarı ve yazılış tarihi bilinmeyen, fakat defalarca çoğaltılan "Şeraitü'l-İman", Kazan'da, Türkistan'da, ve İstanbul'da basılan ve okunan "Dualıklar", "Falnameler", "Yıldıznameler", "Rüya Tabirleri", "Divan-ı Hikmet", "Şecere-i Türki", "Muhammediye", "Gazavatnameler", "Méneki-ı Seyyid Battal Gazi", "Tutiname", "Dasitan-ı Hatem-i Tay", "Kırk Vezir Hikayesi", "Letaif-i Hoca Nasreddin" ve İsmail Hakkı'nın Marifetname adlı eseri Kazan Tatar Türklerinin mahalli dil ve edebiyat özelliklerini Türkiye ve Türkistan Türkleri ile kaynaştıran kaynaklardır. Şehabeddin Mercani, İbn Haldun'un tarih felsefesini benimsemiş, bu anlayışla Kazan Tatar Türklerinin tarihini incelemeye ve tarihçilik gerçeğini kurmaya çalışmıştır. İdil Bulgar Türklerinin ve Kazan Tatar Türklerinin tarihi üzerine Türkçe olarak kaleme aldığı Radloff tarafında Rusçaya çevrilmiştir. Asıl büyük eserleri ölümünden sonra

yayınlanan Mercani kendinden sonra gelen pek çok yazar ve düşünürü derinden etkilemiştir. (<http://www.nihatyigit.com/turkDnya.htm>)

“Tatar edebiyatının milli bir renk kazandığı dönem Kazan Hanlığı Devri edebiyatıdır. XVI. asrın sonuna kadar devam eden bu dönemin ünlü kişileri Hasan Kaygı, Kastugan, Dusmenbet, Çalgız, Çıraz Muhammed, Emin, Kulşerif ve Arif Bek'tir. Dönemin en önemli edipleri ise Muhammedyar ve Kemal Ümmi'dir. Kemal Ümmi'nin Divan-ı, Muhammedyar'ın da Tuhfe-i Merdan, Nur-ı Südur ve Nasihat adlı eserleri ünlüdür.

Tatar Hanlığı'nda varlığını sürdüren Tatar Türkleri için Kazan şehri ve Kazan Hanlığı eskiden olduğu gibi kültür merkezi olma özelliğini devam ettirir. Onun bu işlevi, Rus devleti tarafından 1552 yılında yıkılmasına kadar devam eder. Koloni şeklinde bağımsız devletten mahrum varlığını sürdürmek Kazan'ın ilim ve kültür merkezi olma rolünü de ortadan kaldırır. Tatar Türklerinin büyük çoğunluğu kendi yurtlarını terk edip Türkistan, Ural, Sibiryaya, Kazakistan, Kırım taraflarına geçip buralarda yaşamaya mecbur edilir.

Bu arada Rus baskısı daha da artmıştır. Her şey yakılıp yıkılmıştır. Bundan dolayı edebiyatta bir duraklama, yavaşlama görülür. Özellikle XIV. yüzyılda sanat ve edebiyat gerilemeye mecbur edilir.

Yine de bir edebiyat ve kültür alanında cazibe merkezi olan Kazan Hanlığı Tatar Türklerinin yaşadığı diğer kültür merkezlerinden farklılık arz eder.

Kazan Hanlığı devrinde medeniyetin son derece yüksek seviyelere ulaştığı, hukuk, mantık, felsefe, matematik, astronomi gibi bilim alanlarında ciddi eserlerin yazıldığı bilinmektedir. Meselâ Muhammed Emin El Bulgari adlı bilginin 1146 yılında yazdığı şifa kitabı önce 1469 yılında Bulgar, daha sonra ise 1473 yılında Herat şehirlerinde yazıya geçirildiği bilinmektedir. Mahmud Bulgar adlı âlimin 1418 yılında yazdığı eğitim ile ilgili kitabında aynı zamanlarda Bağdat'ta hazırlanan bibliyografik kaynakta kayıtlıdır. 1507 yılında ise Kazan'da Türkçe Tefsir yazılmış, 1552 yılında hadis külliyatı tertip edilmiştir.

Şehabeddin Mercani, XVI yüzyılın ikinci yarısından itibaren Kazan'da yaşayan Şeyh İbrahim El Kazani'nin bu devrin meşhur âlimlerinden biri olduğunu kaydeder.

Sonraki iki yüzyıl boyunca İdil-Ural kültür merkezlerinde bulunan el yazması eserlerde, bu mahfilde edebi ve kültürel hayatın Altın Ordu Devleti zamanındaki gibi

canlı ve yüksek seviyede olduğu, İran, Türkistan, Hindistan ile sık ilişkiler çerçevesinde gelişme kaydedildiğini doğrulamaktadır.

Ahmedi'nin İskendernâme'si (XIV) Mir Haydar'ın Mahzünü'l-Esrari (XV), Durbek'in Yusufu Züleyhası (XV) Âşık Paşa (XIV) ve Lütfi (XV)'nin eserlerini Muhammed Çelebi'nin Muhammediye'si Beydaba'nın kelile ve Dimne'si Attar'ın Pendnâmesi'nin Türkçeye tercümeleri, Fuzuli ve Nevayi gibi şairlerin eserleri Tatar Türkleri tarafından sevilerek okunmuştur. Meselâ, Lütfi'nin Gül-ü Nevruz eserinin yegane nüshası, Tatar aydınları tarafından yazıya geçirilip günümüze ulaşmıştır. Nevayi'nin Hamse'sinin XI. yüzyıla ait bir yazması Kazan'da bulunmuştur. Bu da Türk yurtları arasındaki kültürel münasebetlerin canlılığını göstermesi bakımından önemlidir. Son yıllarda yapılan arkeolojik kazılarda Nevayi'nin eserlerinin, yeni el yazmalarının halk arasında bilinmesi bu fikre kuvvet kazandırmaktadır.

IX-XIV. yüzyılları içine alan bu devir pek çok ilmi eserde orta devir medeniyetinin, Bulgar ve Kıpçak tabakaları diye adlandırılıyor. XV-XVII. yüzyıllarda da Tatarlar hem şehir hem de göçebe medeniyet mahsulü olan eserleri vermeye devam ettirmişlerdir. Bu dönemde Tatar edebiyatı yazılı ve sözlü olmak üzere iki kolda gelişmeye devam eder.

Ferdi ve sosyal meselelerin yanı sıra insan sevgisini konu edinen çok sayıda eser Kazan Hanlığı devrinde yazılmıştır. Bunların bir kısmı, Nasihatü's-Sâlih gibi mensur, bir kısmı, şiir-nesir karışık, diğeri ise manzum eserlerdir.

Kazan Tatar Türklerinin çok zengin bir tiyatro edebiyatı bulunmaktadır. Abdurrahman İlyasi, Ali Asgar Kemal, Kerim Tinçura, Muhammed Buran-Alkayagül, Ferit Yarulla piyesleri ile tanınan belli başlı yazarlardır.

1552'de Kazan Hanlığı'nın yıkılması Tatar Türklerinin tarihinde, edebiyatında ve sosyal hayatında derin yaralar açmıştır. Halkın ve aydınların büyük bir kısmı yok edildiği için, bu dönemden sonra XVII. yüzyılda verilen eserler sınırlıdır. Bu dönemde hayatın ağır şartlarından dolayı tasavvuf güçlenmiş Yesevi, Bakırgane Ümmü Kemal, Kul Ali ve Muhammedyar gibi edipler ünlenmiştir. Bu dönemde Tatarca-Rusça, Arapça-Farsça-Tatarca sözlükler yazılmıştır. 1630 yılında Arapçada Tatar Türkçesine Mühebbihat (Uyanış) adlı eserin tercüme edildiği görülüyor. Galibek Atalık ve Kişbike'nin vasiyetnameleri, Kadir Galibek'in "Cami-i Tevarif" adlı eseri ve yazarı belli olmayan Defter-i Cengizname adlı eserler bu dönemin önemli eserleridir. Bu döneme damgasını vuran en önemli şairler Mevla Kulu ve Abdi'dir.

XVIII. yüzyılda yoğun Rus baskısı devam etmiş ve Tatar Türkleri bu yüzyılda Başkurt ve Çuvaş Türkleriyle bir büyük bir isyan girişiminde bulunmuşlardır. Bu dönemde eser veren şair ve yazarlar XVII. yüzyıla oranla daha fazladır. Dönemin ünlü edipleri şunlardır: Abdüsselam, Abdulménen Müslüm, Ahmedbik, Tacettin Yalçigol. devrin en önemli edibi ise Abdurrahim Otuz İmeni'dir. İmeni'nin pedagojik, ilmi sözlük, biyografi ve edebi olmak üzere yüzden fazla eseri mevcuttur. İsmail ve Muhammed Emin adlı iki yazarın Seyahatnameleri, ünlü Batırşa Destanı ve 305 sayfalık halk hikâyelerinin toplandığı "Mecmuari Hikayet" adlı eserler dönemin en önemli eserleridir.

XIX. yüzyıl, Tatar Türklerinin Rus idaresinde koloni olarak yaşadığı bir devirdir. Bu dönemde de mücadele pek yoktur. Bununla birlikte ilimde, edebiyatta, sosyal hayatta ve ticarete önceki dönemlere göre bir rahatlama ve serbestlik söz konusudur. 1804'te Kazan'da Kazan Üniversitesi kuruluyor. Ayrıca pek çok kitap basılıyor. Osmanlı, Arap, Fars ve Avrupa edebiyatlarından kitaplar çevriliyor. Tatar Türkçesine, medeniyetine ve tarihine yönelik çalışmalar hız kazanıyor. Bu dönem Tatar sosyal ve ruhi fikir hareketlerinin başında Abdünnasir Kursavi, Şahabbettin Mercani, Kayyüm Nasırı, Hüseyin Feyiz Kanav, İsmail Gaspıralı gibi edipler yer alıyor.

XIX. yüzyılda başlayıp 1917'deki Sovyet ihtilaline kadar devam eden Türkistan Türklerini de içine alan Ceditçilik hareketi Kazanlı Türkler arasında dil, din, eğitim ve edebiyat alanında derin izler bırakmıştır. Bu dönemde Abdünnasir Kursavi, Sehabeddin Mercani, Kayyum Nasiri, Musa Akyığıtzade, Abdullah Tukay, Fatih Kerimi, Yusuf Akçura, Ayaz İshaki, Sadri Maksudi, Alimcan İbrahim, Fatih Emirhan Şerif Kemal gibi isimler; eserleri, fikirleri ve faaliyetleri ile sadece Kazan'da değil Türkiye dahil bütün Türk dünyasında etkili olmuşlardır.

Çuvaş Türkleri hariç bütün İdil-Ural Türkleri XIX. Yüzyılın sonundan XX. yüzyılın başlarına kadar, ortak Kazan Tatar Türkçesini yazı dili olarak kullanmışlardır. Tatar Türkleri arasında baş gösteren aydınlanma hareketi ile Türkiye Türkleri arasında ortaya çıkan Tanzimatçılar ve Genç Osmanlılar hareketi ortaya çıkışları ve beslendikleri kaynaklar bakımından büyük benzerlik göstermektedir. Eserlerini önce Arapça sonra Türkçe yazan ve tarih konusunda araştırma yapan Kazan Türkleri arasında milli şuuru güçlendiren Mercani (1818-1889) Müstefadül-Ahbar adlı eserinde Bulgar devri kaynaklarını sayarken adını andığı 20 kişiyi El-Bulgari (Bulgarlı), El-Sarayi, El-Kazani, El-Kırımı olarak belirtilmiştir. Mercani, İbn-i Haldun'un tarih felsefesini benimsemiş,

bu anlayışla Kazan Tatar Türklerinin tarihini incelemeye ve tarihçilik geleneğini kurmaya çalışmıştır. İdil Bulgar Türklerinin ve Kazan Tatar Türklerinin tarihi üzerine yazdığı eseri Radloff tarafından Rusçaya çevirmiştir. Asıl büyük eserleri ölümünden sonra yayınlanmıştır. Mercani kendinden sonra gelen pek çok yazar düşünürü etkilemiştir.

Şark edebiyatından Kelile ve Dimne, Tutiname, bin bir gece masalları, Kabusnâme gibi eserler çevriliyor. Batı'dan roman türü giriyor. R. Fahret Dinav, Musa A. Okyığit, Fatih Kerim ve Ayaz İshaki gibi isimler vasıtasıyla yayılıyor. Bu kişilerden başka devrin önemli edipleri arasında Ahmet Urayev, Abdulcabbar Kandaly, Sadri Maksudi Asal, Miftahettin Akmolla ve Zahir Bigiyes gibi isimler vardır.

XX. yüzyıl başı edebiyatı 1900'lü yılların başından 1917 yılındaki Bolşevik ihtilâline kadarki dönemi içine alır. Bu devirde 1905-1907 ihtilali, Kapitalizm gelişmesi, I.Dünya Savaşı, Bolşevik ihtilali gibi olaylar Tatar Türklerini ve Tatar Türk edebiyatını etkiler. Tatar milli bağımsızlık hareketi güç kazanır. Pek çok alanda önemli atılımlar yapılır. Okullar ve Medreseler açılır, kitaplar çıkarılır. Gazete ve dergi basımı hız kazanır. Kazan ve Orenburg'ta yedi bin kitap, kırk yedi milyon tirajla basılır. Kazan, Ufa, Orenburg, Esterhan, Moskova, Petersburg, Samara, Uralsk gibi şehirlerde Tatar Türkçesiyle kırktan fazla dergi, elliden fazla gazete çıkarılır. Ayrıca bu dönemde profesyonel anlamda Tatar tiyatrosu doğar. Tolstoy, Gogol, Puşkin, Şiller, Byron gibi klâsikler tanınmaya başlar.

Tatar Türk edebiyatının son dönemi Sovyet Devri edebiyatı adlandırılan ve günümüze kadar gelen dönemdir. Bolşevik ihtilali Tatar Türkleri arasında da geniş bir taraftar kitlesi bulur. 1920'li yıllarda pek çok Tatar edibinin eserlerinde Bolşevikliğin övüldüğü ve uğrunda mücadele edildiği görülür. Bu edipler arasında Alimcan İbrahimov, Mecit Gafuri, Ali Asker Kemal, Şerif Kemal gibi ustalar ve Burnaş, Kerim Tinçurin, Hadi Taktaş, Şamil Osmanov, K. Necmi gibi gençler vardır. Bu dönem yazarlarının çoğu bilmeden Sovyet yönetiminin sınıflara özgürlük, köylülere toprak verme gibi aldatmacalara kanarlar. Sonra da işin içinden çıkamazlar. 1920'lerden sonra edebiyat tamamen partinin denetimine girer. 1929'da alınan bir kararla daha önce Tatar Türklerinin edebiyatında verilen eserler burjuva edebiyatı diye dışlanır ve edipler sadece partinin istekleri doğrultusunda eser vermeye mecbur olurlar.

İhtilâlin vaat ettiği kavramlar ve bazı reformlar yalan çıkınca bu harekete destek veren şair ve yazarların gönlü kırılır. Sanat güçlerini koymadıkları için büyük sıkıntılara

düşerler. Dolayısıyla edebi alanda büyük bir gerileme olur. XX. yüzyıldan sonra yetişen edipler arasında Hasan Tufan, Musa Celil, M. Maksud, K. Nemci, E. Feyzi önemli yer tutmaktadır. Zengin bir tarihe ve kültüre sahip olan Tatar Türkleri büyük kayıplar vermişlerdir. On yıl içinde iki defa alfabe değiştirmeleri(1927-1940). Tatar okullarının kapatılması yolunda Tatar aydınları yok edilmiştir. Hatta sosyalizme hizmet eden ve mihvalde eserler veren Alimcan İbrahimov, Cemal Velidi, F. Burnaş, G. Tolumbay, F. S. Kazanlı, Şamil Osmanov, G. Nimeti, G. Ali, G. Muhammetşin, Kerim Tinçurin bile öldürülmüştür.

1960'lı yıllardan itibaren sosyal hayatta ve edebiyatta rejimin biraz yumuşamasıyla, kişisel bir edebiyat meydana gelmiştir. Son yıllarda ise tam olarak milli konulara yer verilmiştir. Yasaklı olan eserlerin tamamı basılmış, özellikle tarihi ve milli kahramanları işleyen eserler verilmiştir. Ravil Feynulin, Gerey Rehim, Refail Gaziyov, Robert Miniullin, Ramil Veliyev, Vahit İmamov, Rinad Muhammedi günümüz yaşayan şair ve yazarlarından en önemlileridir.”(Buran-Alkaya, 1999:215-218)

“XIX. asır ortasında iş bölümünün gelişmesi, üretilen malların alışverişin yapılmasını doğurur. İç pazar meydana gelir. Halk kendi arasında sıkı münasebet kurmaya başlar kendisini diğerlerinden farklı bir halk olarak hissetmeye başlar. Böylece önceleri sağlam şekilde oluşmayan Tatar halkı, XIX. asır ortasından itibaren, epey sağlam şekillenmiş bir halka dönüşür.

Eski Tatar dili karşılıklı ilişki kurmayı gereğince temin edemez; özel öğrenim görmemiş kişiler tarafından anlaşılmamaktadır. Sağlam bir iletişim kurmak, eski Tatar edebi dilini umumi halk konuşma diline yaklaştırmayı, yani Tatar halkının tamamı tarafından anlaşılacak bir edebi dil kurmayı gerektirir. Tatar milli edebi dilinin ilk örnekleri Abdulcabbar Kandaly, Kayun Nasıyri, Yakov Yemilyanov, Abdurrahman İlyasi, Fatih Halidi eserlerinde görülür.

XX. asrın yirmili yıllarına kadar milli edebi dilini bütün esas stilleri de oluşur. Sadece ilmi üslupta, özellikle sosyal-siyasi terimler sahasında eski Tatar yazı dili gelenekleri daha sağlam saklanabilmektedir.”(Özkan,2001:60-61)

“Kazan’ın Rus egemenliğine girmesinden önce başlayıp daha sonrada devam eden edebi hayatı, Türkistan edebi diliyle ortak esaslara dayanan bir “Türk” yazı dili şekillendirir. Bu ortak dil ve kültür XVI.-XVII. asırda Avrupa etkisinden uzak olarak etkisini hissettirmiştir. Bu dönemde lirik, tasavvufi ve dini etkilerle verilen eserlerin yanında beşeri bir edebiyat anlayışı da görülür. Bu eserlerin Türkistan kökenli ve

Osmanlı kökenli eserler olarak değerlendirebiliriz. 1507-1508 tarihli Kur'an Tefsiri yazılış tarihi bilinmeyen fakat defalarca çoğaltılan 'imam şartı' Kazan'da, Türkistan'da ve İstanbul'da basılan ve okunan dualıklar, falnameler, yıldıznâmeler, rüya tabirleri, Divan-ı Hikmet, Şecere-i Türk, Muhammediye, Gazavatnameler Ménekıb-ı Seyyid Battal Gazi, Tutiname, Dasitan-ı Hatem-i Tâi, kırk vezir hikayesi.

Letaif-i Hoca Nasreddin ve İsmail Hakkı'nın Marifetname adlı eseri Kazan Tatar Türklerinin mahalli dil ve edebiyat özelliklerini Türkiye ve Türkistan Türkleri ile kaynaştıran kaynaklardır.

Sovyetler döneminde çok yaygın olan sanatta mahalli kaynaklara yönelme, halkın konuştuğu dili edebiyatta hâkim kılma düşünceleri, Türkleri önce Ortak Çağatay Türkçesinden ardından da Kazan Tatar yazı dilinden uzaklaştırmış; çok dar çevrelerde konuşulan ağızları yazı dili haline getirmiştir. Bu mahallilik cereyanları yanında yeni bir edebiyat teşekkül etmiştir. Aynı dönemde ve daha sonraki yıllarda eser vermeye devam eden Mecit Gafuri, Necip Dumavi, Hadit Taktaş gibi isimler kalemlerini Sovyet ideolojisinin başarılı olmasına adanmışlardır. Ancak aynı yıllarda eser veren Derdemend gibi sanatçılar, bu tür ideolojik tercihlerden uzak kalarak saf şiiri aramaya koyuldular.

Tataristan Yazarlar Birliği'nin yayın organı "Kazan Utları" dergisinde şiirleri yayınlanan Ravil Feyzullin'in şiirlerinde felsefi bir derinlik, ince, zevkli ve sanat dolu bir anlatım görülür. Ayrıca şimdiye kadar yirmiden fazla şiir kitabı yayınlanan ve Abdullah Tukay ödülü alan Gery Rehim, çocuklara yönelik şiirleri ile tanınan Refail Gaziyev ve Robert Minnullin son devir Tatar Türk şiirinin şairlerindedir.

Son dönem Tatar Türk edebiyatının yeni edebiyatının üç önemli konusu mevcuttur. Biri demokratizm biri mücadele diğeri ise bir mesleğe hizmettir. Bu yüzden Kazan edebiyatının lisanı daha geniş halk kitleleri tarafından anlaşılacak için zor anlaşılır, şatafatlı, tumturaklı ve aristokratik bir lisan değildir."(Battaloğlu,1999:258)

Şehabeddin Mercani, İbn Haldun'un tarih felsefesini benimsemiş, bu anlayışla Kazan Tatar Türklerinin tarihini incelemeye ve tarihçilik geleceğini kurmaya çalışmıştır. İdil Bulgar Türklerinin ve Kazan Tatar Türklerinin tarihi üzerine Türkçe olarak kaleme aldığı Radloff tarafından Rusça'ya çevrilmiştir. Asıl büyük eserleri ölümünden sonra yayınlanan Mercani kendinden sonra gelen pek çok yazar ve düşünürü derinden etkilemiştir. (<http://www.nihatyigit.com/turkDnya.htm>)

Sonuç olarak Tatar Türkleri, zengin bir edebiyata sahiptirler. Eski Türk edebiyatı ürünleri Tatar Türkleri ile ortak ürünlerimizdir. Ayrıca Tatar edebiyatı, çok eski yüzyıllara dayanan, zengin bir tarihe sahiptir.

6.1. Kazan Tatar Edebiyatçıları:

6.1.1. Muhammedyar: “İnsan sevgisini işleyen önemli Tatar Türk şairlerinden biridir. XVI. yüzyılın ortalarında yaşamıştır.

Muhammedyar iyi eğitim görmüş, din ve devlet işlerinde çalışmış bir şairdir. Moskova ile yapılan diplomatik görüşmelere katılmıştır. Muhammed Emin Han’ın dostu ve müşaviri olduğu biliniyor. Eserlerinden anlaşıldığına göre, önemli mevkilere yükselmiştir. Ancak pek çok siyasi entrikalara ve kötülöklere maruz kalmıştır. Tuhfe-i Merdan adlı eserinde “Çektim Çok Sıkıntı ve Meşşakat” demiştir. Yine onun şiirlerinde Emin Han’ın türbedarlığını yaptığını öğrenmekteyiz. Bu da onun çok üst makamlardan alt makamlara düştüğünü göstermektedir.

Günümüze ulaşan Tuhfe-yi Merdan ve Nur-ı Sudur gibi eserlerinde onun, Han’ın müşaviri olması veya yüksek rütbeli devlet kimliğinden çok, Kazan Hanlığı idaresindeki halkın içerisindeki ve dışarıdaki durumunu iyi bilen, halkı için endişe eden, tarihin ağır facialarına karşı hükümdarı ikaz edip, düşündüren hümanist bir şairdir. Muhammedyar, tasavvufi görüşlere uzak bir şair değildir. Eserlerinde tasavvufi motiflerin yer alması onun Feridun Atar, C. Rumi, Ş. Tebrizi gibi klasik şark ediplerinin eserlerini iyi tanıdığını gösterir. O tasavvufi şiirlerin bahçe, gül ve bülbül gibi sembollerini de kullanmıştır. Ancak o, bu sembolleri yeni ve daha gerçekçi muhtevalarla zenginleştirir. Yazar, tasavvufun motiflerini kullanmakla yetinmez., sosyal ve siyasi hayattaki meseleleri, hanlarla beylerin mücadelelerin geri planındaki faciaları dile getirir.

Muhammedyar’ın şiirinde devleti, ahlak ile ahlaksızlığın yer değiştirmesini, iç çekişmeleri, birbirine ve vatanına ihanet edenlerin, şöhret ve mal için birbirine düşenlerin yarattığı tabloyu gözler önüne sermektedir. Muhammedyar, devletle halk arasındaki anlaşmazlığa, devletle milletin kopukluğundan doğan felaketlere kayıtsız kalmamıştır. Kazan Hanlığı’nın yıkılmasından önceki sosyal ve siyasi olaylara Nasihat şiirinde değinmiştir. Nasihat şiirinde ortaya konulan fikirleri Tuhfe-yi Merdan ve Nur-ı Sudur şiirlerinde daha lirik ve epik tarzda, tarihi ve sosyal gerçeklik içerisinde vermiştir.

O, şiirlerinde devletçi fikirleriyle devrinin meselelerine dikkat çekmektedir. O yanı başında yapılan kötülöklere seyirci kalmamıştır. Şiirinden faydalanarak adaletsizliklerle de savaşmıştır.

Sosyal adalet, Muhammedyar felsefesinin temelidir. O, adaletin tesiri için şiir söyler, eserlerinde devamlı olarak ve cesur bir şekilde bu felsefeyi işler. Kendisinden önce eser veren, onun üstat kabul ettiği Kul Ali, Kutb ve Sarayi gibi Muhammedyar da, halkının mutlu ve müreffeh geleceğe sahip olabilmesi için adaletle idare edilmesi gerektiğine inanır. Ona göre, padişah bir an için bile adaletle hükmetse, ülkeye ve millete hürriyet huzur ve refah gelir; hatta “kurt ile koyun birlikte su içler. Ördek ile karınca beraber uçar.” Muhammedyar, adaleti, sosyal hayatın evrensel kanunu gibi görür. Şairin fikrince, toplumu faciadan ve fitnelerden kurtarıp düzlüğe çıkaracak güç, kişinin akli ve ahlakıdır. O halka adil davranmanın, dini vecibeleri yerine getirmekten daha önemli olduğu düşüncesindedir:

Bir segat gadil kılmak yaxşırak

Kim gıybadet altmış yıldan uzakrak

“Bir saat adaletle hükmetmek daha iyidir.

Altmış yıldan fazla ibadet etmekten...”

Şairin ideali, adil ve güzel ahlaklı toplum yaratmaktır. Muhammedyar’a göre adil ve ahlaklı toplum ise, temiz ahlaklı olmanın üzerinde durur.

Hikmetli ve nasihat verici şiirin geleneği pek eski tarihlerden beri süregelmektedir. Kazan Hanlığı döneminde, halk edebiyatına has olan nasihat veren şiir yazma geleneği, yazılı edebiyatta da karşımıza çıkmaya başlar. Muhammedyar’ın şiirleri, halk edebiyatı ile yazılı edebiyatın sentezinden doğmuş yeni devirdeki en canlı örneklerdir. O halkın atasözleri ve deyimlerinden ve sanatlarından mümkün mertebe faydalanır. Muhammedyar’ın şiirleri, Tatar edebiyatının yeni devirdeki mükemmelliğini ispat eden güzel örnekler olduğu kadar, şiir tarihinde de yeniçağı açmış manzumelerdir.

Doğdukları yerlerden göçmeye zorlanan ve sürülen Tatar Türkleri gidip yerleştikleri yeni merkezlerde, özellikle Kazan Hanlığı’nın hüküm sürdüğü yıllarda, severek okudukları Kul Ali, Rabguzi, Muhammed Bulgari ve Muhammedyar’ın eserlerini de beraberinde götürmüşlerdir.” (Özkan, 1996:1079)

6.1.2 Mevla Kulu: “XVII. yüzyılda Kazan şehri civarında yaşamıştır. Şiirleri 1926 yılında bulunmuştur. İlk şiirlerini XVII. yüzyılın sonlarında yazmıştır. Eserleri devrinin sosyal hayatını, ahlaki, sosyal ve siyasi meselelerini ele alır.

Onun şiirlerinde tasavvufun etkisi vardır. O Ahmet Yesevi ve Ümmi Kemal geleneğinin yeni şartlarda devam eden üstün kabiliyetli temsilcisi olarak kabul edilir. Mevlâ kulu'nun eserlerinde felsefi fikirler güçlü yer alır. Onun eserlerinde canlılar dünyasının var oluş sebepleri, insanların yaratılış gayesi Doğu felsefesi, eski Yunan felsefesi ve İbn-i Sina'nın fikirlerine dayandırılarak açıklanır. Canı, kalbi vücut organlarını da Doğu filozoflarının anlayışı çerçevesinde izah eder.

Mevlâ Kulu'nun şiirlerinin lirik kahramanları, kendisini Allah'a adanmış, ona gönülden inananlardır. O, hikmetlerinde insanları dünyaya fazla değer vermeyip, kendi kendilerini ruhi yönden geliştirip mükemmelleştirmeye davet eder.

Bu dünya ülekse it kibiktir, bil.

Dünya için talaşkannar, itlerdir bil.

“Bu dünya köpek leşi gibidir bil

Dünya için dövüşenler, köpeklerdir bil”

Şair kendisini de bu hak yola adım atan misafir olarak tasvir eder. İlahi olana kavuşamamaktan dolayı yakınır. Dünya sıkıntılarında kurtulamadığı için kendisini tenkit eder.

Dünya malının ardından koşanlara kalbinde nefret hissi uyanırken, çiftçilere sevgi ve saygı duyar.

İlginçiniñ el-uzakı bulır tufak,

Hak tegala hezretinde yüzleri ak!

Çifçinin eli, ayağıdır toprak,

Hak Tealâ huzurunda olsun yürekleri ak

O, çiftçilerin hizmetlerini över. Ona göre çiftçi hangi dinden veya milletten olursa olsun, onun yaptığı iş hayırlıdır, onların buldukları yer ise yücedir.

O halkının ağır şartlar altında yaşadığını görüp, dertlenerek yerinde oturmayı tercih etmez, halkı bu durumdan kurtarmak için çözüm yolları gösterir. Bu yollardan birincisi Allah'a sığınmak, gönlünü temizlemek ve tahsil görüp cehaletten kurtulmaktır. Bu düşüncelerle âlimleri, gökte aydınlık saçan güneşe, öğrencileri dolunaya benzetir. Toplumun böyle aşağı seviyelere düşmesinin tek sebebi de cehalettir. “Cahiller, böceğe,

kurda benzer.” diyerek insanları öğrenmeye bilgisizlikten kurtulmaya, kısacası bilime davet eder. O gelecekte sabreden insanların en iyi sistemle idare edileceği ümidini taşır.

“Sabır birle Eyüp tabtı sıhhet üzün,
 Sabır birle Yakub açuvı kürmes küzin
 Sabır birle Yusuf tabdı devlet yüzün,
 Sabır birle tildin cuda itse bulmas
 Sabırla Eyüp buldu sıhhat,
 Sabırla acıyı görmez Yakub’un gözü,
 Sabırla Yusuf buldu devlet yüzünü
 Sabrı dilinden bıraksa olmaz.

Mevla Kulu’nun şiirleri, uzun zamandan beri dilsiz yaşadıkdan sonra Tatar şiirinin adeta tekrar dile gelmeye başlaması, uykudan uyanması gibidir.

Mevla Kulu’nun şiirleri, şekil özellikleri itibarıyla, baştan sona kadar tasavvufi nazım örneği olmakla birlikte muhtevası bakımından, devrinin önemli sosyal problemlerini işlemesi bakımından tasavvuf şiirinden farklılık arz eder. Zaten şair de her yazdığı eserde “hikmet” ortaya koyduğunu, hikmet felsefesinden faydalandığını okuyucusuna hissettirir. Bunun içindir ki, Abdi’nin şiiriyle mukayese edildiğinde Mevla Kulu’nun şiirlerinin daha kompleks olduğu görülür. (Özkan, 1996:1080)

6.1.3. Abdi: Abdi, Mevla Kulu’ndan şiir bayrağını alıp, onu XVIII. yüzyıla Abdusselam ve Otuz İmenilere emanet etmeye, onlarla kendi arasında köprü olma görevini başarıyla tamamlamaya gayret etti. Mevla Kulu kadar olmamakla birlikte, Abdi de tasavvufi şiirden istifade etmiştir. O hayata ve ahlaka dair meselelerde tasavvuf vasıtasıyla değil, genel şeriat görüşleri çerçevesinde çözüm aramaya çalışır.

Doğu felsefesi, doğrudan doğruya öğüt verme yolunu seçmiştir. Abdi ve Mevla Kulu gibi, halkın baskı ve zulme maruz kalarak yaşadığını görür. Bu duruma fazlasıyla üzüldür. O sabretmenin faziletinden bahsederek insanları tahammüllü ve cömert olmaya davet eder:

Birbirimiz arasında
 Kılmağil zulüm, cebir
 “Birbirimize sakın,
 Etmeyin baskı, zulüm”

Abdi şiirlerinde halkçı tipler ve semboller kullanır. Onun dili açık, anlaşılırdır. Fikir dünyası ve kelime kadrosu halk edebiyatı örneklerine ve halka yakındır. Şiiri son derece sade, duru anlaşılır ve tabiidir. Adeta dil altı nehirlerinden akıp gelmiş gibidir.(<http://www.nihatyigit.com/turkDnya.htm>)

6.1.4. Mecit Gafuri: Mecit Gafuri, 2 Ağustos 1880’de, şimdi Başkurdistan’ın sınırları içindeki, Ufa’ya bağlı Gafuri’de, yoksul bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. Medrese tahsili sırasında henüz on üç yaşındayken anne ve babasını kaybeder. Bu yüzden Gafuri’nin çocukluğu sıkıntılar içinde geçmiştir.

XX. yüzyılın ilk otuz yılında aralıksız eser veren Gafuri, bu zaman diliminde Tatar Türklerinin yaşadığı ihtilallere şahit olur. 1901 yılında kaleme aldığı “İşan Şakirtleri” başlıklı ilk kalem tecrübesinde eski usulde eğitim veren medreseleri tenkit eder. İlk şiir kitabı olan “Sibir Timur Yulu ya da Ahval-i Millet”1904 yılında basılır. Aynı yıl “Fekirlik Birle Ütken Tiriklik” adını taşıyan hikâye kitabı Kazan’da yayınlanır. Gafuri daha çok şairliği ile tanınmıştır. Klasik şiirlerimiz ile halk şiirinin etkisi görülen şiirlerinde, devrin yaygın temayülüne uyararak o da marifetçilik adıyla anılan yenileşme idealini işler. Her türlü sosyal adaletsizliğe, haksızlığa, isyan milletinin medeniyet alanındaki ilerlemesi, hürriyete duyulan iştihak onun şiirlerinin başlıca temelleridir.

Büyük Ekim İhtilali’ni ateşli şiirlerle alkışlayan Mecit Gafuri, “Tatar Yiğidine ” “Güller Bakçasına”, “Min Vatançı”gibi şiirlerinde feodal- burjuva diye adlandırdığı insanları keskin bir dille hicveder.

Gafuri devrin sosyal olaylarının etkilerini takip edebildiğimiz sosyalist muhtevalı şiirleriyle XX. yüzyıl edebi dilinin gelişmesine hizmet etmiş şairlerdendir.

“Kızıl Bayrak (1917)”, ”Nur (1919)”, “Tatar Yiğidine (1920)”, “Güller Bakçasına (1927)” gibi şiirlerinde, burjuva - feodal diye adlandırdığı insanları güçlü tiplerle tenkit ederken, yoksul insanların ezilmişliğini vurgular. (<http://www.nihatyigit.com/turkDnya.htm>)

6.1.5. Segiyst Remiev: 1880 - 1926 yılları arasında yaşamıştır. XX. yüzyıl başı Tatar edebiyatının fırtına gibi esen romantik ve isyancı şairi Segiyst Remiev’dir. Doğu sosyal medeni idealleri XX. yüzyıl başı Tatar edebiyatında yeniden bir güçle yenileniyor ve kök salıyor. Bu kişilerden G. Halit, H. Minnegulov, R.Ganievaların araştırmaları delildir.

Segit Remiyev, Arap ve Fars dillerini, Fars edebiyatını özellikle Sadi, Hayyam, Hafız, Rudaki vb. şairlerini iyi bilir. Orta çağ Doğu şair ve filozofların fikirleri Segiyt Remiev'i etkilemiştir.

Tatar edebiyatı tasavvufun etkisini üzerinde taşıyan bir edebiyattır. Tasavvufun orta çağlarda Tatar camiasının ideolojik bir parçası olarak yansması tartışılmaz bir gerçektir. Tatar edebiyatında tasavvuf etkisinin çoğalması XVII. yüzyıla ve XVIII. yüzyılın başına denk geliyor. Utız İmeni, Şemsetdin Zeki gibi şairlerin eserleri tasavvuf hayalleri ile doludur. Ama XIX. yüzyıl ortalarında Tatar edebiyatında etkisi azalmaya başlıyor. Hatta tümüyle kayboluyor diyebiliriz. S. Remiev de çağının en bilgili adamlarından biridir. O Doğu şiirini, iyi öğrenmiştir. Arap-Fars ve Rus dillerini ana dili gibi öğrenmiştir. Bu yeteneklerinden dolayı medreseye cebir fenleri öğretmeni olarak alınmıştır. O pek çok Fars şairinin eserlerini orijinalden ezbere okumuştur. Rus yazarlarının eserlerini de severek Tatar Türkçesine aktarmıştır. Evren düşüncesi S. Remiev'in eserlerinde yer alır. Evren ona göre tek manaya sahip değildir. Bir taraftan evren aydınlık kaynağıdır. Şairin canının yaşama, mutluluk, kâmillik ve yaşadığı duygulara karşılık arayarak yönelmektedir.

Görüyorum büyük ve mutlu
 Âlem ileride, var o ileride...
 Benim tek bedelim burada,
 Ruhum gökte, melek orada.

“Allah” adlı şiirinde S.Remiev de Allah'ın büyüklüğünü tanımakta ve ona tapmaktadır. Ama şair Allah'ın büyüklüğü karşısında insanı bir tutuyor.

Biliyorum, bu canımı
 O yaratmış, ben-o, o-ben

İnsan, S. Remiev içinde o kadar büyük zat ki, o ilahi güce sahip ve üzerinde duran hâkimleri tanımaz:

Gerçi her tarafı kaplayan ulu varlık benim.

Remiev'in şiirlerinde çağdaş olan pek çok eserlerinde yeni hayat eskiliği devirme motifleri yer almaktadır.

O şiirlerinde pak aşkı övmektedir. O da bir güzele âşık ve en ince hislerini ona ulaştırmakla meşguldür.

Remiev'in fikrinde kadınlar ve kızlar yerde ve cihanda bulunabilen tüm güzelliği kendilerinde bir araya getirmiştir. Şair sevgilisiyle ilgili bütün kanunları reddediyor. Onu kendine eşit buluyor. Hatta onu ilahi zat olarak kabul ediyor.

Beni ateşe atan sen,
Beni suya atan da sen,
Ateşe yansam, suya batsam,
Şekil alan Allah'ım da sen

Remiev'in şiirleri XX. yüzyılın başında Tatar şiirinde geniş yansıma bulmuş, kadınları ve aşkı idealleştirme şiirinin konusu olmuştur.

S.Remiev'i kısaca şöyle özetleyebiliriz: O Tatar edebiyatının gelişmesinde çok önemli yer tutar. Tatar şiirini pek çok yenilikle zengileştirmiştir. Pek çok türde eserler yazmıştır. Hikâyeler, piyesler, Rus dilinden türküler, şiirler ve düz yazılar tercüme etti. (Zaripova, 2004:1-6)

6.1.6. Abdullah Tukay: 1886 ile 1913 yılları arasında yaşamıştır. Sadece Kazan'da değil bütün Türk dünyasında büyük etki bırakmıştır. Büyük felaketler yaşamıştır. Yoksulluk içinde yaşamasından dolayı genç yaşta ölmüştür. Hem eski hem yeni usule göre eğitim veren okullarda iyi bir eğitim görmüştür. Türkistan ve Osmanlı edebiyatından pek çok eser okumuştur. Rus ve Batı Edebiyatı'ndan birçok yazarı okuyup takip etmiştir. İki cilt tutarındaki şiirlerinin yanı sıra fıkra ve siyasi makalelerde yazmıştır.

Dönemin en önemli şairlerinden olduğu için yaşadığı döneme "Tukay Çağı Edebiyatı" da denir. Abdullah Tukay'ın şiirleri Rusçaya çevrilmiş; ayrıca Kırım, Kazak, Özbek, Kırgız, Başkurd, Uygur ve Çuvaş Türkçelerine aktarılmıştır.

İlk eserlerinde İstanbul ağzı ile Çağatay Türkçesi arasında tereddütler geçirmiş, daha sonra Tatar konuşma diline yönelmiş ve bu ağzın yazı dili haline gelmesine önemli katkısı olmuştur. Tukay, şiirlerinde batıya yönelik Türk edebiyatından pek çok unsuru kullanmış, her şiirinde bir fikrin, bir mesajın ön plana çıkmasına gayret etmiştir. Nazım birimi olarak beyit ve dördlük kullanmıştır. Genellikle aruz ölçüsünü tercih etmiştir. Mesnevi kafiye dizilişini, zengin, tunç ve cinaslı kafiye türlerini kullanmıştır.

A. Tukay'ı bütün Türk halkları kendine yakın bilmişlerdir. Onun şiirleri dünyanın pek çok diline tercüme edildi. Doğumunun 100. Yılı münasebeti ile Birleşmiş Milletler topluluğu (UNESCO) şairi, uluslararası alanda tanıttı.

A. Tukay'ın güzel şiirlerinden biri olan Tugan Til (ana dilim) adlı şiirinde ana diline olan bağlılığını görürüz. Şiirin Türkiye Türkçesine aktarılmış şekli şöyledir:

Ey ana dilim, ey güzel dil, anamın, babamın dili!

Senin sâyendedir, dünyada öğrendiğim her şey

Bu dil ile evvelâ, annem ninni söylemiş,

Sonraları, geceler boyu ninem masal anlatmış.

Ey ana dilim! Her zaman yardımınla senin,

Küçüklükten beri hissederim sevincimi, kederimi.

Ey ana dilim! Seninleydi ettiğim ilk duâm:

Affet demiştim, beni, annemi ve babamı Tanrı'm. (Türkoğlu-söylemez-Celal, 2001:66-

73)

Tukay samimi, hayali geniş, romantik-lirik bir şair olarak eserlerinde bambaşka bir hava yakalamış eserleri ile yepyeni bir çığır açmıştır.

6.1.7. Necip Dumavi (1883 - 1933): Necip Dumavi 1883 yılında Çistay'a bağlı yeni Dumay köyünde dünyaya gelmiştir. Doğduğu yerde başladığı tahsilini, Kazan'da tamamlar "Rus Sınıfı" adıyla anılan Rus okuluna devam ederek Rusça Öğrenen Dumavi, çeşitli okullarda öğretmenlik yapar. 1905 yılında Rus Japon savaşına 1915 yılında ise imperialistik savaşa katılan Dumavi, savaşta yaralandıktan sonra Çistay'a öğretmenlik görevine döner. Molla olarak çalışan şair 1925 yılında söz konusu görevinden ayrılarak köy kütüphanesinde çalışmaya başlar. 1927-1933 yılları arasında Özbekistan'da Öğretmenlik görevinin yanı sıra kültür faaliyetlerini de yürütür. 1933 yılında Semerkant'ta vefat eder.

Şiirleri, köy ve şehir hayatını tasvir eden küçük hikâye ve piyesleriyle, 1905 ve 1921 yılları arasında Tatar edebiyat dünyasında aktif olarak yer alan Dumavi'nin çocuklar için yazdığı eserleri de bulunmaktadır. Şiirlerinde Realizm akımının tesiri görülen şair, daha çok Tatar Türklerinin "İrtica yılları" şeklinde tanımladıkları, hürriyetlerinin kısıtlandığı, yenileşme hareketlerinin yavaşladığı, ihtilalden sonraki dönemde yazdığı "Tavış", "Sibir ve "Cir Kümiri Kazuçılar" gibi şiirleriyle tanınır. (Türkoğlu-Söylemez-Celal,2001:61)

6.1.8. Kayyum Nasiri (1824-1902): Kazan Tatar Türkleri için yeni bir yazı dili ve edebiyatı çabası içine girmiştir. Edebiyat dili kaynağının halk dili olmasını savunur. Bu düşüncesini kuvvetlendirmek için folklor ve halk edebiyatı metinlerini derlemeye girişmiştir. Kırk Bakça, Favahih'ül-Cülesa adlı eserleri folklor derlemesidir. Dilin gramer kısmıyla ilgili olarak Unmuzec (örnek) ve Kasaidü'l-Kitabet adlı eserleriyle sözlük olarak Lehçe-i Tatari adlı eseri yazmıştır. Kazan Kalendarı adıyla bir salname hazırlamış ve Arapça veya Osmanlı Türkçesi ile yazılmış bazı eserleri oluşturmaya çalıştığı yeni yazı diline çevirerek yayınlamıştır. Kayyum Nasiri'nin takipçilerinden olan Hadi Maksudi onun etkisiyle yeni usule göre alfabe Türkçe gramer kitapları ve okul kitapları yazmıştır.(<http://www.nihatyigit.com/turkDnya.htm>)

6.1.9. Ayaz İshaki: Roman, hikâye, piyes, hatıra ve tarih türünden elliye yakın eseri vardır. Kazan Tatar Türk ağzını yazı dili haline getirmeye çalışmış, eserlerinde önce sosyalizmi ve eşitliği, ardından milliyetçiliği savunmuştur. Önceleri Rus halkçı etkisinde kalarak eserlerinde sosyal konuları işlemiş, ancak daha sonra, didaktik bir ahlakçılık ve milli davaların savunulması yolunda eserler vermiştir. Ayaz İshaki'nin eserlerinde tipler, hayattan seçilmiş zenginler, soylular, yoksul insanlar, imamlar, öğrenciler, aydınlar, Rus ordusunda görevli Tatar subaylarıdır. Romanları: Kelepuşçu Kız, İki Yüzyıldan İnkıraz, (Türkiye Türkçesine aktaran: Öyge Taba), Tiyatroları: Aldım-Birdim, Züleyha, Muhallime, iki Ut Arasında, Yan Boyaviç, Hayat Yılında. Hikayesi: Taalümde Saadet.

Ayaz İshaki Kazan Tatar Türklerinin basın hayatında, çok önemli yere sahiptir. 1913 yılında Petrograd'ta İl gazetesini kurmuş, bu gazete 1914 yılında Moskova'da çıkmıştır. 1927'den sonra Milli Yol, 1930 - 1938 yılları arasında Yana Milli Yol dergilerini 1935 yılından sonra uzak Doğu'da Mukden şehrinde yaşayan Tatar Türklerinin yayın organı olan Milli Bayrak gazetesini çıkarmıştır.

1917 yılında Rusya Müslümanlarının Milli Hareketi'ne katılmış ve bazı resmi görevleri üstlenmiştir. Sovyet ihtilalinden sonra mülteci olarak Avrupa'nın değişik merkezlerinde ve Türkiye'de bulunmuştur. Türkiye'de ölmüştür. (<http://www.nihatyigit.com/turkDnya.htm>)

6.1.10. Fatih Kerimi: 1905 ile 1945 yılları arasında yaşamıştır. Fatih Kerimi eski Ufa bölgesi Belebey ilçesi Ayıt köyünde müftü ailesinde doğdu. İlk eğitimini kendi

köyünde aldı. 1925-1929 yıllarında Kazan İnşaat Mühendisliği Meslek Okulu'nda eğitim gördü. Bu yıllarda edebiyat ile uğraşmaya başladı. Gazetecilik ve muharrirlik döneminde edebiyat ile aktif olarak uğraştı. Her sene kitapları basıldı ve okurların beğenerek okuduğu bir yazar olarak tanınmaya başladı.

1938 yılında siyasî suçtan dolayı hapse mahkum edildi. Daha sonra askere alındı. Fatih Kerim hapisane ve askerde de eserlerini yazmayı bırakmadı. Hapishanede şiirler yazdı. Cephede dokuz poem ile iki uzun hikâye, bir piyes ve yüzden fazla şiir yazdı. F. Kerim 19 Şubat 1945'te savaşta hayatını kaybetti. (Türkoğlu-söylemez-Celal, 2001:193)

Bunların dışında önemli bazı Tatar şairleri de şunlardır. Mir Aziz Uksami (1884-1947), Derdment (1859 - 1921), Seyit Demiyev (1880 - 1926), Mahruy Muzaffariye (1873 - 1945), İffet Tutaş (1888 - ....), Mahmude Muzafferie, Şehzade Babiç (1895-1919), Naki İsenbet, Hadı Taktaş (1901 - 1913), Musa Celil (1906 - 1944), Adil Kutuy (1903 - 1945), Fatih Kerim (1909 - 1945), Hasan Tufan (1900 - 1981), Ahmet Feyzi (1903 - 1958), Şeyhi Mannur (1905-1980), Enver Davudov (1919-1968) (Özkan, 1996:1080)

6.1.11. Razil Veliyev: 4 Ocak 1947 yılında Tataristan'ın Tüben Kama bölgesi Taşlık köyünde doğmuştur. Öğrenimine doğduğu köyde başlamış sonrada Tüben Kama ortaokulunda devam etmiştir. 1965 yılında Kazan devlet Üniversitesi Gazetecilik Bölümü'ne giren Veliyev, edebiyata ve özellikle şiire merak salınca, bu okulu ikinci sınıftayken bırakarak, 1967 yılında Moskova'daki M.Gorki Edebiyat Enstitüsüne geçer. Bu Enstitüde dönemin ustalarından ders alır. Onun sanatına yön verenlerin başına meşhur şair Lev Oşanın ile de bu enstitüde okuduğu sıralarda (1967-1972) tanışır. Oşanın, ona kendi tecrübelerini ve bilgilerini aktarır, adeta ustası olur. Ancak Oşanın, bugün şairi kendi öğrencisi gibi değil bir dost hatta bir üstat olarak kabul eder.

Veliyev, küçük yaşlardan beri şiirler yazmıştır. Hatta şiirleri bölge gazetelerinde yayınlanmıştır. İlk şiir kitabı ise 1971 yılında basılan Zenger kabırçıklar adlı eseridir. Daha yirmi bir yaşındayken "Et Koyaşı" adında bir uzun hikâye kitabı da yazmış; ancak sansüre uğradığı için bu eseri yayımlanmamıştır.

Diğer şiir kitapları Yeşen Tamiri (Kazan 1977), Hıyalıy Miyavbike (Kazan 1976), Bez, Koyaş Balaları (Kazan 1981), Aşkın tarifi (Ruşça, Moskova 1984), Yetkar (Kazan 1987, Ber Almanı Bişke Büleyek (Kazan 1992), Kaytavaz Kayda Yeşiy (Kazan

1994), Kışkı Uçak (Kazan 1994); Hikâye kitapları: Yeşiyse Kile (Kazan 1982), Jit Hoçet = Yaşamak İstiyorum (Rusça, Moskova, 1983, 1986, 1989), Miras (Kazan 1990); tiyatro eserleri ise; Eyde Barıyk, Kızlar Karıyk (Kazan 1989), İy Maşına Maşına, Cidde Minem Başıma (Kazan 1990) adlarıyla basılmıştır. Ayrıca kükler Biyek (Kazak 1983) adında, denemeleri ve sosyopolitik yazılarından oluşan bir eseri de vardır.

Bunların dışında birçok makalesi ve tercümeleri olan Razil Veliyev, bestelenmiş olan yüzden fazla şarkının da yazarıdır. Onun şarkılarında kendinin ve halkın hayatından izler, vatan ve memleket kavramları, saf ve gerçek sevgi, doğruluk ve dostluk yer almaktadır.

1982’de Musa Celil, 1990’da Abdullah Aliş ödülleri alan Veliyev, 1995’te yılın adamı seçilmiştir.1986 yılından beri Tataristan Milli kütüphanesi Müdürü ve 1990’dan bu yana da Tataristan milletvekilidir.

Razil Veliyev, sadece şiirlerinde değil, nesir, tiyatro, kültür ve bilim konularında da başarılıdır. Bu sebeple o şair ve yazarlığının yanı sıra bir kültür adamı ve siyasetçi olarak tanınmaktadır. (Öztekten, 2001:655)

İKİNCİ BÖLÜM

II. DİL İNCELEMESİ

1- SES BİLGİSİ:

1.1. Ünlüler:

Tatar Türkçesiyle Türkiye Türkçesini karşılaştırdığımızda, farklılıkların genel olarak günümüzde Kiril alfabesinin zorunlu olarak kullanılmasından kaynaklandığını, biraz da zorlamayla ortaya çıktığını görürüz. (Bozkurt, 1992:624)

“Tatar Türkçesinde dokuz ünlü vardır. Bunlar: “a, e, é, ı, i, o, ö, u, ü”dür. Bu ünlülerden a, u, ü, ı ve i sesleri Türkiye Türkçesinde olduğu gibi telaffuz edilir. Tatar Türkçesindeki o ve ö ünlüleri Türkiye Türkçesindeki o ve ö’den daha dar ve kısadır; o sesi o-u-ı arasında; ö sesi ö-ü-i arasında bir sestir. Ayrıca Türkiye Türkçesi yazı dilinde bulunmayan é sesi Tatar Türkçesinde kullanılır ve e ile i arasında bir ses değerine sahiptir.” (Buran- Alkaya, 1999:221)

“Bu ünlerin dışında Tatar Türkçesinde bir de y ünsüzü ile birlikte kullanılan ünlüler vardır. E= yı, yi, IO= yu, yü, Я= ya, ye” (a.g.e, 1999:221)

1.1.1. a: “a sesi arka damakta geniş-düz olarak ve açık telaffuz edilir. a sesinin telaffuzunda dilin arka kısmı yükselir, dil ucu arkaya doğru çekilir. Bu ünlü Tatar Türkçesinde bilhassa birinci ikinci hecelerde, arka damaklık, dudaklık ve yumuşak ünsüzlerin yanında yuvarlak telaffuz edilir.

abaylagan (s.5) “istemedem”

karamastan (s.129) “rağmen”

annan (s.19) “1. ondan; 2, daha da”

1.1.2. é: é sesi ön damakta, geniş-düz ve açık olarak telaffuz edilir. Tatar Türkçesi yazı dilinde bu ses yoktur. Alıntı sözcüklerde bu ünlü görülür. a ünlüsüne nazaran dil ucu daha öne çekilir ve öndeki alt dişlere yaklaşır. Ses organının arkası biraz genişleyip çene düşer. Bu ünlü yazı dilinde olmadığı için bununla ilgili örneklerle metinde rastlanılmamaktadır.

1.1.3. ı: ı sesi arka damakta, dar-düz, orta açıklıkta diğer ünlülere nispeten daha kısa telaffuz edilir. Bu ünlünün telaffuzu esnasında çene, dudaklar ve hatta dil pasif haldedir.

Dil çok az yükselir. Dilin arka tarafı ile küçük dil arasında, ses organının arka tarafının daralmasıyla meydana gelir.

barısı (s.62) “her şeyi”

utırıp (s.32) “oturup”

1.1.4. é: é sesi ön damakta düz ve yarı dar telaffuz edilen kısa bir ünlüdür. Bu ses Kıpçak grubu lehçeleri içinde Tatar Türkçesine mahsus bir sestir. Bu sesin telaffuzunda dil orta yüksekliğe çıkar ve ı sesinden dilin öne doğru hareket etmesi ve arka kısmının genişlemesiyle ayrılır.

éşten (s.6) “işten”

bélen (s.74) “ile”

iké (s.22) “iki”

1.1.5. i: i sesi ön damakta, dar-düz ve kapalı olarak telaffuz edilir. Bu ünlünün telaffuzunda dilin orta kısmı yukarı kalkar ve öne gelir. Ağız boşluğu tamamen daralır, dilin arka kısmı genişler, dil ucu da alt dişlere degecek gibi durur. Tatar Türkçesinde i sesinin iki varyantı belirlenmiştir:

En çok görüldüğü şekil alıntı olmayan sözlerin ilk hecesindeki normal kısa ünlü hâlidir.

bit (s.17) “yüz”

isémlek (s.85) “liste”

ciberü (s.114) “göndermek”

1.1.6. u: u sesi arka damakta, dar –yuvarlak ve kapalı olarak telaffuz edilir. Bu ünlünün telaffuzunda dudaklar büzüşüp öne doğru uzar. Ağız boşluğu genişler ve dilin arka kısmı yumuşak damağa doğru yükselir. Tatar Türkçesinde daha çok ilk hecede vardır. sonraki hecelerde ancak hareket adında görülebilir.

burjuaz (s. 96) “burjuva”

utka (s. 161) “ateşe”

aldığı (s. 5) “aldığı”

1.1.7. ü: ü sesi ön damakta dar, yuvarlak ve kapalı olarak telaffuz edilir. Bu ünlünün telaffuzunda dudaklar u sesine nazaran daha önde büzüşürler. ü sesinin çıkışı esnasında dil üstünün orta kısmı sert damağa doğru kalkıp öne çekilir ve dil ucu alt dişlere yaklaşırken ağız boşluğu da daralır.

kilüçe (s.63) “gelici, gelen”

külemlé (s.41) “hacimli”

1.1.8. o: o sesi arka damakta, yuvarlak yarı dar ve yarı açık olarak telaffuz edilir. Yuvarlak telaffuzu ve dilin arkaya doğru çekilmesiyle ı ünlüsünden ayrılmış olur.

Dudaklar da u sesine nazaran daha az uzarlar. Bu ünlü Türkiye Türkçesindeki o sesi gibi tam yuvarlak değildir. Tatar Türkçesinde bu ses daha dar telaffuz edilir.

bolşevikların (s.11) “Bolşeviklerin”

mondıy (s.15)” bunun gibi”

1.1.9. ö: ö sesi ön damakta yuvarlak-yarı dar ve açık olarak telaffuz edilir.

möselmannarın (s.11) “müslümanların”

berözleksez (s.101) “durmadan”” (Öner, 1998:2-5)

1.1.10. Ünlü Uyumları:

1.1.10.1. Büyük Ünlü Uyumu: Büyük ünlü uyumu genel olarak Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Tatar Türkçesinde de düzenlidir. Yani diyebiliriz ki Tatar Türkçesinde büyük ünlü uyumu genel olarak egemendir.

yazmışı (s.6) “kaderi”

kaldırgan (s.10) “bırakan”

Büyük ünlü uyumunun Tatar Türkçesinde (Rusça vasıtasıyla giren) yeni alıntılarda bozulduğu göze çarpmaktadır. (Öner, 1998:22)

assotsasiya(s.29) “heyet”

Yine birleşik isimlerde bu uyum bozulur.

hervakit (s.129) “hervakit”

karbike “kardan kız”

tehnikumnarına (s.163) “teknik Meslek Lisesi’ne”

1.1.10.2. Küçük Ünlü Uyumu: Tatar Türkçesinde büyük ünlü uyumunun sağlam olmasına karşılık küçük ünlü uyumu sağlam değildir. İlk hece dışındaki geniş-yuvarlak ünlülerin çoğu zaman darlaşma, düzleşme temayülü bu uyumu bozmaktadır. (Buran-Alkaya, 1999:222)

avtorın (s.23) “yazarın”

ukutu (s.29) “öğretim”

Alıntı sözcüklerde bu uyumun bozulduğu göze çarpmaktadır. (Öner, 1998:22)

konstitutsiyon (s.80) “anayasa”

assotsiatsiyane (s.56) “heyet”

revolyusiyase (s.57) “devrim, inkılâp”

1.1.11. Ünlülerle İlgili Bazı Özellikler:

Eski Türkiye Türkçesinde kullanılan /ö/, /e/ ünlüleri Tatar Türkçesinde değişime uğrar ve genellikle ilk hecede /i/ ünlüsüne dönüşür. (Bozkurt, 1992:625)

min (s.10) “ben”

ir (s.20) “er”

kabul ite (s.12) “kabul ede”

Türkiye Türkçesindeki u, Tatar Türkçesinde o; ü ise ö sesine dönüşür.

monı (s.17) “bunı”

yuk (s.18) “yok”

ölkede (s.25) “ülkede”

Türkiye Türkçesinde o /ö /u /ü / seslerini takip eden u /ü sesleri Tatar Türkçesinde çoğu zaman ı /i sesine dönüşür. (Buran- Alkaya, 1999:222)

tormış (s.5) “durmuş”

mömkünlékler (s.82) “mümkünlükler”

Tatar Türkçesinde çoğu zaman iki ünlünün yan yana kullanımını göze çarpmaktadır. Ama “e” harfi bir ünlüden sonra kullanıldığında ünlü uyumuna bağlı olarak, “yı” veya “yi” olarak okunur.

layék (s.23) “layık”

tiyêşeler (s.13)

1.2. Ünsüzler: Tatar Türkçesinde 28 ünsüz kullanılır. Yedi ünsüz Rusçadan alınmıştır. Bu yedi ünsüz daha çok Rusça sözcüklerde geçmektedir. (Bozkurt, 1992:627)

“Tatar alfabesinde ünsüzleri gösteren yirmi sekiz işaret vardır. Bu işaretler şunlardır: b, c, ç, d, f, g, h, x, j, k, l, m, n, ñ, p, r, s, ş, t, v, y, z, ts, şç, y(yi), yu(yü), ya(ye). Ayrıca bir de hemze(ʿ) işareti bulunmaktadır. Bu ünsüz hece sonuna geldiğinde yazıda "Q" işaretiyle gösterilir. ince heceden sonra hece başında gelirse "ı" ile kalın heceden sonra hece başında gelirse "ğ" işaretiyle gösterilir.” (Buran-Alkaya, 1999:223)

“Tatar Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı dört ünsüz vardır: x / ñ / w / ğ. Bunlardan x gırtlaktan çıkarılan hırıltılı h’dir. ñ, ise Türkiye Türkçesinde yer almayan geniz n’sidir. w harfi Türkiye Türkçesindeki diş-dudak v’si değil, iki dudak arasında çıkan ú’dur. Diş-dudak v’si ise Rusça kelimelerde kullanılır. Bu ses Türkiye Türkçesindeki v ile aynıdır. g sesi ise Türkiye Türkçesinden daha belirgin bir şekilde çıkarılır.”(Buran- Alkaya, 1999:223)

Bu ünsüzlerin teşekkül noktaları sırasıyla şu şekilde sınıflandırılır:

Dudak ünsüzleri: p / b / m / w.

Diş-dudak ünsüzleri: v / f.

Diş ünsüzleri: d / t / n / z / s.

Diş-damak ünsüzleri: c / ç / j / ş.

Ön damak ünsüzleri: l / r / y / g / k.

Arka damak ünsüzleri: ğ / k / hırıltılı h / ŋ.

Gırtlak ünsüzü: x.

Son devir alıntılarıyla gelen ünsüzler: tş / şç.

1.2.1. Tatar Türkçesinde Ünsüzlerle İlgili Özellikler:

- Tatar Türkçesinde kelime başı k sesleri korunmuştur.
Örnek: kildé (s. 6) “geldi”
küre (s. 8) “göre”
kürmayü (s.17) “görmeyi”
- Türkçe kelimelerin başındaki t sesleri korunmuştur.
Örnek: tavın (s.29) “dağın”
timer (s.43) “demir”
- “var-, ver-, var” kelimelerindeki v, Tatar Türkçesinde b’dir. Yani kelime başı b sesleri değişmemiştir.
Örnek: mirasımız bar (s.5) “ mirasımız var”
bireler (s.27) “vereler”
- İki ünlü arasında kalan p’ler b olur.
Örnek: yabış- (s.21) “yapış- ”
- Kelime başında b-m değişikliği bakımından Tatar Türkçesinde m’li şekiller tercih edilir.
Örnek: miñe (s.9) “beni”
min (s.19) “bin”
- Türkiye Türkçesinde p olan kelime başı sesler Tatar Türkçesinde b şeklindedir.

Örnek: bik (s.14) “pek”
barmak (s.162) “parmak”

- Bazı kelimelerin başındaki y’ler c’ye döner.
Örnek: cil (s.46) “yel”
cidesigez (s.72) “yetmişsekiz”
- Türkiye Türkçesinin yazı dilinde görülmeyen ñ’ler Tatar Türkçesinde kullanılır.
Örnek: tañtanalı (s.24) “tantanalı”
- Arapça kelimelerde baştaki ayın sesi (ع ع), Tatar Türkçesinde g olur.
Örnek: gadélsézlék (s.16) “adaletsizlik”
gaile (s.8) “aile”
- Türkçe sözlardaki c’ler Tatar Türkçesinde genellikle ç’dir.
Örnek: kileçek (s.32) “gelecek”
Tözeleçek (s.20) “düzelecek”
- Türkiye Türkçesinde yumuşak g harfi ile gösterdiğimiz ses, Tatar Türkçesinde y ile gösterilir.
Örnek: iy- (eğ-), uyren- (öğren-) (Buran-Alkaya, 1999:224)
- g sesi iki ünlü arasında kaldığında v’ye döner.
Örnek: avır (s.8) “ağır”
avız (s.42) “ağız”
- Türkiye Türkçesindeki bazı p’ler Tatar Türkçesinde f’dir.
Örnek: tufrak (s.12) “toprak” (Buran-Alkaya, 1999:224)

1.2.2. Ünsüz Uyumu: Tarihi yazı dilimizde bazen çeşitli imla geleneklerinin tesiriyle zayıflamış görünen ünsüzlerin tonluluk uyumları Tatar Türkçesinde genel olarak gerçekleşmiş bulunmaktadır.

1- K k sonunda tonlu  ns zlerden sonra gelen eklerin genel olarak tonlu olduğu g r lmektedir.

akılga (s.58) “akıla”

Qazanga (s.104) “Kazan’a”

hakeml g ndeg  (s.22) “hakemliğindeki”

2- K k sonunda tonsuz  ns zlerden sonra gelen eklerin  oğu zaman tonsuz  ns zle başladıkları g r lmektedir. (Buran-Alkaya, 1999:225)

k p  l k (s.119) “ oğunluk”

dewlet  l k (s.13) “devlet ilik”

2. ŞEKİL BİLGİSİ:

2.1. Yapım Ekleri: Yapım eklerinin büyük bir bölümü, bazı ses değişiklikleri dışında Türkiye Türkçesinin yapım ekleriyle aynıdır. Tatar Türkçesinde yaygın olarak kullanılan yapım ekleri şunlardır:

2.1.1. İsimden İsim Yapan Ekler: Bu ekler isim kök ve gövdelerine gelerek başka isimler yapmak için kullanılan eklerdir.

2.1.1.1. +lık / +lik /+lek /+lak: isimlerden yer, alet, topluluk mücerret idim yapan ektir. [Öner, 1998:36]

yoldızlığında (s.6) “yıldızlığında”

barlıkka (s.18) “varlığa”

2.1.1.2. +çı /+çe: Başlıca fonksiyonu meslek ve uğraşma ile ilgili isimlerin yapımı olan bu ek tarihi boyunca pek az değişmiştir. (Öner, 1998:37)

tikşerüçe (s.55) “araştırmacı”

dewletçélék (s.13) “devletçilik”

edebiyetçılarnı (s 94) “edebiyatçıları”

kızıksınuçı (s.66) “meraklandırıcı”

2.1.1.3. +lı /+li/ +lé: Bu ekin esas fonksiyonu, sıfat olarak kullanılan vasıf isimleri yapmaktır. Her türlü isimden mevcut bulundurma, ihtiva etme, nefsinde taşıma gibi anlamla ihtiva eden çeşitli sahiplik isimleri yapar.

otışlı (s.87) “kazançlı”

layéklı (s.28) “layéklı”

vakıtlı (s.12) vakitli”

kızıklı (s.29) “meraklı”

2.1.1.4. +sız / +siz /+séz: +lı /+lé ekinin tersine bir nesnede bir şeyin bulunmadığını, yani nesnenin yokluğunu ifade eder.

pasportsız (s. 88) “pasaportsuz”

elifbasız (s.6) “alfabesiz”

urınsızlığın (s.15) “yersizliğin”

2.1.1.5. +çık / +çik /+çek: Küçültme ve sevgi bildiren bir ektir.

2.1.1.6. +ça / +çe: Qazança (s.82) “kazanca”

buyenca (s.11)

dewletçélék (s.13) “devletçilik”

2.1.1.7. +daş/ +deş/ +taş / +teş: Eşlik ortaklık bildirir.

aradaşçı (s.17) “ara bulucu”

2.1.1.8. +çıl / +çil / +çal / +çel:

kunakçıl “konuk sever”

2.1.1.9. +rak / +rek: Sıfatlarda karşılaştırma yapar.

başkaçarak (s.16) “baştanbaşa”

oçrakta (s.15) “en uç nokta”

2.1.1.10. +gılt / +gelt / +kılt / +kelt: Kırgılt (kızılımsı)

2.1.2. İsimden Fiil Yapan Ekler: Bu ekler isim kök ve gövdelerine gelerek fiil yapmak için kullanılır.

2.1.2.1. -la / -le: Bu ek hemen hemen her çeşit ismin sonuna gelerek yapma veya olma bildiren fiilleri yapar. (Öner, 1998:55)

belgelawü (s.15) “belgeleme”

eşlep (s.33) “işlenip”

2.1.2.2. -lan / -len: başlan (s.6) “başlan-“

adlandırmış (s.7) “adlandırmış”

éşlengen (s.15) “işlenen”

2.1.2.3. -laş / -leş:

kamilleşterü (s.26) “olgunlaştırmak”

berlaşterü (s.37) “birleştirme”

yüneléşénde (s.138) “yönelişinde”

2.1.2.4. -a / -e: aş+a- (s.19) “ye-”

2.1.2.5. -ay / -ey: kolayrak (s.22) “kolayla-, kolaylaştırmak”

2.1.2.6. -al / -el: tözele (s. 96) “yapılmak, inşa edilmek”

yonaleştege (s.26) “yönelişteki”

2.1.2.7. -gar / -ger / -kar / -ker: başkarma (s.19) “icra et-”

2.1.2.8. -ar/ -er / -r/ ér / -r: tözeterge (s. 38)

2.1.3. Fiilden İsim Yapan Ekler: Bu ekler fiil kök ve gövdelerine gelerek isim yapmak için kullanılır.

2.1.3.1. -ma / -me: uydırma (s. 106) “uydurmak”

Tatar yazma (s.26) “Tatar yazması”

2.1.3.2. -ış / éş / -i ş: salışıp (s.150) “salışıp”

tanışların (s.56) “tanışların”

tırışlık (s.26) “gayret etme”

barış (s.77) “gidiş”

2.1.3.3. –ık / ék/ -k:

tanıklık (s.150) “donukluk”

2.1.3.4. –gı / -ge / -kı / -ke: bilgele (s.10) “bilgili”

2.1.3.5. –gıç / -geç / -kıç / -keç: baskıçta (s.5) “basamak, merdiven”

başlangıç (s.27) “başlangıç”

2.1.4. Fiilden Fiil Yapan Ekler: Fiil kök ve gövdelerine gelerek yeni fiiller türeten eklerdir.

2.1.4.1. –ıl / -él / -I: iréşélgen (s.138) “erişilen”

birelgen (s.46) “verilen”

yazılgen (s.24) “yazılan”

itélgen (s.13) “itilen”

köçaytela (s.97) “gücünü arttırmak”

2.1.4.2. –ış / éş / ş: tanışkannan (s.129) “tanıştığın”

2.1.4.3. –dır / -dér / -tır / -ter: kaldırgan (s.10) “bırakan”

uzdır (s.86) “geçirmek”

2.1.4.4. –ıt / -ét / -t: ukıt- (s.42) “okut-”

2.2. Çekim Ekleri

2.2.1. İsim Çekim Ekleri

2.2.1.1. Çokluk Eki: Bir ismin karşıladığı nesnenin sayısının birden fazla olduğunu ifade etmek için, söz konusu isme çokluk eki getirilerek ismin çokluk şekli yapılır.

Çokluk eki diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Tatar Türkçesinde de –lar / -ler ekidir. Ekin yanında –nar / -ner şekli de kullanılmaktadır.

studentlara (s.28) “öğrencilere”

borılışlar (s.38) “dönüş, dönemeç”

kanunnarı (s.16) “kanunları”

tugannarı (s.36) “akrabaları”

2.2.1.2. İyelik Ekleri: İyelik ekleri, ismin karşıladığı nesnenin bir şahsa veya bir nesneye ait olduğunu ifade eden eklerdir.

Tatar Türkçesindeki iyelik eklerinin yuvarlak ünlülü şekilleri yoktur. Ekler şunlardır:

I. tekil kişi: -ım / -ém / -m

II. tekil kişi: -ıñ / eñ / -ñ

III. tekil kişi: -1 / -ê /-s1 / -sê

I. çokluk kişi: -bız / êbêz / -bız / -bêz

II. çokluk kişi: -ıgız / êgêz / -gız / -gêz

III. çokluk kişi: -ları / -leri

kız tuganım (s.54) “kız kardeşim”

Galimcanın tugannarı(s.78) “Galimcan’ın akrabaları”

uzgan tarihibız (s.116) “geçmiş tarihimiz”

üz fikerdășgez (s.59) “öz fikirdășınız”

Orenburg prikazçıkları (s.84) “Orenburg satıcıları”

minem ülkemde (s.7) “benim ülkemde”

seznen (s.33) “sizin”

2.2.1.3. Yalın Hâl: Tatar Türkçesinde yalın hâl Türkiye Türkçesindeki gibi eksizdir.

töz (s.66) “düz”

tügél (s.7) “değil”

avır (s.38) “ağır”

yalgış (s.46) “yanlış”

2.2.1.4. İlgi Hâli: Tatar Türkçesinde genel olarak ilgi hâlinin yuvarlak ünlülü şekli yoktur. İlgi hâli eki Tatar Türkçesinde +nın / +neñ’dir.

üzlarénnén (s.83) “özlerinin”

komitetnın (s.119) “komitenin”

hezmatçelaranen (s.125) “hizmetçilerinden”

2.2.1.5 Yükleme Hâli: İsmın doğrudan doğruya geçişli bir fiile bağlandığı hâl yükleme hâlidir. Bu hâl bazen eksiz, bazen ekli olur. Tatar Türkçesinde yükleme hâli ekinin çoğu zaman yuvarlak şekli yoktur. Yükleme hâli eki +nı / +né’dir.

ayberenne (s.109) “eşyasını, malzemesini”

Şerefne (s.38) “Şeref’i”

analizne (s.138) “analizi”

2.2.1.6. Yönelme Hâli: Tatar Türkçesinde kullanılan yönelme hâli eki Eski Türkçe devresinden beri pek değişmeden devam etmiştir.

Yönelme hâli eki ünlüyle ve tonlu ünsüzle biten gövdelerden sonra –ga / -ge, tonsuz ünsüzle biten gövdelerden sonra –ka / -ke şeklinde kullanılır.

Yönelme hâl eki iyelik eki almış kelimelerden sonra +a olur.

tormışka (s.23) “hayata”

materyallarga (s.137) “materyellere”

yaklarga (s.14) “tarafllara”

2.2.1.7. Ayrılma Hâli: Ayrılma hâli eki tonlu ünsüzlerden ve ünlülerden sonra +dAn’dır. Tonsuz ünsüzlerden sonra +tAn’dır.

bertaviştan (s.121) “oy birliğinden”

lagerlardan (s.135) “kamplardan”

Burun ünsüzleri m / n ve ñ’dan sonra ayrılma hâli +dAn benzeşmeye uğrayarak +nan / +nen olur. (Buran-Alkaya, 1999:228)

Gıymetdinnen (s.112) “Gıymettin’dan”

sonınnan (s.15) “sonundan”

2.2.1.8. Eşitlik Hâli: Eşitlik ekleri bir eşitlik, gibilik, benzerlik ifade ederler. Eşitlik hâli eki Tatar Türkçesinde +çA olarak görülmetedir. (Öner, 1998:137)

minémçe (s.50) “benimce”

2.2.1.9. Vasıta Hâli: Tatar Türkçesinde vasıta hâli eki "ile" anlamını veren ve ekleşmeden kullanılan "bélen" kelimesiyle yapılmaktadır.

kılıç bélen (s.5) “kılıç ile”

haberler bélen (s.8) “haberler ile”

anın bélen (s.74) “onun ile”

2.2.1.10. Aitlik Eki: Aitlik eki, bir nesneyi bağlı ve ait olduğu nesneye göre veya zaman ve mekân içindeki yerine işaret etmek suretiyle belirtir. Bu karakteriyle, aslında ikinci bir iyelik eki gibidir. (Öner, 1998:115)

Tatar Türkçesinde aitlik ekinin varyantları şöyledir: -k1 / -ké / -g1 / -gé.

Aitlik eki tonlu ünsüz ve ünlülerin üzerine +g1 / +gé; tonsuz ünsüzlerin üzerine ise +k1 / +ké şekliyle gelir.

zamandagı (s.157) “zamandaki”

élékké (s.12) “önceki”

2.2.1.11. Soru Eki: Soru eki Tatar Türkçesinde –m1 / -mé şeklindedir. Ekin yuvarlak ünlülü kullanımı yoktur ve soru eki Türkiye Türkçesinden farklı olarak geldiği kelimeye bitişik yazılır. (Buran-Alkaya, 1999:229)

urtaklaşasızımı? (s.163) “ortak olmak istiyor musunuz?”

yazmıyımı? (s.163) “yazmıyor mu?”

2.2.2. Fiil Çekim Ekleri:

2.2.2.1. Şahıs Ekleri: Tatar Türkçesinde şahıs ekleri üç grupta incelenmektedir.

- Zamir kökenli şahıs ekleri
- İyelik kökenli şahıs ekleri
- Emir kökenli şahıs ekleri

2.2.2.1.1. Zamir Kökenli Şahıs Ekleri:

- I. tekil kişi: mın / -mén / -m
- II. tekil kişi: -sın / -sén
- III. tekil kişi: ul
- I. çoğul kişi: -bız / - béz
- II. çoğul kişi: -sız / - séz
- III. çoğul kişi: -lar / -ler

Zamir kökenli şahıs ekleri öğrenilen geçmiş zaman, şimdiki zaman, geniş zaman, gelecek zaman, istek ve yeterlik çekimlerinde kullanılmaktadır. (Buran-Alkaya, 1999:143)

- bulaçakbız (s.32) I. Çoğul kişi “(biz) bulacağız”
- katnaşmayacakbız (s.19) “(biz) karışmayacağız”
- itép toralar (s.64) III. çoğul kişi “edip duruyorlar”
- ütenep sorıyım (s.50) I.tekil kişi “rica ediyorum”

2.2.2.1.2. İyelik Kökenli Şahıs Ekleri:

- I. tekil kişi: -(i)m
- II. tekil kişi: -(i)ñ
- III. tekil kişi: _____
- I. çoğul kişi: -(i)k
- II. çoğul kişi: -gız / -gez
- III.çoğul kişi: -lar / -ler
- tuganıgız (s.53) “kardeşiniz / akrabanız”

Görülen geçmiş zaman ve şart çekimlerinde kullanılırlar.

- buldı (III. tekil şahıs) (s.10) “oldı”
- işettem (I. tekil) (s.72) “işittim”

2.2.2.1.3. Emir Kökenli Şahıs Ekleri: Emir kökenli şahıs ekleri emir çekimlerinde kullanılmaktadır.

Emir kökenli şahıs ekleri metinde pek kullanılmamaktadır.

- I. tekil kişi : -
 II. tekil kişi : -
 III. tekil kişi: -sın / sen
 I. çoğul kişi : -
 II. çoğul kişi: -(ı)gız / (è)gèz
 III. çoğul kişi: -sınnar / siner
 sanap çağıgız (II-çoğul kişi) (s.24)
 talagıgız (s.21)

2.2.2.2. Zaman Ve Şekil Ekleri:

2.2.2.2.1. Bildirme Kipleri:

2.2.2.2.1.1. Öğrenilen Geçmiş Zaman: Tatar Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman iki şekilde yapılır.

-p Ekli Duyulan geçmiş Zaman: Bu çekim, konuşan tarafından görülmeyen ve varlığı sonradan öğrenilen bir fiilin geçmiş zamanda olup bitiğini ifade eder.

-p ekli duyulan geçmiş zaman çekimi yazı dilinde kullanılmayan fakat ağızlarda çok yaşayan bir kuruluştur. (Öner,1998:230) Bu sebeple çeviri metninde bununla ilgili örneklere rastlanılmamaktadır.

min barıpmın

Sin barıpsın

-kan / -ken’li Duyulan Geçmiş Zamanın Çekimi: Tatar Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman eki tonlu ünsüzlerden sonra –gan / -gen; tonsuz ünsüzlerden sonra ise –kan / -ken’dir. (Buran-Alkaya, 1999:230)

saklagan (s.20) “saklamış”

itmagan (s.44) “etmemiş”

bulgan (s.5) “bulmuş”

2.2.2.2.1.2. Görülen (Bilinen) Geçmiş Zaman: Bu çekim yakın geçmişte başlayıp bitmiş bir hareketi ve konuşan için kesinlikle bilinen veya görülen bir fiilin varlığını bildirir. Tatar Türkçesinde görülen geçmiş zaman eki –dı / -dè /-tı / -tè’dir. (Öner, 1998:14)

Bu ekin yuvarlak şekli Tatar Türkçesinde kullanılmamaktadır. (Buran-Alkaya, 1998:230)

jurnal aldı (s.52) III.çoğul kişi

dide (s.19) “dedi”

kitte (s.54) “gitti”

2.2.2.2.1.3. Şimdiki Zaman: Bu çekim hareketin konuşma anında başlayıp hâlen devam ettiğini gösterir. (Öner, 1998:164)

Tatar Türkçesinde şimdiki zaman eki -e / -a'dır. Ünlüyle biten fiilerden sonra ise -y şeklindedir. Şahıs ekleri doğrudan doğruya fiilere eklenir. -a ile biten fiilerde -a - -i'ya; -e ile biten fiilerde -e - -i'ye dönüşür. Birinci tekil şahsın çekiminde ekin tam şekli -mın / -men kullanıldığı gibi çoğunlukla ekin kısaltmış -m şekli kullanılır. (Buran-Alkaya, 1999:23)

başlana (s.9) “başlıyor”

açıklıy (s.40) “açıklıyor”

almıylar (s.20) “almıyorlar”

yaktırtalar (s.40) “yaktırıyorlar”

2.2.2.2.1.4. Gelecek Zaman: Gelecek zamanın farklı çekimleri kullanılmaktadır. Bu zamanda ihtimal değil, kesinlik vardır. Hareketin olabileceği değil, olacağı bildirilir. Öte yandan bu gelecek zaman şimdiki zamana karışmış bir gelecek zaman değil, şimdiki zamandan sonra başlayan tam ve açık bir gelecek zamandır. Bu zamana kesin gelecek zaman da denir. Bu zaman -açak / -eçek sıfat fiiliyle yapılan bir çekim ekidir. (Öner, 1998:169)

Ünlüyle biten fiilerden sonra araya -y ünsüzü girer. (Buran-Alkaya, 1999:231)

barmayaçak (s.166) “varmayacak”

çıgarılacak (s.78) “çıkarılacak”

bolaçak (s.34) “bulacak”

2.2.2.2.1.5. Geniş Zaman: Geçmiş zamanda başlayıp şimdiki zamanda devam eden, böylece daimilik vasfını kazanmış olan hareketler için bu fiil zamanı kullandığı gibi gelecek zamanda olacak veya yapılacak hareketler içinde bu çekime başvurulur. (Öner, 1998:172)

Tatar Türkçesinde geniş zaman -ar / -er / -ér / -ır / -r ekleriyle yapılır.

kütarerlar (s.76) “kaldırırlar”

azrak bulır (s.72) “az olur”

bayram bulmas (s.152) “bayram olmaz”

2.2.2.2.2. Tasarlama Kipleri:

2.2.2.2.2.1. Şart kipi: Bu kipte fiil şarta bağlandığı için hiçbir hüküm ifade etmez; hiçbir dilek, istek, temenni, zorlama anlatmaz. Yalnız isteksiz, dileksiz mücerret bir tasarlama ifade eder. (Öner, 1998:193)

Diğer Türk lehçelerinde olduğu gibi Tatar Türkçesinde de şart kipi –se / -sa ekiyle ifade edilir. (Buran-Alkaya, 1999:232)

sörsalar (s.26) “sorsalar”

bulsa (s.5) “olsa”

itsen (s.156) “etsen”

2.2.2.2.2. Gereklilik Kipi: Bu çekim, tasarlanan hareketin gerekliliğini gösterir. Gerekli olan, gereklilik şekline bürünen bir tasarlama ifade eder. (Öner, 1998:207)

Tatar Türkçesinde gereklilik kipi, iki şekilde yapılır. Birincisi fiil köküne mastar eki –rga / -rge ve kirek kelimesi getirilerek yapılır. Diğerisi ise –rga / -rge ekine "tiyéş/ tiyeş" kelimesi getirilerek yapılır.

bulırga tiyeş (s.11) “olmalı”

aytérgé kirek (s.71) “söylemeli”

bilérge tiyeş (s.9) “bilmeli”

2.2.2.2.3. Emir Kipi: Öner’e göre bu çekim, tasarlanan bir hareketin, emir şeklinde yapılmasına işaret eder ve altı şahıs için de ayrı bir şekil ekine sahiptir. (Öner, 1998:185)

Buran-Alkaya’a göre ise, birinci şahıslarda emir kipinin kullanımı yoktur. (Buran-Alkaya, 1999:210)

al (s.87) “al”

alsın “alsın”

alsınnar “alsınlar”

2.2.2.2.4. İstek Kipi: Tasarlama kiplerinden olan bu çekim, söz konusu hareketi istek halinde ifade eder, dilek bildirir. (Öner, 1998:197)

Tatar Türkçesinde istek çekimi gramer kitaplarında sadece teklik şahıslar için gösterilmektedir. (Buran-Alkaya, 1999:233)

Kalın ünlülü kök ve gövdelerde I.tekil şahıs için –ıym, I.çoğul şahıs için –ıyk; ince ünlülü kök ve gövdelerde I.tekil şahıs için –ém, I.çoğul şahıs için –ék kullanılır.

Ayrıca istek çekimi –ası /-esi ekinin üzerine "kile"(geliyor) kelimesi getirilerek de yapılır.

Fiil + -ası / -esi + iyelik ekleri +kile (Buran-Alkaya, 1999:233)

Salıym “bırakayım” (yardımcı fiil olarak da kullanılır.)

_____

_____

salık (s.76) “bırakalım”

_____

_____

bulık (s.82) “bulalım”

2.2.2.2.3 Yeterlik: Yeterlik çekimi fiilin üzerine –e / -a + al- (yardımcı fiil) yapısı getirilerek yapılır. (Buran-Alkaya, 1999:233)

sora alalar (s.54) “sorabilirler”

yaza aldı (s.7) “yazabildi”

2.2.2.2.4. Fiillerin Birleşik Çekimi: Birleşik çekim, iki çekimli fiilin bir araya getirilmesinden, birlikte kullanılmasından ibarettir. Birleştirilen iki çekimden biri, bir şekil ve zamanlı diğeri de başka bir şekilde ve zamanı karşılıyarak birbirine bağlanan iki şekil ve zamanı birlikte ifade eder.

(Öner, 1998:210)

2.2.2.2.4.1. Rivayet: rivayet çekimi “iken” yardımcı fiili ile yapılır.

2.2.2.2.4.1.1. Şimdiki Zaman Rivayeti: -a / -e ekine “iken” getirilerek Tatar Türkçesinde şimdiki zaman rivayeti yapılır.

bara ikan (s.100) “varıyormuş”

yata ikan (s.54) “yatıyormuş”

alalar iken (s.31) “alıyorlarmış”

2.2.2.2.4.1.2. Anlatılan Geçmiş Zaman Rivayeti: Anlatılan geçmiş zamanın rivayeti – gan / - ken / -kan / -ken ekinden sonra “iken” yardımcı fiilin getirilmesiyle yapılır.

kankan ikan (s. 88) “kanmışmış”

kitkan iken (s. 160) “gitmişmiş”

2.2.2.2.4.1.3. Geniş Zamanın Rivayeti: Geniş zamanın rivayeti –gan / -ken / - kan ekleriyle yapılır.

bulmas ikan (s.78) “bulmazmış”

bulır ikan (s.153) “bulurmuş”

2.2.2.2.4.1.4. Gelecek Zamanını Rivayeti: -açak / -eçek ekine “iken” getirilerek yapılır. Metinde bununla ilgili örneklere pek rastlanılmamaktadır.

baraçak iken “varacakmış”

2.2.2.2.4.1.5. Şart Kipinin Rivayeti: -sa / -se ekine “iken” getirilerek yapılır.

Metinde bununla ilgili örneklere pek rastlanılmamaktadır.

bulsa iken (olsaymış)

2.2.2.2.4.2. Hikâye: Hikâye şekli i- fiilinin geçmiş zamanı ‘ide’ ile yapılır.

2.2.2.2.4.2.1. Anlatılan Geçmiş Zamanın Hikâyesi: Tatar Türkçesinde

anlatılan geçmiş zamanın hikâyesi –gan ekine “ide” getirilerek yapılır.

yazılğan ide (s.91) “yazılmıştı”

télgen idé (s.82) “dilmiş idi”

2.2.2.2.4.2.2. Şimdiki Zamanın Hikâyesi: -a / -e’den sonra, ide eki getirilerek yapılır.

tınlıy ide (s.170) “dinliyordu”

bula idem (s.154) “buluyordum”

yaramıy ide (s.154) “yaramıyordu”

2.2.2.2.4.2.3. Geniş Zamanın Hikâyesi: Geniş zamanın hikâyesi geniş zaman ekinin üzerine ide getirilerek yapılır.

alar ide (s.16) “alırdı”

kaçmaz idem (s.19) “kaçmazdım”

bulur ide (s.78) “bulurdu”

2.2.2.2.4.2.4. Gelecek Zamanın Hikâyesi: -açak / -eçek ekinin üzerine ide eki getirilerek yapılır. Gelecek zamanın hikâyesiyle ilgili örneklere pek rastlanılmamaktadır.

iltaçak ide. (s.117) “iletecekti”

2.2.2.2.4.2.5. Şart Kipinin Hikâyesi: -se / -sa ekine ide yardımcı fiilinin getirilerek yapılır.

bulsa ide. (s.145) “olsaydı”

2.2.2.2.4.2.4. Gereklilik Kipinin Hikâyesi: Gereklilik kipinin hikâyesi “kirek” veya tiyêş kelimelerinin üzerine “ide” getirilerek yapılır. Fakat metinde bununla ilgili örneklere pek rastlanılmamaktadır.

eş itü kirek iken.(s.154) “çalışmalıydı”

2.2.2.2.5. İmek ve İken Filleriyle Yapılan İsim Çekimi: İsim çekiminde isme kişi ekleri geniş zamana kişi ise i- yardımcı fiili getirilerek yapılır.

2.2.2.2.5.1. Geniş (veya Şimdiki) Zaman: İsim üzerine şahıs ekleri getirilerek yapılır.

“gözelém
 gözelséñ
 gözel
 gözelbéz
 gözelséz
 gözelér” (Buran-Alkaya, 1999:235)

2.2.2.2.5.1. Öğrenilen Geçmiş Zaman: Öğrenilen geçmiş zaman “iken”(imiş) kelimesinin çekimiyle yapılır. Fakat metinde bu şekilde çekime rastlanmamaktadır.

“yeş ikenmén (gençmişim)
 yeş ikenséñ
 yeş iken
 yeş ikenbéz,
 yeş ikenséz
 yeş ikenler” (Buran-Alkaya, 1999:236)

2.2.2.2.5.3. Görülen Geçmiş Zaman: “ide” yardımcı fiili ile yapılır.

tiyêş idem (s.171)
 könnara idén
 könnara ide
 könnara idek
 könnara idegez

2.2.2.2.6. Olumsuzluk: Fiillerin olumsuzluk çekimi Türkiye Türkçesinde olduğu gibi -me / -ma olumsuzluk ekiyle yapılır.

barıp çıkmadı (s.23) “varıp çıkmadı”
 baş tartmadım (s.99) “baş çekilmedim”

Geniş zamanın olumsuzu 2. ve 3. şahıslarda –mas / -mes şeklindedir.

bülenmas (s.16) “bölünmes”
 bulmas (s.24) “bulmaz”

İstek çekiminin 1. şahıslarında da olumsuzluk ekinin ünlüsü daralır.

kurıkmıyım (s.128) “korkmayayım”
 yaramıyk (s.36) “yaramayalım”

İstek çekiminin olumsuzunda “kilme” ve “yuk” kelimeleri kullanılır.

külesém kilme (gülesim gelmiyor)

Gereklilik kipinin olumsuzunda –(ı)rge / -(é)rge yerinen – maska / -meske kullanılır.

mina eytmeskle kirek (söylememeliyim) (Buran-Alkaya, 1999:237)

2.3. Sıfat–Fiiller: Sıfat – fiiller dilimizde nesnelere hareket vasıflarını karşılayan fiil şekilleridir. Sıfat – fiil hareket halinde bulunan nesnelere için kullanılan, hareket halindeki nesnelere ifade eden kelimelerdir. Sıfat – fiillerin diğer vasıf adlarından farkı, fiil kök ve gövdelerine bir zaman ifadesi katmasıdır. Fiiller çekim anında şahıs eklerini alırken, sıfat – fiiller ancak iyelik ekleriyle şahsa bağlanabilirler.

Tatar Türkçesindeki belli başlı sıfat – fiiller şunlardır: (Öner, 1998:223)

2.3.1. -açak / -eçek: Gelecek zaman sıfat – fiilidir.

tözelaçak cumhuriyetnen (s.20) “kurulacak cumhuriyetler”

2.3.2.-gan /-gen / -kan / -ken: geçmiş zaman sıfat – fiilidir.

tabılğan keşelarga (s.104) “bulunan kişilere”

bulğan keşe (s.58) “olan kişi”

2.3.3. -mas /-mes: Gelecek zaman olumsuz sıfat – fiilidir.

cinelmas köç (s.156) “yenilmez göç”

kirekmas eş (s.15) “gerekmez iş”

2.3.4. -uç /-üçe: Şimdiki zaman sıfat – fiilidir.

tikşerüçe yogıntısı (s.62) “araştırmacı etkisi”

2.3.5. -mı / - miş: tormış ukıtuçısı (s.5)

2.4. Zarf–Fiiller: Zarf – Fiiller hareket hali ifade eden fiil şeklindedir. Zarf – Fiiller hareketi şahsa ve zamana bağlamada bir hal şeklinde ifade eden fiil şekilleri olduğu için hüküm taşıyan hareket değil, hüküm taşıyan çekimli fiil hareketine yardımcı bir hareket ifade eder. (Öner, 1998:227)

2.4.1. -a /-e / -y -yı / -ı : kile (s.15) “gele”

ukıy (s. 9) “okuya”

2.4.2. -gaç /-gaç / -geç/ - kaç / -keç:

bulgaç (s.83) “olunca”

kaytkaç (s.61) “dönünce”

almagaç (s.139) “almayınca”

2.4.3. -gançı /-gençi / -kançı / -kençi: anlaşılğança (s.24) “anlaşıldığı kadarıyla”

2.4.4. -mıyça /-miçe: kürmiçe “görmeden”

2.4.5. -ıp /-ep / -p:söylap (s. 55) “söyleyip”

alıp “alıp” (s.23)

tözelép (s. 95) “kurulup”

2.5. İsim – Fiiller: Tatar Türkçesinde hareket adları –u(-ü) /–v ve –ırğa /–érge/ –rga / –rge / –erge ekleriyle yapılır.

arttırı (s.31) “arttırma”

karawurğa (s.69) “kararma”

urnaştırırğa (s.82) “yerleştirme”

3. KELİME TÜRLERİ:

3.1. Zamirler:

3.1.1. Kişi Zamirleri: Tatar Türkçesinde kişi zamirleri şunlardır :

<u>Teklik</u>	<u>Çokluk</u>
---------------	---------------

Min	béz
-----	-----

Sin	séz
-----	-----

Ul	alar
----	------

min (s. 10) “ben”

sézge (s. 19) “size”

mina (s. 56) “bana”

séznén (s. 33) “sizin”

	<u>Yalın hal</u>	<u>ilgi hali</u>	<u>yükleme</u>	<u>yönelme</u>	<u>bulunma</u>	<u>çıkma</u>
I.T.K	min	minem	mine	miña	minde	minnen
II.T.K	sin	sineñ	siné	siña	sinde	sinen
III.T.K	ul	anıñ	ana	aña	anda	annan
I.Ç.K	béz	béznéñ	bézné	bézge	bézde	bizden
II.Ç.K	séz	séznéñ	sezñé	sezge	sézde	sézden
III.Ç.K	alar	alarnıñ	alarñı	alarga	alarda	alardan

3.1.2. Dönüşlülük Zamiri: Dönüşlülük zamiri üz kelimesidir.

üzlérénén (s.14) “kendilerinin, özlerinin”

üzéné (s.20) “kendine”

3.1.3. İşaret Zamiri: Nesnelere işaret yoluyla karşılayan zamirlerdir. Belli başlı işaret zamirleri şunlardır.

munda (s. 7) “bunda” ,ana (s. 15) “ona”, bu “bu”, Şulay (s. 9) “şöyle”, şunısın (s. 79) “şunun” , ul “o”, şunar “şunlar, Ul “o”, şunday (s. 22) “şunun gibi, şöyle” anın (s. 17) “onun”

3.1.4. Belirsizlik Zamiri: Belirsizlik zamirleri şunlardır: bari (hepsi), herber (herbiri), hiçnerse (hiçbir şey), berkem (kimse), bernerse (birşey), bötén (bütün).

barlık (s.18) “hepsi”

hep (s.69) “bütün”

3.1.5. Soru Zamiri: Metinde sık geçen soru zamirleri şunlardır :

kémde (s.19) “kimde”

nesre (s.20) “ne”

kaysı (s.24) “hangi”

niçék (s.19) “nasıl”

kayda (s.101) “nerede”

kaydan (s.159) “nereden”

niçe (s.98) “ne kadar” (Buran-Alkaya, 1999:244)

3.2. Sıfatlar: Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Tatar Türkçesinde de sıfatlar niteleme ve belirtme sıfatları olarak gruplandırılır.

3.2.1. Niteleme sıfatları: Nesnelere çeşitli yönden niteliklerini belirtir.

milli qadrlarnı (s.31) “milli kıymetlerini”

3.2.2. Belirme Sıfatları:

3.2.2.1. İşaret Sıfatları: Tatar Türkçesinde işaret sıfatları şunlardır: bu, şul (şu), ul (o), şuşı (şu) dur.

bu şehernen (s.149) “bu şehrin”

şul panislamizm (s.146) “şu Panislamizm”

ul Tatarını (s.7) “o Tatar’ı”

3.2.2.2. Sayı Sıfatları:

3.2.2.2.1. Asıl Sayı Sıfatları: Küçük ses değişikliği dışında Türkiye Türkçesi ile aynıdır.

bér (bir) , iké (iki) , öç (üç) , dürt (dört) , biş (beş) , altı (altı) , jide (yedi) , sigez (sekiz) , égérme (yirmi) , utız (otuz) , kırk (kırk) , ille (elli) , altmış (altmış) , citmiş (yetmiş) , siksen (seksen) , tuksan (doksan) , yüz (yüz) , men (bin) .

unike kéşé (s.63) “on iki kişi”

égérmé dört avaz (s. 34) “yirmi dört ses”

3.2.2.2.2. Sıra Sayı Sıfatları: Asıl sayı sıfatlarına –ınç / -nçé / -ınçı / -éncé ekleri getirilerek yapılır.

utızınçı yılları (s. 34) “otuzuncu yıllar”

3.2.2.2.3. Kesir Sayı Sıfatları: Kesir sayılar Türkiye Türkçesinden biraz değişik söylenir.

öçtenbér “üçtebir”

bişten iké “beşte iki”

3.2.2.2.4. Üleştirme Sayı Sıfatları: Türkiye Türkçesinde olduğu gibi sayılara – ar / -er/ -ışar / -şer ekleri getirelerek yapılır. Metinde –ışar, -şar eklerinin kullanıldığı üleştirme sayı sıfatları pek kullanılmamıştır.

bérar sagat “birer saat”

sigezar segat “sekizer saat”

3.2.2.3. Belirsizlik Sıfatları: Nesnelere belirsiz olarak niteler. barca (bütün), başka, az, küp (çok), bütün (bütün), barlık (bütün), her, harbey .

başka keshélerge (s.58) “başka kişilere”

barlık Törki (s.36) “bütün Türkler”

bötön Rusya (s.12) “bütün Rusya”

3.2.2.4. Soru Sıfatları: Nesnelere soru yoluyla belirten sıfatlardır. Tatar Türkçesindeki başlıca soru sıfatları şunlardır: nindi (hangi) , kaysı (hangi) , niçéncé

(kaçıncı) , ni (ne) , niçe (kaç). (Buran-Alkaya, 1999:245)

nindi yolga (s.20) “hangi yola?”

kaysı gubérnalarda (s.24) “hangi yöneticiler”

3.3. Zarflar:

3.3.1. Zaman Zarfları: Fiilin anlamını zaman bakımından sınırlandıran, belirten zarflardır. Tatar Türkçesindeki başlıca zaman zarfları şunlardır: bugén (bugün), buyıl (buyıl), kiçe (dün), élék (önce), közén (güzün), annan (sonra), tizden (tezden), sox élékten (çok önceden), irten (sabahleyin), küpten (çoktan).

bugénge (s.93) “bugünkü”

annan (s.68) “sonra”

tizden (s.14) “tezden”

3.3.2. Yer – Yön Zarfları: İş ve hareketin yerine, yönünü belirten zarflardır: Yırak (uzak), yogarı (yukarı), töben (alt, aşağı), onda (orada), monda (burada), arı (oyere), biré (beri), al (ön), kire (geri), yakın, yeneşe (yanına).

yogarı (s.177) “yukarı”

kire (s.52) “geri”

3.3.3. Nitelik (Durum) Zarfları: Fiilin önünde hal ve tavır ifade eden zarflardır. Tatar Türkçesinde başlıca nitelik zarfları şunlardır: Yaxşi (güzel), ekrén (yavaş), salmak (ağır), tiz (tez), ceyev (yaya), béryulı (birden), kinet (ansızın), bértuktasız (aralıksız), buşlay (bedava) v.s.

ekrén (s.33) “yavaş”

3.3.4. Miktar Zarfları: İş ve hareketin miktarını bildirir. Az, azgına (azıcık), küp, biraz (biraz), baytal (hayli), şaktıy (epeyce), böténley (bütünüyle), sürek (seyrek), bik (pek) .

azgına (s.6) “azıcık”

şaktıy (s.53) “epeyce”

böténley (s. 72) “bütünüyle”

3.3.5. Soru Zarfları: Fiilin anlamına soru bakımından belirleyen zarflardır: niçek (nasıl) , nindi (nasıl) , nikader (ne kadar) , nihetli (ne kadar) , kayçan (nerede) , nik (ne için) (Buran-Alkaya, 1999:246)

niçek yaşar? (s.177) “nasıl yaşar?”

kayçan (s.50) “nerede”

3.4. Edatlar

Tatar Türkçesinde görülen başlıca edatlar şunlardır: bélen (ile), öçén (için), şilelle (gibi), kébék (gibi) , sıman (gibi) , aşa (üzerinde) , taba (-e doğru) , kine (göre) , hetlé (kadar) , çaktı (kadar) , birle (beri) (Buran-Alkaya, 1999:246)

xabérler bélen (s.6) “haberler ile”

öçén (s.36) “için”

kébék (s.25) “gibi”

birle (s.51) “ile”

4. SONUÇ

- Tatar Türkçesi, Türkçenin Kıpçak grubu lehçelerinden biridir. Bugünkü Kıpçak grubu şiveleri arasında yazı dili geleneği en köklü olan şive Tatar Türkçesidir.
- Tatar Türkçesi, diğer Türk lehçeleri gibi kelime başındaki tonsuz ünsüzleri korumaktadır. Tatar Türkçesindeki o ünlüsü o-u-ı arası (ö), ö ünlüsü ise ö-ü-i arası bir sesle (ô) karşılanır. Türkiye Türkçesinden farklı olarak kapalı e (é) sesi de mevcuttur. Ayrıca, bazıları hariç, kip ekleri de Türkiye Türkçesiyle farklılık arz eder. Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun, Köktürkçe'ye en yakın şivelerden birinin Tatar Türkçesi olduğunu ifade eder. (Ercilasun, 1996:147)
- Türkiye Türkçesi ses ve şekil bakımından, Tatar Türkçesine nazaran, Köktürkçe'den daha uzaklaşmışa benzemektedir. Bunun yanı sıra, söz dizimi bakımından Türkiye Türkçesinin Köktürkçe'ye veya Türkçenin tabii yapısına daha yakın olduğunu söyleyebiliriz. Rus politikası, Tatar Türkçesine sadece kelime ihraç etmekle kalmış Tatar Türkçesinin sağlam gramerini, dil yapısını bozamamıştır.
- Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesi, Türkçenin farklı gruplarına ait birer lehçedir. Bu sebeple, aralarında hem benzerliklerin hem de farklılıkların olması tabiidir. Tatar Türkçesi ile Türkiye Türkçesinin arasındaki farklılıkların bazıları, asıl unsurları koruyup koruyamamaktan, bazıları da diğer dillerden etkilenmekten kaynaklanmaktadır.
- Tatar Türkçesinde Türkiye Türkçesinden farklı dört ünsüz vardır: x, ñ, w, q. Bunlardan x gırtlaktan çıkarılan hırıltılı h'dir. ñ, ise Türkiye Türkçesinde yer almayan geniz n'sidir. w harfi Türkiye Türkçesindeki diş-dudak v'si değil, iki dudak arasında çıkan w'dir. Diş- dudak v'si ise Rusça kelimelerde kullanılır. Bu ses Türkiye Türkçesindeki v ile aynıdır. g sesi ise Türkiye Türkçesinden daha belirgin bir şekilde çıkarılır.
- Tatar Türkçesinde soru eki cümlelerin en sonundaki kelimeye eklenir. Bu da, soru cümlelerin de, Türkiye Türkçesinden farklı bir vurgu yaratır.
- Türkiye Türkçesinden farklı olarak, Tatar Türkçesinde soru eki her zaman şahıs ekinden sonra bulunur.
- Türkçe asıllı sözlerin başındaki g'ler Tatar Türkçesinde k'dir.
- Tatar Türkçesinde dokuz ünlü vardır. Bunlar a / e / é / ı / i / o / ö / u / ü 'dür.
- Tatar Türkçesinde 28 ünsüz kullanılır. Yedi harf Rusçadan alınmıştır. Bu yedi ünsüz daha çok Rusça sözcüklerde geçmektedir.

- Tatar Türkçesinde büyük ünlü uyumu genellikle düzenlidir. Fakat bu uyum alıntı ve yabancı sözcüklerde bozulur.
- Tatar Türkçesinde küçük ünlü uyumu genellikle sağlam değildir. Bunun sebebi ilk hece dışındaki geniş yuvarlak ünlülerin darlaşma, düzleşme temayülü göstermesidir.
- Tatar Türkçesinde isim fiil eki olarak –(U)v, ve (I)rga kullanılmaktadır. Farklılık olan ve ele alınması gereken ek (I)rGA ekidir. Bu yönüyle Türkiye Türkçesindeki –mAk mastar ekinin yerini tutar.
- Türkiye Türkçesindeki -Dik sıfat-fiil ekinin Tatar Türkçesindeki karşılığı –GAn’dır. Türkiye Türkçesinde iyelik eki aldığı için şahıslara göre değişen bu ek Tatar Türkçesinde iyelik eki almamaktadır.
- Tatar Türkçesinde ünsüzlerin tonluluk uyumları genellikle gerçekleşmiş bulunmaktadır. Fakat Tatar Türkçesinde tek şekili olan ve ç harfiyle başlayan yapım ekleri uyumu bozmaktadır.
- Tatar Türkçesinde iki ünlünün yayana kullanımı ile de karşılaşılr.
- Tatar Türkçesinde çokluk eki olarak –lar / -ler /-nar / -ner kullanılmaktadır.
- Tatar Türkçesinde iyelik eklerinin yuvarlak ünlülü şekli genellikle kullanılmamaktadır. Ekler düz ünlülüdür.
- Tatar Türkçesinde görülen geçmiş zamanın (-dı /-dé /-tı /-té) yuvarlak ünlülü şekli yoktur.
- Tatar Türkçesinde olumsuzluk eki –me / -ma’dır.
- Tatar Türkçesinde kelime başı tonsuz ünsüzler (k, t) korunmuştur.
- Türkiye Türkçesindeki kelime başı b’ler Tatar Türkçesinde m şeklindedir.
- Tatar Türkçesinde yalın hal eksizdir.
- Tatar Türkçesinde ilgi hali eki +nın / +neñ’dır. ilgi halinin yuvarlak ünlülü şekli yoktur.
- Tatar Türkçesinde yükleme hâli eki +nı/ +né’dır. Yükleme hâli ekinin yuvarlak şekli yoktur.
- Tatar Türkçesinde yönelme hâl eki –ga / -ge /-ke/ -ka’dır.
- Tatar Türkçesinde ayrılma hâli eki +dAn / +tAn’dır.
- Tatar Türkçesinde eşitlik hâli eki +ça’dır.
- Tatar Türkçesinde aitlik eki –gı/ -ge / -kı /-ke’dır.
- Tatar Türkçesinde –p ekli öğrenilen geçmiş zaman yazı dilinde pek kullanılmamaktadır. Bu ek daha çok ağızlarda yaşamaktadır.

- Tatar Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman eki –kan / -ken’dir.
- Tatar Türkçesinde bilinen geçmiş zaman eki –dı / -de / -tı / -té’dir.
- Tatar Türkçesinde şimdiki zaman eki –e /-a’dır.
- Tatar Türkçesinde gelecek zaman eki –açak / -eçek’tir.
- Tatar Türkçesinde geniş zaman eki –ar / -er / -ér / -ır / -ir / -r’dir.
- Tatar Türkçesinde şart kipi –se / -sa eki ile oluşturulmuştur.
- Tatar Türkçesinde temenni bildiren yapılar emir kipi + idé şeklindedir.
- Tatar Türkçesinde gereklilik kipi iki şekilde yapılır. Birincisi fiil köküne mastar eki –rga / -rge ve kirek kelimesi getirilerek yapılır. Diğeri ise –rga / -rge ekine tiyész/ tiyeş kelimesi getirilerek yapılır.
- Tatar Türkçesinde şimdiki zamanın rivayeti –a / -e ekine iken getirilerek yapılır.
Tatar Türkçesinde anlatılan geçmiş zamanın rivayeti –gan / -ken / -kan / -ken ekinden sonra iken yardımcı fiilinin getirilmesiyle yapılır.
- Tatar Türkçesinde geniş zamanın rivayeti –a iken, -ar iken şeklinde yapılır.
- Tatar Türkçesinde zarf fiil ekleri şunlardır: -a / -gaç /-gançı / -mıyça / -ıp ekleridir.
- Tatar Türkçesinde kişi zamirleri şunlardır: min, sin, ul, bész, séz, alar.
- Tatar Türkçesinde dönüşlülük zamiri üz kelimesidir.
- Tatar Türkçesinde işaret zamirleri, monda, şul, ul, bu, şunısın, şunda, ana, ul, anın, şuna’dır.
- Tatar Türkçesinde başlıca edatlar şunlardır: belen, öçén, şikelle, kébék, aşı, taba, küre, hetle, çalkı, birledir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

III. METİN

1- METNİN (FACİGA ROMANININ) ÖZETİ

Remzi VELİYEV, **Faciga**, Tatarstan Kitap Neşriyatı, Kazan 1996, 192 s.

Tatar yazar Remzi Veliyev tarafından kaleme alınan “Faciga” adlı eser Sovyet Türklüğünün maruz kaldığı trajedinin Tataristan cephesine bir ayna tutmaktadır. Eserde Stalin’in zulmüne uğramış Tatar aydınlarından, özellikle de, Şeref ailesinden bahsedilmektedir.

Galimcan, Burhanetdin, Gıylmetdin, Şihap ve Şehretdin adlı bu beş kardeş Tataristan’ın bugün Bua rayonuna bağlı Aksu köyündendirler. Babaları Şerefetdin Şeref aynı zamanda bir din adamıdır. Şeref kardeşlerin 1900’lü yıllardan itibaren Tatar sosyal hayatında ve kültüründe önemli tesirleri olmuştur. Şeref kardeşlerden Gıylmetdin, Şehretdin ve Burhanetdin 1906 yılında ilk kez Kazan’da Türklere ait bir matbaa açmışlardır. “Matbagin Şeref” adıyla kurdukları bu matbaa sonradan “Megarif” adını almıştır. Bu matbaada başta Abdullah Tukay olmak üzere birçok Tatar aydınının eserleri basılır ve okuyucuya ulaştırılır. Ayrıca Rus, Batılı ve İslam dünyasına ait birçok eser çeviri yoluyla Tatar Türkçesine çevrilir.

Faaliyetleriyle Çarlık hükümetinin, 1917’den sonra da Sovyet rejiminin tepkilerini çeken Şeref kardeşlerin matbaaları defalarca kapatılır. Mesela, yalnız 1908-1913 yılları arasında dört kez kapatılır. Sürekli olarak baskı altında tutulurlar. Tutuklanırlar, aileleri dağıtılır ve Orenburg, Saratov, Taşkent gibi birçok yere sürgüne gönderilirler. Aşağıda da verildiği gibi kimisi sürgünde ölür, kimisi kurşuna dizilir, kimisi de derbeder olarak hayatını devam ettirir.

Rusya’da yaşayan halkların tamamı Stalin rejiminden bir şekilde etkilenmiş ve mağdur olmuştur. Mesela 1930’lu yılların sonunda (1 Ocak 1939 tarihi itibarıyla) yalnız esir kamplarında 1.317.195 tutuklu bulunmaktadır. Bunlardan 830.491’i Rus, 181.905’i Ukraynalı, 44785’i Beyaz Rus, 24894’ü Tatar, 24499’u Özbek, 19758’i Yahudi, 18572’si Alman, 17123’ü Kazak, 16860’ı Polyak, 11723’ü Gürcü, 11604’ü Ermeni, 9352’si Türkmen, 4874’ü Başkurt, 4347’si Tacik ve 96948’i de diğer milliyetlere mensup kişilerdir. Bu kişiler arasında hiçbir ayırım yapılmamıştır. Esir kamplarında bilim adamı, din adamı, mühendis, doktor, işçi, köylü gibi her mesleğe mensup insan bulunmaktadır. 70 yaşındaki bir ihtiyar, 15 yaşında bir delikanlı, bir genç kız da kamplarda bulunabilmektedir. (s. 6)

Bununla birlikte Stalin rejimi Şeref kardeşlere özellikle büyük baskı uygulamış ve onlara korkunç bir son hazırlamıştır. 1920-30'lu yıllarda literatürdeki adı “Şerefizm”, “Şerefçilik”le mücadele başlatılmış. Şeref kardeşlerle birlikte, onlara yakın olan, bir şekilde bağlantıya geçen herkes mutlaka sorgulanmıştır. Pantürkizm, Panislamizm, gericilik, rejim düşmanlığı, devleti ve rejimi devirmek için faaliyetlerde bulunmak, Japonya ve Almanya lehine casusluk yapmak, Abdullah Tukay, Ayaz İshaki gibi Tatar aydınlarını rejime muhalif olmalarına rağmen ön plana çıkarmak, desteklemek gibi birçok suçlamaya maruz kalmış ve baskı altında tutulmuşlardır.

Yukarıda kendilerine isnat edilen suçların pek çoğuyla aslında bir ilgileri yoktur. Fakat mevcut rejim herkesi kendisine karşı bir şekilde tehlike olarak gördüğü için, milyonlarca insanı olduğu gibi, Şeref kardeşleri de mağdur etmiştir. 1955'te Stalin'in ölümünden sonra binlerce insanın dosyası yeniden ele alınmış ve suçsuz oldukları ispatlanarak itibarları iade edilmiştir.

Stalin döneminde insanların tutuklanması ve yargılanma süreçleri ise bir başka trajedidir. Tutuklanan kişilere asılsız birçok suçlama yöneltilir. Elbette bu kişiler de doğal olarak bu suçları reddederler. Sorgulamayı yapan insanlar için bunun fazla bir önemi yoktur. Kendilerine veya rejimin istediği esaslara göre evraklar düzenleyerek bu kişilerden imzalamalarını isterler. İmzalamayınca da günlerce en ağır işkenceleri yaptırırlar ve sonunda istediklerine ulaşırlar. Böylece bu masum insanlar işlemedikleri suçları baskı ve işkence yoluyla kabul etmek zorunda kalırlar. Mesela, 1932'de tutukluymken “devlet aleyhinde faaliyet, halk düşmanlığı, Pantürkizm, Japonya adına casusluk yapmak” gibi suçlamalara maruz kalan Burhanetdin (Burhan) Şeref, kendisine yöneltilen bu suçlamaların hiçbirini kabul etmez. Bunun karşılığında dövülür, aç bırakılır, psikolojik işkenceye tabi tutulur, saatlerce ayakta bekletilir (s. 105). Bu arada 60 yaşında ve sakattır. Sonuçta kendisine yöneltilen bütün suçlamaları kabul eder ve verilen evrakları imzalar.

Stalin rejiminin en korkunç uygulamalarından biri ise tutuklanan insanların ailelerinden ayrılması ve devamının da getirilmesidir. Bu kişilerin aile fertleri de birbirinden ayrılır, çeşitli yerlere sürülür ve perişan bir vaziyette yaşamak zorunda bırakılırlar. Öyle ki bazıları ancak 1960'lı yıllarda görüşebilirler. Şeref kardeşlerden Şihap Şeref 1932'de tutuklandığında 2, 5, 8, 13 ve 15 yaşlarında olmak üzere 5 çocuk sahibidir. Babaları tutuklandıktan sonra Aksu köyünde yaşayan çocuklarının ve eşinin durumu içler acısıdır. Evlerinden atılırlar, açlıkla boğuşurlar. Anneleri bu üzüntüye

dayanamaz ve aynı yıl içinde (1932) ölür. Ardından çocukların her biri bir yana dağılır. Büyük çocukları Apas'a akrabalarının yanına, oğulları Rıza Şeref Orta Asya'ya, iki kızı Feyruze ile Emine Kazan'a giderler (s. 139). Şihap Şeref bir daha çocuklarıyla görüşemez. 1939'da cezaevindeyken sağ tarafına felç iner ve aynı yıl cezaevinde ölür.

Şeref kardeşlerden Galimcan Şeref tutuklandığında eşi Esma Şeref, iki küçük çocuğuyla sıkıntılar içinde kalır. Hanımı, kocasından dolayı hiçbir yerde iş bulamaz. Bir süre hemşire olarak çalışır. Kızı 1942'de ölür. Galimcan Şeref tutuklandığında oğlu Aslan Şeref 12 yaşındadır. Daha sonradan babasını hayal meyal hatırladığını söyleyecektir. Arslan Şeref Kazan Üniversitesinde Jeoloji, Fizik-Matematik okur ve bir fabrikada mühendis olarak işe yerleşir. Fakat ona takılan yafta "halk düşmanının oğlu"dur. Uzun yıllar bu yaftayla yaşamak zorunda kalır, psikolojik baskı altında tutulur (s. 68-69).

Yukarıda yazılanlar, (adları geçen ve geçmeyen) birçok kişinin Stalin döneminde maruz kaldıkları baskıların, işkencelerin ancak birkaçıdır. Suçsuz, günahsız milyonlarca kişi Stalin'in zulmüne uğramış, hayatları alt üst olmuştur. Bu insanların yıllarca sonra dosyaları yeniden ele alınmış ve suçsuz oldukları ispatlanmıştır.

Adı Soyadı: Prof. Dr. Galimcan Şeref

Doğum Yeri ve Tarihi: Aksu Köyü, Bua Rayonu-Tataristan/1896

Mesleği: Dilci, Etnograf, Tarihçi, Yazar, Şair

Milliyeti: Tatar Türkü

Suçlanma Konusu: Milliyetçilik, devrim düşmanlığı, ünlü Tatar yazarı Ayaz İshaki'yi savunmak ve yazılarıyla desteklemek, Latin alfabesine karşı çıkıp Arap alfabesinin devam etmesini istemek ve dolayısıyla gericilik.

Sonuç/Ölüm Tarihi: Galimcan Şeref kendisine isnat edilen yukarıdaki suçlardan dolayı 1940 yılında tutuklanır, yargılanır ve esir kamplarında kalmak üzere 8 yıl hapse mahkûm edilir. 13 Ocak 1945'te Kazan'da ölür. 22 Kasım 1957'de dosyası yeniden ele alınır ve takipsizlik kararı verilir. 30 Eylül 1991'de ise suçsuz olduğu ispat edilerek aklanır.

Adı Soyadı: Burhanetdin (Burhan) Şeref

Doğum Yeri ve Tarihi: Aksu Köyü, Bua Rayonu-Tataristan/1881

Mesleği: Gazeteci-Yazar

Milliyeti: Tatar Türkü

Suçlanma Konusu: Devlet aleyhinde faaliyet, halk düşmanlığı, Pantürkizm, Japonya adına casusluk yapmak

Sonuç/Ölüm Tarihi: 21 Mayıs 1932'de tutuklanır ve esir kampında kalmak üzere 3 yıl hapse mahkûm edilir. 27 Aralık 1937'de tekrar tutuklanır ve yine esir kampında kalmak üzere 10 yıl hapse mahkûm edilir. Yaşlı ve sakat olan Burhanetdin Şeref, kamp şartlarının kötülüğü yüzünden 28 Aralık 1942'de Raife kolonisinde ölür. Daha sonra dosyası yeniden ele alınır ve 14 Haziran 1957'de suçsuz bulunarak itibarı iade edilir.

Adı Soyadı:Gıylmetdin Şeref

Doğum Yeri ve Tarihi: Aksu Köyü, Bua Rayonu-Tataristan/1885

Mesleği: Gazeteci, Matbaacı

Milliyeti: Tatar Türkü

Suçlanma Konusu: Milliyetçilik, devrim karşıtlığı, halk düşmanlığı, Japonya ve Almanya adına casusluk yapmak.

Sonuç/Ölüm Tarihi: Gıylmetdin Şeref 14 Temmuz 1927'de suçlu bulunur ve 3 yıl Tataristan ve Başkurdistan dışında olmak üzere sürgüne gönderilir. Leningrad'da 9 yıl çok kötü şartlarda, ailesinden uzakta yaşamak zorunda kalır. 21 Mart 1938'de tekrar Kazan'da tutuklanır ve 2 Haziran 1939'da esir kamplarında çalışmak üzere 8 yıl hapse mahkûm edilir. 5 Ocak 1942'de bu ağır şartlara dayanamayarak ölür. Stalin'in ölümünden sonra (1955) kızının başvurusu üzerine dosyası yeniden ele alınır ve suçsuz bulunarak 1958'de aklanır.

Adı Soyadı: Şihap Şeref

Doğum Yeri ve Tarihi: Aksu Köyü, Bua Rayonu-Tataristan/1875

Mesleği: Din adamı, tüccar, çiftçi

Milliyeti: Tatar Türkü

Suçlanma Konusu: Milliyetçilik, devrim karşıtlığı, devlet ve rejim aleyhine faaliyet, dindarlık, Panislamizm

Sonuç/Ölüm Tarihi: Şihap Şeref 1932'de tutuklanır ve 8 yıl hapse mahkûm edilir. 1932'de esir kampından Kazan'a döner ve 30 Eylül 1938'de tekrar tutuklanarak cezaevine atılır. 1939'da cezaevindeyken sağ tarafına felç iner ve aynı yıl cezaevinde

ölür. Uzun yıllar sonra dosyası tekrar ele alınır ve 11 Ağustos 1989'da suçsuz olduğu ispatlanarak itibarı iade edilir.

Adı Soyadı: Şehretdin (Şeher) Şeref

Doğum Yeri ve Tarihi: Aksu Köyü, Bua Rayonu-Tataristan/1887

Mesleği: Din Adamı, Tarihçi, Yazar (Dini ve Tarihi konularda yazılmış üç adet kitabı vardır)

Milliyeti: Tatar Türkü

Suçlanma Konusu: Din işleriyle uğraşmak, Panislamizm, mevcut düzeni yıkmak için halkı isyana teşvik etmek, Japonya ve Almanya lehine faaliyetlerde bulunupq casusluk yapmak

Sonuç/Ölüm Tarihi: 1928'de yukarıdaki suçlamalardan dolayı tutuklanarak 3 yıl esir kampında kalmaya mahkûm edilir. 16 Nisan 1936'da Ufa'da tekrar tutuklanır. 7-11 Ocak 1938'de suçlu bulunur ve idam cezasına çarptırılır. 17 Haziran 1938'de Ufa'da kurşuna dizilerek öldürülür. Stalin'in ölümünden sonra dosyası yeniden ele alınır ve 21 Aralık 1956'da suçsuz bulunarak aklanır.

2. METİN (FACİGA)

Réprésiyelér korbannarınıñ, nahakka renjetitgennernéñ yaktı istelegéne bağışlayım

AVTOR

Kérés Söz

Tarix, tormış ukıtuçısı bularak, bénezñ yaşüy revéşébézge tesîr ite, yañadan-yaña yağlaşulardan saklıy. Ütkennerébézné yaxşı béli, titanten öyrenü üzambızını üstéri, dewletçélégébézné nıgıtu öçen zaruri çara. Tatar xalkı törlé tarihi sikaltélér uzgan böek xalık. Anıñ üz dewlete bulgan. Sonrak 500 yıla yakın dewletséz, izélgen, kıyrsetılğan xelde yaşep te ul üzeneñ téléñ, milli añıñ axlakıy paklégen yugaltmagan. Yavız İvan patşa xökümaté, totalitar réjim millatébéznéñ asıl sıyfatların, zatlılıgın yokka çıgaru öçen makérlé seyaset ütkerdeler, ut xem kılıç bélen kanlı gamaller kıldılar. Gadéllék soñ bulsa da öske çıktı. Xazérgé vakıtta, xalkıbiz beysézlék baskıçlarınnan tağın da yugarıtrak küterélgéndé, SSSR tarkaldı, Rusya üzé de avır xelde.

Tarixni kéşeler yasıylar. Alar tormış kiénlılarnıñ üz cilkelérénda küterép, aldağı kirtelérné cimérép, kangoygıç sguşlarını kiçép, alga baralar. Elbette, alar törlé yul üteler, tarixka törléçe kérép kalalar. Béznéñ bay mirasıbız bar. Emma elége xezinenéñ şaktıy zur öleşé totaliter rejim çorında böténléy diyarlék yukka çıgarıldı. Stalin xem anıñ yarannarı başlap Mirsejét Soltangaliyév yabırıldılar, çönki ul béréncélerden bulıp gadalsézlék bélen köreş yolına bastı, tiranıñ yözene karap anı tankıyt itte, izelgen xalıklarnı yakladı. Totalitar rejim seyasetnéñ nindi neticelerge kitéreçegen şulay uk béréncélerden bulıp abaylagan bértugannar Şihap, Şeher, Borhan, Gıylmetdin xem Galimcan Şerefler Tatar xalkınıñ azatlıgı xem baxété öçen üzlerén ayamıça köreştelar. Fidaylar yoldızlıgında alarnıñ üz urınnarı bar. İsem-familiyalaré, xezmatlare distelerçe yıllar devamında yaşerélép saklansa da, bu fidakar şaxeslarneñ facigalé yazmışları, soklandırğıç batırılıkları turındağı xakıykat, nihayat xalıkká kilép iréşté.(5)

Alarga qarata Stalin réjimi ayıruçá reximsézlék kürsetté. Partıyanéñ ölke komitéti 20-30 inçi yıllarda uk matbugatta “Şerefizm”, ‘Şerefçélék’ bélen köreş kompaniyaséñ kiñ ceyéldérdé. Anıñ neticesé-kulga alınular, törmelerge yabılıyular, işten kuwlı, Xetta alarnıñ balaları öçen de yullar yabılı. 30 nçı yıllar axırında totaliter réjim zindanında isémneré yogarıda atalgan fidailer gına tügél, başka bik gün galimnerébéz, yazıçularıbiz, aldındağı işçelerebéz, injénérlerimiz xem kréstıyannarıbiz

gazan çikéler, yogaldılar... Anların yaşmışları bugün bözge xeter bulup kréstiyanrıbiz kqyta.

1939 yılının 1-yanvarénde lagérlarda 1317195 totkın bulgan. Şunlardan Ruslar-830491, Ukrainler 181905, belo Ruslar 44785, Tatarlar 24894, Özbekler 24499, Yahudiler 19758, Nemésler 18572, Kazanlar 17123, Polyaklar 16860, Gürcüler 11723, Ermeniler 11604, Törekmenler 9352, Başkurtlar 4874, Tacikler 4397, başka millet vekilleré 96948 kéşé iseplengen. Alar arasında 70 yaşlék abi-babaylar, ir igetler de, sılı qızlar da babalar da bar idé...

Yazarlarımız xem Galimnerebéz bértugan Şerafler xakkında mömkin bulgan derecede 60 ınçı yıllarda yaza başladılar. Aların Isem-familiyalere G.Tukaynıñ ostazları, dusları xem kuñeşçeleré bularak iske alına idé. Şerafler Tukaynıñ bérénçé şigirlereñ neşér itkenner, bérge aralaşıp yaşegenler xem şağıyriné soñğı yoga ozatuçılar da bulganlar. Zarif Beşeri, Sogıyt İsenbet, İbrahim Hurullin, Ebrar Kerimullin, Ence Segiytova xem Cevad Tercemanov atar turunda béréncélerden bulış şılı süz ayttélér.

80 - 90 nçı yıllarda şaraflernéñ eşçenlege xem yazmısı bélen qızıqsınuu arta bardı. Üzgerten kuru çorı başlanganda yana mömkinlékler açıldı. Songı yıllarda Ravil Eltef, Bulat Soltanbekov, İndus Tahairov, Marsel Ahmetcanov, Damir Şerefedinov, Aleksey Latvin, Rif Xeyreddinov, Damir Garifulin, Möxemmet Mehdiyev, Bulat Galiyev xem başkaların mekaleleré dönya kürdé. Béznéñ biraz azgına bulsa küzlerébéz açıla başladı. Şerefler neseléne aların balalarına xem onıkların tınıçlık kildé.

Şerefler yazmısı-millet yazmısı. Başta aların elifbasız, télséz, cirséz, işséz, ganleséz, tugan ilséz kal-(6)-dırırğa téledéler, barıp çıkmagaç, izdélér, üsterdéler. Bu tarixi bez ale Öyrene géne başladık. Kün kırılı aşçeyrek çayel dergen alégé şaxéslernéñ xézmetlere öğrenü béznéñ burıcımız. Meselen, Galimcan Şaref, Tukay aytmeşli koen kuygan professor-pedagog kına tügel, tarihçi, etnograf, filolog xem kartograf da daulat işlekleşe xem sagıyır da. Anıñ 300 den artıq şigirlere bar. “Zodçiy” dip atalgan poeması qına da nitara. Anda urın algan fikérlerde açıqtan-açıq Stalinga xem anıñ gamalle réne kınaya sızéle. (kara: Sovétskaya Tatarya, 1991, 28 de kabiya). G.Şaraf balalar öçén de küp yazgan, üzénén yazmaların ‘Gaenşa babay’ isemennen çıgargan. Mannan başka da, ul Tatar matkeplaré öçén yazılğan küp kéne daréslékler, metodik kullanmalar avtorı. Anıñ etnografya, tarix, geografya, ölkelerendegé xézmetleré de maxsus öyrenine talep iteler.

Vakıtlı matbugatta oçérklarıbiz dönya kürganenen soñ ukuculardan xem Şereflerneñ tugannarınnan (Sank-Peterburgdan ptoffessor Şefika Şereften, fenner qandidatı Ence Sagitovadan, Meskeuden Najıya Bulatovadan, Qazandan Asma Şereften, Saniya Şeref-Akcigitovadan, Cavat Tarcematovdan, Voronejdan Gabbas Şereften xem başkalardan) küp kene xatlar aldık. Qazanda yaşayan prof. Bulat Galiyevn'i xem Donent Elmıra Amirovanı kürep béle idék. Alarnıñ Şerefler neselenen ıkanlekleren soñunan gına açıkladık. Musa Calil'in köreş teşé Fuat Bulatov-Zifa Şerefniñ bérden bér ulı.

Yaña materyallar özleü devam ite alégé kitabı dönyaya çıgaru-qaharman şerefler aldındağı burıçıznı başkaruda bér adım. Anu azerlewdege bulışlıkları öçén Saniye xanım Şaraf-Akcitovaga (Şeref Şerefneñ kızı) Ence xanım sayitovaga (Xalise Şeref-Sagiytova'nıñ kızı), Şafika xanım Şerefke (Gıyılmeddin Şerefneñ kızı). devlet korkıçsızlığı komiteti xézetkerleré Vladimir Kırlovka xem Povel Kaşapoga, kitapnı naşér itüga matdi yardım körsetüleri öçén 'Ak Bars' bankı cetekçesé Tolgat Efendé Xarasovka tiran ihtiramıbızın xem raxmetlerebezne bédérebez. Kitapnıñ barlıkka kilüwende xazerinde arabızdan kitép borgan yazar cavet tarcemanovnun xem Galimcan Şerefneñ Hanımı Asma Şerefneñ de öleşé zur.(7)

Facıga

Tarix Çoñğlları

Can Şeref (lagérdeş ipteşleré anı şulay atıylar ide.) Kupına bögerlengen gomer nervlarınıñ soñğı çikkeçe kiyeren kélége sebeplé barlıkka kilgen sıklépoz, egzéma, avırları xem gomumi talçıgu neticesinde ul şul derecede xalcezlendé ki, kulları kaltırıy. Küz alları alçé –mölcé kile ide. Şunlıktan adlındaqı kegaz kisegéma herefne meñ gazap bélen géne yaza aldı. 'Minem ülémemde bérkémné de geyépleges,-dip yazdı ul-Moña barı tik törmeler, lagérler, ezarlékeyuler neticesinde celametlégémnen, bérdenbér kızımnan ağabeyylerimnen, gailimnen xem yort çiremen maxrum itkem ejovşına gayeple ...' Şuşı yollarını yazı Şerefneñ bar xalén aldı. anıñ qaraşları bilgésézlekke töbelde, ul bu cehennem efeténe niçek elagüw turındaki ernülé uylarga taldı, Erekte qalğan gomer yolların küz aldına kitérdé.

...Tetêş öyazéndege akéy avılı. Galimcan (Atise, ukımışlı bala bulsın dip, ulına alégé isémné quşkan) şunda yaña el tuyar aldınan 1896 yılınıñ 29 dekabrende dönyaya kilgen. Atise Şerefeddin Xösnéddin ulı xem enicé Gaynelnaval Niğmetulla kızı üzlere de hapvakıt an-bélémge ottluçanı ukırğa yaratuçan kేశélér bulalar, şuna küre ularında da bélémga omtılış terbiyalerge tırışalar. Galimcan xatérli:-Atise anı seyén diyarlék Axmetgerey abıylarına gazete alıp kaytırğa cibére ide. Axmetgerey avılda möxterem kేశé, ul “Şura” “Yoldız” “Koyaz” “Vakıt” “Tercemen” “Kebek” Jurnal- gazetalar aldıra Kేశége birep tora ide. Un bala Atisé Şerefeddin, big teleca de, ul kader gezeta jurnalın üzene yazdırma almagandır. Şulay da ul matugatta çıkkın xabérler bélen şul reveşlé tanışıp bardı. Axmetgerey abisinden alıp kaytkın gazetelernı arnice de okıy, koyçakta bergelep kıçkırıp okuyar idi. Elbette, bu şögıl gaile (8) terbiyeséne üzeneñ uñay yoğuntısıñ yasamıy kılmıy. İhtimal, Galimcanıñ da bélémge xırışlığı, kulına töşken hap basmanı ukırğa havaslégé nak şundan başlangandır.

Galimcanıñ bélem tavına béréncé baskıçları ana şulay öyde, gailede başlana. İnde ukunıñcın temén añlıy başlağıç, Atise anı Kazandağı abıyları ukıp yatkan ‘Möxammediya’ medreséséne ite. Uz zamanı öçén aldındılardan sanapgan alege uku yortuna törlé törlé dönyavi fenner, Şerék xalıkları medeniyate, Tatar, Garep, fars, gosmanlı törék télleré ukıtıla. Galimcanga uku (bigrek ta téllerne ögrenü) çilep biréle. Anıñ lingvistikaga xem tarixni ögrenüge seleté nak şunda açıla. Medreseneñ ikéncé baskıçın temamlagaç, üzlegénnen azérleñep Galimcan Kazanıñ ikéncé real uçılışesine (ukırğa) kére. Şul vakıtlarda ul Gabdulla Tukay bélen yakınan aralaşa başlıy xem anıñ citekçélégénde Tatar edebiyatınnan béréncé xrestomatiya bulan ‘Mektepte edebiyat dereslere’ digen kitap östende eşli. Kitap 1912 yılında basıl çıga. Real uçılışé ukıtıçısı sagıyır P.Radimov bélen bérlekte G.Tukay eserlerén (‘Şuralé’ , ‘Koca bélen Sarık akıyate’ h.v.) Urusçaya tercéme itep bastıruda katnaşa.

1915 yılında Real Uçılışéni temamlagaç, Galimcan Petrograd dimer yol injenerleri mühendislik institüsına kere xem anda 1917 yılına kadar ukıy. Emma ijener belgéçlége anıñ küñelep kanegalterendere almıy, şuna küre küre de ul bireda ukıganda ünivérsité professorları xem akademikları şarek tarixi belgéçleré Bartold Turayév, Smirnov, Şebra, Platonov, Vladimirov, Jukovski, Somayloviç, Karaçkovski xem başkalarınñ leksiyaleréne yöri. İhtimal, alégé Galimnarneñ yoğuntısı bélen ul ‘Cengiz xan deveve, Tatar xem başka xalkların tarihi’ digen kulyazma östanda eşli başlıy.

Şul uk vakitta G.Şeref törlé zallarda uza turgan şigriyat gecelerine yörege de ölgére, anda Sergey Esénin, Aleksandr Blok, Nikolay Kluyev, Sergey Gorodevskiy, Fedar Salogup, Anna Axmatova, Osip Mandelştam, Pavel Radimovların çığılışların tınglıy. Ul Sergey Eseniñ ile tanışmış, anlar Tukayniñ ajatı turında angemeler kuralar. Bu xakta G. Şerefneñ tuganı kürenikle galim xem tanılğan yazar Cevat Tercamanov tübandegelarne xabér ite.

‘Ul miñe (Galimcan Şarafne-R.V.)üzenen fatirina çağırđı. Min aña Tukayniñ 1914 yılında béznén Şerefler (9) neşriyatında dönya körgen ‘Macmugan asrarı’ (tawge ‘Saylanma esérlér’en) alıp bardım xem kaybér şıgırlerén üzem terceme iten kürsettem. Ul bik dulkınlanıp: ‘Olıg şagıyır!’-diyde, üçlemén ritm firmasın bélgélép, podstroçniklar ezérleren kitarerge kuştı.

Atna-un kön uzdı mı Esénin aytkenerniñ xemmesén ügen aniñ fatirına barsam, anda eçü meclésé: dusları Sergeynı armiyage, döresragé frontka ozat alar. Min de kuşıldım Esénin Tukayni olılap söyledé, aniñ şigirleren Rus halkı bélérge, tiyeş deyda. Sonunan ul miné ozata çıktı. Şaktıy uk iserek ide, şulay da podstroçniklar öçén raxmet eytérge onutmadı.

Bézge başka oçıraşırğa turı kilmedé. Esénin, işetüémçe, Rossıyade üzene urın taba almayınça arlı-birlé sugılğan, çit illerge de barıp çıkkan, eçüğe sabışkañ xem xatın kızlar bélen çuyalğan. Tukayni onıtkan bulsa kirek.

Eséninga kaldırğan podstroçnikların izséz yugalgaç ta Tukay şigirlerén Rusça yañgıratu télegé sünmadé 1919 yılınıñ közende yaktaşımız şagıyır xem ressam Pavel Radimov Kazanga ayleneş kayttı xem Tatarıstan Megarif Xalk Komissariyatınıñ sengat bülege mödire bulup işli başladı. Béz bér-bérébézné kürep béle idék, inde yakınnan tanıştık. béréncé kümak eşébéz 1920 yılda Gabdulla Tukayevniñ Rus télénde ‘Uzyulğan ümüd(Razbiteye nadeçde) isemde saylanma şıgırleren bastırıp çıgaru buldı. Annan soñ ‘Kozı i baran’ xem ‘Şuralé’ dönya kürde...

‘Tukayniñ üze bélen baylanéşné ni derecede, digan sorayga da cavap bar: ‘Ul minen un yılga ölkenrek buluga karamastan yaştaşlap kébék çekérdeşe idek: kızlar, gıyşık-mahabbat, moda teyatır, muzıga, şigriyat, jır, dönya yañalıgları-bérsé de kamlı. Min aniñ Şarek xem Evropa medeniyetten şul kader kiñ xem tirettén belüyene, ilahi zihenéne soklana idem’.

İnjénérler institutında uku deverende Galimcañ ‘Tatar uçağı’ dip atalğan studéntler ösüşması tözi. Bu oyeşmanıñ işçenlégé turında alége big az bilgélé, ama anda

katnaşucularınıñ isem familiyalaren sanap çıgu gına da tatarlarınıñ Rustyanén başka möselman xalqlarınıñ milli-azatlık xereketéndege urını, rolé turında küzleréne mömkinlék bire. Galimcan Şerefneñniñ düz süzleréne garaganda, öeşma agzçları arasında İlyas xem Cihangir Alkinnar, Soltanbek Memliyev, Kerim Sagıtov, Gabdulla bélen, Gani Abızovlar xem başqalar bula. Alar tügerek utırışlarında Yavız İvanın qolonnal (10) seyaseté neticesénde dévletcélekleren yugaltqan Rusiya möselmannarınıñ milli-medeni üseşe maselerén tikşerele, kaybér tatar zıyalılarınıñ Pantürkizm xem panislavizm bélen mavıgularınıñ tenkiytiler, möselman xalkları medeniyetına kağılışı başka meseleler buyença fikir alışalar. ‘Tatar uçağı’ agzaları Qazan, Saratov, Kiyev, Rostovdan buyendadı xem başka şehirlerdege fikerdeşlere bélen ilémgeler buldıralar. Ayarım alganda, 1917 yılının avgustunda Don ülkesinde ütkerélgen möselman işçelere siyezinde ‘Tatar uçağı’ agızası Gani Abazov da katnaşa, anda Ekaterinoslav, Lozovaya, Pavlovkadan kilgen tatar şaxtérları xem alarınıñ citekçesé Zaynul Buluşov bélen aralaşa. Ul Qazandadı möselmannar siyezinde katnaşkan deléget Nurulla Bikaşov dokladın tuñlıy. Gani Abızov Petrogradstudéntları iséménan Kiyevtagı möselman studéntları yanında da bula. ‘Tatar uçağı’nın ikéncé agızası Soltanbek Mamliyév Ufa bélen tıgız ilétmede tora.

Fevral hen oktyabr inkılabları big küpler belén bérge Şerefneñ yazmışınıñ da kiksén üzgertép cibére. Ul ukubın taşlarga mecbur bula xem o anı yaña vakıygalar dulkını üz içéne öterép ala.

Maglüm bulgança, 1917 yılınıñ may ayında Meskeude bötén Rusya möselmannarınıñ béréncé qorıltaı jıyıla. Anda 900 çaması delegat qatnaşa. Délégatlar arasında möselmañ zıyalıları, xarbiler xem ruxaniler bula. Syezda A.Salıkov, G.İbrahimov G. Térégulov, F. Tuktarov, A. Möxetdinovo, G. Şeref, V. Şeref, M. Biryev, G. Isxakıy, A.Resulzade, Z. Validi, H. B. Katnaşa. Korultayda işçeler, xıristiyanlar, xatın kızlar tormışı, milli medeniyet meseleleri karala, xem alar boyénçé tiyeşlé kararlar kabul itéle. Aégé meselelerné tekşérgende G.Şeref’te yalkınlı çığışlar yasıy. Korıltaıda iktibar üzegende torgan xem küp bexesler tudırgan probléma-Rusiyadége dewlet, tözeleşeneñ nindi bulırğa tiyeşlége xakkındaki mesbele, çönki délégatlar milli töbaklarda milliyat mesbelelerineñ niçék xel itelüwéne beylé bulıñ yaxşı añlıylar. Korıltaı küncélék tavış bélen Rusiyaneñ demokratiyage nigézlenen Fédératif Respublika bulırğa tiyeşlegé turında karar kabul ite. Bu ise möselman seyasetçelerneñ milli mecbeleneñ nazari xem gamali nigézleréñ üzektege şövini

tarafarlarga karaganda tiranırak anlaylarıń kúrsete, çónki bu vakıtta Bolşeviklar partiyasé xem V.İ.Lénin üzé de bötén tırışlık (11) larıń unitar dewletine saklap kaluga yónelgeler. Galimcan Şeref korıltaydagı dokladında Tatarlar öçén ‘tufraklı moxtariyat’ (territornalınaya avtonomiya) kulay bulaçagına basım yasıy. Anıń bu fikeren F. Kerimov belén F. Tuxtarovlar da xuplıylar. Qorıltay sońınań möselman xalıklarınıń ıctımagıy- seyasi eşçen léklaré belén idare itü xem Vakıtlı xökümet bélen ilemtede toru öçén başkarma organ saylıy . Ul Bötén rusya Möselman komitétı dip atala.

İyul aénda Xazanda da seyasi törmış kaynıy: bér uk vakkıta diyarlék öç sezdi Rusiya möselman xarbilere, tatar ukıtucıları xem möselman xuhanıları xorıltayları ütkaréla. Alarınıń harkaysınıń ıgtıbar üzegénda möselman xalıklarınıń milli- dewlétçelék tözeléşlere mesbelesé tora. Galimcan Şeref, Tatarstanıń möstekıyl dewlétçelégé tarafdarı bulsa, milli-medeni moxtariyat (eger de ul téritoriyal bulsa)ixtımalınań da baş tartmıy. Şuńa küre de anı milli medeni moxtariyetné gamelge aşırırğa tiyéşlé hayat sostavına saylıylar. Bu heyetnéń egzaları itép şulay uk İ. Exmatov, E. Möxéddinov, F. Kerimov, K. Kerim xem N. Xalfin de saylana.

1917 yılıń 22 noyabrénda Ufada Milli meclés séssiyasé açıla. Anda kilgen 96 députat arasında G. Şeref’te bula. Séssiya prézidiyminin reise itép dewlet duması egzası Sadri Maksudi, serkatibé itép Gabdraxman Faxrétđin raslana. Milli meclés 1918 yılıń 11 yanvaréna kader işli. Anıń işçelégénéń böyékmemlaketçeler télemegen yolga kérép kitüixtımalın abaylagan Rusiya Xalık Komissarları Sovétı(Sovnarkom) könnerde ‘Bötén Şerek xem Rusiyanéń Möselman xezmet iyalaréne mörecegat’ qabul ite. ‘Mörecegat’te ‘ Möselman xezmet iyalere üz tormışların bérnindi ireksézlewerséz, üzlere télegeñçe tözi alalar, üz dinnerén totarga xokuklılar, alarınıń bu xokukları inkıylabınıń, Sovétlerniń bötén köçé bélen saklanaçak’, diéle. Elbette, dokuméntniń Milli meclés deputatlarına teisire zur bula, her milletke üz tormışın üzé télegeñçe korırğa irék birü vegde itélgéç, Meclés deputatları arasında milli- dewlatçél tözeléş mesbeleséneń bérençé uringa çığıyu hiçte gaceplenérlek xel tügel. Bu yöneléşte tawge adım bularak ‘İdel-Ural şatları’n tözü ıglan itéle. Mońa iréşü öçén ‘tufrak-çılar’ frankniyasé egzası. G.Şeref te şaktıy köç kuya. Ul franksiya iséménen ‘tufraklı moxtariyat’ xakında mahsus doklad bélen çığış yasıy, bularak cömhüriyetnéń atama -(12)-sın ‘İdel-Ural’ dip raslarga tekđim ite, cömhüriyat meydanınıń kartasın tözi. Elbette, bu mesele şoma gına uzımıy, iké funksiya ‘törékçeler’ xem ‘tufrakçılar’arasında kiskén köreş bara. Şunusın da ayü kirekter: Bolşeviklar, sul esérler, gomumen sullar franksiyase ‘tufrakçılar’ yagınnan çığış

yasıylar. Nihayat, alar takdimé östénlék ala. ‘İdel-Ural ştatların’ın gamelge aşırı buença Galimcan Şeref reislégéndé maxsus heyet tözéla, anıñ sostavına Galimcan İbrahimov, İlyas Alkin, Salah Atnagulov, Fatıyx Seyfi, Saét Engalıcév, Hacib Xelfin xem Fatıx Möxemmadiyarov kére, alarnıñ barısı da cemgıyov, bértigézlék buyénça saylawçı. Sovétlar nigézénda möstekiyl cömhüriyat tözü tarafdarları bulalar.

‘İdel-Ural ştatların’ın tözü hayate Qazanga küçkeç, anıñ reise itép İ. Alkin, e urınbasarı itép G. Şeref raslana. G. Şerefneñ milli dewletçélék tözélésé turındağı fikérleré Milli Mécléste yasagan doqladındağı qaraganda soñı aylarda bérkader üzgereler. Bérénçéden, ul ‘İdel-Ural ştatları’ın fédérasıya sostavındağı möxtariyatlı cömhüriyat itép tözérge takdim ite. İkénçéden, xakimiyat organnarı Sovétlar sistéması buyénça saylanırğa tiyeşeler, di. Öçénçéden, her Sovét xalıknıñ milli nisbetén iske alıp saylanuñ yaklıy.

Kızı bexeslerden soñ kuncélék tabış bélen G. Şerefneñ takdimé kabul itele. Emma anıñ elékké tarafdarları G. Şerefneñ fikérleré üzgarüné kabul itmiler xem Qazan bélen Ufa matbugatında aña ‘Gomumxalık saylagañ cıyeliş kararların bozganı öçén’ şélte bédérélü turında xebérler basıla. Şulay da bu vakıyanı G. Şerefneñ ‘İdel-Ural ştatları’nnan vaz kiçüyenin dip bayalew döres bulmas idé. Ul, zırak sayasarçé bularak, mecléste kabul itélgen kararga vezgıyatneñ üzgarüyüne beylé kaybér üzgeréşler kértü zarurılığın añlap eiş itken bulsa kirek.

‘İdel-Ural ştatları’ınıñ barlıkka kilü ixtimalı Rusiya citekçeleréneñ plannarına hiç te sıyeşa almıy. 1918 yılınıñ 22 martında Rusyanıñ Milletler eşé buyénça Xalık kommissariyatı ‘Tatar-Başkort Péspublikası tözü turında dékrét’ kabul ite. Kommissariat cetekçesé I. Stalin bu Öçrakta mögayen tübandegé maksatnı küzde totkindır, yagni: ‘burjuaz millatceler’ge xem gomuman ‘Sullık’tarafdarlarına, yagni ‘tufakçılar’ törkémene huşsızlandırırılıq sugıp alu, alarnıñ milli işlarné nık üzkelestérüğe karşı yünaltelgen uy- fikérlarenen (13) vaz kiçterü. Tizden G. İbraximov bélen G. Şarafneñ xem alarnıñ tarafdarlarınıñ ‘burcuaz milletçeler’din ilgañ itélüleré bu faraznı tulısınça raslıy kébék. Monıñ şulay bulına işandırırılıq tagın bér delil bar.

Tatar-Başkort Péspublikası turındağı dékrét ıgılan itélü aldınan İ. Stalin G. Şeréfneñ télégrafqa çakıra xem ‘İdel-Ural ştatları’ meselesé bélen qızıqsına. G. Şeref telegraf aşa ‘İdel-Ural ştatları’, anıñ meydanı xem çikleré turında tefsilé anlatma bire. Méne şuşı söyleşüden soñ iké kön ütüga komissariyatnıñ ‘Tatar –Başkurt Sovét Respublikası’ turındağı dekretı iglen itéla. Şunan soñ ‘İdel-Ural ştatları’ heyetenéñ eşé

tuktatıla, a aprél aye başlarında G.Şeref Meskewge çakırıp alalar. Çakırılıçılar arasında Z.Velidi, S.Pokrivskiy xem başqalar bula.

Bu maxsus kiñeşmege M.Vaxitov bélen M. Soltangaliyév citakçélék iteler. Kiñeşme işénda alda iske alingan hayat agzalarinnan xem G. Şereften, S. Atnagulov, Başkortıstanıñ Vaqtılı revolyusiyon Sovét vakilé F. Soltanbékov h.b. qatnaşalar. Anda G: Şeref ‘İdél-Ural ştatları’ turında zur doklad bélen çığış yasıy. Ul üz fikirlerén delilleyü öçén bik küp faktlar, statistik meglümatlar kitére. Kiñeşmede anıñ töp fikérlaréñ xuplaganday bulalar, emma ozaklamıy, üzaktagé böyekmemlekatçél şovinstlarınñ basımı astında, başkort, çuvaş, mari, mordva vekilleré üzlaréñ fikérlarén qapma-qarşı yaka üzgerteler: ‘İdél-Ural ştatları’na gına tügél, ‘Tatar- Başkort Sovét réspublikası’na da karşı çığalar. İmés, bu milletlernéñ bértigezlegene xilaflık kitéreçek.

G.Şeref üz fikirlerén nikadar yaklarga tırışsa da, uñışka iréşe almıy. Eytérséñle, elé küpten tügel géne oxşaş fikirleré bulgan keshélarné üzgartép kuygannar. Elbette, bu ‘üzgerés’te Milltler işé buyença Xalıq Komissariyatı citakçéleréñ (bérénçe çiratta İ.Stalinnın) xem V. Leninnıñ da turıdan-turı qatnaşuları behesséz dip farazlayuga nigéz bar.

Tatarstan cömhüriyaté ene şulay ozak tartışulardan, seyasi aldaşulardan son gına oyışa aldı. Tatarıñ törlé gubérnalarda çéçélép yaşavé da eşne kıyenlaştırdı, çönki alarınñ bérsénde de diyarlék tatarlar küpçélékné teşkil itmilar. Xem şunlıktan moxtariyat tözüga nigéz bula almıy kébék ide. Bu masbelené gadél xal itü öçén gubérnalar çiklaren gene tügél, a bélki öyaz xem volost (14) çiklarénde alarda yaşeyüçe xalıknıñ milli sostavına nısbatlé ravésta üzgartü telen itéldé. Alégé oçrakta jirle idare taşkiletleréndege xem Maskewdege arxiv dokuméntların xem materialların öyrenén iş itü kirek idé. Böekmamleketçél üzék ise bu meşekatlerge barını artık xem kirekmes iş itép sanadı.

Bulaçak Tatarstan cömhüriyateneñ maydanın xem çiklarén belgéleyü meselesende G.Şerefke Millatlar işé buyença Xalıq Komissariyatı citakçéce İ.Stalin bélen iş oçraşırğa turı kile. Ul üzé bu xaqta bolay iske ala: ‘V.İ. Lénin xem M. İ. Kalinin imzası bélen dekret (TASSRnı tözü turında – P.V.) ilgan itélgenge kadar Stalin komissiya işénda başınan alış axırına kader bik aktiv katnaştı. Béznen taraftan yakınça suzılğan çikler, ayerım céntéklen işlengen kisekler, senagatné, avıl xujalığın öyrenü matériyalları, tégé ye bu töbeknen xalıq sostavı, tégé yaki bu üzékke tartımlıq, admnistrativ tözélés xem şularga oxşaş başka azérlék matériyalları barısı da Stalinga

citkerala, a ul alarnı üzenda kaldıra da ikénçé utırışta üz tözatzmelere bélén kire kaytara idé’.

Neticede, ‘İdél-Ural ştatları’ tözélése töbakta 1920 yıl ortalarna öç admnistrativ béremlék-Keçe Başkörtstan cömhüriyate, Tatarstan cömhüriyate xem Ufa gubérnası barlıqqa kilé. Bérénçé tözélgen paln buyença Ufa, Birsks ŝehirleré xem Belebey öyazé Tatarstanga kértélérge tiyêŝ bula. Ul vaqıtta moña Zeki Velidi de qarşı kilmegen. Emma Tatarstanıñ bolay ‘zurayuw’ üzekneñ maksatlarına hiçte turı kimli. Alarnıñ niyaté – Ufa bélien Kazanı Tatarstan cümhüriyatına kertmacka. ‘Salı’ delilleré de bar: Qazanı Tatarstanga kértseñ, anıñ fen üzegé bularak exemiyaté kalmayaçak, yanasé. Mondıy karŝılıknı univérsitétka oyalagan ŝoviniŝtlar ayéruça xunlıylar. Bötén Rusiya üzek Başkarma Komitetı alarnı ‘tıñçlandırır’öçén Qazan universitetinin üzakka buysınulı bulıyu xakında maxsus karar çigara. Qazan gubérniyası başqarma komitetinin bér törkém böyekmemleketçél ŝoviniŝt tarafdarları, Tatarstan cömhüriyatéñ tözünéñ urınsızlıgın degvalap, xatta Stalin bélien Léninga kader barıp citeler. Bu açıqtan-açıq ŝoviniŝtik gamel xatta VKP(b) üzek Komitetında xem Xalıq Komissarları Sovétında da yaklyu tanmıy: Tatarstan cömhüriyaté tözéla xem Qazan anıñ başqarması itén tayedıyqana. Ufa gubérniyasınıñ yazmışı referendum yolu bélien xél itélérge tiyêŝ bula. Lekin sonınnañ, 1922 yılda, (15) Ufa gubérniyası üzakneñ astırtın dekretı bélien ‘Keçe Başkörtstan’ga koŝıla. Neticede, şundıy yol bélien barlıqqa kilgan ‘Olı Başkörtstan’ da, anda yaŝayüçe xalıqnıñ küpçélégé bulgan Tatarlarnıñ manfagatlaren iske almayu sebeplé, kilaçakta iké tugandaş xalıq arasında milli kiyérénkélék tudıru öçén nigéz salına. İké igézek xalıqnı bülgeleyü yolu bélien şulay doŝmanlaŝtıruy, elbette, ŝoviniŝtlar tarafınan nık uylap gemelge aşırılğan xeyleker seyaset ide. Emma tarixniñ kiré qağılgısız üz qanunnarı bar. Tugandaş iké xalıq hiçŝikséz üzara añlaŝılar.

Yogarıda aytélgannerden añlaŝılgaça, İ. Stalin milli meselelerné xal itüde üzenéñ patşa zamannarınnan kalgan ‘Bülgele de xakimlék it!’ ŝigaréne nigézlengen böyekmemleketçél seyasetén üjatlék bélien gamalge aşıra. Ul İdél-Ural töbegénde élék-ilékten bérge gomér itken, dustane yaŝagen tugandaş xalıqlarnı ‘sosialistik cömhüriyetler’ge bülgelep, kileçekte alar arasında doşmanlıq xisleré uyatu jirlagan azérlayü ölkésinde bik tırışıp işli.

Azatlıq xem baysézlék vegde itélgen xalıqlarnıñ irékleré jépka tagılğan qurçaklar möstaqlıyllégé dereceséne töŝéréldé: cömhüriyatlar xem moxtariyetler bak kına meseleler buyénça da barı tik üzekten géne de idare itéle başladılar; yagni Stalinıñ

‘avtonomiyaleşterü’ proékti üzénén eşeké varyantında gamelge aşırıldı. Stalin xem anıñ kul astında kalğan bolşeviklar partiyase citekcelégé bu gemmallarneñ gadelsézlékgén a gadelsézlék nigezinde qorılğan SSSR’ın barıbér ciméreléçegén üzleré añlagannarmı, yokmı, emma SSSR tarkalu sabaplarnen in möhime nak méne şuşı böyekmemleketçélék seyesete nigezinde yatkanlığı bötén faciğasé bélen açıklandı inde. Aytık, ul yıllarda xalıqlarga üzläre télegen möstekıyllék teimin itelep, ayırım alganda, İdél-Ural töbegénda ilék uylanılğan cömhüriyat tözélgen bulsa, bügün seyasi xeller de, iktisadi tormış ta başqaçarak yol bélen barır idé; mögayen, ‘İdél-Ural şatları’ yaki ‘Tatar-Başkort cömhüriyet’ möşkél xalde kalğan Rusiyage, hiçşekséz, yardım kılı da suza alar idé. Xazer de böyekmemleketçél köçler tarixtan sabak alırğa telemiler. Xayérçélangen Rusiya haman da ‘bérdamxem bülénmes’ impériya dip laf ora, tırışa-tırışa üzé utırğan botaknı kisüyen devam ittére. Emma tarix bérniga da, bérkémge da karamıy üz yolınañ bara, bu oçrakta da gadelsézlékten garık bulğanın kürsatmı kalmas. Barıngı xakimnar dörös aytkannér; börkétlér kük kinléklerin inli, sukır tıçkannar koyaştan kaç-kaç cer astında tufrak kazıy. Monı kürmayü anlamay sukırlık, xatta tinteklék. Añlarga küpten vakıt: gadelsézlék bulğan cirde tınıçlık yok, tınıçlığı bulmagan cömhüriyatneñ kileçege yok.

Tatar xalqının küp gasırlar davamında ötemlengen dewletçelegén torgızu télegé jimérelé barganın kürép bélen izalangan G. Şerefneñ başına da şunday uylar kilgendér, mögayen. Monı alége töp-tögel géne raslay mömkünlégé bulmasa da, anıñ uzak tarafınan emellengen Tatarstan avtonomiyasé bélen rıza bula almavışa şiklenmeske mömkin. Monıñ öçén G.Şerefneñ ‘İdél-Ural şatları’n, a annan ‘Tatar-Başkort cömhüriyate’n tözüné gamelge aşıruga quyğan tırışlıqların, bu iş bélen citekçélek itü öçén tözélğan hayatneñ reise bularak başkargan işlerén gena iske töşerü da cite.

Elégé qadar 1918 yıl başında Qazanda ‘Bolaq artı respublikası’ barlıqqa kilü sebeplérén açıqlawda béryaqlılık xökem sördé, anıñ bar gayıbe ‘İdél-Ural şatları’ hayaténa xem anıñ ‘milletçé’ citekçélarene qaytarıp qaldırıldı. Çınbarlıkta ise xel başqaçarak idé. Meglüm bulğança, ul vaqqıtta Xarbi Şuranı İlyas Aklın citekli. Şaktıy beheslerden soñ ‘İdél-Ural şatları’heyeté, polkovnik Bilgov citekçélégende Xarbi kollégiya Qazan Sovéti başkarma komitétı bélen beylenéşke kérép, ‘İdél-Ural şatları’ buyença söyleşüler alıp bara. Şerefneñ üz süzleréne qaraganda, hayat ‘Blok artı réspublikası’ bélen Sovét xakimiyaté arasında kanlı béréleşke yol kuymau öçén

zur tırışlık kuya, alar arasında aradaşçılık vazifasın G. Şéréf üze başkara. Elbette, alıp barılğan söylaşular neticeséz kalmıyay, mösélman polklarındağı soldatlar xem ofisérler 25 kön buyena sabırlık kürseteler. Bügénge kader bu xel bolşéviklarınñ tırışlığı neticedé dip bayalandé. A bezneñ inanubızça, ul könnarde iké aradağı kiyérenkélékneñ kan qoyularga barıp citmevénda, bérénçé çiratta, heyet citekçelereneñ, bigrak ta G: Şerefneñ tırışlığı zyr bulğan. Xarbi heyet xem anıñ citakçesé polkovnik Bilgov ta bu kiyérenké vazgıyatta sabırlık saklawda üz öleşlerén kértkennerdér. Yugıysé biş méñnan artık mösélman ofisériniñ beş öleşé gena Qazan Sovétına karşı küterélse xem üz artınnan mösélman soldatların yarse da, qan qoyunıñ qotılgısız bulaçağı bexasséz idé. Ul gına da tügél Sovétlarınñ bu könnarde tayanıçı bik işanıçsız ikenlégen ısta totkanda, ‘Bolak artı respublikası’niñ ciñüge irésecege de ixtimal idé. Şunısı qızıq, Qazan Sovéti başqarma komitéti, ‘İdél-Ural ştatları’ heyete bélen söyleşüler alıp barganda, ‘Bolaq artı respublikası’na karşı bularaq, ‘Qazan respublikası’n tözü meselesén kütere. Monı Sovétlarınñ milli menfegatler öçén köresüçelarnéñ gameléné karşı ikénçé bér gamel kılırga omtiluları bélen gana añlatırğa mömkin. E bit mondıy taktika seyasi vezgıyatné kiyérenkélendérüge gena xezmat ite Dimek ‘Bolaq artı réspublikası’ (17) barlıqqa kilüneñ asıl sebeplereñ de ‘milletçeler’neñ ücetlégenéné gene tügel, a belki küpçéligen böyekmemlekétçél şoviniştlardan xem alar cırın cırlauçılardan torgan Sovét citekçélégénéñ milli menfegatlarıné isapka alırğa télemelarénnan, şuña küre milletpeverlrneñ her adımın sıyınfıy doşmanlıq gamelleré dip kéne bayalarennen da ezlarge kirektér. Yugıysa bik saep xel tuw: iméş, bolşéviklar partiyasé, Sovét xökümaté hervakit dörös yoldan gına bargannar da, barı tik gadallék gamallare gene kılğannar, a tége ya bu oçrakta kilép turgan seyasi baréléşler barısı da ‘milletçelernen’ sıyınfıy kazınuları arkasında gına iken. Emma çınbarlıkta kirésençe bulan oçraklar da bik küp. Tarixçılar bézneñ ütken yolıbızni béryaklı beyalemelardan arındırırğa, her seyasi vakıyganı obektiv meglümattar nigézénda yañaca, gadél añlatırğa burıçlılar. Barı tik şulçakta gına tarixi gadéllék östénlék alır.

‘Kontrrévolusion fénte’ dip beyelangen 1918 yılı fevral vakıygaların gına iske töşerek. Bu oçrakta da bit kiyérenkélék tudıruçılar ‘milletçeler’ tügel, a belki Qazan Sovéti citekcelegé... Maglüm bulgança, 1918 yılınıñ 28 fevraléne qarısı tünde Qazanda, gomymen, tatar-başkort dönyasında facıgalé vakıygalar başlana: möselman xerbilerneñ 2 Bötén Rusiya korıltay citekçelare İlyas xem Cihangir Alkinnar. Gosman Tokımbétov xem Yosıf Mozaffrov qula alınalar.

Bu tarixi epizotka tuqталıp ütik.

Ilyaska bér stakan söt

Ul inde küptan Meskewde yasi, emma Qazanga kaytıp kilgelerge yarata idé. Ul digenébéz Yakub cihangir ulı Çanışév. Kürénéklé xarbi. Veteran, orden medallare bar. Kader-hermet iyase xem... ‘Bolaq artı républiqası’n yuk itüge öleş kértkan şaxés. Qazan yaşlare, studéntlar (18) aldında bik télep çığışlar yasıy, üzenén soguşcan yolı xaqında tesirlenen söyli...

Bérvaqıt béz annan: ‘ 28 fevraldagé qulga alular niçegrek buldı, qulga alganda başlıklar üzlerén niçék tottı, karşılık kürsettélérme?’ dip sorap koydık. General rextlenen élmaydı: ‘yok, kaya ul: béz tonla barın kérdek, a alar oy xalatınan ıdeler’,- dide.

...Tongé tınçlıqnı katı itén işék şaku büle. Xezmetçé xatın siskanén kurkın, işékke kile:

-Kem ul anda?

- Ilyas Alkin, aña paket! dip cavap bireler xem ürélép, işéknéñ öské, pıyala öleşé aşa kegaz kürseteler.

Bikne ıçkındıruga yalt itép başta soldat, aniñ artınan, işekne kayırıp açıp, égérméler korallı keshélér kilép kere.

-Çıgıp kitégéz, dip xezmetçé xatın, kotı alının.

-Mine eştan kudırtasız bit!

Aniñ seyasette isé yok. Aniñ burıcı- yort cirne cıyıstırıp toru xem saklau.

Ölkén keshélernén yakısı sak bula. Östéna çapan kiyep töngé kunaklap yanına zalga başta gaila başlıgı Sayetgerey Alkin, annaň soñ ularlı çıga. Yokısı büléngengé cén açyı çıqqan Ilyas Alkin :

E-e, kulga alırgamı? Köndéz yaramas idemeni? Qaçar bu dip uylıysızımı? Min qaçmaz idem? di

‘Qunaklar’ niñ tebenek buylısı, bérengé borınlısı teler- télemes kéne cavap bire:

-Köndéz niçéktér vakıt citmi şul.

-Ya, yarıy, di İlyas tınçlana töşép.

- Bér stakaň söt içerga röxsat iterséz bit? Eye, akt tözédéz: fizik köç kullanganga gına buysınam.

- İlyas nindi akt nide ul? di kızıklaméen.

Ilyas tağın kırt kisép, a üzé tınıç kına aytérsén le ‘Idél-Ural cömhüriyat’neñ prézidéntı, söt içüyen devam ité...

Saétgaray abzıy iréksézdán kölémsérap kuya: kara alé sin anı, égerme ikésén yañarık kına tutılğan bala üzén niçék ir-égétlerçe tota. Yuridik masbeleler buyénça aticé aytkan- öyretkennerne künelana salıp bargan iken égét... ména ul Alkinar kanı xem Alkinar anı... Xayep, kaya monda yurisprudéntsıya, an? Kémde köç şul xaklı, şul anlı. Köçlénéké, yaviznikı xazer zamana bötén xokuk ména şul.

Ilyasniñ abıysı Cıhangır tüzen tora almıy:

-Séz üzégézneñ nérsé işlevégézne bélesézmé? Gomumi (19) işke, milletke xıyanet iteséz lebasal!- Ul gasabilanıp telefonga üréla başlıy, lekin aña mömkinlék birmiler.

- Meşekatlenme, diler ana.

- Telefon indé kiçten ük özep kuyélgen.

Gosman Tokımbétovni, Yosıf Mozaffarovni şulay uk, şul uk tönné... A ména Selax Atnagulovni, Gata Bahavetdin axunni, polkovnik Biglovni kulga alırğa ölgérmi kalalartañ ata. Ulçakta bik alay irkén kılana almıylar: ‘ilektéruı gruppası’ köpe-köndéz iş iterge xalıktan şıklene.

Gedéllék Xakına

Elbette, bu vakıyga mösélman xalkı arasında zur rızasızlık tudıra, şay-şu, tertipsézleklér başlana. Kémnéndér Sovétka. Révolusiyon ştabga xem alarga karşı köreşmegen, saklagan veisevçelergé karşı astırtın kotırtıu da sizélép tora.

Vaisevçelernéñ ştabı xazérgé Narıman uramındağı bér yortta urnaşkan bula. Oéşmanıñ citakçesé Gaynan Veisev yaña tözeleçek cömhüriyatneñ nindi bulırğa tiyéşlége turında uylana. Anın töp maksatı bulaçak cömhüriyatné Tatarstan dip tügél, Bolgarstan dip iglen itü. Xaer, bu maksat bér Gaynanıkı gına tügél, ul veisevçeler xareketéne nigéz saluçi aticé Bahavétdin Bolgari (1804 - 1893) tarafınan uk kuéla, ‘Döréslék ve gadéllék’ citekçesé G.Veisev öçén de töngé kulga aluelar kötelmegen künelséz vakıyga bula. Bügéngé vezgıyatte nindi yolga basarga? Bu xakta fikér alışırğa kilgen Xerbi Şuraniñ töbek komitétı vakile Sadrétdin Yosıpov ta üzenéñ ‘Séz bu oçrakta nerse işleyaçekséz?’ digen soravına cavap köte. Gaynañ, ozak uylagannan soñ, üz oxşmasınıñ kıyblasın bolay dip beyanlıy: ‘Béz, gazılar, orış-talaş sukmagına basu nigégénda tügél, a belki Xak Tegalené, dinébézne saklau cirlegénde bérleşü turında xıyyalangan idék. Herxelde, béz Sovétlarga karşı köreşte katnaşmaçakbiz’.

Yosıpov kitqannan soñ ozak ta ütmi, G. Veisov yanına Xeyredin Veliév kile. Ul xarbi şuraçılarnı kulga alu uñay bélen fetna küterele başlaganın eyte, Sovétka karşı köreşerge télemegenégéz öçén sézge karata da yanaularişetéla, dip kisete. Anıñ süzlerén raslaganday, yort yanına fétneçéler törkémé cıynala, kıçkırış, xetta atu tavışları yangıray. Gaynan yarsıgan xalıknı tınıçlandırırğa telep terezesen aç a xem uramdağı törkémga (20) mörecegat ite: ‘Milletteşler, kardeşler! Kémneddér sézné xata yolga kértérge mataşa. Tınıçlagınız, öyleregézné talagız. Gaziler sézné xak yolga çakıra. Min xezér ük Sovétka baram xem kulga alıngannarı azat itü çarasın küraçakmén...’

Gaynan süzlarén aytép bétérerge ölgérmi, bérniçe cirden aña töbep atıp cibéreler. G.Vasiév kükragen totıp divanga ava xem bérinçe minuttan can teslim kıla... Fétneçéler yortka bérép kéreler xem ştabnıñ astın-öske kitéreler, vatalar, ciméreler.

Elbette, xerbi qorıtay cıtakcalarnén kulga alular da, vaisevçélar citekçese Gaynannı ütérü de üzara nık beylengen xem tirenten uylap işlenelgen Yavız kotkı (provokasiya) dip beyalenérge tuiş. Bérinçé vakıyganı (kulga alularnı) Qazan Sovéti, révkom oéştırgan. Elikénçésén? Songı sorayga cavap yok alége. Şulay da G. Véisévné ütérü turındağı cinayat eşénéñ bik tiz (1920 yılda) yabılun işka alsak, küñélda ikénçé bér şöbhele soray tuy: bu ‘iş’ne yabarga nıga şulay aşıktılar ikan? Kemnar öçén faydalı bulgan bu? Kılacekte yaña dokuméntler tabılsa belki monıñ asıl sere açıklanır.

Alége bu faciçalé vakıygalar turında tübandagélerné aytérge mömkin. Möselman xarbilerneñ ike Bötön Rusya qorıtaya cıtakçéleré kulga alınuın tulısınça xuplap, M. Soltangaliév Sovétlarnın bu gamelén bolay añlata:

‘a) Tatar dewleten ilgan itüneñ Tatar xalkında millatçéler faydasına kisken borılış yasavı mömkin;

b) Béz bu vakıtta qorallı konflikt yolına basa almıy idék: bérinçéden, bezneñ (yagni Sovétlarnıñ.-R.V.) Qazanda korallı köçlerebéz yuk idé diyarlék, a Xarbi Şura tatar soldatların sanın Qazanda gına da 60-80 meñge kader citkera ala idé’.

Kürena ki, bolşevikler citekçélégendege Sovét xakimiyate çéteréklé milli-seyasi mesbélelerné köç qullanu yolu bélen xel itüné kulayrak külgen. Qızganıçka qarşı, Soltangaliyév kébék ‘ milli bolşeviklar’ da üz xalıklarına karata başlıca şuşındıyarak çaralar kürüne huplagannar.

‘Févral féthase’nen asılın açıklauğa yardım itüçe ikénçé delil de bar. Anı bérinçé mertebe tanılğan tarixçıbız Midxat Móxarramov açıktan açık aytté xem möselman xarbilerneñ II. Bötöen Rusya korıltayı citekçelernén kulga alını Qazan

Sovéti oyeştirganın delillep açıp saldı. Xarbi Şura citekçéleré kazan Cotévi tarafınan Meskevre(Podvoyskiyga) cibérelgen télégremmanı kulga töşetreler. Anda Qazanga kilérge tiyész-(21)-le möselman polkın yolda koralsızdandıru kireklege haytelgan bula; yanase möselman polkı korallangan kireklégé Qazanga kilep töşse, ‘millatçélar’neñ xarbi kuyete artacak. Ilyas Alkin Qazan Sovétınıñ bu makérlé kotkısın korıltayda faş ite. Neticede, qorıltay alégé télégremmanı yokka çığarırga, aña imza kuygan Şelıhmanovnı işénén azat iterge, Qazan Sovétın yanadan saylarga, möselman polkınıñ imin kilész Kazanga kilép citüyén taimin iterge, digen qarar qabul ite. Bu kararga xette qorıltaynıñ sul qanatın teşkil itken tatar sosiyasistları, bolşevikları da kuşılalar. Emma karar tulısınça ütelmi: möselman polkı imin kilész Qazanga kilép citse da, shep Sovétına yaña saylaular uzdırılmay, Şelıxmanov ta üz işénda kala, aña şelte birü bélen çikleneler. Şulay da bu vakiyga gadél bulmagan gamelerden baş tartmayçı Sovét bélen köreşte bérénçé cenñü bularak begalenérge xakl.

Mösélman xarbilare korıltayenıñ citekçéleré, ‘Taüdaga kilü’laren isepke alış, törmeden çığarılalar. Hak méne şunnan soñ indé ‘Bolaq artı réspublikası’ ilgan itéle. Emma uzak ta yoklap yatmıy, Kazan bolşeviklarena xem alar xakimlégéndege Sovétka yardemge aşıga; 1918 yılının 22 mart Tatar-Başkort Sovét Réspublikası turında dékrét ıqlan itéle. Soñnınan bu dékretnıñ gamalga kértélmebé, tatarlarını xem başkotlarını aérımlandıru seyeseté iske alingan dékretnıñ bolşeviklar aerımlandıruu sayasate ıska alingan dekretın bolşeviklar tarafınan vakıt otar öçén işlengen gamel buluyın tulısı bélen pasladılar.

Kürena ki, ‘ Bolak artı réspublikası’ barlıqqa kilüga millatçelarnen Sovét tarafdarları sebeplé. Açıgrak itep aytkende, ‘Blok artı réspublikası’ üzleré ük küterép çıkan ‘milletlernenñ üzbilgelayü xokukı’ şigarennen baş tartkan bolşeviklar kotkısı neticesénde tuya. Xaep, 1937 yılda soray alu vakıtında G.Şéref bu turıda açıqtan-açıq ayta: ‘İdél-Ural şatları’ heyeté ‘İdél-Ural şatları’n oestiru turında söyleşuler başladı. ‘Bolak artı réspublikası’ bélen Kazan Sovéti arasındagı sölaşülerde üzém aradaşçılık ittém. Miném töp maksatım- Kızıl Armiya bélen möselman xarbi bérlekleré arasında korallı bérélésne, qan koyunı buldırmay idé’,- di ul.

Tabigiy ravéşte Sorawutua: 1918 yılınıñ fevralénda seyasi kirénkélér buldırmay mökin idémé? Elbette, mömkinlikler bula. İş şunda ki, ‘milletçeler’ bélen bolşeviklar arasında iké törlé idare formasına kara (22) gan mesbele buénça kiskén köreş bara: bérénçéleré démokratiya formasın degvalasalar, ikénçéleré diktatura urnaştırıunı

dauıylar. Emesbelenén gadél xel itélüé, ul çormıñ seyasi vezgıyatnén iste totıp, demoktatiya bélen diktatura éléméntlarınıñ béрге ürelép kullanıuy nigézda géne mömkin ide. Emma béréñçélérénén ciñelüiy mesbelené diktatura taraftarları faydasına xal itté. Monıñ facıgalé neticelerén hepkasıbız bügén yaxşı añlıy. Şulay uk diktatura xakimiyateneñ ozın gomerle bula almavı da anlaşıldı monı tarix üze isbat itté.

Üzekneñ diktatorlık sıyfatların uñıılı faydalanuy naticesénde 1920 yılınıñ 25 iyunénde Kazanda tañtanalı ravéşta Tatarstan Avtonomiyale Sovét Sotsiyalistik Réspublikası igten itéle. Elbette. 1552 yılda Yavız İvan Kazanı yulap alıp, tatar xalkınıñ milli dewletçélégé yukka çıgarılğannın soñ, çiklengen xokuklar belén gena bulsa da dewlatçéléknéñ torgızılıy möhim tarihi vaqıyga idé. Şovınist köçlar nikadar génae moña yol kuymaska tırışsalar da, barıp çıkmadı, milli-azatlık xarakteré künmédér derecede ciñüge iréşté. Emma ul monı cınıü dip qabul itép aldandı, çönki tugandaş Tatar xem başkort xalıkları büléndélér, ayrımlandılar. Alarnıñ milli azatlık öçén köreşte ayırım-ayırım xareket itüé bolşevistik diktatura faydasına buldı, e diktatura gamelde böyekmemléketçél, şovınist seyaset ütkerdé. İké cümhuriyat Tatarstan xem Başkotstan sovét xakimiyeté yıllarında matdı yaktan kaybeér uñıılarga iréşeler de, milli medeniyteré xem tугan télléré üsésénde torgınlıkka duçar buldılar. Monıñ béréñçé 20 içé yıllar azarında uk açık küreñe başladı.

Tatarstan Cömhüriyatneñ iglen itü aldınnan xem annan soñ bu xakta cıelışlarda küp süzlep söylengen yazılğan. Alarda törlé, qayçakta karşılıklı fikérlér de aytélgen. Bu oçrakta bézné zamanında ‘Tatar uçagı’n tözégan, annan son Milli Meclés, Tatar-Başkort, Tatarstan cömhüriyetlerén tözü oéştıru mesbelelerénde aktiv katnaşkan Galımcın Şerefneñ uyfikerleré kızıksındıra. Aerım alganda, anıñ ‘Kızıl Armiya’ gazétasında basılğan zur külemlé mekaleleré igtıbarga layék. Méne 1920 yılınıñ 16 iyun sanında basıla başlagan makale. ‘Réspublika mönasabaté belén’ dip atala. Turıdan-turı aytélmegen bulsa da, avtorınıñ Tatar-Başkort Respublikasınıñ tormışka aşmasına ayamıç belderuy sizéle. G.Şeref faktlarga, sannarga tayanıp, tatar xem başkort xalıklarınıñ tarixin, milli medeni (23) yatlarenéñ, tугan télleréneñ yakınlığın, urtaklığın tasvirliiy, kaysı gubérnalarda xem ölkelerde küpmé tatar xem başkort yaşegenlegen kürsatüçé sannar kitére. Mekaleden añlaşılgança, avtorını borçıgan in töp mesbele- bérdem dewlet bulırğa tiyéşle cümhuriyatneñ öç kisaka Başkortustanga, Tatarstanga xem Ufa gubérnasına bülğalanüge.

Tatarstan ıglan itélgen könde yugarıda iske alıngan gazéta bitlarénda basılğan, ‘Tatar Cömhüriyeté Tatar balasına nerse bire ala?’ dip isémlengen mekalesenda ise G.Şeref avtonomiyanéñ milli magarifné, milli medeniyetne üsterü mökinliklarén kiñeytaçağéna, muzéylar, kitapxaneler açılaçağına, idare işlerénde Tatar télén kilanu neticesénde citekçe urınnarda milli qadırlarınıñ nisbeté uñay yakka üzgereçegenä ömét baglavın béldéra.

Bérençe qaraşqa, bu maqalalarınıñ magnaleré iké törlé kébék. Emma ıgtıbar bélen ukısak alarınıñ asasi urtaqlığı bulış abaylar hiç te kıyen tügél. Eyé, bérdem tatar-başkort dewleten tözü niyeté barıp çıkmadı. Moña ‘bülgele de xakimlék it!’ şıgaréne tayanıp gamel yurtüçé şovinstik üzék qomaçauladı, bér dewlet urınına iké cömhüriyat barlıqqa kildé. Başkortstan cömhüriyate küpmédér külemde cirlé xalıq télegén iske alıp, yagni astan kütarelgen innisiativa nigézénda barlıqqa kilse, Tatarstan cömhüriyaté xalıq télegéne qolaq salımıyça östen koçlanep tagu, yagni admnistrativ yul bélen oyeştirıldı. Dörés, avtor bu xalqta açıqtan-açıq yazarga yaramaganlıgın yaxşı añlıy, emma anıñ nek şundiý fikérde buluyın ‘Réspublika mönesebete bélen’ digen mekalese bik açık raslıy. İkénçé mekalesende indé G.Şeref, olı ömételreneé gamelge aşmavın añlap, milli dewletçélékné torğızu yulındağı minimum bélen de kanegatlanérge turı kilgenlégén béldére, bu, hiç yugında, milli-medeni moxtariyat vazifaların üterge cirlék tudırır dip ömetlana. Bu-tabıgıy, çönki kilep tujan vazgıyat bélen isepleşmiçe iş yörtü dörés bulmas idé. İglan itélgen cömhüriyatka baglangan ömételarneñ kileçekte aklanıp citmavén, yagni üzakneñ seyesatennen aldanını da isepke alu kirekter. Bu yaktan karaganda M.Vaxitow bélen M. Soltangaliyév te bik nık aldanalar. Bigrek te bolşevistik üzékke ışangan xem üzénéñ alar kuygan maksatlar öçén köreşé naticelerén üzé ük tatıgan Soltangaliyév. Alar Tatarstan soyuzdaş réspublikalar derecesenda bulır, alarga bérélgen xokuqlardan ul da faydalanır dip inangannar.(24)

Béznéñ zaman diktaturaga nigézlengen seyestnéñ kileçegé bulmavın açık kürsetté. Emma üz vaqtında küpler monı añlıy almadı, matur matur ‘baynelmilelçél’ şıgarlerge aldandı. Monıñ barısın da makérlé Stalinga gına sıltap kaldıru bik ük dörés bulmas, çönki ul yıllarda kara eşlarnéñ baytak ölészé şovinizm baylıgın kütargan Sovét teşkiletlere tarafınnan da işlende. Patşalıq xakimiyaténnen kalgan miras-idaraçélék aparatı, Lenin süzlaré bélen aytkende, bérkadér Sovét buyayulrında buyalsa da, Rus bulmagan xalıqlarınıñ ‘soyuzdan iréklé çıgu’ xoquqların ‘buş kegazlere’ aylendérdé. Mondıy aparat, elbette indé, gayré rus bulgan milletlerné ‘çın rus keshésennen, böyek

rus şovinstinnan, Rus byurokratlarınan yaklıy almadı', beynelmilel cirlekte torgan 'Sovétlaştırılğan xezmetqerler bu şovinstik diñezde sötke batıp ülgen çeben' xelende qaldılar. Tatar-başkort masbelesen tikşergende ména bu xaqıyqatne de isten çıgarmaska kirék.

Milli mesbelelerneñ böyekmmleketçélék, 'bülénmes xem bérdemlék' meslegennen çıgıp xel itelüyen Sovét apparatı bélen şovinstik köçlerge géne kaytarıp kaldıru da döréslékke xilaf bulır idé. Bu oçrakta tağın bér faktornı iske alu kirek: ul da bulsa, milli azatlıq xereketlerénde bérdemlék bulmayu, törlé firkalerge, ağımnarga bülénép xaraqat itü. Bolşeviklar partiyasé, bigrekte Stalin citekçélékné üz kulına algaç, bu tarkayulıktan osta faydalana: 'Milletçéllékke qarşı köreş' şigare astında suvérén dip iglan itélgen cömhüriyatlerneñ xoquqların çikleyülér başlana, milli medeniyatlerne Rus cirlegénde 'baynelmilelleştérü' seyaseté ütkeréle, milli respubliqalarda turgan tellerne faydalanuy kanunnarı tupas bozıla, bu ölkede tafsille kağıydeler sistemasın buldıru Lénin tekdim itkença milli ehellerge birélmi, a belki bu işne üzék tulısınca diyarlek üz kulına ala. Bu ölkede işlerge béléme hen seleté bulgan G.Şeref kébék zıyalılar, galimner izerléklene başlıy, iş urınarınan kuyıla. Mondıy izerlékléne bolşevistik sistémaga tugrıqlıq xezmet itép kilgan işléklerné de çitlétep ütmi. Monı dalillew öçen M. Soltangaliyév yazmışın gına iske töşerü de cite.

Tatarstan cömhütiyaté tözélü milletlerverlerneñ ictimagıy işçenléklerin iréklé cayelderü öçen mömkinlékler buldırmadı gına tügél, belki 'milletçelékke kar-(25)-şı köreş' sıltavı bélen Meskew xökémdarları bu yunelşte yañadan-yaña yasalma kitrelér tudıralar. Galimcan Şerefte üzénen seyasi aktıvlıgın kiméterge macbur bula. Anıñ karavı, ul üzeneñ gıylmi-fenni işçenlégen bik nık köçeyte. 1919-1920 yıllarda uk G. Şeref Kazan unıversitetiniñ tarıx-filologiya fakultétında léksiyaler tıñlıy xem bér ök vakıta. N. Katanov citekçélégénde tatar télé xem gomumi lingvistika buyença fenn-tikşerüyü işleré alıp bara: şul uk yıllarda zak Möselman fenni hayatında (kollégiyaséndé) tatar orfografiyasén üzratü buyença zur tırışlık bélen işli. Bu yonelştege gıylmi işlereñ ul 1921-1922 yıllarda devam ite xem Akadémüzakneñ Şerek bülégén cetekli, anıñ mediré bula. Şunıñ östene, tatarça yazmanı üzgertü buyença Tatarstan xökümeté qarşında oyeştirılğan 'öçlék'neñ gıylmi serkatibé vavifalardın da uti.

Bu ellarda ukıtuçılar, bigrek te tél ukıtuçıları arasında tatar orfografiyası üzgertü-kamilléstérüy buyença kızı bexesler kabınıp kita. Bu mesbele buyença 'Megarif' jurnalı

bitlerinde ciddi fikirle mekaleler bélen tél galimneré baytak çığışlar yasıylar. Ayerım alganda, M. Korbangahev, F. Xamidullin mekalelere ise ukuçılarda ayeruca kızıksınuuy uyata. Bu bexesler tireneya bargan seyan milli téller mesbeleleré buyença cıdı fikir alışu, konférensıy ütkerüy zarurlugu sizéle başlıy. Şunu ısta totış, G. Şeref, C.Velidi, H. bedıgıy, M. Korbangahev şundıy konférensiya azértüy işéne kéreşeler. Anı oyeştıruy işlerén Mostafa Söbxi citekçélégéndege gıyılmı hayat başkara.

Konférensiya Bötén Rusiya külemén ala xem 1918 yılınıñ 31- dékabrénde Qazanda açıla. Anıñ işénde Meskeuden, Orénburgtan, Ufadan, Estarxannan, uralskidan h.b. şeerlerden, töbeklerden kilgén tél bélgeçleré xem galimner qatnaşa. Délégatlar arasında kürénéklé Türkologlardan A. Samoyloviç, S. Malov, N. Aşmarin, N. Katanov h.b. bula.

Konférensiyade orfografiya meselelerén tikşérgende üzek urınıñ garep grafikasını kamilleştirüy xem latin grafikasına küçü-küçmalew probléması ala. Bérewler, garep elfabesın saqlap qalıp, añı tatar télé üzénçélékleréne yaraqlaştırı-kamilleştirüné alga sörseler, ikénçe bérewler garep grafikasınnan latin xeréfleréne küçerge (26) öndiler. G.Şeref’te Tatar orfografiyasén kamilleştirü meselelerén tikşérüde aktiv qatnaşa, üzeneñ fikir tekdımmere bélen urtaqlaşa, ‘garepçeler’tarafdarı bulıwun açıqtan-açıq beldére.

Kürsetép ütélgen gıylımı şögıllere bélen bérge, G. Şeref etnografik statistika buyença da fenni tikşerénüyüler alıp bara, başlıca Tatarstan cumxuriyeténde yaşewçé xalıqlarınıñ etnografik sostavını öyrene, añı kürşé réspublikadagı meglümatlar bélen çagıştıra. ‘Şerék xalıqları kürgezmesé’ oyeştıru buyenca tözélgen komıssiya agzası bularaq, ul tatarstan üzek muze öçén etnografik eksponatlare ezérli, törlé törlé, diagremmalar, kartogremmalar tözi. Alarınıñ kübésé demografiya meseleleréne beylé bula. Soñınnan ul eksponatlarınıñ xem karta-diagremmalarınıñ bér ölésé Bötén rusiya avıl xujalıgı kürgezmelerénde de faydalanıla.

Egérmençe éllar başında seyaset sehnesénde ‘uñşar’ bélen ‘sullar’ arasındagı köreş töp vaqıygalarınıñ béréséne evérelé. ‘Uñnar’ını eydep baruçılar K. Moxtarov M. Burundukov, Yu. Velidov, A. Ğnbaev, R. Sabirov, V. isxakov bulalar. S. Sayétgaliyev, B. Mansurov, Ş. Exmediév, F. Seyfi, G. İbrahimov, Ş. Şeymerdanov ‘sullar’ safına kéreler. Tatarstan üzek Başqarma Komıtetınıñ tatar télén gamelge kértü komıssiyasénde, şulay ük milli statistika xem uqu uqıtu eşleré komıssiyalerénde eşlevé devérénde Galimcan Şeref bérénçéléré bélen de, ikénçeleré bélen de eş oçraşa, aralaşa. Ul üzé

‘uñnar’ yagınaraq tartıla, çönki anıñ uylavınça, ‘uñnar’ milli meselégé, bigrek te milli medeniyatke kübrek igtibar bireler, e G. Şeref bu meseleler bélen aweruca qızıqsına.

Garep grafikası, latin heréfleré turında qızu bexesler başlangıç, kürénéklé tél galimé bulgan, tatar orfografiyase xem fonetikası meselelerén tirengén öyrenge G. Şeref, elbette çitte qala almıy. ‘Garepçeler’ xem ‘latinçılar’ arasındagı köreş Türkologlarınñ 1926 yılının fevral-mart aylarında Baku şeherénde ütkerelgen 1 Böténsoyuz Qoriltayénda yugarı nuqtasına jite.

Qoriltayda qatnaşuçı Tatarstan délégatsiya G. İbragimov jitekli. Delegatsiya sostavında G. Şeref, M Qorbangaliyév, S. Atnagulov, G. Maqsudov, G. Rehim, G. Alparov, N.Xekim,G.Sagadet bulalar.

G. Şerefnäñ şundi yugarı qbruyılı delegatsiya sostavına kértéylüyé xem tanılğan galimner bélen bérgé qorı (27) İtay eşénde qatnaşuyı hiçte oçraklı xel tügél. Bu vaqıtta ul tatar télé, etnografiyasé xem tarihi buénça anılğan galim bula. Elé 1922 yılı uk Şerék pedagogiya institutında tél, etnografiya, tarix, fennerénen Studentlarya lektsiyaler uqıy,gameli gerésler alıp bara fenni atamalarını öğrenü komissiyacénde eşli. Anıñ yugarı aqu yortlarında tél gıylémén, lingvistikanı öyretü ısulların gamilleştérü yunelészénde başqargan xézetleréde igtibarya layék. Qısgası, G.Şeref égérménçé éllarda üzen kiñ aqaraşlı galim xem osta pedegog itep tamıta, törlé fenni jemgıyatlerde egza bulıp tora, Yaşlerden gıyılmi kadılar xezérlewge zür köç quya aspirontlorga jitekçélék ite. 1923 yılında Tatarstannıñ etnografik kartasın tözüwé xem etnografiya ölkesénde başqa xézetleré öçén ul Xalıq xujalıgı qazanışları kürgezmesé diplomı bélen büleklene. Anıñ “Yañalif” ne telegrafta qullanıu öçén tüzégen progremması böténsoyuz bülegéne layek bula xem böténsoyuz küleménde qullanuga raslana, sugırlar öçén “,sugırlar öçén “Yañalif” orfografiyasé ingézénde tözélgen Brayıl elifbası da Yaxşı dip tabıla başqargan hezmetlere da ıktibarga fennerinen studentlara lektsiyalar ukiy, gamali dareslar alıp bara, fani atamalarını öyrenuu komissiyasende eşli. Anın yugarı uku yorlarında tek gıylemen, lingvistikanı öyretüy ısulların kamilleştirü yünaleşende layék. Kıskası, G. Şeref égérménçé yıllarda üzen karaşlı galim xem osta pedegog itep tamıpta törlé fani camgıyatlarda agza boluy tura, yaşlardan gıyılmi qadrlar hazerlaüge zur köç kuya, aspiranlarga jetekçelik ete. 1923 yılda Tatarstanın etnografik kartasın tözüe xem etnografiya ölkesinde başqa hezmetlere öçén ul xalıq xucalıgı qazanışları kügazmase diplomu bélen buleklana. Anıñ ‘yanalif’ne telegrafta kulanuy öçén tözégen progremması Böténsoyuz bülenge layek bula xem Bötönsoyuz külamenda kulanuga

raslana, sukırlar öçén ‘yanalif’ orfografıyase nıgezende tözelgen Brayl alıfbası da yahşı dep tabıla.

Şulay da G. Şerefnıñ töp eşçenlégé Şerek pedagogik institutı bėlen bayle. Ul anda 1922 yılda alıp 1937 yıla qader fenni-pedagogik eş alıp bara, bér ük vaqıtta (1933 yıla qader) Tatarstan cümhuiyatėnėn üzėk administrativ kommissıyasėnde fenni kineşçe de bulıp tora.

Tanılgan galimneñ hėzmetlerė ğıylımı cemegatcėlék xem idareçé daireler tarafınnan layeklı beyalene. TASSR’nın biş yıllık yubilėyé uñayennan ul Üzek Başıarma Komitetının xem Tatarstan hökümetenėñ Maqtawgramotası garomatı bėlen bñleklene. Anda mondıy sñzler yazılğan bula: ‘Respublika öçén bu tantanalı xem şatlıqlı könnė Üzek başqarma komitetınıñ xem Xalıq Komissarları Sovėtının citekçé hėzmetkerlere Séznė ozaq yıllar boyėna yaxşı hėzmetker bularaq belñlerėn bėldėreler. Séz dahi eşçenlégėgėznė Sovėt dewlete aldında torgan burıçlarınıñ eçtelėgėn xem ruxın añlap başqardıgız, bigrek te elėk izėlegen milletlernė yañartuda her vaqıt bötėn bėlėmėgėznė, köçėgėznė, ruhıgıznı hėzmet iyalerėnėn rehet yaşıevne, eşçė-krestyannar, rus xem tatarlar arasındagı ışanıçnı nıgıtuga birdėgėz. Bėz Séznė in yaş Respublikanıñ xem Sovėt dewleteneñ apparatı, aldınğı hėzmet iyalerė isėmėnen selamli bez.’

1926 yılda G. Şeref SSSR’nıñ ölkelerine öyrenü Üzek bürosına agza-korrespondent xem SSSR Fenner Akademiyasėnėñ SSSR dagı xem çikteş illerdege qabileler sos –(28)-tavnı öyrenü Komitetına egza itėp saylana. 1929 yılda ul eksperimental fonetika bñyėnça Xalıqara assotsiyatsiyage haqıyqıy egza bularaq qabul itėle. Şunısı exemiyatke layėk, SSSR’da mondıy derecege akademiklardan barı tik V.A. Bogoroditskiy, L. V. Şerba, A. İ. Tomson xem R. İ. Şor gına layėk bulalar.

Mėne şularnı iste toqında, G. Şerefnėn Bakuda ütkerėlgen Türkologlar qoriltayėnda qatnaşuwı bik urınlı xem tabıgıy. Qorultaynıñ ikėnçé utırılışında uqul ‘Kavkaz törkilerėn etnik yaqtan öyrenü buyėnça kiçektėrgėsez burıçlar.’digen tėmaga çıgış yasıy. Ul üzėnėñ notıgında töbekte yaşıwüçe xalıqlarınıñ tellerėn xem iktisadi hellerėni öyrenü buyėnça töple, qızıqlı fikėrlerė bėlen urtaqlaşa. Qoriltaynıñ 10 unıncı utırılışında G. Şeref yanadan ‘tatarlarda xem törki xalıqlarda garep xem latin herėflerė sistemasın faydalanu meselelerė’ dip atalgan doklad bėlen çıga Doklad Qoriltay delegatları tarafınnan bik xuplap qabul itėle, anıñ tėzisları çit il matbugatında da basılıp çıga. andagı töp fikėr garep grafikasın yaqlawga, Latin hereflerėne küçüge qarşı çıgüga qaytıp qala. ayerım alganda, ul qatgıy revėşte: ‘Garep herėflerė uqun xem yazu öçén

latin elifbasına qaraganda küpke caylıraq... Törki xalıqlarınıñ hezér kullanıla torgan garep elifbasınnan latınga küçüleré çınbarlıqta ul xalıqlarını yazma elifbası bulmagan ömmetler derceséne töşereçek... Bu adım Törki xalıqlarınıñ medeni üsésén bik niq totqarlayaçaq xem bérniçe élga artga alıp taşlayaçaq.’ dip béldére. Gomumen, G. Şeref fikérleré delegatsiyage partiya ölke komiteti birgen kürsetmege qarşı kilmi. ‘Latin heréfleréne küçüge printsipnal qarşı töşmeske, egamelde Tatarstan öçén yaña elifbaga küçü elége mömkin tügél dip iseplerge’ digen kürsetme birélgen bula.

Bu iké dokladtan tış, G. Şeref ‘Tugan télné uqıtu ısullarında yaña alımnar’ xem ‘Törki téllerné uqıtudagı töp ısullar’ digen dokladlar buyénça fikér alışularda qızıqlı fikérlerge bay çığışlar yasıy. Soñğı yomgaqlaw süzé bélen da ul çıga.

Tulayém G. İbrahimov ‘Citekçélégéndegé delegatsiya qorıltaıda partiya ölke komiteti birgen kürsetmené tögel üti. Soñunan ölke komiteti delegatsıyanéñ Qorıltaıdagı eşçenlégén xuplagan qarar da qabul ite. Emma qorıltaıdan soñ da ‘garepçeler’ bélen ‘Latinçılar’ arasındagı köreş sürelmi. ‘Sullar’ tarafınnan oyeştirilgan ‘Latin elifbası dusları cemgıyate’ (‘Yañalif’) garép (29) heréfleréne latinçaga küçü öçén köreşné köçeyte bara: ‘Yañalif’ törkémneré xem tügerekleré barlıqqa kile, matbugat bitlerénde şaw-şulı kampaniya alıp barıla. Şuniñ tesirénde VKP(b)’nıñ ölke komiteti elifba meselesénde üzénéñ ellékkégé qarashın üzgerte.1927 yılının 3 mayénda partiya ölke komitatında ‘Yañalif’ cemgıyaté eşé turındagı mesele tikşeréle xem mahsus qarar qabul itéle. Anda garep heréflerénen baş tartu xem latıncaga küçü kireklégé eytéle, partiyanéñ rayon oyéşmalarına, matbugat organlarına, Megarif buyénça xalıq Komissariyatı teşkiletleréne latinçaga könüzek köüzak mesele dip qararga digen körsetme biréle. Tora-bara latin heréfleréne küçüge qarşılık kürsetü ‘Milletçélék’ dip beyalene başlıy. M.Soltangaliyevneñ partiyadan çıgarılış qulga alınıwınnan soñ cömhüriyette seyasi vezgıyat ayeruça kiyérén kélene. Tatarıstandagı bötén oyéşmalarda, teşkiletlerde diyarlék ‘Burcuwaz milletçélék’tarafdarları ‘faş itéle’ başlıy, milli menfayatler faydasına eytélgén her süz ‘beynelmillelçélékke qarşı yuneltélgen sıyınfıy köreş’ dip beyalene.

Elbette, mondıy şartlarda nindi de bulsa mesele buyénça obektiv fikér eytü xem anı yaqlaw mömkinlékleré bik niq çiklene, dörös bulu-bulmavına qaramastan ‘sullar’ yaqlagan gameller östénlék ala başlıy. Çın-barlıqta köreş üz fikérleréne, üz inanularına tayanıp eş yörtüçeeler bélen bérnindi fenni nigézlerné xem real ihtiyaçlarını iske almıyça, Meskew talep itkençe géne gamel qılu tarafdarları arasında bara. Mondıy

şartlarda kémneñ öske qalqaçağı, kémnernenñ ciñelegege aldan uk xel itélgen buluı aňlaşılsa kirek. Elifba meselesinde de “latinçılar”nıñ ciñep çıguwı hiç te kötelmegen xel tügel idé.

Milli hoquqlar, milli menfegatler bélen Üzekneñ isepleşmevén çağıldıruçı tagın bérdelil-égérménçe éıllardan, uq hetta Avtonomiyalé Cömhüriyat iglan itélgéçte, dewlet eşleré bélen idare itüge milli qadrlarnıñ bik az celép itélüyé. Meselen, 1944 élga qader Tatarstan ölke komitetınıñ bérénçé sekretarları bulıp ye yahüdiler, ye Ruslar, yelatişlar utırdılar. Barı tik 1944 yılda gına un uringa, nihayat, Tatar keshésé Z.İ.Moratov bilgélene. Elé bu vaqıtta da moña rizasızlıq béldérüçé şovinstlar tabıla.

Elbette Tatarlarını citekçélékten bolay çitleşterü milli ziyalılar arasında tabıgıy rizasızlıq tudıra. Elé 1926 yılınıñ dekabrénde ök, VKP(b) ölke komiteti (30) burosı utırışında yasagan çığışında, Tatarstan hökümeté reisé Ş.Şeymerdenov bu xelge tiren borçılıwın béldére: ‘Béz hakimiyat teşkiletleréne Tatar qadrların kübrek celén itü turında eş söylibéz, di ul Emma xel uñay yaqqa böténley diyarlék üzgermi, kirésénçe, artqa kitü küzetéle’. Meselen, 1926 yıl axırına javaplı hézmetkerler arasında tatarlar sanı aldagı éldagıya qaraganda 3.24 nportsentqa kiméygen. Milli qadrlar sanı barı tik téksnik hézmetkerler arasında gına, anda da élé nibarı 0,2 protsentqa arqtan. Kantonnar idareséndegé tatar qadrları 1924 yıldıgı 29 pronsent urınına 1926 yılda 24,4 pronsentqa gına qalğan volostlarda bu san 55 pronsenttan 42.5 pronsentqa qader kimégen. Üzek Başqarma Komitet egzaları arasındagı tatarlar sanı 53.3 pronsenttan 48 pronsent, şeher Sovétları egzaları arasında 31.1 pronsenttan 26 pronsent qına qalğan. Hetta utırışta qatnaşqan partiya üzek Komiteti instruktörü da bu vezgıyatke beya birép: ‘Qaybér teşkiletlerde ‘Milli qadrlar’ sanın arttıru öçén tatarlarını iden cıyestıruçı, yort séberüçé, at qarawçı, ye at yörtüçé (küçér) itép eşke alalar iken. Bu bit idare teşkiletlerén ‘tatarlaştıru tügel, e belki ‘küçerlaştıru’ bulıp çıga’,- digen netice yasıy.

Heyér, mondıy faktlar elégrekte kürsetéle kiléngen. Meselen, 1924 yılda yazılğan xem 39 zıyalı imza kuygan hatta partiyaneñ ölke komiteti citekçeleré arasında milli qadrlar bik az buluı, şul uq vaqıtta Burundukov, Qazaqov, İsxakov, Ğnişkeyev, Burnaşév kébék tecribelé Tatar zıyalılarınıñ eşsez qaluları xaqında eytéle. Xat avtorları ölke komiteti sékrétaré Xatayeviç, Kontrol komissiyasé rayisé Jukov, OGPU naçalnigi Şvarts milli qadrlarını daimi ezerlekliler, dip béldéréler xem üzekten elége citekçelerné Tatarstannan çağırtıp aluwını talep iteler. Emma ul çaqta mondıy degvalar kütererge

batırçılıq itüçélerge ‘milletçéler’ möhére sugıla. Soñınnan ise alarnıñ gomérleré Stalin lagerlarında xem törmelerénde özéle.

Qızganiçqa qarşı, milli qadrlarnı ezerléklewde şoviniştlarga tatar zıyalılarınıñ qaybérleré üzleré de bulıñlıq kürseteler. Belki alar üzleréneñ nindi tozaqqa elegülerén añlap ta jitkermegennerdér, emma moña qarap alarnıñ tatar milleténe kitérgeñ zıyannarı hiç te kimémi. Qaybér küréneklé ehellernéñ mondıy ‘abınuları’ latin heréfleréne küçü-küçmew meselelerén xel itkende açıq çağıla. ‘Latinçılarnıñ’ iñ gayretléleré Fatıyix (31) Seyfi, Selah Atnagulov xem Şamil Usmanov bulalar. Alarnıñ gamellerén partiyanéñ ölke komiteti sekretare Hataevič xuplıy. Dimek, latinça yazuga küçerge üzekten de kürsetme bulsa kirek. F. Seyfi üzén ‘gorup latinist’ dip maqtana xem, Latin heréfleréne küçkende, 24 segat eçénde bélémlé kéşéler bulaçaqbız, dip ıñandıрмаqçı bula. Mene şuña küre Galimcan İbrahimov anı ‘şoviniş-rusifikator’ dip atıy.

Qısqaşı, ‘latinçalar’, belki üzleré de añlamıyça, Stalinniñ milli meseledege astırtıp seyaseténe bulışalar. Emma béréñçe melde alar elé azçılıq teşkil iteler xem ‘yañalif’ jemgıyatende barlığı 2000 lep kéne kéşe bulalar, alar da temaminanıp bétmiler. Meselen, 1927 yılınıñ köz aylarında ‘latinçılar’rı ruxlandırıp toruçı Xataevič buro utırışında bu meselené tikşérgende azçılıqta qala, hetta ruhi töşéneklékke birép, VKP(b),üzak komiteti sekretare V. Molotov isemene : ‘Monda biş-altı aydan da artıq utırıp bulmas, min bik arıdım, eşler bik avır. Min kitkençe Qazanga xezér üzék komitetta eşlewçe ejovrı jibersegéz, bik eybet bulır igé dip xat ta yaza.

Elbette, partiya ölke komitetındağı heller, milli qadrlarga qırın qaraş, şovinişm ruhınıñ haman köçeya baruwı Galimcan Şerefné de bitaraf qaldırımıy. Ul tatar edebiyatınıñ xem medeniyaténéñ kileçek yazmışı, tatar xalkı tarixınıñ obektiv tikşérelüye turında tiren borçıla, milli meselelerné xel itüde gadéllék öçén köreşe. Latinçaga küçü kompaniyasé köçeyép, ‘garepçéler’ge qarata basım arta baruga çın küñélénenxafalanıp, ul elége şartlarda mömkin dip uylagan soñrı çaranı qullanırğa batırçılıq ite-üzén borçığan meseleler turında Stalinga xat yaza. (Fenni eznüler vaqıtında béz urışça yazılğan ul xatrı tabıp aldıq. Küréneklé edibebéz Möxemmet Mehdiyév anı tatarçaga tercéme itté. Ul 1990 yılınıñ 22 mayénda ‘Elmet tañnarı’ gazetasında xem ‘Sotsiyalistik Tatarstan’da, soñraq ‘Miras’ jurnalında (1994, №2) basılıp çıqtı. Biréde elége xatrıñ tekstın tulısınça kitérüne kirek taptıq.

‘Hörmetlé ipteş Stalin!

Sézge üzémneñ ‘Törki xalıqlar öçen latin heréflerén qabul itüge qarata’ digen hézmetemne yullap, Sézneñ igtibarızını tübendegé momentlarga yuneltérge télep idém.

1. Heréflerné alıstıru meselesé törki xalıqlar arasında gomumi Sannarı béruçe mulliyon iseplengen gramoma (32) lı xem yarım gramomalı bulgan herkémgé bik yaqınnan qağıla. Heréf alıstıru meslesé- bu uqu xem yazu protsesında yaña künekmeler tudıru digen süz, e bu, bik küp energiya xem matdı ıgımnar totıp or yañadan uqırğayazarga öyretü bula. Milliyonlarca uqıy-yaza bélüçe kéşeler kalqınıñ bötén qatlawlarında taralgan bulu sebeplé, bu eş massovıy mesele bulıp tora xem, hiçşikséz, üzene zur igtibar bélen kilüne talep ite, uylamıyça gına ezérlékséz eşlep bulmaganlıknı kürsate, çönki bötén cemgıyavi qatlamların aktiv öleşı gadette halıqnın uqıy- yaza bélgen öleşén teşkil ite. Mondıy adımnıñ halıqnıñ uqıy-yaza belmegen öleşe öçen nindi pisixologik tesir yasayaçağı turında eytép te torası yuq.

2. Abstrakt revéşte fikér yortkende, heréfler alıstıru yazma kultura meselesinde çınlıqta bér halıqnı elék yaqi bügén de elifbai bulmagan ommetke tösérép qaldıru digen süz, çönki yaña grafikaga küçü elékkégé yazmadan xem yazu künekmelerennen böténley baş tartuga bérabér. İké törlé yazunı vaqıtlıca saklaw xem yaña grafikaga ekrenlep küçü de barı tik bu faktı yaşerü, küçü qıyénlıqların öleşçe cınéleytü gene bula.

3. Heréfler alıstıruga ciddi qarasak bu gamel dewletten zur ıgımnar talep iteçek, nadanlıqnı bétérüne yañadan başlawga, kitaplarnı yañadan basuga, mekteplerde ike törlé elifbe oyretüge h.b. beyle östemematdı ıgımnarga xem küptörlé administrativ çaralar qulanuwnı teemin itüge kitereçek

4. Yuqarıda kürsetélgen küplep sarıf itéleçek koçderman xem matdı ıgımnar ahır çikte heréf sızımınarınıñ alışınwına gına kiterep, yaña heréfné öyrenüçelerge ni medeni, ni iktisadi yaqtan bérnindi uñay neticeler birmeyaçek, çınlıqta kireqlege elle ni mohim bulmagan formal adım gına bulıp qalaçak.

5. Oqu-yazunıñ tizlége poligrafik yaqtan da, oqu- yazu yaqınnan da Latin heréfleréneñ bügén törki xalıqlarda gamelde bulgan xem Qamilleştérélgen garep grafikasınnan tulayém alganda bérnindi osténlége de yuq. (Bu bérqader pardoksal bulıp yañğırasa da çınbarlıqta hiçşikséz nek şulay.) Bu meseleler min Sézge cibere torgan hézmetemde fenni-oyéstıru ıulları yaqınnan bik céntéklé tikşerélgen.

6. Heréflernén xalıqara qullanılışları yaqınnan qaraganda da, har tél ayırım-ayırım bulganlıqtan, latin elifbesiniñ beynelmilellége tısqı yaqtan gına.

7. Törki halıqlarınıñ menfegatleré küzlégénen qara (33) ganda, bérnindi unay alşartlar bulmagan koyé elifba alıştıru meselesén quyu heryaqtan zararlı, ul gavamnıñ açwın qabartuga xem rizasızlığı artuga, Sovét hakimiyateneñ medeni çaralarinnan gomumen qanegatsızlık béldérüyéné kitéreçek. Gameldegé hereflerné latinçaga alıştıru törki xalqlar arasında köçlep urıs transkripsiyasé kertü turundagı 1907 yılı patşa fermanının ('31 mart qagıydeleré') öçén tışqa eylendirü bularaq qabul itéleçek. Missiyonerlarnıñ xem yarımmissiyonnerlarnıñ latin heréflerné kértüde açıqtan- açıq yaki astırtın revéşte qatnaşwı xalqınıñ rizasızlığını köçeyteçek kéne. Belki elifba alıştıru bügün yaxşı niyat bélen eşlenedér, emma soñgı neticeleré medeni üséchta torgınlıqqa kitérgenlékte, faydasınnan zararı kübrek bulaçaq.

8. Yugarıda eytelgennerge de qaramastan bu mesele buyénça Şerék Sovét cömhüriyatlerénde yaraqlı xem yaraqsız alımnar bélen çiklentegen qotqlar taratıla, çın barlıqta bigrek te bıyél, Latin grafikasına küçüğe qarşı ni telden, ni yazma revéşte bér géne çığışqa da mömkinlék qaldırılmadı.

9. Milli kommunistlar arasında küpmédér 'latinçılar' buluwı çın vezgıyatné bilgéleti, çönki alarnıñ barısı da diyarlık yaqınnanraq tanışqanday yet tözelmes kareraçılar, ye üz qarashlarına cevap bire almy torgan say aqıllı xalıq bulıp çıga.

...Bu meselenéñ iskitkeç zur seyasi exemiyatqe iya buluwın iste totıp, sézneñ sekretarlardan bérersénéñ minét bu yazmam bélen xem uzgan yıl Bakuda uzdırılğan türkologlarnıñ bérénçé qorıltayéndagı doqladlarda xem çığışlarda beyan itélgen fikérler tuplangan stenografik xısap bélen Sézné de tanıştırap, Sézneñ Şehsen üzégézneñ bu meselégé bér qader igtıbar birüyégézne üténérge jöret Meskewdegé item...

Smenografik hisapnı Sézge cibermegen bulsalar, anı Meskewdagé Böténrusiya Şerékné öyrenü assotsiatsiyasénen sorap ala alasız. İnde Türkologlar qorıltayéniñ bu meseleler buyénça qabul itken qararlarna kilgende, qızganıçqa qarşı, alar yarım-yortı helde xem bu Şerék cömhüriyatlaréndegé partiya teşkiletlerénéñ bıq az yardım itüleré bélen añlatıla. Bu meselenéñ zur igtıbarga layék buluwın tağın bér mertebe assızıqlap eytüné kirek tabam.

Sézné ixtiram itüçé G. Şeref. 1927 yıl. 7 may.

Minem adres: Qazan şehepé, Jukovskkiy uramı,

15 nçé yort, 4nçé fatir G. Şeref

Bu xatnı yazıp, dönyakülem meşhür tél bélgéçé Galımcın Şeref sabıylarça bérqatlılıq kürsetken, dip eytü dörös bulmas ide. Ul, çın galım bularaq, üzéne qurqınıç

yanasa da, soñğı çaradan faydalanırğa teli: yatıp qalğançı- atıp qal, dilep bit. Xattan küréngence, kitérgen deliller töplé, céntéklep uylanılğan.

Meglüm bulğança, 1927 yıl ‘arışlan’niñ sikérérge ezérlengen çorı: Lenin köreşteşlere Trostkiy, Kamenov, Zinovev, Buxarin, Rıkovlarını h.b.alıp taşlar öçén mekérle plannar ezérlengen vaqıt. Barısı da diyarlék yugarı bélémlé, çit iller, çit jirlerne kürgen, inkıylabi köreş yolları uzğan zıyalılar, üztélekére bélen diyarsén, başların öç klass bélémlé, eytérge kirek, talantlı plagiát-avantyurist quydırğan bükenge salgannar...

G. Şeref’te ‘dahi yulbaşçı’ga ışanıç baglıy élé: Fikérlerén açıqtan-açıq eytép añlata, öy adrésların yaza, cevap, köte. Küpte ütmes, ‘Xalıqlar atası’ tamam nıgıp algaç, şul adres bélen kilérler de, tön urtasında Galimcanıñ işégen qagarlar, méne siña tatar elifbası, diyarler. E törméde elifba bér géne: kirillitsa da tügél, latinça da tügél, ul-divarga şaqu, ul- beynelminel elifba. Kürénéklé edip İbrahim Salaxov élégé elifba turında üzénén ‘Qolıma hikeyaleré’nde: ‘Artıq kupke kitmesén öçén, égérmé dürt avaz gına faydalanıla ide’, dip iske ala.

OGPU’nın tatar bülégé naçalnıgı Kaduşın, G. Şeref Stalinga élégé xatın yazgannan soñ égérmé kön ütkeç, VKP(b)niñ Tatarstan Ölké komiteti sekretare Xatayéviçka ‘bik yaşérén, barı tik Hatayéviçniñ üzéne géne ‘ digen xat yullıy. Xatta tatarlar arasında milletçéléknén köçeyus, bu tendentsiyanéñ F. Emirhan, N. Hekim kébék yazuçılarnıñ kitapların bastırıp çıgarırğa omtılıştı sizélüye, ‘ayeruca bér tугan Şereflernéñ xallıqa tayasire zur’ buluwı, ‘ tatar zıyalıları bélen dinçéler arınıdğı gadi mulladan alıp möfti Rıza Fahretdinovqa kader élémtenéñ bér tугan Şerefler aşı alıp barılıwı’ eytéle. Bér unaydan ‘Qızıl Tatarstan’ gazetası da gayéplene: yanesé, gazeta ‘burjuwaz şagıyır Gabdulla Tukayga heykel qoyu kireklégén kütere.’

Bértugan Şereflernéñ helén tagın bér vaqıyga bik nıq qatlawlandırıp cibére, alarnı ezerléklewlerné tagın da köçeyte. Eş şunda ki, elifba alıştıru meselesé buyénça bértörkém partiyaséz tatar zıyalıları (galimner ressamnar, uqıtuçılar, jurnalistlar, tabiblar, yazıçular, studentlar, agronomnar). I.Stalinga partiyaneñ Tatarstan ölké komiteti plenumına xem VKP(b) üzék Komiteti instruktör Pşeniçniyga 82 kéşé ımza kuygan xat (35) cibérelér. Xatta beyan itélgen töp fikér-garep grafikasınan latin yazuwına küçmeske, çönki aşıq-poşıq elifba alıştıru tatar xalqın küp gasırlar gamelde bulğan bay medeniyaténen ayéraqaç, küp ölkelerde torğınlıqqa kitéreçek. Bu xatnı yazuga G.Şerefnéñ de qantaşı bar. Elégé xatnı yazuwını üténép, anıñ fatırına Hesén İsxakov bélen Sadri Velidov kileler. ‘Bu-bézneñ üténéc kéne tügél belki bötén tatar

zıyalılarının üténéçé',- diler alar. Galimcan üténéçné kiré qaqmıy, xatnıñ tekstin yazıp bire. '82' lernéñ elégé xatı bélen G. Şerefnéñ Stalinga yazgan xatı arasında küzge taşlanıp torgan avazdaşlıq sizéle. Emma Galimcan bu xaqta üzé imza quymıy. Monı ul bolay añlata: ' Miña 'petitsiya' revéşénde İ.Stalinga mörecegat itü oşamıy', di. E bézge qalsa, bu añnıñ üz-üzéñ qabatlıysı gına kilmevédér. Şul uq vaqıtta ul, ixtimal, Stalinga törlé yaqtan törlé kéşéler tarafınnan yazılğan xatlar yullawnıñ exemiyetka iya buluwın da iske algandır.

'82'ler xatı 'Qızıl Tatarstan' gazetasında partiya ölke komitetiniñ latin elifbasına küçü turında qararı basılı uñaye bélen yazılğan. Xatnıñ avtorları, G. Şeref kébék ük, 'böyék yulbaşçı' nıñ tatar medeniyaté turında qayğırtuçanlıq kürseteçegéne, 'garepçéler' né ezerléklewerge çik quyaçagına xem tatarstanda bu meselené gadél xel itüge bulışaçagına ışanalar.

VKP(b)niñ Tatarstan ölke komiteti '82'ler xatı buyença mahsus qarar qabul ite. Anda mondıy yullar bar: '1. Törki elifbadan latin heréfleréne küçüneñ asılı buyença mesele xel itelgen dip sanarga xem bu xaqta behes kuzgatmaska. 2. Bu mörecegatınéñ yazılıwı VKP(b) ga qarşı yuneltélgen burcuwaz milletçél éléméntlarınıñ aktivlaşuwın kürsete. 3. Ölke komitet burosuna bu fakttan tiyésle neticeler yasarga, kireklé dip tabılğan ictimagıy-oyéştıru çaraları kürérge xem añlatu eşleré ütkerérge quşarga'.

'Oyéştıru çaraları' da küréle, 'añlatu eşleré' de alıp barıla. Neticede, xat avtorlarınıñ kübése üz imzalarınnan baş tartırğa mecbür bulalar. Ciyélišlarda xem matbugatta 'xalıq aldında tewbe itü' ler başlana. Mondıy ciyélišlar bik zurlap uzdırılalar, gaxetalarda 'tewbe' mekeleleré öçén mahsus bülék kértéle. Xat avtorların astırtın ezerléklewler de kiñ qolaç ala.

Méne şuşı könnérde bértugan Şereflernéñ isémneré waqıtlı matbugat bitlerénde eş qabatlana başlıy, xetta turıdan-turı alarga bağışlangan mekaleler de basıla.(36) Şundiylarnıñ bérsé 'Qızıl Tatarstan' gazetasında 'A. K. B.' İmzası bélen basılğan 'Şereflékné çiklerge kirek' digen mekale. Eyé, monda 'Şeref' turında gına tügél, e belki 'şereflék', 'şerefçélék' turında süz bara. 'AKB'niñ yazuwına qaraganda, 'şerefçélék'né Şerefler familiyaséne géne beylep qaldırırğa yaramıy, çönki bu törkém üzén bötén partiyaséz zıyalılar vekilé, añnıñ avangardı itép kürsete. Alar ele monıñ bélen géne çiklenmiler, e belki totnaqsızraq kommunistlarga yogıntı yasarga da tırışalar. 'Şerefçélék' néñ tamırı méne şuña barıp totaşa, imeş.

Galimcanıñ tugannarı bu köñnerde avır xelde qalalar. 1927 yılın 9 iyulünde OGPU tarafınan Gıyılmédin Şeref qulga alına. 27 dekabrde Borhan Şerefne qulga alu turında emér biréle xem 28 dekabrde anıñ öyünde téntü ütkeréle. 1928 yılda Şehér Şeref qulga alına xem Komi ASSRga sörele. Bolarnıñ barısın da Galimcanıñ Stalinga yazgan xatına cavap dip kararga kirek.

Stalinniñ milli mesele buyénça égérménçé yıllar başında uq citlékken uylannarı ('avtonomiyaleştéru planı'n da kértép), nihayat, tormışqa aşı, bu ölkede milletlerné köçlep yaqınaytu xem bérleştéru seyaseté östénlék ala. Elbette, bu seyasetke yuneléşné üzék birde xem citekledé. Latin heréfleréne küçüné géne alıyıp. Turkologlarnıñ 1926 yıldı qorıltayennan soñ öç yıl uzgaç (1929 yılınıñ fevralénda), Azerbaycan delegatsiyasé tekdimén xuplap, latin grafikasına küçü turında dékrét çıgarıla xem 1031 yıl başınan ul barlıq törki cömhüriyatlerde tormışqa da aşırıla. Elbette, stalinçılar öçén bu 'yaña distantsiyane sikéru' öçén hezérlek kene bula. 1939 yılda yaña dékrét çıgarıla xem latin elifbası kirillitsa bélen alıştırıla. Şulay itép, patşa xakimiyaté zamannarında İlminskiylar buldıra almagan böyékmemleketçél maqsat bolışevistik Sovétlar xakimiyaté tarafınan tormışqa aşırıla. Bu böyek ruslıq şovinnistlarnıñ zur ciñüye bula. A. Rorlıx raslagança, kirillitsaga küçü 1917 yılında islamga qarşı başlangan xöjümnén bér medeni tarmagı gına ul: asıl maqsatse 'Sovétlar Soyuzı xalıqların yaqınlaştıru' şıgaré astında barlıq ömmetlerné ruslaştırudan gıybaret bula, e latin heréflerénnen kirillitsaga küçéru şuşı maqsatnı gamelge aşırudagı bér qoral gına.

Şehés qultı çorında Sovétlar xakimiyaténe tayanıp ütkerélgen bu seyaset törki xalıqlar, şul isepten tatar (36) medeniyeté öçén da çın facıga buldı. Bérniçé yıl eçénde iké tapqır elifba alıştırıru törki halıqlarnı gasırlar devamında tuplangan ruhi miraslarinnen ayérdı, medeni torgınlıqqa kitérdé. Bügéngé yaş buwınnın üz tungan télénen ayérılıp ruslaşuwı, bötén bér buwınnın manqortlarga eylenüye neq méne şunıñ bélen añlatıla da. Bu yaqtan qaraganda, ul yıllarda 'şerefçélék'neñ xaqlı buluwı, tirengerek ütep xem algarak qarap fikér yörtkenlége bügén tulusınça raslandı indé. Bügén bézge şuşı facıgalé seyasi vaqıygalardan sabaq alırğa xem, dörös neticeler yasap, zamanında cibérelgen avır xatalarnı tözetérge kirek.

Qaharman ruhlı Galım

Açıqtan-açıq yala yagular, turıdan-turı kulga alular Şereflerñe tугan ilden, gayilelerennen, duslarinnan ayera, ilneñ törlé taraflarına tarata. Şundıy şartlarını iste totıp, Galimcan bik saq bulırğa tırışa. Ul üzeneñ xem sénéllereneñ küzetü astında buluların bik yaxşı añlıy. Şuña küre anı nersede bulsada gayéplew kien bula. Yugarı ziyalıq, neçke xem ütken aqıl hetta doşmanmarında aña qarata hörmét uyata.

‘Latinlaştıru’ga sovét xem partiya oyeşmaları da kéréskeç, G. Şeref fenni - tikşerenü eşé bélen şögillenüwén tagın da tırışıbraq devam ite. Elbette, eşçenlékte mondıy ‘borılışlar’ ul yıllarda bér G: Şerefke géne xas nerse tügél. Emma Galimcannıñ bütennerden üzénçelégé şunda ki, ul totalitar réjim şartlarında da üz urının taba aldı: lingvistika feneñ Tatar télé belémén üstérüğe zur öleş kértte, meşhür galimge evérelde.

1927 yılınıñ 1 fevralende G. Şeref pedagogiya institutınıñ edebiyat lingvistika komissiyasına gariza yaza xem üzeneñ eksperimental fonetika ölkesinde maxsus eşlerge télege barlıgın belde. Professor V. A. Bogoroditskiy ikénçé könné ük añıñ garizasına ‘G. Şerefné fenni-edebi eşçenlége xem eksperimental fonetika kabinetında elék te eşlevé buyénça yaxşı belgenlékten, min anı şuşı kabinétqa kéçé assistent itép saylarga tekdim item’ digen rezolutsiya sala. Bu vakıyadan çoñ iké ütkeç, professor institut direktorı iseméne üzé gariza yaza. Garizanıñ eçtelégennen añlaşılğança, V. A. Bogoroditskiy, G. Şerefné kéçé assistent itép alganda uq anı üz urınına (38) hezerlewge isep totıp eş yörtken bulsa kirek. ‘4 nayabrde (1930 yıl - R.V.) miném fenni uqıtı eşçenlége 50 yıl tula,- dip yaza ul garizasında.-xem min, olıgayuwım ve isenlégemneñ naçarlanuwı sebeplé, agımdağı uqu élı axırında pedagogiya institutında uqıtuwımını tuqtatırğa mecburmén. Elbette, bu miném fenni xézetemné de tuqtatuwım digen süz tügél. Meglüm bulğança, üzébızde xem çit illerde de Qazan Şehere tél belémén öyrenü ölkesinde zur bér mösteqıyl lingvistika mektebé üzge bularaq bilgelé. Fonetika kabineti SSSR’ınıñ gorurlığı dip sanala iken, bu añıñ fenni-tikşerenü eşlere öçén tuplangan kireklé cigazlarına gına tügél, e belki başqargan fenni eşlerene de beylé. Şunu iste totıp, üz urınıma tél belémé xem eksperimental fonetika ölkesinde tapşırılacaq cavaplılıqqa layék bulırday varis qaldıruga üzemnen exlaqıy burıçım itép qarım. Mondıy galim dip min Galimcan Şerefné sanım. Anı 1918 yılınıñ birde - 10 yıldan artıq bélem. Miném citekçelégém astında eşlegen in talantlı, in seletlé hézmetker. Miné alıştıracaq kéşé bularaq, min sézden anı professor iseméne tekdim itüyégézné üténér idém, çönki şulay itqanda ul matdı yaqtan tayémin iteleçek xem fenni, uqıtı, tél belémé ve eksperimental fonetika ölkesinde eşlew öçén uñay mömkinlékler alaçaq. Minem

elégé beyalememné gadél bulmagan şehsi fikér géne dip qabul itmesegez ide, çönki G. Şerefneñ ‘sonornaya deyatelnost tatarskix glasnix’ digen tiren eçtelékke gıylımı hezmeténe ataqlı frantsuz lingvıstı A. Meye da maqtawlı beya bire. Praga lingvistika tügerégé de, miném beyelemelerémné raslap, ale 1923 yılınıñ uq G. Şerefneñ fenni hézmetleréne yugarı beya birdé’.

Professor V. A. Bogorodtskiy garızasındagı süzlerge östöp tagın şunu da eytérge mömkin: ul yıllarda G. Şerefneñ fenni- tikşerenü eşleréndegé tecribesén öyrenü öçén Qazanga eş qına törlé pespublikalardan da galimner kile. Meselen, 1928 yılınıñ dekabréndé Törékmenstannan maxsus revéşte tél bélğécé A. P. Potseluyévskiynıñ kilgenlégé meglüm,.

Professor yardeme bélen G. Şeref ekrénlen Laboratoriya eşleréne citekçélék ite başlıy xem fen qıyasınıñ yaña biyéklékleréne küteréle. Seletlé galim öçén bu tabıgıy xel. Gıylımı eşçenlékke aşqınuwlı derté, zur ixtıyar köçé, ozaq vaqıtta iseplengen uy-xıyalları bulgan galim öçén bigrek te. Eyé, nindi géne qıyénlıqlar bulganda da töşén kélékke birelmewçé G. Şeref 30 nçı yıllarda fen (39) Ülkeséndé tagın da dertlenébpék eşli başlıy. ‘Kéşélék dönyasındagı téllernéñ ictimagıy iktisadi formatsiyalerge beylenétege üsésleré’ digen téma östéndé tikşerénüler alıp bara. 1934 yılınıñ ceyéndé Meskewde xem Leningradta bulıp, ul anda elégé yuneléşte eşlewçé galimner bélen öçraşa, témasın, bulaçaq hézmeténén ayırım büleklerén açıqlıy. Anıñ bu plannarın filosofıya akademiya de huplıy. Akademik İ. İ. Meşçaninov, meselen, G. Şerefneñ eş planı xem tikşerénüyénéñ asılın çagıldırğan tezislari bélen tanışqaç, galimneñ bu eşén bik möhim dip yugarı beyali. Anı bu beyalemeséne Tél bélémé institutu direktorı Yakobson, akademik A. N. samoyloviç, SSSR Fenner akademiyaséneñ egza-korrespondentı L. V. Şerba da quşılalar. Soñraq G. Şerefke professor isémé birü meselesé küterélgeç, elégé galimner üzlerénén elékkégé beyalemelerén tagın da tulılandıra töşép qabatlıylar. Ayırım alganda, Qazan dewlet pedagogiya institutınıñ gıylımı Sovétı iséméne jiberélgen beyalemeséndé akademik A. N. Samoyloviç ‘G. Şerefneñ eşleréne obektiv beya birép, béz anı meşhür Sovét lingvıstı itép tanırğa tiyészbez. Ul tatar télé bélémé ölkeséndegé in zur bélğéc’, dip yaza.

Qısqaşı, gıylımı-fenni eşçenlégénae beyaleme birüçülernen xemmasé de G. Şeref lingvıstika xem tél bélémé ölkeséndé doktorlıq derecesé xem professor isémé birerge elbette, layék digen fikér béldérelér. Neticede, Gıylımı covet anı doktorlıq dissertatsiyasé yaqlamagan kilés, professor iséméne bértavıştan tekdim ite. Bu vaqıtta

inde G: Şerefneñ matbugatta küpsanlı fenni hézmetlere basılğan bula. Edebi icat ülkesinde de, qalem tibrete-300'den artıq şigirler, beyetler, meseller yaza. Ul tuplangan fenni materiallar, statistika meglümatları xem törlé gazeta jurnallarda basılğan mekaleleré, arxivlarda saqlanıp galimnerneñ iqtıbarın köte. Alarnıñ kübésénén elé bérkém tarafınnan da uqılmagan da buluwın iske alsaq, galimnen-fenni mirasın öyrenüneñ niqader exemiyatlé mesele buluwı añlaşılса kirek. Çönki G. Şerefneñ üz vaqıtında vaqıtlı matbugatta basılıp onıtılğan yaki böténley de basılmagan kiléş anıñ şahsi arxivında gına saklangan ul materiallar başlıca Tatarstan tarixının törlé aspektların öyrenüge bağışlangannar, etnografiya, milli medeniyat meselelerén yaqtırtalar. G. Şerefneñ-fanni mirası nindi küpqırlı buluwın tulıraq küz aldına kitérü öçén alarnıñ qaybérlerén géne atap kitü de jite: 'Çıngız xan (40) devérende Tatarlarnıñ xem başqa xalıqlarnıñ tormışı', 'jeditçéléknéñ medeniyat tarixındağı urını', 'Mélla Xöseyn Feyzıxanov' digen hézmetleré, iktisadi geografiya deréslégé buyénça materiallar, sxemalar, kartalar, medeniyat tarixına beylé materiallar xem xatlar, dokladlarınıñ tekstları, tezisları xem başqalar.

Işanıp eytérge mömkin: G. Şerefne Tatarstannıñ bérdenbér ensiklopedik galimé dip atasaq hiç te arttıru bulmas. Anıñ bay miras hezinesén jéntékle öyrenü xalqıbızınñ cömhüriyatébézneñ tarixin gadel xem obektif yaqtırtuga, moña qader yaşep kilgen tupas xatalarnı, şovinstlar taqqan 'nezari fikérler'né tözetüge zur mömkinlékler tudırır ide, dip uylybız.

Meglüm bulgança, monnan bérniçe yıl gına elék Gayaz İsxakıynıñ isémén télge alu da 'kıyaferlek' dip sanala ide. Hezér ul zamannar ütте inde. Vaqıtlı matbugatta G. İsxakıyga qağılışı bik küp mekaleler basıldı, gazeta- jurnallar aşа baytaq eserleré uquçılarga kiréqaytarıldı, ecerlerénén tuplanması külemlé ayérim kitap bularaq ta ('Zindan') neşér itéldé. Moñardan tış, olug edipke bağışlap konferentşiyalar uzdırıldı, kürgezmeleroyéstırıldı, tantanalı tösté 115 éıllıq yubileye bilgélep ütéldé.

Bu – бүгэн. Emmo stalinçıl dehşetle éllarda da Gayaz. İshaqıynı olug yazuçı, tanılğan jemegat eşléklésé bularaq hörmetlewçe, anıñ ijatına ixtiram bédérüçé qurqusız olı jannar yuq tügél idé. Şundıylarnıñ bérse G. Şeref buldı. G. İshaqıynı xetta G. İbrahimov ta 'qara edebiyat vekilé, aq emigrant' dip kaherlegen, yugarı uqu yortlarında hem zıyalılar arasında: 'Gayaz İshaqıynıñ İjatın öyrenü kirekmé?' diyen saraw tугan zamanda G. Şeref pedagogiya institutınıñ tatar télé hem edebiyatı kafedrasında eşlewçe hézmetteşlaré aldında İshaqıy turında mahsus doklad bélen çığış yasıy. 'Gayaznıñ ijatın

öyrenüğe beryaqlığına kilérge yaramıy, di ul üzénén dokladında.-Bu meselede kiñ qaraşlılıq bullırğa tiyeş. Anıñ eserlerén bütén tatar şagıyrlerenén ruhi mirasları belenberge tikşerü hem beyalew zaruri. Olug edipnén isémén derésléklerdeñ hem matur edebiyat tarikinnan alıp atunı xuplaw hiç te mömkin tügél’.

Emma kafedra utırışında katnaşuçılarnıñ barısı da bu meselede G. Şeref tarafdarları bulmıylar, kirésénçe, anıñ G. İsxakıynı yaqlaw fikérlerine kiskén qarşı çığalar. Meselen, kafedra egzası Yafarov: İstitutta G. İshakıy ecerleré de böténley de öyrenélérge tiyesh (41) tügél, uqı-uqıtu protsessında béz alardan faydalanmasqa tiyeshbéz’,-di. Utırışta qatnaşuçı yazuçı Gadel Kutuy, Yafarovnı xuplap: ‘İshakov eserlerine tatarçadan urısçaga terjeme itélgen jiyentıglarda urın bulmasqa tiyesh’, dip östi. İxtimal, ul éllarda mondıy fikérde toruçılar bér alar gına bulmagandır.

Emme G. Şeref te üz meslegénnan baş tartırğa, tenqıyt fikérlérennen qurqıp çigénnerge jiyénmıy. ‘Elbette, di ul zaman qırısuygan taleplerné iske alıp, yaşlerné ruhi terbiyalewüné in ewel inkıylabiyazuçılarnıñ eserlerné nigézende alıp baru zaruri. Emme şul uq vaqıtta estetik terbiya turında süz barganda burjuwaz xe, xetta feodalizm çorındağı edebiyatnıñ hem de xalıq avız ijatı eserlerénén de bulux ixtimal. Alarda insani (gumanistik) ideyalar alarga sörele iken nige faydalanmasqa. Bu fikérné tanılğan rus edipleré hem zıyalıları da huplıylar. ayırım alganda, M. Gorkiy, A. V. Lunaçarskiy, Matur edebiyat akademiyasé reise P. S. Kogan h.b. şundıy u,q fikérde toralar. Alar, meselen, Oktıyabr inkıylabına kader ijat itélgen tatar edebiyatı eserlerén dönyaga çıgaruga qarşı kilmiler, kirésénçe bu-kireklé eşı dip sanıylar. Ayırım alganda, Gayaz İsxakıynıñ miném taraftan urısçaga çıgaruwnı terceme itélgen ike hikeyasén basıp çıgaruwnı huplıylar’.

Eye G. Şeref mohajirlékte de ijatın devam ittérgeñ meşhür edibébez Gayaz İsxagıy turındağı fikérlerén borgalanularsız, qıyu béldergen. Anıñ bu fikérleré yugarı fenni beyage layék. Şuña küre G. Şerefneñ kafedra utırışında yasagan çığışınıñ axırın süzge-süz kiterü urnlı bulır.

‘İshakıy ijatı meselecéna kilgende, di ul süzen yomgaqlap, - barıbizga da bik yaxşı meglüm bulgança, ul, G. İbrahimov bélen bérge, Oktıyabırğa qadergé tatar ediplerénén in kürénéklésé. Eger tenqıytçéler, revolutsiyaga qadergé tatar edebiyatına çınbarlıqnı hem köndelék tormışnı real tasvirlaw xas, dip bayaliler iken, İshakıy ijatında bu tösmérler ayéruça tulı çağılalar. Ostevéne elé, İshakıynıñ küpsanlı eserleré burjuwaz devérdegé Tatar edebiyatındağı in qıymetlé ve hefaset yağınnan in qamil sanılğan

eserlarnen yartısın uq bulmaca da, in kimende öçten bérén teşkil iteler. Béz edebiyatqa jemgyavi produkt dip qarıybız, dimek añardagı qıymetle dip iseplengen hernerse ijtimagıy qazanış dip qaralığa tiyész. Ediplerné hem şagıyırlné matdi yaki ruhi şekélge defen itsek te alarnın eserlerén barıbér yogaltmıybız, şagıyırlné bit’ (42)

Küréne ki, G. Şeref tatar keshelarenén Oktıyabrge qaderga tormışın Gayaz İshakıydan bérewnén e xagıyqıy tögellek bélen döres tasvirly almavın bik yaxşı añlıy. Çınlap ta, Tatar medreselerénén eçké tormışı, avıl keshelarnen uyları-fikérleré, shep bayları balalarınıñ exlaqıy tübenlékleré kém ijatında şundıy ütémle obrazlar aşta tasvirlana soñ? Bərbötén edebiyattan şundıy yugarı nefaeatéa eserlerné sızıp taşlaw edebiyatnı yarım-yortı xelde qaldırmıymını? İshakıynın ijatın tirenten öyrenmi tortıp, bér edipnén géne tügél, belki tatar edebiyatı tarixın gomumen de tulı kilész küz aldına kitérü mömkin tügél.

Şunı da kisetü kirektér, G. Şeref kafedradagı çıgışında İshakıynın mohajirlektege ijatına tuqtalmıy hem beya birimi. Bu, bérden, ‘timér çarşaw’ seyaseté netijasénde G. İshakıynın soñgı eserlere Vatanında meglüm bulmaw bélen anlatılrsa, ikénçéden G. Şeref üze de, ilde xökém sörgen şuşı könnerdegé seyasi vezgıyatné iste totıp, ‘qırmısqa oyasına tayag tıgu’ nı urınsız dip sanagandır, küresén. Şulay da, utırıştığı çıgışlarga beya birén, Galimjan üzénén İshakıy ijatına bulgan qarashın imész- miméşlerge urın qaldırmaslık itép özén aetqen. ‘İrtemé soñmı, digen ul, béznén terbiyaçélerébiz hem terbiyalenüçélerébéz(studentlar küzde totıla.- R.V) İshakıynı uqıyaçaqlar. Eger da béz anın ijatın tiyénészçe tikşermesek hem yasalma revéşte endeşmew yulına bassaq, ‘Teve qoşı’ seyaseté bulmasmı? Minémçe, bu- jiddi mesleki mesele’.

Egégménçe yellar axırı- utızınçı ellar öçén mondıy layek, çın fenni fikérde bulu hem monı açıqtan-açıq beyan itü G. Şerefnen iskitkéç zur aqıl iyasé, obektiv hem qıyu qarashlı Galim ikenlégen kürsete.

‘Latinçılar’ga qarşı köreşén ‘millteçe’ möhérene ‘layék bulgan’ G. Şeref ‘burjuwaz emirgant’ Gayaz İshakıynında fikérdeşéne eylengeç, urındağı türelerneñ, Bolşevik hökémdarlarınñ, bigrekte OGPU’nın ana bulgan tiskere mönesebaté tagın da naçarlana töşe. Ul ekrenlen ‘çıstartu kampaniyasé’ agımına tirengerek kére bara. Gomumi vazgıyat te anın fayadasına üzgermi. 1928 élda M. Soltangaliyev yañadan qulga alına. 1930 élda qazanda ‘İnqıylabqa qarşı’ bulgan ‘Jidégen’ oyéşması faş itéle. 1935 élda Qazan dewlet pedagogiya institutu professorı N. Elvov hem anın fikérdeşlaré qulga alına. Netijede, pedagogiya institutu gomumen ‘kontrevolutsion üzék’, dip iglan

itéle. Qulga alnuçılar (43) ‘ milletçéler’, şul isepten G. Şeref turında da tikşerüçélerge kireklé ‘ meglümatlar’ bireler. (Andry ‘Meglümatlar’ nın hem ‘ şahitliq kürsetmeleré’ neñ nindi qansız ıullar bélen alinganlıgı bügen yaxşı meglüm.) N. Elvov, meseleñ, üzeneñ soraw alganda birgen kürsetmelerénde VKP’(b)nın Tatarstan öлке komiteti medeniyat-propaganda bülégé mödiré İ. Rehmetullinnın eşke ‘milletçéler’né, mullatarnı hem, gomumen, Sovet hakimiyaténe qarşı qarşı keshélerné géne aluwı turında ‘ şahitliq ite’. (Netijede, İ. Rehmetullin eşennen azat itele soñınnan partiyaden de çıgarıla.) İmeş, G. Şeref te İ. Rehmetullin yardıménde eşke urnaşqan, e Galimjan ise elé Leningradta Çaqta uq ‘Milletçé’ bularaq tanılğan hem ul bügen de üz meslegénen vaz kiçep tewbe itmegen ‘ bérdenbér milletçé’ iken. Bu gayéplewg Neqıy İsenbet te üzennen öleş kerte-1936 élmın 19 sentyabrında VKP(b) öлке komitetinnın kontrol komissiyaséne yazgan garizasında G. Şeref turında: ‘ ul Milli Mecléste eşledé, Tatar-Başkort federatsiyasén tözép, Başkortstannı koloniyage evérdérerge télede. İlyas Alkinn prezident itmekçé idé’, dip yaza.

Şul uq vaqıtta ‘xalıq doşmannarın faş itü’ büyenço ütkerelgen partiya jıyılışlarında indé ‘doşmanlıqları açılğan’ G. Kasıymov, S. Atnagulov, G. Negmetilar bélen bérretten G. Şerefneñ de isémé qabatılana tora. Partiya egzası bulmaganlıqtan, anı jıyılışta ‘tewbe’ ittére almıylar. Anın qaravı, ‘ çıstartu’ nı jitekewçé ‘tsentristlar’, her törlé anonimşiklar aña doktorlıq derejesén hem professor isémén birdermes öçen bötén tırışlıqların quyalar. Bu haqta tefsillé yazar öçen elége bézneñ qulda jiterlék dokumentlar yuq, emma G. Şerefneñ professor isémé birélüné raslaw buyénça yugarı atestatsiya komissiyaséneñ qarar qabul itüné ozaqqa suzuwına borçılıp hem bu meselege açılıq kértüné sorap törlé teşkiletlerge yazgan bérniçe xatı kaybér netijeler yasarga mömkinlék bére. Meselen, institut jitakçelegena yazgan xatında G. Şeref bolaydı: ‘Akademik yaqtan qaraganda, miném professor iséméne layék buluwın şik astuna alınmıy, lekin isémém tireséndegé siklé külegeler meselené başqa tiyészlé oyışmalar bélen kiñaşüné talep iteler, imeş. Miném professor iséméne tekdim itelüyémnen soñ pedagogiya institutının bérniçe direktorı almaşındı, yañadan tekdim itüler buldı. Emma eş meselene xel itüge kilép jitkeç yañadan da oçsız- qırıysız ‘kiñleşü kirek’ lége bélene. Şulay itép bu mesele biş él buyé indé havada eléngen kilés qala bire’. (44)

İxtimal, G. şerefneñ tormış yolına arqılı töşken bu belelerde qaybérewlernéñ añardan könleşü faktorı bulğandır. Gaybérewler anın dootsettan yugarı küteréle almavı

bélen qanegatlenseler, ikénçeleré seletlé Galimnéñ böténley de yuqqa çıguwın, başı törmelerde çerüyén télegenner bulsa kirek. Çönki bu oçraqta anıñ fenni hézmetlerén, açışların qurıqımıçça üzleştérerge mömkinlékler tuwaçag.

Bohtlar kuyéra

İndé eytkenébézçe, G. Şeref olı galim bula. Şul uq waqıtta jemgıyavi tarmıšta aktiv qatnaşuw hep totıngan hep eşén unıışlı başqarıp çıguwı bélen küplerné soqlandıra. Bér qarasan, ul Tatarstannıñ çikleren bilgélew-anıqlaw östénde eşli, ikénçé qarasan-jömhüriyateén tögel kartasın tözi. Ul da tügél, ‘ Trud i xozyaytvo’ digen jurnalda (ul tiren eçtelégé, iktisadi meselelerné tefsille yaqtırtuw bélen Tatarstanda çıga torgan jurnallarnıñ in abruylısı bula) anıñ ‘Rayonlaştıru printsıpları turında’ digen qızıqlı hézmeté basılıp çıga. Mekaledge küterélgen fikérler, tekdimner bügén de elé üzlerénéñ ehemiyatlerén yugaltmagannar: jénteklep uqısalar, bügengé idareçeler de annan baytaq faydalı kiñeşler tabarlar hem eşlerénde jiberéle torgan xatalarnıñ kübésén waqıtında küreş tözete alırlar idé, mögayén.

Galim- pedagogı bulaçaq bélgéçlernéñ studentlarnıñ üz hönerlerén niqader netijelé üzleştéri problemaları da borçıy. 1937 elniñ 20 fevralénde ul institutta bu xaqta doklad yasıy hem studentlarnıñ belémnaren kiterü masalasena centeklap tutkala. İxtimal, dokladta qıyu fikérler de eytelgendér- bernıçe können anıñ tél belémé turındağı lektsiyaséne ‘qunaqlar’ da kere: fakultetnıñ partoyéşma jitekçesé hem dekan urınbasarı. G.Şeref söyénep te quya: elle çınlap ta anıñ yaña uqıtu alımnarı bélen qızıqsınalarmı! 15 él devérénde anıñ lektsiyaséne bérénçé merteba şundi derejede’vizit’ bit bu! Lekin anıñ Quwanıçı ikénçé könné ük çelpereme kilép yuqqa çıga. İstitut jitekçélégé aña bötén büléklerde hem kurslarda lektsiyaler uqunı tıya, çönki dekan urınbasarı G. Şerefne lektsiya uquda tıyelgan alımnar qullanuda gayéplegen iken.

Galimjan eşnéñ yalgış alım qullanıu-qullanmawda tügél ikenlégen yaxşı anlıy, bu-hıçbér nigézséz hem (45) yasalma bér sebep kéne. Çınlıqta, pedagoglar kollektivın çıstartı, ‘pedagogiya institutında oyalagan xalıq doşmannarın’ faş itü kampaniyasé bara. Monnan bér atna elék kéne ütkerélgen partiya jiyélışında nek şul mesele tikşerélgen bula. Anda VKP(b) ölke komitetınıñ bülék mödiré Pinxasik çığış yasıy hem institut direktorı Gazıyım Kasıymov bélen anıñ bulışçısı Selax Atnagulovnı Sovet hakimiyatene qarşı ‘qortqıqlıq eşé’ alıp baruda gaélipli. ‘İkéyözlé millletçélér’ isémlégéne Elvov bélen Feritova da kértéle. Pinhasik dokladınnan son jiyélışta ‘tewbe itü’ler kite! Un

bişlep kése çığış yasıy hem üz-üzlerén uyawlıq kürsetmewde, ‘doşmani fikérler’ taratuçılarını üz waqıtında faş itmewde tenqıytlep gafu üténeler. xeyér, ul waqıtta mondıy ‘tewbe itü’ jıyélışları bér pedagogiya institutında gına oyéştırılmıy. Méne ul jıyélışnıñ zehmetlé jilé ‘ uqıtuda tıyélğan alımnar qullanuçı2 pedagogika kilép kagıla da indé, çönki jıyélış qararına, partiyaséz bulsa da, anıñ isémé de kértéle hem ‘G. Şeref uqıtu eşleré alıp baru öçén ışanıçlı kése tügel’ dip raslana. Méne şunı gameli tesdıyıqlaw öçén partoyéşma jitekçesé bélen dekan urınbasarı anıñ lektsiyaséne kéreler de inde: östen birélgen ‘kürsetme’né üterge kirek bula.

Şuşı waqıygalar, törlé idare teşkiletlerene kilgen yala yagulı imzasız gaybet xatlarına quşılıp, G. Şerefneñ seyasi helén bik nıq qatlawlandıralar, anıñ yazmışın qurqınıç astına quyalar. Béz galim yazmışına da qağılışlı şundıy bér ‘anonimka’ nı uquçılarga tulısınça teqdim itebéz: Ul xat şul çornıñ atmosferasın hem gaybetçelarnéñ astırtın, pıçraq yavızlıqların şaqtıy tögel tasvırlavı bélen ehemiyatlı.

‘Partiya öçén in zararlı keşelernén bérés- Galıjcan Nıgmeti. Ul bit keşelernén ideologiyalere niçek üzgerüyen öyrene torgan professor. Dimek, ul keşelernén biyaley eçendegé barmaqlarınıñ da qaysı yagga taba hareket itkenén béle. Ul Tatarstanda bérniçe kontrrevolutsiyon milletçelernén lakéyé bulıp yaşedé, üzénén tenqıyıt eserleréndé alarnı yaqlap kildé. Liberal ballastka eyelengen hem şul uq waqıtta bik osta heyleker kése partiya öçén qurqınıç zararlı élémént bulıp tora.

Tatobkomnıñ Nıgmetienén yörek tamırı niçek tibüyen elé bulsa da belép jitkené yuq. KDPİnıñ (Qazan dewlet pedagogiya institutı turında süz bara.-R.V.) élékké partkom sékrétaré (hezér partkollegiyade) Gafarova digen bér mehluq sewdeger qızı, Biktahirov, Kasıymov, At –(46) - nagulov hem Hörmétullinnarnıñ lakéyé. Yöregé, qanı bélen östa heyleker liberal Biktahirov nıñ rekamendatşiyasé bélen bér ay eçende partkom, raykom aşá partkollegiyage küteréldé. KDPİda tél uqıtuçısı Ramazanov sihan digen bér mehluq bar. Başkirov, Kasıymov, Atnagulov, G.Şereflernén lakéyé. Nesélé qulaq. Bu gruppá turında Tatobkomnıñ ikénçé sekretare Abdullınga yazıldı. Lekin ul liberallıq kürsetté, tikşerélmedé KDPİda partkom sekretare bulıp eşlegen (Bawıman rayomı), hezér Lenin komissiyasénde terjemeçé, mulla, Elvovnıñ Kasıymovnıñ K. Galineñ, Rehmetullinnıñ, G. Seyfetdinovnıñ lakéyé, osta xeyleker malay. KDPİda 1930 éldan partkom tiresénde yörüçé Feyzullına sewdeger qızı. KDPİ’dagı bötén pıçraqlarnı üstérép yatuçı hem Kasıymovnıñ lakéyé. Osta, xeyleker liberal, ballastka eyelengen mehluq. jelelétdinav Latıyf KDPİ’da tél uqıtuçısı, mulla malas, qayénatası Samarada elé

de mulla. Anın bélen élémte totuwın bélse de, biktahirov maqtap-maqtap partiya de kaldırdı.

Selah Atnagulov hem Ramazanov bélen Kasıymovların lakéyé Vorfalaméyéva da KDPİda eşli. Atası 27nçe ellarda altın, kömés bélen sewde itken. Biktahirov maqtap-maqtap anı da partiya de qaldırdı. Kasıymovnıñhem rojdestrevenskiynıñ lakéyé.

Méne Doşmannar niçék eşliler. İxtimal, yugarıda isémneré kürsetélgen ‘qadérlé İpteşler’ Tatobkom öçén qadérlélerder, e tüben qatlaw öçén alarnıñ beyasé bér tiyén tormıy. Bu késeler Marks, Lenin, Stalin teglimatlarınıñ tüben qatlawga kilép jitüyén tomalap toralar. Meselenéñ qurqınıç yağı méne Şunda’.

İmzasız bu xat 1937 élnıñ 10 fevralénde partiya ölke komitetınıñ ideologiya buyénça sekretare Möhemetjanovqa jiberélgen. G. Şerefke 1937 élnıñ 1 martında lektsiyeler uqunıñ tıyéluwın iske alsaq, elége ‘anonimka’ınıñ da bu eşke ölés kértkenlégeñe şik qalmıy.

Meneşulay itép İstitutta,tatarstanda seyasa vaqıylagalar qatlawlana qurqınıç tös ala bara. İreléfiké yörtüçeler qıyu hem seletlé galimner, jitekçeler, gadi hézmet iyaleré, kommynistlar, partiyasızlar, xetta studentlar da ‘xalıq doşmanı’, ‘burjuwaz milletçeler’, ‘provokatorlar’, ‘banditlar’ bulıp kiteler. Merkeznéñ urınnardagı Lepa, Xatayevıç, Xodorovskiıy kébék ‘qurçaqları’ bu seyasa yénnı bik osta oyeştıralar. Mömkinlék tuganda çatqını da kérosin sibép dörletén jibereler, merkezge bertuqtawsız xatlar yazıp, ni eşlegennenén hem nerseler (47) eşlerge jiyénuların heber itep toralar. Emma soñınnanraq mondıy ‘qurçak çeni’n oyeştıruçılarınıñ üzleré de repressiyalar maşinasına elegép yuqqa çıgalar. Gadélsézlékneñ timér mantıyıglı qanunnarı soñraq alarnıñ da yaqasınnan elektérep alalar.

S. M. Kirov ütérélgennen soñ VKP(b) üzék Komitetınıñ 1935 élnıñ 18 gıyınvarındağı yabıq xatın partiya jıyelişlarındaq uqu uñaye bélen ‘xalıq doşmannarı’n ‘faş itü’ tagın da kiñrek qolaç ala, xetta bu ölkede üzene küea ‘satsiaklistik yarış’ ta başlanıp kite Meselen, Tatarstan Eçké xalıq komissariyatı jitekçesé Mixaylov 2-3ménurınına5-6meñne ‘faş iterge’ sorap, Ejovqo möreje ite

1936 élnıñ16-19 sétyaberéde qazan şherénde partiya aktivı jıyelişi ütkeaele. Anda ‘trotskiyçı-zinovevçı bandalar blogın faş itü yomgaqları turındağı mesele qarala. Töp dokladnı ölke komitetınıñ bérénçe sekretaré Lépa yasıy. Ul üzénéñ dokladında Qazanda, yugarı uqu yortlarında, idare teşkiletlerénde ‘qortqıçlar eşlep kilgené’, alarnıñ faş itélüyé xaqında eyte de, qaybér’doşmannarnıñ’ isémnerén de atıy. Méne alar:

Dikovitskiy, Qorbut, aviatsiya institutinnan Grodinskiy, Gudzin, 'Krestiyani İttifağı'nın Bayımbetov, Segiydullin, sadretdinov, Eminov Xanzafarov, Kudoyarov, Bornayev h.b. Dokladçı pedagogiya instituti buyença VKP(b) öлке komitetiniń 1935 ıldıǵı 27 mart qararın da iske tóşere hem 'Banda'ǵa kergen Elvov, İşenko, Vintaykin, Rexmetullin, Atnagulov, Seyfi, Gimranov hem Krasniy familiyalaren 'nefret' belen telge ala.

Lepanın 'faktlarga bay' bu dokladın Tatarstan buyença 1936-1938 ıllar öçen repressiyalar programması dip qaraw da dörös bulaçaq.

Mene şuşı 'aktiv jıyılışınan' soń cömhüriyatneń bötén rayonlarında, yuǵarı uqu yortlarında, partiya oyeshmalarında hem idareteshkiletlerde 'xalıq doşmannarın faş itü' jıyılışları uzdırıla. Alarda kemnerder üzlerenén 'doşman qotqısına birülü'lerene ükeneler hem 'saf yörekte tewbe iteler', kemnerder, uyawlıq kürsetep, ele küpten tügel gene berge eşlegen ipteshlerenén 'doşmanlıqların' faş iteler. Pedagogiya institutındaǵı jıyılışlarda L. Jekey, Ramazanov, Hazarov, G. Şeref isemneré eş telge alına. Sońǵısın hetta komsomol jıyılışlarında faş iteler meselen 1937 ılınıń student G.şerfné Lenin özemtelerén (tsitataların) (48) bozıp kürsetüde gayeppli. Bu 'faş itü' jıyılışına G. Kasıymov kerep: 'Şerefke yala yaqmagız, ul üz ölkesinde in meşhur belgeç, bernindi bozularga da yul quya torgan galim tügel', digeç kene tuqtalıp qala. Şul uq könderde institutta uzdırılğan partiya jıyılışında L. Jeley, S. Atnagulov, Hangildin ham Saadılarnı partiya egzası itep qaldıru-qaldırmaq meselesé qaralalı alarnıń töpgayepplerge itep G. Şeref belen elémtede buluları kürsetele. jıyılışta çıǵış yasagan Kerimov digen keşe, meselen, L. jeleyné 'xalıq doşmannarınıń başkomanduyuşıye dip atıy, S. Atnagulovnı anıń sekretaré buluda, 'milletçe Şerefnéń xezmetlerén taratuda ham propagandalawda' gayeppli. Anı studentlarnıń uqu programmasına. G. Şeref eserlerén kertken öçen de tenqıytli....

G. Şeref östende qara bolıtlar kuyergannan-kuyera bara. Anıń öçen in avırı studentlarga lektsiyalar uqudan mexrum itelü bula. Şunıń östene gazeta-jurnallarga yazgan, neşriyatqa tapşırğan mekelelerenén hem hezmetlerenén qulyazmaları kire qaytarıla, ye redaktsiyalarda hereketséz yata. Hezmetteshlerenén, tanışlarınıń qulga alınuları anıń künelén şomlandıra. 1936 ıldı abıysı Şeherne qulga alalar hem ul, 'xalıq doşmanı' bularaq, Ufa törmesinde atıla. Borhan Şeref te törmede bula.

Mene şundi avır könderde Galimjan, üzene yabilgan gayepplerenén nigézsézlégén isbatlaw öçen, partıyanen öлке komitetına mörecgat itrge qarar qıla, anda üzén añlarlar dip ömetlene. Arxivlarda anıń öлке komitetına yazgan iké xatı saqlangan. Berence xatı

1936 lının 9 noyabrnda yazılğan hem blk mdir Pinhasikqa adreslangan. Brncdn Galimjan redaksiyalarnn neriyatnn ann fenni hzmetlern ni cn basıp ıgarmawların aıqlarğa tli. Bigrek te an fonetika meselelerne bağışlangan xem el professor ismna tekdim itlgen knnerde k temamlangan hzmetnn yazmş borıy. Bu hzmetke Qazan galimnernnen Aptekayev blen Pronin, Leningrad galim Sqmoylovi yazma revşte yugar beya bilgan bulalar. G.refne institut direktor G. Kasıymovnn an aırıp aluwu hem elg fenni hzmetn ın avtornn familiyasn krsetmie kollektiv ismnn ıgırırğa tekdim itye antırşt qaldır. ‘Btene mmkin tgl, bu tekdim sten kile’,- di direktor. Galimjan znn xatında nek mne şun – ‘stegler’nn xitapn ni cn avtorın krsetmie ıgırırğa tekdim itleren anıqlawn sorıy. xattag iknc degva avtorlıq hoquqları meselesne qagıla. Eş şunda bula: institut dekanı zn (49) doktorlıq derejesne tekdim itkende basılıp ıqqan fenni hzmetler ismlgne G. refne ‘Eşelerge hem kolhozılarga bgng tatar edebi tlnn anılayşlılığı maseles’ digen xzmetn de krtken. Galimjan başt bu gayre tabıgıy xeale institutnn kadrlar blgnde aıqlarğa tli, Emma anda ‘tavış ıgarmawn’ artıraq kreler hem elg faktın yomıp qalalar. G: ref ene şul meselenn de oına ıgum sorıy.

Elbette, bu oraqta G.ref galim bularaq, elg mekale yazmş blen gne qızıqsınmıy. An iknc nerse fenni tikşrnlurqe mondıy qaraşımın, avtor hoquqları blen iseplesmewnn kileekte gıylım eşlernn slpenlenyne, sıyfat derejeler tbeneyuge kiter ixtimali borıy. ‘her jıtdı nezari tikşrn eş kollektiv hzmet bulış tora,- dip yaza ul znn xatında. nki ul inde mona qader trle tllerde yazılğan edebiyatn, şul isepten tikşrle torgan fenge yaqın torgan bten fenner lkesndeg edebiyatn da iske alu hem tenqıydı faydalanu netijesinde ijat itle. Br fen lkesnde eşlewe galimnr zlernn basılğan hzmetler aşt br-brler blen daimi beylenşte toralar, zne kre brtuqtawsız bexas alıp baralar. Şundıy aralaşu netijesinde gne fennn sş, alga barış tylmin itle. Tikşrn netijelernn kollektiv hzmet buluw nek mne şunarda agıla. Br galin tikşrgn hem yazgan hzmetke iknc brewlernn ismn quyu br qayan da kollektiv hzmet bula almıy’.

G.ref iknc xatın 1937 lının 9 martında partiya lke komitetinn iknc skrtae G. Mhemmetjanov ismne yazgan. Bu yulı ul uqıtu terbiya meselelern ktere, bu lkedeg problemalar turında fikr alışırğa tlevn bldre. G. ref bu mesele buyna xatta znn 1937 lının 26 fevralnda institutta yasagan dopkladınn

tekstün da térkegen. xatta Möhemmetjanov tarafınnan ‘İpteş Pinxasik meselenén niden toruwı bélen qızıqsınırga kirek. Avtor nerse turında süz alıp barmaqçı?’- digen rezolutsiya salıngan.

Emma ölke komiteti türelerénén bérsé de xatlarga javap birérge de, alarnıñ avtorın çağırıp söylşérge – añlaşırğa da jıyénmıy, çönki herqaysı béle Galimnéñ iréktege könnéré géne tügél eagatleré de sanawlı qalğan inde...

G. Möhemmetjanov Galimjan Şarefnén xatına rezolutsiyasén 23 mart könné salğan bulsa, şul uq tönde galim qulga alına. (50)

‘ Birelerge telemim ‘

Galimjan üzénén yazu östelé artında eş qagazlerén gazete-jurnallarnı qaraştırıp utıra ide. Ul indé bérniçe aydan birlé pedagogiya institutında uqımasa da, bolarnıñ barısın da iské gadget buyénça, vaqıygalar algışınnan xeberdar bulıp toru öçén eşli. Bu vaqıt eçénde ul bik kün nerseler turında qat-qat uylandı, küz aldınan ütkerde.

Ul köpşesıman itép törélgen kéçkéne géne törgekné- telagraf temasın qulına aldı. Bu Mullanur vahitov hem İosif Stalin bélen Söyleşülernén yazması ide. . Galimjan Stalin bélen oçraşularnı iské tüşérdé. Ul Tatar-Başkort hem Tatar avtonomiyalé respublikalarınnıñ proektkarı ezérlengen çaqta Milletler eşé buyénça Xalıq Komissarı sovetınıñ urındag vekiller fikéré bélen géne tügél, yugarıdagılarnıqı bélen de bik isepleşmeyäçegené belde. Komissar sugu öçén jaylı mizgélne kötep toryçı osta boksçını hetérlete ide. Lekin töp qurqınıç anıñ kitérep cuguga gajeyép osta buluwnda tügél, a anıñ çigéne, yul quya belüynde de idé. Möselman komissariatında eşlewçe M. Vahitov, G: İbrahimov, Ş. Mannapov, Yu. İbrahimov, İ. Esekeyév, M.M. kildébekov, M. Aliyév elésé komissariyatnı Tatar-Başkort komissariatı itép üzgertü meselesénde Stalin bélen kiléşmişe, otstavkaga kitmekçe buldılar. Şunda Stalin alarga tübendegé xat bélen mörejabat itté: ‘Ostavkanı qabul iterga hiç te riza tügélmén. Komissariat egzalarınıñ barısınıñ da üz urınlarında qaluların hem üzara añlaşılmağanlıqnı jayga salını üténép sorıyım...’ Otstavkaga kiterge jıyénuçılar tizden üz garızaların kire aldılar. Aldandılar, alarnıñ barısın da bér ök yazmış – ülém köte idé. Bérénçe sugudan soñ ikénçe de köttérmedé- ‘İdel-Ural’da yuq iteldé, Tatar-Başkort respublikasına qarata da şundıy uq seyaset ütkeréldé: Bülgelengen satsialiktik respublikalar- TASSR, BASSR, ÇASSR h.b. peyda buldı. V. İ. Lenin eytméşli aşığıç revéşte SSSR da tözeldé.

Stalin üz digenéne iréşté- urındağı ‘milletçelernén ‘ barlıq proektların yuqqa çığardı, alarnıń safına tarqawlıq kértté. E bit ‘İdel-Ural ştatı’ sostavına İdel buyında yaşewçe küp kéne xalıqlar üz telekleré bélen kermekçeler ide. Çuvaş xalqınıń vekillere sonınnan Lenin bélen oçraşqan waqıtta da üzlerén tatarlar bélen bérea yaşerge télewlerén beldérdeler. Lekin (51) alarnı bu uydan kiré qaytırga ügétledeler hem uńışqa da iréşteler. Galimjan Şerefke bulaçaq respublikaların, şul isepten hezergé Tatarstannıń da çiklernı bilgelew eşé yöklendé. Stalinniń bu yomışınnan baş tarta ala idémé ul? Eye, ala ide. Lekin bu möhim eş bélen namussız keshé şogillenüyen télemedé, şunlıqtan M. Soltangaliyev, A. énbAYÉV, Egorov h. b.lardan toruçı Tarmaqara administrativ komissiya sostavına kérerge rizalıq birde.

Barısın da töpten uylap eşlerge künékken Şeref Stalinniń gına tügel, gomumen hökümetneñ de milletler meselasendegé eşçenlégénén patşa hökümeté bélen Waqıtlı Hökümetné berép tüşererge öndegen çaqta birélgén vegdelerge turı kilmevén size ide. Üzbilgelenü, tigez hoqıqlılıq hem gadéllék öçén köreşteler bit, e nerse kilép çıqtı? Şerefnén bu sizénüleré yaña faktlar, Stalin aparatı eşçenlégénén yaña yaqları bélen torgan sayén nıraq isbatlana bardı, Stalin Stolipin bélen İlimskiy buldıra almagan nersené eşledé- milli meselené aqlıga sıymastay megnesézlékke evereldérdé. Garep şriftniń yuqqa çıgaru üze géne de tora! E béznén ‘İdel-Ural ştatı tözü planıbızını ‘sovetka garşı jinayatçel plan’ dip sanıylar... Ul törgekne şkaftına tondırdı hem qulına jurnal aldı.

-Nerse sölenép utirasıń, eyde, Galimjan, kicke aş ezér,- dip xatını Esmadırén tabın yanına çıqırdı.

-Hezér, eazer, Esmadırén- Ul, jurnalnı kuyép,yuwıgıç yanına yuneldé. Şulçaq qıngıraw şaltıradı, bér ük waqıtta işekne de döberdete başladılar.

‘Alar’, dip uylap aldı Galimjan hem işekne açtı. Tısta dürt keshé basıp tora idé.

-Galimjan Şeréfetdinoviç Şeref biréde yaşımé?-dip soradı NKVD keshésé.

- Biréde, biréde,-didé ul aqrın gına, tiran yokıga talgan balaların uyatmasqa télep.

-Miném familiyam Tsarevskiy, e bolar Oradovskiy bélen Çurmantayév iptişler. Monısyortlar idaresénen Raxlina.

Barısı da tiz géne Galimjannıń eş bülmesene ütteler. Sérjant Tsarevskiy téntüge kéréşté. Bülme xujası bér süz deşmiçe kitaplanıń, qulyazmalarınıń, xatlarını, fotosuretlernén bér-bér artlı idenge oçuların qarap tora idé.

Ul üzénén 1918 élda Könçığış frontınıń 5 nçé armiya mahsus bülégé hézmetkerleré tarafınnan bérénçé tapkır (52) qulga alınuwın iséne töşérdé. Ul çaqta anıń tuganı Şehér Şeref bélen Buwa rayonınıń Aqsu avılınnan Qazanga barışı idé. Ozaqlamıy universitetta uqlar başlanırğa tiyész. Ul çaqta alarnı törmeden bérinçé tewléktén soń çıgarıp jiberdeler. E hezer? Gajep: üzénén yuldaşlarıbelen Tsarevskiyınıń kilép kériyé anı hetta bérkader tınıçlandırdı da. Belki hezer açıqlarlar, añlarlar....

tSarevskiyga Oradovskiy bélen Çurmantayév bulışalar, Raxlina bér çitterek basıp tora. Ul professorga télekteşlék xisé béleń qarıy ham nerse eşlerge da bélmi idé.

Tentü töné buyé devam itté. Öç bülmenén de astın-öske kitérdeler. Alınırğa tiyészlé kitapların isémlégén tözédeler. Bu isémlékke Baku'nin, Kautskiy, Mixail korbut, Maltus, Merjani eserleré, 'Biç naroda' jurnalı h. b. Kérdé. tSarevskiy ul çaqta herkéme meglüm şehés, merhüm möfti, Fexrédinovınıń qulga alınıcıınıń kayénatasınıń fotosuretlerén de üzé bélen aldı. Béráz uylap torğaç, ul elégé kegazler hem kitaplar yanına Şerefke Angliyadan jiberélegen xatlarını, anıń 1934 élnıń 6 yanvarında VKP(b) üzék Komiteti Sekretariyatına yazgan garizasın, 'İdel-Ural şatları'n tormışqa aşırı kollegiyase tarafınnan 1918 élnıń 28 nçé fevraléndE birélgEn 73 nçé nomerlı tanıqlıgın, Şerefiñ 1937 élnıń 9nçı martında VKP(b) ölke komitetına yazgan garizasın TASSR rayonnarın erélendirü turında broşyuranı, Orenburg Mösélmannar Sovetınıń 1917 élnıń 7 dekabréndé yazgan xatın da térkedé. (Algaraq kitép bulsa da eytik: elégé téntüden soń dokumentlarınıń şaqtıy öleşé ezséz yugala, alar isémlékte de, arxivlarda da, tikşerü eşleréndé ea tabılmıy)

Mahsus bülék hézmetkere, eşné tögellep, aña téntünén bérkétmesen suzdı:

-Méne monda qul quyezgız!

Kitap şkofında möhér suqtılar, annarı tsarevskiy anı açarga yaramaganlıgı turında Esmanı kisettén.

Mahsus bülek hazmatkare berkatmane kün sumkasına pöhtelep kéne salıp quydı da, terezege taba qarap Şerefke:

-Tiz géne jiyenıgız! didé.

Galimjan iréksézden küz qırıyé bélen géne trotuarga küz töşérép aldı, tik anda indé künegélgen şımçı da, 'çernıy voron'dip yörtélüçé maşına da kürénmi idé. Xatını éliy başladı.

-Esmal!- didé ul aña, bugazında kilép tıgılğan (53) töyérné yotup jiberérge tırışıp.-
Balalarını saqla, üzérné saqla! Min tizden qaytırmin, gayébém yuqlıgın bélesén bit.
jiberéler...

Xatını aña taba atladı, lekin Çurmantayév bélen Oradovskiy aña arqılı töştéler,e
tsarevskiy

-Kitték, grajdanin Şeref!- dip boyérdı.

Eçké kiyémner bélen urın-jir eybérleré alırga da irék birmedéler xatta. ‘Yarar,
irtege

kitérerler elé’,-dip uyladı Şeref. Bu ‘irtege’néń bérniçe élga suzılasın bélmi idé
ul...

Galimjan Jukovskiy uramında yaşı, e törme ise yaneşede géne- Dzerjinskiy uramında
idé. ‘Bérdenbér yuwanıç’, dip kölémséredé Galimjan. Ul törmege jeyaw géne kildé.

Bu hel 1937 élnıń 23 martında buldı. Yaz jitse de, Galimjan öçén şomlı, salqın
könnér başlandı. Esmanıń öyde iké kéçkéne bala bélen qaluwı jannı ernéte idé. Alar
nişlep yata iken? Teşvişlenü jisé künélge taş bulıp yattı...

25 martta NKVD hézmetkeré Dunayév annan bérniçe tapqır soraw aldı.

- Xatınıgız bélen balalarıgızdan qala barlıq yaqın tugannarıgızın sanap çıgıgız.

-Abiyém Borhan Şeref Qazanda yaşı,- dip javap birdé Galimjan.- Aña illé yaş, ul
proektlaştıru byurosında, Gorkiy oyéşması vekillé gende statist bulıp eşli.
revalyutsiyage qader jurnalist idé. Annan uqıtuçı, terjemeçé bulıp eşledé. Utızınçı élda
qulga aldılarhem srogınnan alda azat ittéler. Ni öçén qulga aluların bélmim.
Gayilelerébéz bélen yöreşebéz.

Annan Galimjan Şıhap abıysı turında söyledé:

-Ana ille tugız yaş, kinoteatrdá qaravılçı bulıp eşli, revolyutsiyage qader eti
bélen béргеlep sewde itté, revolyutsiyadan soń mulla buldı, utızınçı élda qulga alındı
hem raskulaçivaniyége elakte. Gayilelerébéz bélen yöreşebéz... Qız tugannarım bar-
Fatıyma Monasıypova. Abiyém Gıyılmi 48 yaşte, Leningrad yagında kooperatsiya
sistemasında buhgalter bulıp eşli. Elék Qazanda Tatbankta direktor urınbasarı bulıp
eşledé, 1928 élda valyuta eşende gayéplenépa qulga alındı, Orel şeheréne söréldé. 1936
élnıń jayénde, otpusk vaqıtında, miném yanga Qazanga kilép, iké atna yaşep kitte. Qızı
Leningrad universitetında uqıy. Qız tujanım Xadiçe Segiytova- stenografistka, monnan
iké él elék Leningradqa küçép kitté. Anıń iré Kerim Segiytov anda Fenner

akadamiyasénde (54) terjemeçé bulıp eşledé. 1936 élda anı qulga aldılar hem éraq Könçığışqa sördéler, ul hezér de şunda. Altmış yaşlék abiyém Şehér Şeref Ufada, 1936 élda qazıy Zıya Qamali, Kaşşaf Tercémanov h. b.lar bélen bérge qulga alındı. (Galimjan şeref yalgışa. Anıń bértugan abıysı Gıyılmétdin béréncé tanqır 1927 élinń 9 iyulénda qulga alına.- R. V.)

Dunayév javaplarını jénteklep yazdı da ikénçé sorawı birdé:

-Kémner bélen aralaşasız?

Galimjan respublika Gosplanında eşlewçé Gomér Bikbulatovnı, Gosbankta eşlewçé Xemit Seyfullınnı, Ş.ramazanovnı, S. Atnagulovnı, M. Fazlullınnı, x. Badiygovnı, Gali Rehimné, Möhétidin Qorbangaliyévne, Nigmat Hekemnė, V. A. Bogorodskiynı, L. V. Şerbanı, Hadi Atlasovnı atadı. Sońgısın ul tarixçı bularaq béle, anıń bélen béréncé tapqır 1917 élda Ufada Milli Mejléste oçraşqan idé. Annan soń bérniçe tapqır anıń Qazandagı fatırında oçraştılar. Galimjan şulay uq Mirsyét Soltangaliyévne, A. énbayévni hem başqalarını da atadı. Ul partiya ölke komitetınıń, Ministrlar Sovetınıń bötén sostavların diyarlek sanap çıga ala hem östevéne stalınıń üzén de atıy ala idé. Lekin ul indé qulga alıngan yaise şik töşmestey kéşélernėn familiyaleren atap çıgu bélen géne çiklendé.

Şunıń bélen soraw alu tamamlandı. Tikşerüçé Dunayév üzén bik edeple totıp, hetta ixtiram itép söyleşté. Bu totqınga ömét birdé.

Çirattagı oçraşu ikénçé könné ük buldı. Bu yulı Dunayévniń tavişı qırıs, yańgırıp çıga idé.

-Çit illerdege tanışlarıgız turında söylegez!

Galimjan deşmedé.

-Nige deşmiséz?

-Nerse eyterge de belmim, didé totkın. Séz şayartasızdır?

-Hiç şayartmıybız, grajdanin Şeref. Bézde séznėn élémteleregéz turında tögel meglumatlar bar, séz şular xaqında ixlas künelden söylep birerge tiyészéz!

-Alay barısın da belgeç, sorap torısı da yuq indé,- didé Galimjan.

-Vaqtını suzmagız, grajdanin Şeref. Tikşerüçé segatene küz töşerdé hem papiros qabızdı. Küzlerén qısa töşép, Şerefke tékeldé.

Galimjan yotkererge kéréşté. Yutelné tiyép bulmıy idé.(55)

-Ye, nerse köteséz?

-Eksperimental fonetika buyença xalıqara assotsiatsiyané isepke almaganda, çit iller bélen élémtem yuq. Anıń, üzegé élék Venada idé, hezér ise Londonda,- dip nıq

taviş bėlen aqrın gına sۆylep kittė Galimjan.1929 ėlda mine bu assotsiatsiyaga gameli egza itėp sayladılar, řul uq elni Venadan miına bu xaqta heber ittėler. Elėgė assatsiatsiya Gamburgta bastırıp çıgara torgan jurnal miına kilėp tora. Assotsiatsiyanėn- Amerikalı Skrepur. Monnan tış, 1930 ėlniń dekabrende finliyanđiyanėn Gelsingfors řeherėndegė bėr galimnėn fonetika turında hėzmetėn aldım. Bu. kۆtmegende buldı. Min anı bۆtėnley bėlmim

Annarı ul ۆzėnėn xezėr indė it illerde yaşewğ iske tanışların Gayaz İsxakını, Gabdėlbari Battalını, Sadri Maksudını, Fuat Tuktarovnı sanap ıqtı.

Bėrazga tınlıq urnaştı. Dunayėv řerefnėn Kۆzlerėne tekeldė.

-E hezėr, Galimjan řerefdinovi, ۆzėgėznėn Soltangaliyevnėn kontrrevolyutsiyon ayėřması oeřması eřėnde qatnařugız turında sۆylep birėgez. Eye, ėtėrėklė soraw bu, didė řeref Tikřėrűcė bėlen kilėřkendey, ėlmayėp. Minėm Soltangaliyėv oyėřmasına bėrnindi qatnařım yuq. E soń andıy oyėřma barmını?

Dunayėv Deřmede. Soraw alu řunıń bėlen tamamlandı. ‘Bűgėn noqtanı min quydım’, dip uyladı řeref.

2 aprelda tikřėrűcė bėlen yańadan oçrařtılar. Galimjan soraw alu vaqtında xata jiberėrge, yalgız sűz ıqındırırğa, saqsızlıq kűrsetėrge yaramavın ańlıy idė. ۆnki mondıy xel kėm oėndėr fajiga bulıp ıgarga mۆmkın idė.

-Tikřėrű kűrsetkene, - dip bařladı Dunayėv, Sėz pantyurkistlar xereketėnde qatnařqansız ayėrım alganda alarnıń ‘Uçak’ dip atalgan kontrrevolyutsiyon oyėřmasına da kėrgensėz. Sėz monı raslıysız mı?

Galimjan deřmedė. Bu soraw anı yařlėgėne, Oktyabr revolyutsiyasėne qadergė ėllarga qaytarıp quyganday buldı. Ul aqta G. şeref Peterburg timėr yul injėnėrları inetitutu studentı idė. Bėr ۆk vaqtta universitennın in yaxşı professoları uqıy torgan lektsiyalerge yۆrėrge de ۆlgėrdė. Alar tatar xalgın patşa xakimiyatė salgan borawlardan azat itű turında hıyallandılar, dewlet tۆzėlėře revėřlerė turında fikir alıştılar, behesleřtėler. Mėne řul aqta ul ‘Tatar uçağı’ dip isėmlengen studentlar (56) oyeşmasın tۆzėdė. ańa İlyas hem Jihangir Alkinnar, Gani hem Abdulla Abızovlar, Kerim Segıytov, S. Yakubova, Salix Rahmankulov, Soltanbėk Mamlėyėv, Davıt ėnikeyėv, h.b.larkėrdė.

-Eyė, eyė, min ۆzėmnėn ‘Tatar uçağı’ dip ataluı milli oyėřmada torganlıgımnı raslıyım. Lekın bu revolyutsiyage qader ۆk tۆzėlgen studentlar oyėřması idė, ańa tatar studentları kėrdė hem anıń pantyurkizm bėlen bėrnindi urtaqlıgı bulmadı.

-Méne niçék, didé Dunayév aldında yatuçı kegazlerné gasabilanıp aqtara-aqtara.-Alaysa, bu oyéşmanıń töp seyasi printsipların ańlatıgız.

-Printsiplar bu oyéşma, alda indé kürsetép ütkenémçe, milli tösmérge iya, anıń töp seyasi printsibi tatar milleténén menfegatlerén yaqlaw buldı. Bénzén oyéşmanıń üz ustavı bar idé hem ul nek méne Panislamizm bélen pantyurkizmga qarşı köreşté.

Galimjan ańda qatnaşuçılarınıń başlıca medeniyat hem megarif meseleleré bélen géne qızıqsınuların söyledé. Alar Tatar edebiyatınıń xelé hem anıń üşeşe turında söyleşkenner, Möselman heyriya jemgiyaténde spektakler quygannar. Tagın nerse? Gayaz İsxakıy tekdime bélen tatarça eserlerné urışçaga terjémé itkenner. ‘1917 élda béz üzébéznén oyéşma iséménen tatar qorıltayén möselmannıqınnan ayırım ütkerü turındaǵı mesele bélen Dewlet Dumasına mörejegat itték.’

-Eyé, onıta yazganım,- dip östedé Galimjan ,-b”z meçétlerde namaznı Tatarça uqunı talep itték, monıń öçén bézné tenqıytlep te çıqtılar.

-Séz, dip büldérdé tikşerüçé Oktyabr revolyutsiyasé başlanganda ‘Uçaq’ oyéşması üz eşçenlégén tuqtattı dip söylep, yalğanlıysız. Mondıy raslaw döröslekké turı kilmi.

-Bérénçeden, béznén oyeşma ‘Tatar uçaǵı’ dip atala idé; min barı tik tögellék kéne kértem. İkénçédan, miném qaybér nerselerné onıtqan buluwın da mömkin- niqader gomér ütté bit, didé Galimjan. Eger de séz sorawlarını açıgraq itép quysagız, min Sézné qanegatlendérerge tırışırmin.

Dunayév töpçégén izép sündérdé, torıp bastı da tereze yanına kildé. Şerefnén üzen tınıç, ışanıçlı totuw ańarda ixtiram uyata idé. Lekin vazıfanı üterge kitek.

-Qarışunı tuqtatıgız! Dunayév Galimjanga yözé bélen borıldı. Nihayat, dörösén géne söylegéz! Séz bit 1923 élda ‘Tatar Uçaǵı’ ndaǵı hellerné tasvirlap, İlyas (57) Alkin bélen Gani Abızovqa xatlar yazgansız, alay gına da tügél, üz fikérdeşégéz bularaq Abızovnı Tatarstanga Eške Çaırgansız.

Bér géne mizgélge Galimjannıń xelé kitté, başı eylene, uqşıta başladı. Tamagı kipté, ayaqları sızlıy başladı. Galimjanga ‘Tatar Uçaǵı’ nıń indé revolyutsiyage qader ük yaşewden tuqtavın, e xatlarını oyéşma egzaları bélen tügél e yaqın tanışları bélen almaşuwın Dunayévqa ozaqlap anlatırğa turı kildé.

Kürşe bülméde qatı itép qıçqırğan tavışlar işétéldé kémnédér qıynıylar idé. Dunayév kisek torıp bastı da işékné açıp koridorga küz saldı. Annan işékné nıgıtıp

yaptı. Tavişlarını işéttérmeske téledémé, elle kemnéndér tınlap toruwınnan şiklendémé!

Ul totqın yanına kildé da, tavişın ekréneytép:

-Séz küpke tüze almassız professor, didé.

-Kém béle bit? dip javap birdé Şeref. Béz barıbiz da bér ük yuldan barabız, barıbiz da jir astına kérép yataçaqbız. Min fizik yaqta köçlé tügélmén, şulay da üzémné ixtiyar köçé şaqtıy zur bulgan kéşé itép sizem.

-Béz séznén ixtiyar köçégézné sındıraçaqpız, dip büldérdé anı Dunayév, hem séz kireklésén géne söyleyaçekséz.

Bu süzlerden soń ul qıngırav töymeséne bastı hem bér ük vaqıtta Galimjanga bérkétmené suzdı.

-Qul kuyégız!

Galimjan bérkétmené uqıy hem qul quya bardı, qayçaqta bér bitnéń bérniçe jirénde imza quyarga turı kildé. Barısı da döres yazılğan idé belki monı qayçanda bulsa başqa kéşéler uqırlar, anlarlar.

Qulga alıngannan soń bér ay vaqıt ütté. Gayileden duslardan bérer heber bulsaçı Tışqı dönya bélen bérnindi élémte yuq, tulı ayérılğanlıq Kamera tınlığında Galimjan netijeler yasıy.

Ul bér tapqır da üzén gayéplé dip tanımadı hem kémnén de bulsa yazmışın xarap iterlék dokumentlarga qul quymadı. Dunayév kürsetken materiallar ańa tap tüşére almıylar, e başqaları élé yuq bulsa kirek. Lekin ańı bélüçé başqa totqınnarınıń, nihayet abıyları Borhan bélen Şıhapnıń da, jezalawlarga tüze almıyça ańa qarşı söylewleré mömkin idé.

Yuqqa gına şiklenmi idé Galimjan. Meskewdekürénéklé tatar yazuçısı, 'Bolgançıq éllar' hem 'Mohajirler' romannarınıń avtorı Mehmud Galewden, Azerbayjanda ise Professor Vekir Çobanzadeden, Gaziz Gobeydullınnan (58) soraw alular bara idé. Alar indé Galimjan Şerefne yaxşı béleler.

Dunayév bélen Çirattagı oçraşu 4 aprelda buldı. Bu yulı süz anıń seyasi qarashları turında bardı. Şeref bolay didé: 'Min Kompartiya bélen Sovet xakimiyaténén programmasın tulayém hem tulısınça urtaqlaşam. Köndelék eşemde fenni- tikşerénü hem pedagogik eşçenlégemde marksistik, bolşevistik liniya ütkerdém'.

Şulay Galimjan Sovet xakimiyaténén bérénçé könnerénen ük anıń tarafdarı bulıp kitmevén tanıdı: 'Min şaqtıy vaqıt (1926-1927 éllarga qader) tégé yaki bu derejede burjuwaz milletçé idém, burjuwaz milli herekette aktiv qatnaştım. Fevral hem

Oktyabr revolyutsileré vaqıtında burjuwaz milli menfegatlerné yaqlawnı üzénén burıçı itép quygan mösélman Milli Mejlésnéń egzası idém. Milli Mejlés tarafınnan saylangan kollegiya egzası bularaq ‘İdél-Ural ştatlar’ın, yagni burjuwaz demokratik stroylı Milli dewlet tözü buyénça eş alıp bardım... 1926 éldamin yanalifne kértüğe qarşı aktiv köreş alıp bardım’.

Barısı da ul eytkençe idé. Ul kommunist- administrator tügél, e partiyaséz zıyalılarınń jitekçelerennen bérsé buldı.

Galimjan Şeref ‘eş’e buyénça şulay uq Gali Kudoyarov, Mingerey Segıydullin , Gali Ganiyév, Fatix A abdullin, İbrahim Mozaffarov, Gabdulla İbrahimov, İbrahim Kuliyév, Zeki Möhsinov, Selah Atnagulov, Nesıyix Moxtarov, raüf Elmiyév, İbrahim Emirxanov, Gabdulla İbrahimov hem başqalardan, xatını Esmadan da soraw aldılar.

1937 élnıń 23 iyunénda Gali Reximne (Gali Şakir ulı Gabdéreximovnı) qulga aldılar. Ul 1930 élda Qazanda basılıp çıqqan ‘Avılın Öyrenü’ Kitabın tözüçé idé. Anı çit il razvedkası şımçısı buluda hem pantyurkistik yuneléstegé kontrevolyutsiyan oyéşme quşuwı buyénça Tatarstanda baş küterüné ezerlewçe jitekçelernéń bérsé buluda gayéplilar.

Bér aydan soń Sadri Velidovnı (Sadri jelelné) qulga aldılar. Qulga alumnıń sebebé-pantyurkistik yuneléstegé oyéşmada egza bulıp toru, çit illerde yaşewçe tatarlar bélen elémtede bulu.

Alar ikésé de béryulı bérniçe madde nigezendé gayépleneler. Nihayat, alarnıń ‘eş’lerén Galimjan Şeref ‘eş’é bélen berlestéreler. Yaña dokumentqa 3404 sanı Biréle. Galimjan Şeref, Gali Rehim, Sadri jelel eşé (59) buyénça yasalgan netijede bolay diéle: ‘ TASSR NKVDsı Sovet xakimiyatén berép töşérüné hem möstekıyl burjuwaz-demokratik törki-tatar dewlete ‘İdél-Ural Ştat’ı tözüné maqsat itép quygan, Sovetqa qarşı milletçélék oyéşmasın açtı hem yuq itté’.

Galimjan üzénén ‘eşteş’lerén yaxşı béle, tik xökémge qader alar bélen oçraşudan mehrüm idé. Meqlümatlar tikşérüçé aşa gına kilép jite. Biçara Sadri jelel totqınlıqta suqıraygan. Özek-töték meqlümatlardan Galimjan gomumi kürénéşiné küz aldına kitérdé. Barısınń da xéle jitdi ikenlége açıq idé. Alarga ‘xalıq doşmannarı- şımçılar’ digen dehşetlé möhérlér tagıldı. Zur tüzémlelék bélen hökém bulğanın kötü hem anda barlıq başbaştaqlıqlar, kiçergen qazaplar turında qıçqırıp eytü ömeté géne qaldı.

1937 élnıń yazgı- jeygé aylarındağı soraw alular niçektér imtixan aluga oxşagannar idé. Meselen, aña Marr teoriyasén jénteklep anlatırğa turı kildé.

Akademikniń üléméne qarata yazılğan nekrolog materialları da yarap quydı; elbette, iste qalgannarı gına söylep çıga aldı. Soraw alunıń elégé bérkétmsé zur bélémlé galimnén fenni hézmeté kébék uqıla.

Annan soń ‘Tatarlarnıń megrifetlélégé tarixı’ kitabın redaktsiyalegen öçén javap totarga, Gaziz Gobeydulin bélen oçraşular, éğerménçé éllarda ‘sular’ga hem ‘uńnar’ga mönesebeté turında söylerge turı kildé. Bu sońgıları bélen ańa Tatarstan üzek Başqarma Komitetiniń Tatar télén tormışqa aşırı, milli statistika hem pedagogika hézmeté buyénça komissiyasında eşlegen çaqta eş iterge turı kilgen idé.

Tikşérüçéné alıstırdılar- hezér Galimjannan yaş kontselyariya küsésé, NKVD leytenantı Emetov soraw ala idé. Bérénçé oşraşudan uq ul qurqniç yaqınlaşuwin sizép aldı. Emetov galimjannı yal iterge de vaqıt birimiçe könezın saraw aldı. Şul uq vaqıtta soraw alunıń tizlégé de, anıń basım yasavı da können arta bara idé.

-Séz qortqıçlıq eşéne qayçan kéréştégéz?

Galimjan mońa ezér tügél idé, çönki anıń kqortqıçlıq bélen şögillengené bulmadı. E nerse bar idé soń? Başqa illerdege galimner bélen xat alışıp toru bar idé, xalıqara fenni assotsiatsiyade egza bulıp toru bar idé. Möstegiyıl jömhüriyat tözü omtılışı bar idé.

-Min haqıykat bélen yalgannı ayerıp birü öçén sud qarşına basarga ezermén,- didé Galimjan.

-Bik eybet, dide tikşerüçé. E hezér mońa küz salıgız.(60)

Emetov ańa papka suzdı. Bu aldan ük ezerlengen soraw alu bérkétmesé bulıp, G. Şeref ańa qul quyarga tiyész idé.

‘ Soraw: Séz Gaziz Gobeydullin öyretüyé buyénça qayçan, kontrrevolyutsion eşçenlék bélen şögillene başladıgız?

Javap: Min Gaziz gobeydullinnan Qazanga qaytqaç, uquçı yaşler hem uqıtuçılar arasında pantyurkistik ideyalerné taratu, pantyurkistik yuneléşte eşlerlék kadrlarnı buldıru yunelésinde eşlerge kürsetme aldım.

Soraw: Séz Gobeydullinniń kürsetmesén niçék tormışqa aşırđıgız?

Javap: Min pedagogik eşçenlék bélen şögillene idém. Studentlar hem avıl uqıtuçıları arasında üzemnén leksiyalearémde bik saq qına pantyurkizm ideyalerén tarattım. Monıń öçén çitten torıp uqu kursların da faydalandım. Qazandagı kontrrevolyutsion hem pantyurkistik eşçenlégém buyénça min KDMI dotsenti xaji Badiygov, KDU professorı Möhetdin Qorbangaliyev, pedinstitut dotsenti Nigmat

Xekim, pedinstitut professorı Möhemmetxan Fazlullin, Tatarstan komvuzunda Eşlewçé Ş. Abdulla, Akademik üzék dotsentı Gayaz Maksudov, pedinstitut dotsentı Gali Rehim (Gali Gabderehim)bélen beylenéşte idém. Eñgemeler vaqıtında bu kэшélér pantyurkizm ideyalerén tulusınça urtaqlaşalar idé...’

‘ Bu nindi safsata?’ dip uylap aldı Galimjan.

-Mondıy eşeké yazmanı kém eveledé soñ, hörmetlé naçalnik? dip soradı ul Ehmetovtan.

-Anısı möhim tügél, Galimjan Şerefétdinoviç, tik ul tiyészénçe yazılğan hem séz monı üzégézneñ imzagız bélen raslarsız.

-Yuq hem tağın bér tapqır yuq, didé Galimjan nıq itép. Eyé, min alarnı béle idém, aralaştım da, tik alar turında bérnindi de naçar süz eyte, bigrek te biréde yazılğan nerselerné döréslép qulımnı quya almıym.

Galimjan süzlerén de eytép bétére almadı, yözéne kitérep sugudan küz alları qarangılanıp, başı eylenép kitté. Béráz gına iséne kilgen idé çigeséne kitérep suqtılar hem Galimjan anın juydı.

Hezér Ehmetov soraw alırğa kéréşken sayén Şeref jehennem gazapları kiçere idé.

-Üzéne, üzénnéñ xaqıyqateñe géne işansañ –bénerse de barıp çıqmas, dip añlata idé Ehmetov, anı qıynıy-qıynıy. Bézge işansañ, üzénnéñ fonetikañ turında yañadan lektsiyaler uqırsın...

Bérsende, ayéruça zeherlenép qıynalğaç, Galimjan qanga (61) batqan irenneren köçke qıymıldatıp: ‘Min riza’, dip pışıldadı.

Ehmetov tiz géne Galimjannın qulına ruçka tottırdı hem ul bérniçe urında ‘Şeref’ dip turnaştırıp quydı.

İkénçé könné anı yañadan soraw aluga çaqırttılar. Tikşerüçéné tağın alıştırgannar – hezér Yakubov soraw ala idé.

-Siz Nigmet Hekimné béleéézmé?

-Niçék bélmeske, bérge eşledék, yaxşı bélğéç, Könçığış tarixın yaxşı béle.

Peterburgta ugıgan hindstanda praktika ütken ukıgan. Hindistanda praktika ütkan.

-Béz monda unnan artıq kэшéden soraw aldıq hem alarnın barısı da diyarlék Nigmet Hekimnéne Sovetqa qarşı eşçenlék bélen şögilenüyén rasladılar.

Minémçe, séznén de qarışıp torırlıq sebebégez yuq. Uqıp çıgıgız da qul quyégız.

Yakubov aña kegazler suzdı.

Galimjan tekstni uqıp çıqtı bu da şul uq ezér bérkétme idé. Nerse talep itélse, şını yazgannar.

-Min ul yalganga qul quymayaçaqmin, didé Galimjan. Min Nigmet Hekimné namuslı kéşe bularaq bélem, e monda 'ul faşist, Sovetqa qarşı eşlewçe Stalinni sükté' dip yazılğan... Bolar barısı da yalğan. Nigmet andıy kéşe tügél ul.

Yakubov sikérep tordı, bérketmené értiş ırgıttı da, jikérene başladı:

-Tagın illé tapqır çaqırtaçaqmin, podvalga yabıp quyaçaqmin. Baribér qul quyarga mejbür bulırsın.

Soraw alular, qıynawlar kön sayén qabatlansa da, Galimjan biréşmedé. Ul üzénén Yakubov bélen béréléşte jıñep çıguwın ańlıy idé. Hezér ul üz östéne bulmagan gayépné alırga mejbür itken Emetov bélen köreşep qararga . 1937 élnin 28 dekabrénde Şeref prokuror iséméne gariza yazdı: 'Minnen soraw alular netijasénde yazılğan iké bérkétmené gamelden çıgaru turında kürsetme birüyégézné sorıyım.çönki elégébérkétmelernén miné qagılğan böténley... (şunnan sońğı süzlerné tanıp bulmıy. - R.V.), e başqa kéşelerge qagılğan ölésé miña bilgéséz yaki az bilgele bulğan faktlar şaqtıy üzénçelékli itép ańlatıla. Min elégé bérkétmege öç tewlék buyéna özlékséz devam itken soraw alulardan soń, 60 segetten artıq basıp torgannan soń, tikşerüçe Emetovniń bérniçe tapqır qatı itép yodırıq bélen suguwınnan hem şul uq xeraketlerné devam iteçegé bélen yanavınnan soń qul quydım. Başqa kéşelerge qagılğan öléséne şul uq tikşerüçe yogıntısı netijasénde qul kuydım...'. (62)

Bu xel yaña 1938 él aldınnan bula. İké kön devamında Şerefne borçımıylar, 3 yanvarda ise xelden taydırgıç oçsız-qırısız soraw alular başlana.Tagın Exmetov peyda bula.Bu yulı indé Galimjanga Tatarstanda milli dewlet tözélésénén başlangıç çorı turında tulı bér lektsiya uqırğa turı kile.Exmatovniń anıń Ufada, miılı Mejlés utırışında dokladnı kém quşuwı buyénça yasavı turında soravına Galimjan bolay dip javap bire:"1917 élda Qazanda bulıp ütken İkénçé mösélman sezında (süz mösélman haebilerénén Böténrusiya qariltayé turında bara. -P.V.) Eçké Rusiya hem Sébér mösélmannarınıń Milli Mejlésén çaqıru buyénça kollegiya saylandı. Anıń sostavına, minnen tış, Maqsudov, Emetov, Alkin, Qorbangaliev, Möhetdinova, Atlasov h.b.-barlıgı unike kéşe kerdé. Milli Mejlésné çaqırudan tış, kollegiyage eksterritorial hem territorial avtonomiyaler turında materiallar ezérlew de yöklendé. Min "İdel-Ural ştatı" dip

isémlyngen territorial avtonomiyané tormışqa aşırı buyénça materiallar ezérlew bélen jitekçélék ittém, e Maqsudov şul uq eşlerné eksterritorial avtonomiya buyénça başqardı. Milli Şuraga Fuat Tuqtarov jitekçélék itté. Anıñ bélen elémtede tordıq”.

Annan soñğı soraw alularda süz Milli Mejlés turında bara. 8 gıyınvarda ul bolay dip söyli: “Milli Méjles burjuwaz-demokratik stroyga nigézlengen “İdél-Ural ştatı”n tözü turındağı proektı qabul itkeç, ul Qazanga jiberéldé. Bu waqıtta ańda ikénçé mösélman xerbileré syézde bara idé. Proekt anda da qabul itéldé, şul uq syézda xerbi kollegiya saylandı, anıñ reyise itép polkovnik Biglov bilgéndé. Bu kollegiyaga mösélman xerbi bérléklerén bérleştérü buriçı yökléndé. Béznéñ kollegiyanéñ reyisé İlyas Alkin bér ük waqıtta Qazandağı xerbi Şura reyisé de bulıp torganlıqtan, “İdél-Ural ştatı”n tözü bueyença barlıq praktik ezérlékné miña başqarırga turı kildé. Tögel géne eyte almıyım, şulay da bu 1918 élnıñ gıyınvarında buldı. Revkom Qazanda xerbi şura jitekçélégé gulga alındı. Alkin, Gosman, Toqımbetov, Yosıf, Mozafferov gulga alındılar. Gulga alınıñ sebebé şunda: revkom mösélman bérléklerén frontqa jibermekçe buldı, e xerbi Şura moña qarşı töşté, çönki İkénçé mösélman sézdı qararı nigézende bu bérlékler tözélép kilüçe ‘ İdél-Ural ştatı’nda qalırğa tiyészler idé. Gulga alıngannarı, alar xerbi Şuranı taratırğa süz birgeç, öç können soñ azat ittélér. Tik şuşı mizgélde xerbi kollegiya jitekçélégéndege xerbi bérlékler (63) Sovet xekimiyétene qarşı çıqtılar. “Bolaq artı respublikası “nıñ programm yunelése – İdél-Ural ştatı’ n tözü idé”.

1938 élnıñ 5 martında Galimjanı Gaziz Gebeydullin bélen Vekir Çobanzedenéñ Bakuda alıngan yazma meglümatları bélen tanıştıralar. Alar xalıq doşmanarı bularaq gulga alınalar. Galimjan elége meglümatlarınıñ dürt tewlek buyéna özlékséz devam itken soraw alular netijesinde tartıp alınganlıgın bélemi idé. Alarnıñ bérénçése üzénéñ Gali Rehim, Yosıf Akçurin, Sadri maqsudov h.b.lar bélen elémtede toruwin tanıy. Arıraq ise Galimjan üz familiyasén küre : “ Engemeler barışında Jamal Velitov, Gali Rehim hem G.Şeref mina üzlerénéñ Gayaz İsxaqovniñ kürsetmesé turında indé belülerén hem Tatarstanda soltangaliyevçeler Mansurov, Énbayév, hem Burundukov jitekçélégénde baş küterüçelerné ezérlew barganlıgı turında da xeberdar buluların eyttélér’. Yazma meglümatlarda tübendegé yullar da bar: “1918 élga qadar baş küterüçelerné ezérlew bélen pantyurkistik üzekke buysınuçı tübendegé kéşeler jitekçélék ittélér: Fitrat-Uzbectan hem Tajikstan, Xuduflu-Azerbayjan, Gayaz Maqsudov, G.Şeref, Nigmat Xekim, İbrahim Quliyev, Sadri Jalal, Jamal Velitov, Gali Rehim-Tatarstan, Gıysmatullin-Başkortstan”.

Çobanzade birgen “meğlümatlar” da milletçelarnéñ bérdem frontın buldırı, anıñ taktikasınıñ tatar mohajirleré kürsetmelerénen çıgıp eşlenüye turında eytéle : “Min, Çobanzade, bu xaqta Qırım emigratsiyasé jitekçesé Jaffar seyédalitovtan tögel kürsetmeler aldım. Şundıy ug kürsetmeler prof. Gobeydullınga mohajirléktegé tatar kéşeleré Sadri Maqsudov, İyosıf Akçurin, Gayaz İsxaoqov, Zeki Valitov, Gabdereşit İbrahimov, Fuat Tuqtarov tarafınnan biréldé. Anıñ 1925 élda Bakuga baruları tatar mohajirlerénéñ hem Soltangaliyév oyeşmasınıñ kürsetmeleré arqasında buldı. Törék professorı İsmegıyl Hikmet te şul uq yuneléşte eşledé. Bu xaqta aña Angliya razvedkası bélen tıgız beylenéşte bulgan, Törkiyadegé “İttixat ve tarix” partiyasé kürsetmeler birgen idé...” Arıraq Çobanzade bolay dip “tanıy” : “...alarnıñ (mohajirlernéñ.-R.V.) Gabdrahman Segdi, Abdulla Şönasi, Nigmat Xekim, Allarov, şulay uq Gali Rehimov, Jamalétdin Velitov hem Galimjan Şeref bélen elémtede Toruları meğlüm idé”. Çobanzade 1929 élda Semerqandqa fenni konferentsiyage bara hem bu xaqta tübendegélerné eyte "Monda Yosıpov (64) hem Fitrat bélen oçraştım hem alarga G.Gobeydullin bélen béргеlep ezérlegen çaralar planın tapşırdım. Uzbekstanda elégé kürsetmeler turında indé belüleré açıldı, çönki alarga tatar milletçeleré Gali Rehim, Jamaletdin Velitov, Galimjan Şeref, Nigmat Xekim hem Gabdrahman Segdi xeber itép toralar idé .." Dokumentniñ in axırında ise Galimjan şeref bélen Gali Rehimnéñ nemets razvedkasınan aqça aluları turundagı yullar küzge taşlana...

Galimjan üzénéñ Gobeydullin hem Çobanzade bélen béрниçe tapqır oçraşuwin tanıy, şul uq vaqıtta bolay dip béldére: “G. Gobeydullin bélen çobanzadenéñ miña qagılışlı meğlümatları çep-çi yalğan”.

1938 élnıñ 4 sentyabrende Exmetov Galimjan Şerefne şahit Mingerey segıydullin bélen küzge-küz oçraştırı. Exmatov Segıydullınga mondıy soraw bire: “Séz Galimjan Şerefne jalıq doşmanı dip sanıysız mı ?”

Javap: “Galimjan Şerefne, üzém şikéllé ük, xalıq doşmanı dip sanıyım.”

Exmetov G. Şareftén

- Séz Segıydullinnıñ süzlerén raslıysız mı?-dip sorıy.

- Kiré qagam, dip javaplıy Şeref.

Segıydullin G Şerefne égérménçé éllar başında “uñnar”ga quşılıp, partiyaséz tatar zıyalıların alar öçén tayanıçitüde hem “İdél-Qama qrayé” revéşende “Kéçé Turan” tözérge mataşuda gayépli.

Başqalardan soraw alu yunle netije birmi, süz başlıça tikşerügamemeglüm faktlar turında bara.

1939 elniñ fevralénde G.Şerefke tikşerü eşéne térkelgen, iké tom teşkil itken gayat küp dokumentlar kürseteler. Alar “İdél-Ural ştatı”n tormışqa aşırı buyénça kollegiyanéñ “Bolaq artı respublikası” bélen üzara mönesebetleré turındağı detaller bélen tulılandırıla.

“Béznéñ kollegiya,-di G.Şeref, ozaq fikér alışulardan hem beheslerden soñ küpçélék taviş bélen “Bolaq artı respublikası”nda qatnaşmasqa hem sovet organnarı bélen kiçekmesten avtonomiyalé “İdél-Ural Sovet respublikası”n tözü turında söyleşüler başlarga qarar birde. Kollegiya mösélman xerbi bérlékleré bélen Qızıl Armiya arasında qan qoyuga kitéreçek qorallı beréléşlerné buldırmaz öçén Qazandığı Sovet organnarı bélen “Bolaq artı respublikası” arasında aradaşçı hézmetén üterge téledé. Hetijede qazan gubérna başqarma komiteti “Qazan (65) respublikası” n oyéştiru turunda Meskew bélen, Ufa guberna başqarma komiteti bélen hem qızıqsınuçı başqa guberna başqarma komitetları bélen söyleşüler başlap jiberérge buldı.”

“İdél - Ural ştatı” şigaren aq mohajirléknén faydalanuw turında süs quzgalgaç, G. Şeref bolay di: “Min bu turıda qulga alıngannan soñ soraw alular barışında gına béldém. Bu mesele buyénça min bérqayçan da, bérkém bélen de- mohajir Gayaz İsaqov hem başqalar bélen de, Soyuz eçéndegé kontrrevolyutsiyon milletçé éléméntlar bélen de beylenéşka kérmedém. Tikşerü eşéndegé Gali Reximnéñ hem başqalarınñ şehsen miña qagılışlı süzleré döréslékke turı kilmiler... Min üzém kontrrevolyutsiyon oyéşmalar eşénde qatnaşmadım hem bérnindi de kontrrevolyutsiyon eş alıp barganım yuq...”

Pantyrkizmda gayéplewge qarşı çıgıp, ul üzénén bu kürénéş bélen (ayéruça edebiyat hem tél gıylémé ölkésinde), aña tartımlılıq bélen gél köreşép kilüyen eyte. Meselen, pedagogiya institutında eşlegen çaqta ul télnéñ hem edebiyatnıñ kilep çıgışında Altın Urda teoriyasén yaqlap çıguçı kollegaları X. Badiygovnı, M. Fazlullinnı, X. Hekimné tengıytlap çıga. G. Şeref üzénéñ hézmetleré hem lektsiyalerénéñ tekstları bélen tanışıp, töplé netije yasıy alırday bélgéçlerden toruçı komissiya bilgélewné talep ite.

Soraw alular hem tikşerü eşlaré qurqınıç töz ala bara. Xeller ayéruça iyunde, soraw alını tikşerüçeler. Qalmetov bélen Galakin alıp bara başlağaç, tüzelmashlıq bula

başlıy. 1938 élniň 19 iyunénde G. Şerefneñ aldan ezerlengen, TASSR Eçké eşler xalıq komissarına adreslangan garizaga qul quyarga mejbür iteler. Mene ul: “Ozaq vaqıt tikşerü astında bulgan xelde, min üzém alp bargan kontrrevolyutsion eşçenlékne yaşérep kildém hem, béniçe tapqır küzge küz oçraştırularga qaramastan, tikşerü eşleréne törléçe ayaq çaldım. Monnan arı qarşılıq körsetü faydasız dip tabam. Min Sovet xakimiyaté organnarına üzémneñ de, üzébéznéñ de, kontrrevolyutsion oyéşmanıñ da sovetlarga qarşı eşçenlégebéz turında, ul oyéşmanıñ mohajirléktege burjuwaziya hem çit illerneñ razvedka organnarı bélen beylenéşleré turında jéntéklep söylep birérge buldım”

Bişénçé könné ul sorawlar javaplar revéşénde tözélgen yaña dokumentqa qul quyarga mejbür itele. Ul tübendegéden gıyibaret:

“Soraw: Üzégéznéñ şımçılıq eşçenlégegéz turında söylewné devam itégéz.” (66)

Javap: Min, Şeref G. Ş. üzébéznéñ ozaq éllar devamında çit il razvetkası menfegatlerénde millet çélék eşçenlége bélen şögillenüymné tanıyım.

Soraw: Séz qaysı çit il razvedkası menfegatlerénde şımçılık bélen beylenéşte tordıgız?

Javap: yaponiya hem Germaniya razvedkaları menfegatlerénde.

Soraw: Séz üzégéznéñ şımçılıq eşçenlégegézde Yaponiya yagınnan kém bélen beylenéşte tordıgız?

Javap: beylenéşte idém hem şımçılıq meglümatların Yaxya Almayevqa tapşırıp bardım.

Soraw: Germaniya razvedkası oyéşmasınnan séz kém bélen beylenéşte idégéz hem şımçılıq meglümatların kémge tapşırıp bardıgız”.

Javap: Germaniya menfegatleréndege şımçılıq meglümatların Şefiyev bélen Gabdélxemit Qazaqov aşta tapşırıp bardım.

Elégé “tanular”uñayénnan yazılğan garizalarında G. Şeref alarnıñ barısına da tikşerüçeler Qalmetov bélen Galakinniñ “hiçte yaramagan yogıntı yasawları” netijesénde, Yanavı astında qul quyuwı qturında yaza:”...Miña qagılğan ölészénde alar bérsé de döréslékke turı kilmiler... minem berqayçan da andıy meglümatlar birgeném yuq”.

1939 élniň 17 martında G. Şeref üzen qulga algannan birlé kürmegen tugannarı bélen oçraştırımı talep idé. Ul şulay uq üzéné advokat yallargaröhset itülerén de sorıy...

sud yaqınlaşıp kilé. 1939 élniň oktyabrénde TASSR prokurorı Maksimov gayéplaw natijeséne qul quya. İké kön ütkeç ük G. Şeref TASSRniñ Eçké eşler xalıq

komissarina gariza bélen mörejabat itép, üz eşén yañadan qarawların sorıy: “Min, bérnindi jinayat eşlemegen hem kontrrevolyutsiyon eşçenlék bélen şögillenmegen kiléş, indé 30 aydan artıq totqınlıqta utıram.” Arıraq ul tübendengélerné yaza: “tikşerü eşéndege barlıq meglümatlar... yalğan hem yala yagu gına. Bérénçé tikşerü vaqtında min qul quyğan bérkétmelernéñ küpçélégende tegbirler dörös qullanılmagan, küp kéne bérkétmelerge min fizik köç qullanu arqasında gına qul quydım hem alardagı bötén nerse- yalğan ...”

Tatarstan ASSR Yuğarı sudının jinayat eşleré buyénça hökém kollegiyasénéñ utırışı 1939 élniñ 22 apreléne bilgélene. Anıñ eşénde xalıq utırışçıları Savelev, Muhina, prokuror Maksimov, yaqlawçılar Babadaj (67) Exmedullin, serkatip Gerškova qatnaşalar. G.Şerefne, G.Gabderehimovni, S.Velitovni RSFSR Jinayatlar Kodeksiniñ 58-2, 58-11, 1-k maddeleré nigézénde Sovetqa qarşı eşçenlékte gayéplew buyénça eş qarala. Şahitlar itép M.Qorbangaliyev, Esmá Şeref, Fatix Abdullin, Mostafa Şerefetdinov, K.Veliyev, Ebüzerov, Rizayev h. b.lar çağırıla. Lekin ikewü gene Rizayev bélen esmaŞeref kéne kileler. Sudni kiçekteler, şulay da ul G. Şerefneñ şahitlar sıyfatında F. Möhemmedyarovni, İ. Alkinni, akademik A. Samoyloviçni, N. Xekimné, G. Maksudovni çağirtuların talep itken garizasın tıñlıy. Ul sudqa Şihap ramazanov bélen Xediçe yamaşevanı da çağirtuların hem “eş”ke üzénéñ fenni hézmetlerén de térkewüné talep ite.

Sudniñ ikénçé utırışı 1939 élniñ 25 mayenda bula. Totqınnarnı saq astında zalga kérteler. Şahitlardan M. Qorbangaliyev, Esmá Şeref, Zeki Urazayev kileler.

Qalgannarı kilmiler, lekin bu yulı advokat bélen prokuror bulmıy. Sudni 20 iyunge, e annan soñ 10 iyulge küçereler. Ul öçénçé, dürténçé tapqır da kiçektéréle. Annarı, G. Şerefneñ hem başqalarnıñ açıqtan- açıq çığış yasawlarınnan qurqıp bulsa kirek, alarnıñ “eşé” Bériya üze jitekli torgan mahsus kineşme qaramagına tapşırıla.

Galimjanniñ xatını Esmá Şeref vaqıygalarnıñ ağışın üzgertü öçén qıyu omtılışlar yasıy. Meselen, ul üzénéñ 1939 élniñ 14 dekabrénde NKVDga yazğan garizasında tikşerüniñ bik ozaq baruwın, sud utırışlarınıñ bérniçe tapqır kiçektérélüyén bédére. Ul “şahitlar... bérénçé tapqır tikşerü vaqtında miném iréme yala yaqtılar hem çınbarlıqqa bérniçék te turı kilmi torgan meglümatlar birdéler”, dip raslıy.

SSSR NKVDsı qarşındağı Mahsus kiñeşme 1940 élniñ 27 fevralénde G. Şeref bélen G. Gabderehimovni “Sovetqa qarşı milletçé oyéşme eşénde qatnaşqan öçén

herqaysın sigézer élga İTLga (hézmet bélen tözetü lagéré-R.V.) yabarga” karar çıgara. S. Velitov saq astınnan azat itéle... .

Şulay itép, palaçlar niqader tırışsalar da, galimjan Şeref üzen gayéplé dip tanımy. Gayépséz kiléş hökém itélép, ul üzénéñ 8 él gomérén “qıñgırawdan qıngırawga qader” Severdorlagta ütkere hem annan 1945 élda qayıp, 1950 élnıñ 13 yanvarénde Qazanda vafat bula.

Anıñ xatını Esmá, iré qulga alıngaç, iké yaş bala bélen qala. Ozaq vaqıt bérkaya da eşke urnaşa almıy, (68) annarı şefqat tutaşı bulış eşli. Qızı 1942 élda üle. galimjannı qulga algan çaqta anıñ ulına iké yaş yarım gına bula. Ul etisén böténley hetérlemi. Arslan Şeref Qazan universitetinıñ geologiya hem fizika- matematika fakultetların temalıy.ç “Radiopribor” zavodında injénér bulıp eşlep, layekli yalga çıqtı. Aña ozaq éllar devamında “xalıq doşmanı malaye” digen möhép tagılğan idé.

Esmá dewlet qurqınıçsızlıgı organnarına gariza bélen mörejegat ite hem Galimjan Şerefnéñ “eş”é yañadan quzgatıla.. Yustitsiya kiñeşçesé Vasiliyev 1957 élnıñ 17 aprelénde “eş”né yañadan qarawga jibere. KGB tikşerüçesé Eminév tikşerü organnarı tarafınnan jénteklep jiyélğan gayat küp dokumentlarını hem materiallarını zur igtibar bélen öyrana hem bu 1957 élnıñ 22 noyabrénde üzénéñ netijesén bire. Ul SSSR NKVDsı qarşındağı Maxsus kiñeşmenéñ 1940 élnıñ 27 fevralénde G.Gabderehimovqa, S.Valitovqa hem G.Şerefke qarata çılgan kararın yuqqa çıgarırğa, e “eş”né tuétatırğa kirek digen netijege kile.

Üzgertep qoru çorı başlangaç, Arslan Şeref etisénéñ “eş” bélen tanışırğa télek beldére. Aña mondıy mömkinlék biréle hem ul 1990 élnıñ 26 iyulénde KGB arxivındağı 4 tomnan toruçı (1000 bit çaması) tikşerü eşén qarap çıga. 20 avgustta ul etisénéñ gamellerénde jinayat sostavın tapmavı turında gariza yaza. Netijede, RSFSR Yugarı sudınıñ jinayat eşleré buyénça sud kollegiyasé 1991 élnıñ 30 sentyabrénde SSSR NKVDsı qarşındağı Maxsus kiñeşmenéñ 1940 27 fevralénde çılgan kararın gayéplewnéñ delilséz buluwı sebeplé yuqqa çıgara.

3404 nçe “eş” şulay tögellene. (69)

XETÉR BULIP QAYTA YAZMIŞLAR

Açıq alannarda tölké uynıy,
 Urmannarga qaça yaş bolan.
 Kil bolan...
 Urmannardan béрни urlamagan
 Soñğı jan iyasé min bulam.
 Reşit Exmetjanov
 (Moñlanu kitabınnan)

YULLAR ÇATI

Tariw uqıtuçısı Şehérdin Şerefne kötmegende“Möhemmediya” medresesé rektori Galimjan el-Barudi bülmeséne çağırıp aldılar.

-Nérsé buldı iken dip şöbhelenép quydı Şehér Şeref.

-Kérégez, digen taviş işétéldé.

Anı rektor urınınnan torıp qarşıladi.

-Esselamégaleykém, Galimjan efendé, didé Şehér de qawşıy töşép ,iké qulın suzıp isenleşté.

Xel-exvellerné soraşqaç, Galimjan Şehérge:

-Nişlibéz indé bu bulaçaq jurnalist student bélen, Şehér efendé? Kadrlar meselesén xel itü bézde herwaqıt avırğa turı kile. Miném uyémça, Borhannan mulla çıqmas, möyezınlékke de barmas. Monıñ sebebé Qorenné bélmwede tügél, kirésénçe, ul anı barısınnan da yaxşıraq üzleştére, xetta anı terjéme de ite başlagan indé, didé.

Şehér Şeref jiñél sulap quydı, küñéléndegé uyların jitkérérge aşıqtı:

-Galimjan efendé, Borhan télçé bularaq, yazu, sızu aşleréne de bik osta. Annan soñ ul seyaset ölkésinde de añlı fikér yörtérge seletlé Matematikanı daeybet üzleştérdé

Üz tuganıña beha birü jiñél eş tügél. Şehér artıgın küyértmadı.

-Belki béz anı tél béléme buyénça uqıtuçı itép qaldırırız?-didé Galimjan Barudi Şehérge qarap. Séz, niçék uylıysız, Şehér efendé?

-Uqıtıp qarasin, Galimjan efendé, -didé Şehér gadettegeçe tınıç qına.(70)

Fikérler urtaq buldı. Kiléstéler Borhannı tél bélgéçé itép qaldırdılar, soñraq matematika uqıtunı da östedéler. Tiz arada Galimjan el-barudiniñ kitapxaneséde anıñ javaplılıǵına küçté. Bu xaqta isteléklerde Borhan Şeref bolay dip yazıp qaldırgan :”Galimjan Barudiniñ kitapxanesé Şerék edebiyatında iñ bay kitapxane idñ, Rusiya buyénça... Béрниçe él eçénde min anda Şerék edebiyatınıñ törlé eserleré bélen tanıştım, şulay uq ikérlé fikér yörtüçé Könbatış edebiyatına da barıp jittém. Şul uq vaqıtta min bérénçé tapqır sotsialistik hereket hem edebiyat bélen de tanıştım. Méne indé şul vaqıtta miném ańımda monarxıya rejimına qarata nefret tudı, min anı küre almıy başladım, şul uq vaqıtta anıñ bélen köreş başlawıñ kireklegén ańlayım. Emma bu köreşné başlaw öçén xalıqniñ üzañı üsüs, jitlekken kadrlarıñ buluwın ańlap béz bu yuneleşte köçebézné jellemişe eşke totındıq. Méne nek şul vaqıtlarda Rus-Yapon sugışı başlanıp, ul dewletke qarşı bulgan xislernéñ quyeruna kitérdé, inqıylabçıl propaganda alıp baru öçén mömkinlékler tudı. Béz bu eşné medrese kafedrasında da devam itték, yaşerén tügerekler oyéştırıp, 1905 élnı qarşı aldıq”

Méne şundıy bay meglümat tuplap, 1905 él inqıylabınan soñ Borhan Şeref Orenburgqa kite. Elbette, kitünéñ bütén sebepleré de bulğandır. İñ ehemiyatlısı bu vaqıtta “Vaqıt” gazetası çıǵa başlawğa beylé bulırğa tiyész. Eytérge kirék, ”Möhemmediya”néñ talantlı şekértlerénén kübesé Orenburgqa kilép “Vaqıt”ta-edebiyat –jurnalistika üzegénde üz qalemnerén çarlagannar. Zarif Beşiri Borhan Şeref turında tübendegélerné yaza:

“Borhan Şerefneñ de Orenburgqa kilép “Vaqıt” gazetasında eşli başlavına bér élga yaqın idé (1908 él.-R.V.). Dörös, üz derejesénde min anı da hörmet item, anıñ da yaxşılıqların onıta almıyım. Tatar matbugatı tarixında bérénçé tapqır barlıqqa kilgen “Qazan möhbire” bélen annan soñ çıqqan “Ehbar” gazetaların başlap oyéşturuçı hem alarıñ bötén javaplı eşlerén alıp baruçı kéşé ene şul Borhan Şeref idé. “Qazan möhbire”Seyétgeréy Alkin aqçasına çıǵıp, anıñ resmi möxerriré (redaktorı) şul uq Seyétgeréy Alkin idé. Lekin ul gazeta şıǵa başlawğa bér él ütken bulsa da anıñ redaksiyaséne de kilép qaramaganlıǵın béle idék. Anıñ redaktorlıq eşén de, sekretarlégén de Borhan alıp bardı. Ul da şulay uq, Galiesgar abıy şikéllé, béznéñ işé yaş qalem iyaleréne matdi yaqtan da, megnevi yaqtan da yardım (71) ite idé. Bigrek te Mejit Gafuri, Hejip Dumavi, Mirgaziz Ukmasılarnıñ başlap matbugat hem edebiyat dönyasına çıǵularına, küterélüleréne anın yardımé tidé.

Ul çağında bik küp yaş yazuçılar üzlerenëñ, yazgan eserleren bastırıp çıgarırğa neşriyat taba almıylar, basılğan eser öçen böténléy gonorar almıylar idé. Alğan tektirde de, bér kitap küp bulsa, jidé sigéz sumnan artmıy idé. Meselen, G.Tuqay üzénenëñ bérénçé tapqır basılğan iké jiyéntıgına égérmé biş sum gonorar aldı. Bu indé bik şep aludan sanala idé. Méne şul çağında Mejit Gafurınıñ “Exbar” gazetasında basılğan “Ügi balalar” xikeyaséne Borhan Şeref égérmé biş sum gonorar tülede. Bu xel küller télénde ozaq vaqıtqaça gajeplenü qatış söylendé, “Çérép bayégan iken Mejit Gafuri!” didéler.

1905 él revolyutsiyasénnen soñ, Qazan şeherénde oyéştırılğan “Béradaren Şerefler matbagası”nıñ töp hujaları Şihap, Borhan, Şehér, Gıyılmetdin, Galimjan isémlé biş agay-ené Şereflerden hem alarnıñ ataları Şrefi digen avıl bayénнан tora idé... 39

Sovet çorında yazılğan istelékte de milletçé, xalıq doşmanı dip atalğan Borhan Şerefke qarata bulğan mondıy jılı yullar, elbette, anıñ tagın da yugarıraq basıqıçta torganlıgın raslıy.

Borhan Şeref üze de bu çor turında şaqtıy meglümat qaldırğan. Ul “Qazan möhbire”nde, “Ehbar”da eşlegende üze iréklé sékrétar, möherrir de bulğanlıqtan, gazeta bitlerénde çıgaçaq materiallarını saylaw da anıñ üz irégénde bula, ul üzé télegen materialnı bastıra. Bu xel şaqtıy vaqıt devam ite. “E bérkönné, hiç kötmegende S.Alkinniñ restoranda utırganda “Qazan möxbire”n bér butılka konyak berebérene kupets Seydeşevke satqanın işéttém”, di ul.

“Ehbar”nı ul tagın da radikalrek organga eylendére, igtibarnı tatar xalqı tormışındağı dini meselelerge hem jitekçé oyéşmalarnıñ roléne yunelte. Méne indé şunnan soñ javaplı oyéşma aña tülewne tuqtata hem bu gazetanı da Borhan yabarga mejbür bula. Şunı da eytép uzarga kirek. Ozaqlamıy Şrefnëñ eşleré bélen jandarmnar da aktiv revéşte qızıqsına. Aña yaxşılık télawçé bér ipteş aña tiz arada kulga alını mömkinlégeñe işare yasıy. Bu kisetü aldınнан bérniçe mertebe B.Şerefte tentüler bula, anı sudqa bireler. Şundıy kiskén xel kilép tугan çorda bérdenbér çara Orenburgqa qaçıp qotılı bula. Monda ul tatarlar azraq, şuña küre ézerléklewler de azraq bulıpdip uylyy. Şul uq vaqıtta (72) küp sanlı jurnalistlar, yazuçılar Zakir hem Şakir Ramiyévler çakırwı buyénça Orenburg şeheréne kiteler. Şuşı uñay bélen G.Tuqay “Yaşén” jurnalında “Tarta Qazannıñ yaşleren Ramiyévler altını” digen bér jır bastırıp çıgara. Şunnan soñ bérqader vaqıt uzgaç Ramiyévler Tuqaynıñ üzén de Orenburgqa çaqıralar, emma ul: “Min Qazannı taşlap kite almıyım”, di. B.Şeref ézerléklewlerden qaçıp üzéne jurnalistika ölkesénde kiñrek meydan ezlep kiterge mejbür bula. Elbette, başqalar kébék ök

bérqader matdi yaqtan tayemin itélü de küz aldında totulğandır, emma ul töp fikérén milletne agartuga, aña üzañın üstérép, Patşa hökümetén berép töşérép, netijede bérdem törék tatar dewleté tözüge yunelte. Anıñ bötén köçé bötén ömété şuña bağışlana .

Küpsanlı xatlarınnan, Qazanga aşqınularınnan anıñ Orenbnburgqa mecbüri kitüyé bikte açıq küréne. Orenburgqa barıp töşü bélen ul Fatix Emirxanga xat yullıy, F.Emirxan da üz çiratında javap xatları jiberép tora, dus-iş arqılı salamnér- tapşıra. “Borhanga selam tapşırız”, di ul İsmegıylovqa hem Aitovqa yazgan xatlarında. xatlarınñ bérsénde : “Borhanga selam söyle, miném öçén qulın qıs. Annan soñ xat yazmıy ozaq torgan öçén bik nıq orıñ!” dip yaza. Şul uq élnıñ (1909) 27 aprelénde yazgan xatında B.Şerefnéñ öylenüyé turında işetkeç ul şatlanıp : “Borhannan bér ozın hat aldım, Zakire tutaşqa tekdim yasaganın bélép niçéktér çın küñélémnen rextlendem. Vaqıt bik jitken idé... Borhannıñ oylenép jiberüyé sezge de, dus işlerge de jiñél ayaqtan bulsın” ,-di. Qazanda çağında, elé Qazanga kilép kéne jitken G.Tuqaynı Qazan buylap ozatıp yorgan B.Şeref F.Emirxannıñ da ayérılmas sérdeşé, dustı bulıp evérélüyé meglüm.Klassik yazıçularıbızınñ hem seyaset ölkéséndegé zıyalılarınñ dustı bula alğan B.Şeref ömétéñ özmi. Ul Qazannı sagına hem eşrak qaytıp - kitép yörérge tırışa. Şundıy qaytularınñ bérsé avgust ayénda, 1909 élda bula.

PANAYÉV BAQÇASINDA OÇRAŞULAR

Borhan Şeref, Panayév baqçasındağı kinematografka kilép kergeçte, xalıqnıñ tertipséz revéşte çabısuwın, yöğéréşüyen kürdé. Soraştırta torğaç, béléndé: kinematografıta yangın bulğan iken. İndé ut ta sünderélgen, yalqın qaraltılarga küçerge ölgérmegen.(73)

Şaw-şudan hem ıgı-zıgıdan hebeslengen Sadrı efendé Maksudov, “Vaqıt” gazetasınıñ heberçésén küргеç:

-Esselamegaleykém, Borhan efendé, -dip qulın suzdı.-Bu xalıq digenéñ bigrek te gajep indé, tartıp saqlıy belmiler. Kinematograf aparatınıñ bülmesé yana başlağaç, xalıw anı-monı qaramıy tıgızlaştı, çıgıp ta kite almıylar, sünderérge kéréşüçé de yuq. Aparat budkasın méne şuşı qullarım ile awdarıp jibergeç kéne, ut qaraltılarga küçmi qaldı.

xel-exvellerné qıskaçça gına soraşıp, tagın da tınıçlangaç, Borhan:

-Sadri efende. Sézge bérniçé soravım bar idé bit elé?-didé.

-Eyde, efendém, soraşığız, “Vaqıt”nı ni qızıqsındıra iken bügén. Yangın turında indé söyledém kébék....

-Méne ni, işétüyém buyénça, Séz bügén, 27 avgustta, gubernatorda, elégé de bayagı,tégé dumada da qaralğan mesele,jomga kön kibétlerné yabu turında söyleşkenséz iken.Niçégrek tora iken bu mesele?

-Aye, kérdém. Gubernator üzé yuq idé, şuña küre, vitse-gubernator bélen géne söyleşerge turı kildé. Ul üzé de küpten tügél géne eşli, meselelernéñ kübésén añlap bétérmegenlége kürénép tora. Liberal bulıp qılansa da, möselmannarga jomga könné kibétler yabu meselesinde bik niq qarşı tora. İmés, bu ruslarnıñ sewdeséne zıyan kitére, annan soñ alar kibét yabu meselesén barıbér tögel ütemiler... “Yaşsembé hem başqa beyremnargada kibét yabu turında maxsus zakon bar, min anı boza almıym”, didé vitse-gubernator. Bu mesele Dewlet dumasında qaralıp, yasa zakon çıkarılğançı, mondağı gadetnéñ devam ittérélüyén hem yaşsembé kön kibét yapmagan öçén mösélman Sewdegerleré östénen yasalğan protokolnıñ eşke aşırılmavın üténdém. Vitse gubernator tertip bozılğan oçraqtada jeza birélünéñ aşıqtırılmavın eytte.

Borhannıñ bér yaxşı gadeté bar idé: ul üzé söylewçege qomaçawlamıy, tınıç qına, aña barısın da söyleрге irék bire. Bu yulı da Borhan sabırlıgın juymadı. Ul, Sadrını tınıly-tınıly, késesénen qulyawlıgın alıp, mañgay tirleren sörtté, yane şul sorawlar tiresinde eylenép, meselenéñ yogarıraq basqıqlarda qaralu -qaralmavı xaqında soraştı:

-Sadri efendé, elégé xelné dumada niçégrek qarıylar iken soñ? Anı din bélen beylep qarawnı yaratmıylardır şul?

Sadri efendé aşıqmadı. Şaqtıy uylanıp tordı da, salmaq qına söylep kitté: (74)

-Mesele dinde géne bulsa, belki jinélrek te bulır idé, Borhan efendé. Bu komissiyada liberal fikérdegé kéşéler az tügél,lekin meselenéñ iktisadi jeheté bar. Ruslar, ni qaderlé xör fikérlé bulsalar da, rus sewdegerleréne mösélmannar tarafınan zarar kilüyén yaqlıy almıylar. Komissiyanéñ reyise Tizéngawzén inorodetslar küp bulğan şerherlerde beyrem könneren üzleréne tagayén iterge röhset birü fikérénde. Guçkov, üzén belesén, sewdeger, Milyukov bu meselede Ruslarnı açulandırırğa bér de télemi ... Milyukov, kadét bulsa da, mösélman meselelerénde Guçkovtan bik künke uñda.

-Bélam indé ul mörtet Milyukovnı, didé Borhan, bu yulı tüzémsézlenén, bélem min anı... Min anıñ kém ikenlégen Balkan meseleleréne qarata yasagan notıqları aşa

çamalagan idém indé. Anıñ töréklerné yaratmaganın Bolgariyade eşli başlağaç uq abayladım. Ul bit sofiya universitetına professor Dragomilov urınına çaqırılğan idé.

-Xeyér alay gına da tügél, Borhan efendé, dip devam itté Sadri Maksudov. Eş şunda ki: Guçkov bötén janı-tené bélen sewde kేశésé. Ul hernersege de küne, emma Milyukov rus milleténendér. Ul herbér meselege milleténéñ menfegaté jehetennen géne qarıy. Ruslıknıñ hernersege östén buluwin talep ite ...

Fikérler törlésé törlé yaqtan kilép quşıldılar. Bu Borhannıñ hem Sadrınıñ da küñéléne xuş kildé. Elégé minutta alar fikérdeşler idé: “Eyé, bézge şovinizm digen yavızlıq yanıy. Ul Milyukovtan ömét yuq. Béznéñ milletke qarata anıñ eçénde gel qaradır”,-ikésé de şul fikérde qaldılar.

-Alar arasında qara eçlé kadetler küp, emma alar Milyukov kébék tıştan kürsetmiler,-dip süzén devam itte Dewlet dumas deputatı Sadri Maqsudov.Süz Dewlet dumasınıñ bulaçaq mejlésleréne küçté.

-Bu qış mösélmannar öçén bik möhim meseleler qaralası iken: sewde hönerxaneler, mektep, xalıq megarifé, -didé Sadri Maqsudov.- İñ möhimé –uqıtı télé meselesédér. Annan soñ, bu meselege yaqın torgan Evropa illeré, Avstro-Vengriya hem Germaniyalerné iske alıp, anda inorodetslarını nemétsçe géne uqırğa mejbür itülerén söylep, bézde de böténley üz télébézde mektep terbiye itép torır dip ömétlenérge bik küp ışanıç yuq. Şulay da, dumada oktyabristlar mekteplerde başta iké buyéna ana télénde uqıtını xup kürdéler. Eger de bu programmanı (75) qabul itmekçe bulıp satulaşsaq, belkém öç élga da küterérler. Belki iske mekteplerébézné, mehelle mekteplerén şul köyé qaldırırğa mömkin bulır.

Süzne hökümet tarafınnan oyéştirıla torgan méktéplér turında alıp bara idé deputat efendé. Anın şulay ikenlégén añlasa da, Borhan Şeref yane sorap quydı:

-Yaña programma şeher hem zemstvo-hökümet tarafınnan oyéştirılğan mekteplerge qarıydır bit?

-Nek şulay, Borhan efendé, nek şulay. Eger şul programmanı qabul itsek, elék te bulğan mekteplerébéz yanına hökümet, şeher ve zemstvolar tarafınnan mektepler artırılğan bula. Monda béznéñ qulıbizdan bérnerse de çıqmıy, şuşı yaña mektepler balalarımızga fayda bulsın.

Mondıy netijede béráz apturabraq qalğan Borhan Şeref, ozak köttérép tormıyça, deputat efendége yaña soravın birép ölgérdé:

-Bu nerse, Sadri efendé, qıyaférden iman ömét itmek bulumı indé?

-Ömét bar, xalıq alarnı yaratıp qabul itse, ul mektepler kübeyérler, emma alar yanında mehelle hem başqa mekteplerné de saqlap qalırğa kirek...

Segaténe küz töşérép algaç, Sadri efendé ut qapqanday sikérép tordı :

-Borhan efendé, oşıtıp uq jibergenmén bit, kiterge röhset ite kürégéz, kilesé kేశém bar idé bit! din, kiterge jıyéndı.

Qızganiç belkém “Şveysariya”ge (Hazérgé Gorkiy iséméndegé Üzek yal narkı.- R.V) barıp çağırız. Emirhannar bélen de oçraşıp çeylerbézmé elle dip ömét itken idék bit, didé Borhan.

Maqsudov kölémséredé:

- Proferans uynap, xemér-çey qabıp millet kaygırtırğamı? Didé ul. İkençé yulı, alla boyérgan bulsa.

Oçraşırga süz kuyéşıp ayérılışqaç, Borhan Sadri Maqsudovniñ artınan qarap qaldı. Annan soñ üzé de quzgaldı.

Aqrın gına atlap, Ribnoryadskaya uramına kilép çıqqanın üzé de sizmi qalğan. “Uramı bar, balığı gına qalmagan...-digen uy uzdı aniñ başınnan. Mektepleré de bulır, e e télé bulırımı?” “Bolgar” nomerları yagina atladı. “Gabdullanı kürep çıgarımın, elé vaqıt küp, qarangı töşkençé öyge de jitermén”, digen idé, şunda uq kiré borılırga turı kildé: Gabdulla Tuqay bülmesénde yuk idé. Nomerında bérniçe yaş égét kéne: “Méne qaytır kötégéz!” dip utıralar idé. (76)

Söyleşegençe, şul uq baqçada, şul uq segatte diyarlék oçraştılar. Bügén Sadri efendé tınıç hem böténley diyarlék xafasız idé. Bu yulı Borhannı aniñ Evropa illeréne bulğan seyaheté qızıqsındırdı. Ul дума deputatına küpten ezérlep quyğan soravın birdé:

-Angliyaga seyahetégéz xaqında söylemessézmé! didé. Soraw Sadri efendéne gajeplendérmedé, ul tınıç qına söyli başladı:

-İnglizler Rus deputatlarına gadgetten tış hörmet kürsettéler, qunaqqa çağırıldılar ... Karl Eduwardniñ kürsetken iltifat ve igtıbarı gadgetten tış buldı. Emma alarnıñ bér eşleré de başqa tügélüz faydalarına. Alar Rusiyane üz ayaklarına awdarırğa tırışalar.

Annan soñ Maqsudov Berlinga seyaheté turında söylede:

-Berlinga barış Angliyage sâyahetten böténley başqa, maqsatlar da başqa, Rusiya deputatlarınıñ anda totqan urınnarı da başqa. Min anda notıq söylerge ezérlengen idem. Hezérgé zamanda dewletler arasındagı mönesebetlerde islam dewletleré, islamnı faydalanıp bötén dönyada “bérdem kiléşü tözü”, “gomum xelné nıgıtu” öçén moña qarata hristian dinéneñ ölésé de kértélerge tiyész kébék uylarımını söylerge télegen idém.

Annan soñ, deliller itép, Törkiyadége qansız revolyutsiyané, İran xellerén kitérmekçé idém, emma küñélséz xel kilép çıqtı, süzlerémné eyte almadım.

-İn buldı, Sadri efendé, tefeyillep söylesegéz idé, didé Borhan tagın da qızıqsına töşén. Ul Berlin vaqıygaların işetken bulsa da, tatar gazetalarında Sadrı Maqsudovniñ materialların kürmegenlékten, aptırap qalğan idé.

-Notıqnı söylerge röhset itmedéler. Milyukow miñe: “Sadri efendé, séz üzégézneñ Rusiyaden kilgenégézne onıtmağız. Monda beynelmilel (İnternatsionalizm. R.V) meselesén quyu kirekmidér, séz İstanbuldan, ye Tégérannan kilmedégéz bit” kébi süzler söyledé. Tagın da törlé siltawlar taptılar. Gomumen, söylewne tıydılar. Başqa deputatlar bélen de şulaybulmagandır dip uylap bulmıy. Şuña küre bu jıyéliş nemetslerden başqa bérewné de razıy itmede. Frantsuz deputatları mejlésenéñ axırın kötmıçe qayıp kittéler.

Milyukovlardan başqanı kötmegen Borhan öçén bu, yañalıq bulsa da, şaqqatırılıq vaqıyga tügél idé. Şuna küre ul deputatniñ fikérén başqa sorawga yuneltté:

-Kileçekte béznén hoquqlı hem hörriyatlı bulu ömétlémé? (77)

Elégé sorawga javapnı küpten ezlegen Borhan Şeref bu ölkede üzé de küp uylyı idé: abıyaları Şihap hem Şeher, enésé Gıyılmetdin bélen de bér géne tapqır söyleşmedé. Fatix Emirxan, Gabdulla Tuqay hem başqalardan da bu turıda alarnıñ fikérén soraştırğan ide...

Dewlet dumasınıñ deputatı ozaq suzmadı, javabın da birdé:

-Tizden zur inkıylablar köterge deliller jiteşmi, dip süzén başladı ul. Megarif ve millet yolında eşlewçeler kübeyse xalıqnıñ fikéré açılsa, eşler başqa bulur idé. Méne, gosdumaniñ bu jıyelişında shep ve zemstvo idarelere xosusunda yaña zokannar çıgarılaçaq. Möselmannar da moña qatnaşır dip ömét itém.

Sonraq süz tatarlarnıñ köçé quate xaqında fikér alışuga küçté. Deputat möselman xalıqlarınıñ kileçegén gomum alganda ömétlé dip taba. Ul, fikérén devam itép, bolay didé:

-Bélesén bit, ijtihad, gayrét hem waqt kötkennén artıq netijeler bire. Ütken biş_un élda meydanga kilgen nerseler elék te kötélgennen artıq buldı. Monnan soñğı bişun élda nige şulay bulmas iken?

Bu süzlardan soñ sigéz “él ütkeç, iké inqıylab bulın, çınnan da zur üzgeréşler başladı. Qazannan Orenburgqa qayıp, “Vaqt Gazetasına bu reportajnı tapşırğaç, Borhan Şneref yaña bér vazifa bélen İranga sefer çıqtı. Bu vaqıygalar 1909 elda buldı.

Köz köné ide. Elé revoyutsiyaga qader tup tulı sigéz él qalğan, e tire-yaqta revolyutsiyaler qaynap tora. Şularnıñ bérse İranda bulıp uzdı. Tıngısız Borhannı ul vaqıyga üzene jelép itté. Kileçekte hoquq, hörriyat dawlaganda başqalar tejribesé béznéñ xalıqqa da yarap quymas dip kém eytér?

Üzgeréşler, çınnan da, kötkennen artıq buldı. Emma revolyutsiyalarnéñ netijeleré “Gomum solıx”qa, “Böténdönya kiléşü”ge, “Gomum xelne nıgıtı”ga da kitére almadılar. Eger de S.Maqsudiniñ “Böténdönya kiléşü”é gene de dönyada tormışqa aşırılğan bulsa, béz totalitar rejimni hem bügengé avırılıqlarnı belki aylenep uza alğan bulır idék.

Bügén de dönya, aldınğı zıyalılar kiléşü yulların ezliler. Alğa barunıñ yulları bértörlé gene tügél ikenlége küpten, gasır başında uq meglüm idé. Bügén de şulay, emma inde kéşélék dönyası küp jafalardan soñ barı tik real alternativaga gına baş iyar-böténdönyada kiléşü yulında gına bexétlé bulaçagın añlar kébék toyélé. Tarixıbiz da monı bik yaxşı raslıy.(78)

İNGIYLABQA BAR OMET

Borhan Şeref Orenburgqa kilép urnaşqaçta, anıñ artınnan uq diyarlék Zarif Beşiri, Galiesgar Qamal, Raqıyib Rekıybi, Zahit Şerqıy, Şerif Qamal hem başqalar da kilép gazeta-jurnallarda eşli başlıylar.

Ul tizden “Vaqıt” Gazetasında Fatix Kerimi Jitekçélégende eşke kéréşe. (Fatix Kerimi “Vaqıt” gazetasınıñ baş möxerriré hem Borhannıñ xatınıniñ abıysı bula.) 1917 élga qader B.Şeref élégé gazetanıñ mahsus xeberçesé bulıp eşli. Bérqader vaqıt ul javaplı serkatib bula. Reaktsiya çorında “Vaqıt” gazetası kübrek medeni-agartu eşleréne urın bire, şul uq vaqıtta aqrınlap seyasi hem iktisadi meselelerné de kön tertibéne quya.

Rusiyade reaktsiya qotırğan çorda Törkiyade, İranda revolyusiyaler bolup uza. “Vaqıt” gazetası alarnıñ tayésirén, alardan soñğı üzgeréşlerné belü, alarnı xalıqqa jıtkerü télegé bélen üzénéñ tejribele jurnalistın İranga eş bélen jibere. Bu üzene küre bér künél açu seyaxete kébék toyélsa da, Borhan öçén ise bik avır, javaplı, xetta qurqınıç eş bula. Şunısın da eytén uzarga kirek, anı Bakuda da, Tehranda da qarşı aluçı bulmıy. Ul, iréklé korrespondent-seyaxetçé sıyfatında yörep, üz xelén üzé qaygırtırğa tiyész. Bu seyaxet vaqıtında ul İrannıñ Tehran, İnzil, Reşt kébék şehirlerénde bula. Uzışlıy Baku, Petrovsk kébék şehirlerden xeberler yullıy. Sentyabr-oktyabr aylarında da ul “Vaqıt” gazetasına İrannañ üzénéñ “İran mektüpleré” (İran xatları.-R.V) dip atalğan reportajların jiberép

tora. Turıdan-turı İranga qaragan bérénçé reportajı “Vaqt” gazetasında 1909 élnıń 10 oktyabréndé basıla 41. bu reportajlarında seyaxetçé nerse küre, şunıń xaqında yaza. Bu dińgézéndé İran bélen Rusiya arasındagı su yulın Bakudagı Tagiyevlar paroxod oyéşması teyémin itép tora. İranda Rusiya aqçaları zur derejege iya, satu-alu eybérleré şaqtıy arzanga turı kile. İran ayagında törlé seyaxetçéler, Ruslar, belgiyaléler, iranlılar. Alar arsında xatın -qızlar da bar, di ul. Borhannıń aytüyéna qaraganda il çiklerén uzu bik ansat bula. Törlé şeherlerné tasvirliý, alarnıń iktisadi hem seyasi ehemiyatén de kürsete. Ayerım alganda ul: "İnzil şeheré (79) aşa küp yullar uzganga, monda zur firmalarnıń kontorları küp”, di. Anıń yazuwına qaraganda, İnzil kitapxaneleréndé “Russkoe slovo”, “Reç” gazetaları da bula.

Anıń İnzilden Reşt Şeheréne seyaxeté de qızıklı Eytüyené qaraqanda. Reşt şeheréndé ul “Albert” dip atalgan künaqhanade tuğtala. xujası Sémbér gubérnasınnan çıqqan xatın-gız katıncız bula. B. Şeref elégé şeherde Anglıya, Germaniya hem Rusiyanéń ilçélékleré buluwı xaqında xeber ité. Ul rus ilçésén kürérge kilgeç, anıń böténléý kitép barganlıgın béle. “Reşt xalqı,-dip yaza ul, xalıq sanın isepke alunıń nerse ikenén béلمي. Şeherde niçe méń kése barlıgın çama bélen géne 70 - 80 méń diler. Şeher uramnarınıń isémneré de yuq, niçe uram barlıgın da bélüçé yuq. Şeherde hereket bik qızu, satu-alu eşleré de jitéz bara. Monnan élına 12 million sumlıq éfek kéne çıgarıla. İn yugarı jitéstérü Protsentı jilek-jimés satuga turı kile. Monda nemets, frantsuz tovarları, Törkiya hem Rusiya arqılı urap, küplep kitérele. Bik küp tovarlar Rusiya aşa poçta bélen bérnindi pošlinasız kile. Bér firma, meselen, poçta aşa yözlegen ménerlegen posilkalar ala. Şah tarafdarları bulgan Reşt ölkese konstitutsion monarxistlarnıń üzegé bulıp iseplené”.

B. Şerefnéń 1909 élnıń 24 noyabréndé yazılğan reportajında tübendegé yullar bar: “İran seyaseténéń bik butalçılıgı sebeplé tuğrı ve açıq xisap birünéń möşkél buluw- miña saq qına qalem tibretérge mejbür ite. Üzém qanagatlanérlék bér fikér xasil iter öçén küp tikşermek ve küp urınnan meglümet lazim idé. Xatamnı tanıımıyça xel yuq, min “yañargan İran”ga dip sefer itken idém. Yemdagı şikler: elékkégé şah Möhemmegalinéń seyasi revoyutsiyase İranda çıgarılışı ile tamam buldı, indé töplé yaña tormış başlanaçaq. İran territoriyase konstitutsiya hem hörriyatke bik küp qan qoyular beraberéne jiteşken ölkeiń asıl idareméz bik intégén köten ala... herbér eşler yulga salınırğa tiyés idé... Miném farazlarım şul idé. Babaylarnıń oydege gaqıl bazarga yaramıy digen süzleré tuğrı çıqtı.”

İran revoyutsiyasennen soň, İrannıñ uñay yaqların gına yaqtırtırığa télegen B. Şerefke anıñ qarangı yaqlarına da iktibar iterge turı kile. Ul İran revoyutsiyasé tarafınan iské hökümetneñ jimerélüyen, annan soň da totırıqla yaña tormışnıñ bik tiz bulmayaçağın añlap: “İké-öç el tertipsézlik satunı torgınlıqqa, küpmé gayilelerné xarap iterge, ve milletne niçe ellarga kiré jibererge kifaya (80) itedér”. Hökümette tertip saqlarlıq quwat, xezér de küz aldında bulmagan belaněñ, torgınlıqnıñ tiz arada üzgerüye kürénmi dip yaza; ul çordagı xelněñ bér sıynıfnı da qanegatlendérmegenlégen exber ité.

Borhan şaqtıy töple itep İran revolyutsiyasénde qatnaşkan törlé agımnar, köçlerge üzénçe analiz yasıy, anda dürt agımnı ayérıp kürsete. Alarnıñ bérénçesé, aksöyaqlar hém xannar. Alar iské dewlet zamanında bik zur derejege, küp milekke iya bulalar. İkençesé, ruxanılar; öçençesé, sewdegerler; dürténéçesé zıyalılar. Bu köçlernén yaxşı hem yaman yaqlarına da analiz biréle. Borhan Şeref bélen kiléşerge de, kiléşmeske de mömkin, emma anıñ revolyutsiyalerge soñğı çorga, torgınlıqnıñ şaqtıy vaqtıqa suzılı ihtimalı buluwına birgen beyeséne bérkémneñ de şigé yuq. Mondıy xel İran revolyutsiyalerge géne tügél, barlıq seyasi revolyutsiyalerge de xas nerse dip qararga kirek. Torgınlıqnıñ devam itüye, anıñ sroğı, masştabı jemgıyatte xeraket itüçe köçlerge de beylé.

İranda eşçenlék alıp baruçı aksöyaqlerge beya birgende, ul alarnı Rus dvoryannarı bélen çağıştıra, yaña tormış jıñyen oçraqta alarnıñ helaq bulaçağın eyte: “Alar üzlerénén nadanlığı hem vaqlıqları bélen şaqtıy ayérılıp toralar. Ruxanılar iskélékné yaqlawçılar, barı tik iskélékné nıgıtu östenda géne eş iteler. Alar zur jir iyaleré, e vaq ruxanılar barı tik üzlerennen östénnerné géne tınlıylar, tik üzleré géne köreşerge seletsézler. Alar arasında barı tik Jamaletdin Efgani gına ayerılıp tora. Anıñ taraftarları yaña konstitutsiya östénde üzlerén aymıyça eşliler. Bu revolyutsiyade de ruxanılar bér qırıydan gına qarap tordılar. Alarnıñ fikérénçé “bu kirekmi torgan eş, yañesé. Şeyéh Feyzulla kébék üz bédégé bélen eş itüçelerné barı tik dar agaçları gına köte idé”.

Sewde torışın B. Şeref tübendegeçe tasvirliy: “Butalışlar başlanu bélen satu alu eşleré azaya. Bu çorda baynıñ yazmısı bilgélé bulmaganlıqtan, ul kreditnı birmi, bu üz çiratında firmalarnı bétérüğe kitére, abankrottan saqlanıp qala algannarı üzleréněñ eşlerén sülpeneyteler. Eger de revolyutsiyage qader alarnı şah talagan bulsa, e rovoluytsiyaden soň, revolyutsiya tarafdarları talıy. Netijede kübésé üz keséplerennen

baş tarta, qaçalar, altın -kömésné yaşérelér jirge kümeler... bazarda barı tik tiyéñner qele”.

Mondıy xel, elbette, bérkémné de tınıçlandıra almıy. İkençé törlé itép eytkende, B. Şeref fikérençé, (81) İranda iktisadi hem seyasi xel totırıqlı bulmaganlıqetan, jemgıyatte de tarqawlıq, ozaq vaqıt torgınlıq hökém söre.

Aldıngı qarashlı iranlılar bötén ömétlerén milli mejlés bélen beyliler. Bu mejlés 1909 élnıñ noyabrénde jıyéla hem B. Şeref anda qatnaşu nasıyıp bul. Ul annan da reportajın “Vaqıt” gazetasına jibere. Anıñ “Milli mejlésnéñ açılıwı” digen reportajında (Vaqıt, 1909, 1 dekabr) mejlés açılar aldınnan hem mejles eşli başlagan köñnerde şerher uramnarınıñ beyremçe, matur itép bizelgenlége, halıqnıñ mejlésné zur beyremné qarşı alğan kébék qabul qıluwı xaqında beyan itéle. Ul unike yaşlék şahınşah Exmednéñ tantanalı revéşte milletmejléséne kilép, İran xalqına mörejegatén uquwin tasvirliy, anıñ süzlerén kitere. “Bu mörejegattegeçe revolyutsiya irék yawlap alu bélen tamamlandı hem kileçekte milletnéñ üsésé öçén zur mömkinlékler açıldı, miném hökümetém ilde tertip urnaştırırğa hem kulturanıñ yaña ürge küterélüyé öçén barısın da eşleyaçek. Qaybér urınnarda qarşılıq körsetüçeler bar, amma béz alardan ilné çıstartırız. Min bik şatmın başqa iller bélen de duslıq üse, nıgıy başladı ”. B.Şeref Exmed mörejegaténéñ reformalarga qaragan öleşéndege bik möhim urınnarıñ ayırım basım yasıp kürsete: bérénçeden, milli baylıqnı üstérü programması; ikénçeden, jandarmériya hem politsiya turında; öçénçeden, konstitutsiyané nıgıtu hem İran Milleténén köçén üstérü, nıgıtu.

Bu Borhan Şerefnén İrannan yazgan songı reportajı. İrannan qaytışlıy ul yane Bakuda tuqtap, monda edebiyatçı hem yazuçı, azerbayjan medeni agartu ölkesénde tanılğan şexés Höseyézade bélen oçraşa, annan da “Vaqıt”qa mekalesén cibere. Alar törek- Tatar meselesén urtaga küyép, törlé problemalar turında süz alıp baralar. İran revolyutsiysénéñ Qavkaz xalqı öçén ehemiyeté turında Höseyézade: “İran revolyutsiyasé béznen milletke bik zur teyesir itté hem kileçekke ömét bélen qararga mömkinlek açtı. Eger de İranda, Törkiyade eşler yaxşı ikén bézge de qulay, bézge de faydalı”. Süz bérdemlék meselesane küçkeç, ul: “Eger de kileçekte bérdem bulıyıp dise, bérbérbézné anlıysıbiz kilse, béznén klassik edebiyatıbiz gosmanlı télénde bulırğa tiyéş. Eger de sez, Borhan efendé, qazança söylesegéz, e min, Azerbayjança, ul vaqıtta bézge bérbérbézné anlay avır bulır idé. Küreséz, gosmanlı bélen bér- bézne anlaşıp utırabız, dip javaplıy.(82)

Bügéngé könnér öçén de bik gıybretle bulgan yazmalar şulay itép, érek İrannan, Bakudan qayıp, “Vaqt” aşa üzgen ellar avazı bulıp bézge de kilép jite aldılar. Elbette, béznén öçén bu, bik zur baylıq. Zamanında elégé materiyalğa beya birü mömkin tügél idé. “Milletçe”, “kontrrevolyutsioner”, “xalıq doşmanı” bulıp sanalgan Borhan Şeref turında döreslek, anıñ tugrı, saf küñéllé buluwı xaqında bérde yazılmadı. Bu turında B. Şerefnéñ şekérté Zarif Beşiri totalitar rejimnin ele quyatle çorında tübendegélerné yaza: “İran şahı Möhemmetgali tehéténen quwalgan, “Vaqt” gazetası redaksiyase anı İranga xeberçé itép jiberde. Lekin ul annan bér géne retlé nerse yazmasa da, üzleréñ Qazandagı jiméş sewdeleren üstérü yulında şaqtıy zur eşlerné başqarıp qayttı”. Méne siña kirek bulsa! Mondıy yala yagular totalitar rejim çorında üz üzénné saqlawının bér ısulı bulmagandır dip niçék eyteséñ. Şulay bulgaç Zarif Beşiriné de añlarga mömkin. Xeyer, hep çornıñ üz yalagayları bula. Borhan şerefné maqtap qına yazgan oçraqta anıñ üzénén de istelékleré dönya küre alıp idé miken?

İrannan qayıp berqader xel algaç, Borhan Şeref Bohara yaqlarına barıp, annan da törlé çuwalışlarını, xel - ehvellerné tasvirlap “Vaqt”qa “Bohara mektüpleré” digan baş astında xeberler jiberép tora. Ul monda Abdulqadıyır Möhétdinov bélen élémtege kérép, Bohara emiréne qarşı materiallar tuplıy. Berazdan A.Möxétdinov, B. Şeref bulışlıgı bélen “Vaqt” gazetasınıñ mahsus xeberçésé bulıp kite.

Sonraq bér törkém tatar zıyalıları Şihabetdin Merjaninnéñ 100 éllıq yubiléyén ütkerüge ezérlék başlap jibergeç, bu eşten B.Şeref’te çitte qala almıy. Ul “Merjani” dip atalgan jiyentıqqa “Xezérgé yaşler nezérende Merjani. Merjaninéñ milletébézgé kürsetken hézmatlare” dip atalgan yazmasın bire. 1911 élda “Şura ” jurnalınıñ 23 – 24’ñçé sannarında anıñ Merjanige qarata fikérleré dönya küre. Ul anda Merjaninéñ eşçenlégéne yugarı beya birép: “Ul üzénéñ hézmetleré bélen béznén aldınıgı ijtimagıy fikérné, milletébéznén yaşeyéşen yañartu ölkéséne zur ölész kértté”, di. “Merjani” jiyentıgında basılğan meqalesénde B. Şeref Ş. Merjani turında: “ ... Ul ise gylémné medrese poçmagınnan çıgardı... Ş. Merjani – béznén tanılğan “Olug abıyebız”, böyék uqıtuçıbız, milletébéznén devamçısı” kébék yullarını yaza.

1914 élda “Vaqt” gazetası xujalarınıñ Remiyévler (83) bélen mönesebetleré bozilgaç, B. Şeref redaksiyaden kiterge mejbür bula hem, üzénéñ eytüyéna qaraganda, 1918 éлга qadar Orenburgta “Ural” qunaqxanesén aréndaga alıp, şunıñ faydasına kön küre. Arendator bularaq ul bik ungan eşmeker bula almagandır, çönki revolyutsiya başlanu bélen ük ul barısın da taşlap revolyutsion xeraketke çuma. 1917 élnıñ 6

martında Orenburg möselmannarınıñ İkençé sezında ul möselman “Byuro”sı egzası itép saylana. Annan qala elégé “Byuro”ga Fatix kerimov, Garif Mutin, Kelimulla Xesenov, İbrahim Bikçenteyév, Exmet Baytursunov, gabdélgaziz Xesenov, G. Timerbulatov hem G. Nizabayev kereler. Borhan Şeref möselman “Byuro”sınıñ reyisé itép saylana. 1917 élniñ 25 iyunénde Orenburg gubérna idaresé zalında başkort sezđın ezérlewge bağışlangan jıyélış bula. Monda da reyislékné B. Şerefke tapşırılar. Bu jıyélış şeer dumasına 5 nçé nomerlı isémlék buyénça 39 kэшéden torgan saylawçılar isémlégén raslıy. 30 iyunde Orenburg prikazçıqları jemgıyaténéñ jıyélışında şeer dumasına bulaçaq saylawlar waqıtında taktika meselesé qarala. Mejlés Morat Segıytov tarafinnan Qoran uqıp açıla. Annan soñ Timér Şemsullayev hem Mesgud Merdeşin notıqlar söyliler. Alar mösélmannarınıñ bérdem bulıp xereket itülerén xup küreler. Timerşe Şemsiveliyev: “Ayırım yaşasaq, Altın Urdanı yotqan kébék urıs yotaçaq.”, di. Borhan Şerefte taktika meselesené qagılıp, assızıqlap sotsialistlarını şeer dumasına saylawlar waqıtında uqıtu, selametlék saklaw meselelerén dönyage aşırı öçén köreşegeçén eyte. Emma anıñ çığışı “tatar seksiyası” tarafinnan qarşılıqqa oçrıy. B. Şeref çığışınan soñ şawlaşıp zaldan çıgıp kiteler. Qayberewler “Bu Jıyélış mahsus revéşte byuro egzalarınıñ menfegatlerén küzde totıp jıyélğan, bu tertip bozu” kébék süzler söyliler. Emma byuro egzaları hem B. Şeref, soldatlar vekile Mehmüt Tahirov jıyélıştan çıgıp kitüçelerné vağıtılı hökümet iyarçénneré din atıy, e soldatlarınıñ barı tik 5 nçé nomerlı isémléktegelerné géne şeer saylawlarına yaqlap tavış bireçekleré ikrar itéle. Bu ise Borhan Şerefnéñ xalıq arasında zur abruy qazanuw xaqında söyli. Şeer dumasında bulıp uzgan saylawlarınıñ netijesé de elégé xelne açıq çagıldıra, byuro egzaları küpçélék tavış alalar, 12 kэшé saylana: fatix Kerimi, Borhan Şaraf, Qamil Kerimov, Garif Mutin, Abubekér Qapqıyév, Nurgali Nadiyev, Segdi Mostafin, Galimjan Bukeyxanov, Gadélşa Mişkin, Gabelreşit Fehrédinov, Garifulla Qaşayév, Şembik Saqayév. Başkqa isémléklerden dumaga mösélmannardan tagın 8 kэшé uza: Xesen Mamin, Şahimerden Ğnikéyév, Qaşaf Nuretdinov, Möberekşa Ş., Ş. Abzgildin, Möderis Mostafin, M. Sırtlanov, İbrahim ganiyév.

Orenburg mösélman byuro sı qarşında propaganda bülégé eşli. Ul qagıyde bularaq atnaga iké mertebe seyasi xeller turında anlatu eşleré başqara. Añı xeyretđin Veli jitekli. Elbette, bu eşlerde Borhan Şeref üzekte bula.

Elege saylaw könnérénde “Byuro” üzénéñ mösélmannarını bérleştéri buyénça zur köçke iya bulğanlıgın kürsete. Soñinnan, 1918 élda Qasıym Tüybaxtin üzénéñ

çığışlarında: “Mösélman komitetları, mösélman “Byuro”ları eş kürsete almadı”, diptenqıytlevé, béznéñçe, Orenburg mösélman “Byuro”sına böténley qagılmıy. Elbette, Qazandagı mösélman komitetı (reyisé F. Tuqtarov) artıq eş kürsete almıy. Emma Qazannıñ üzénçelékleré bar. Alar ayırım tuqtalunı telep iteler. Şunı da eytép uzarga kiraq, Qazanda iyul ayénda bulıp uzgan Böténrusiya mösélman soldatları sezında bu “Byuro”lar bétérélép, alar urınına milli idareler kértéle ”.

Şul uq vaqıtta B. Şeref “Orenburg mösélman Byurosı xeberleré” dip atalgan gazetanıñ möxerriré bulıp ta eşli. Bu gazetanıñ nibarı 10 sanı gına çığıp ölgére. Bilgélé bulgança, gazeta bitlerénde aktual meselelerbuyénça meqeleder dönya küre. Şul uq vakıtta B. Şeref “Vakyt” gazetası bélen de beylenéşén özép bétérmi. 1917 élnıñ aprelyénda Orenburg mösélman oyéşmaları anı Petrogradqa delegat itép Böténrusiya Mösélmannarınıñ gomumi meclésén cıyu meselesé tora. Şul uq vaqıtta bulaçaq meclésén cıyélu urını, anıñ progremması xem başka meseleler de qarala. Bu kineşme bélen dewlet dumasınıñ mösélmannar fraktsiyasé citekçélék ite. Mecléste şulay uq Musa Bigiyev, Gayaz İsaqıy xem başka kürénéklé şexésler qatnaşa. Printsipial meselelerné meclés Meskewde cıyelaçaq Böténrusiya mösélmannarı mecléséne qaldıra. B.Şeref elégé kineşmede ük: “Milli xereket ikége ayırılıp kitüden qurqıp eşlenéldé”, di. Törlé partiyalerge, gruppalarga bülénüden qurqu tabıgıy, emma sez d uzdırırılıq xezérlék bulmavın iske alırga kirek. Törlé partiyalarga bülenü protssesin aktual meselelerné bér qırıyda qaldırıp torıp qına bétérép bulmıy, çönki bu obektiv protsses. Bu (85) Kineşmede unitaristlar, federalistlar, sotsialistlar, monarxistlar, bolşeviklar da bula.

Elégé kiñeşmede bulaçaq sezdnınıñ niçençé ikenlégén de tegayén géne açıqlıy almıylar: bérewler I sez d, e ikénçeléré, bulgan barlıq mösélman syezdların iske alıp, VI sez dın atarga teliler. “Min üzém bu sez d nı soñgı, VI sez d nın atarga kineş ittém, çönki tizden milli xereketnén partiyalarga, törlé gruppalarga büléneçégén aldan sizéndém. Bu şulay buldı da anı tormış üzé kürsetté”, di. B.Şeref. Anıñ tekdimé qabul itélmi xem I Böténrusiya mösélmannarınıñ sez d nı may ayénda Meskewde uzdırırğa digen qabul itele.

Şulay itép Dumanıñ mösélman fraktsiyasé initsiativası bélen oyéştirilgan kiñeşme 1917 yılınıñ 15-17 martında sez d nı çağır u turında bik exemiyetlé qarar çıgara.

Elégé sez d Meskewde 1917 yılınıñ 1-11 mayénda bulıp uza. Kön tertibénde 13 mesele qaralırğa tiyész bula.

Béréñçélérdén bulıp xakimiyatke mönesebet meselesé qaralıp, Vaqıtlı hökümetke qotlaw telegremması da cibérelé. Sezs şulay da xakimiyatné Sovétlarga birü turında qarar qabul itmi.

İkénçé mesele – milli dewletçélék meselesé. Anıñ buyeñça A.T.Tsalikov doklad yasıy. Ul rusiya mösélmannarı öçén milli medeniyetlé avtomiyaneñ qulayrak ikenlégén isbat iterge tırışa, “bu ideyané, ikénçé törlé itép eytkende, elégé variantnı tormışqa aşırı öçén bötén Rusiya mösélmannarınıñ da bér bulı şart”, di. Anıñça Rusiyanéñ barlıq mösélmannarınıñ millet balaları. İkénce gruppa federatsiya ideyaséñ alga söre. Federalistlar yagında G.İbrahimov, G.Topçibaşev, A.Resül-zade, Z.Dosmöhemmetov h.b. bula. Şulay itép, milli dewletçélék meselesénde başlıça iké agım köreşe: federalistlar xem unitaristlar. Bu köreş turında B.Şeref bolay di: “Milli dewlet tözü meselesinde mondağı iké agım federalistlar xem unitaristlar. Qavqaz buyé respublikaları xem Urta Aziya delegatları federatsiya ideyasén, e eçké Rusiya xem Sebér vekilleré unitarizm ideyasén alga söreler idé”, di. B.Şeref xem Orenburgtan kilgen vekiller de unitaristlarga quşılılar. Anıñ “Min ul çaqta şundıy fikérde idém, agar kapitalistlik sistemada, bolay da artta qalğan dip isepengen mösélman ölkeleréne federativ tözélés tekdim itsek, burcuwaziy moña iké qullap riza bulaçaq. Neticede urta gasırlar feodalizmi urnaşaçaq. Aziat xalıqlarında hökém sörgén (86) feodal zakonnara qaraganda, Rusiyanéñ üzekten çıgarılğan zakonnarı otışlıraq, minemçe, bötén millet xalıqları tigéz hoquqlıga evérélese. Mösélman xalıqlarında da xultura xem hucalıq eşlerénde alga kités bulaçaq. Sotsial-demokratlar milli meselégé qagılışlı yaqlarga igtibar ittélér, çönki elegé qader proletariatnıñ vatani da, milleté de yuq dip yorteéldé. Bézge bolşeviklarınıñ milli politikası meglüm tügél, barı xalıqlarınıñ üz bilgelenü turındağı gomumi lozungası gına tanış”, digen fikéré meglüm.

Ufada bulın uzgan “Milli macléste” Borhan Şeref Orenburg mösélmannarı delagatı bularaq qatnaşın, Gayaz İsaqıy, Fuat Tuqtarov, Zeki Velidi bélen bérge medeni - agartu “eksterritorial avtonomiya” ideyasén yaqlan territorial avtonomiyage (tufraqlı mohtariyatke) qarşı çıga. Ul: “Soñraq üzbilgelenü praktikada tormışqa aşırıla başlağaç (Finlyandiya, Qavqaz buyé respublikaları, Urta Aziya) min şundıy naticege kildém: vaq milletler öçén Leninnıñ milli politikası yaraqlı dip uylagan idém. (moña bér B.Şeref kéne aldanmagan, Soltangaliyev M., M.Vahitov h.b. da.-R.V) Törlé oyéşmalarda eşlew devérénde (başkort, tatar institutlarında, törlé törlé tügereklerde, kurslarda, politekonomiya, gomuman, ictimagıy fenner uqıtqanda) Leninnıñ milli

politikasını 1922 yılına qader propagandaladım. 1922 yılınıñ Qazanga qayıp töşkennñ soñ min üzeme qarata sovét, partiya citekçelere yagınnan bér törlé salqınlıq sizdém”, di. Qazanga qayıp aldınnan, 1921 élda, mahsus oyeştirilgan 20 keshéden turgan ekspeditsiya bélen ul Urta Aziyaga barıp qayta. Ekspeditsiya sostavında şulay uq Fatix Kerimi, Zeki İşayev, Nurmed Velişev xem başqalar bulalar. Ekspeditsiya bélen Orenburg tatar institutınıñ direktorı Nadiyev citakçélék ité.

Ekspeditsiyanñ maqsatı Urta Aziyadegé uqıtu agartu eşlerén öyrenüden gybaret bula. Alar Taşkent, Semerkand, Bohara şehirlerénde bulıp, megarif komisarları Şehid Ehmediyev, B.Bulatov, Qara Yuldaşlar bélen oçraşıp uqıtu agartu xem başqa meseleler buyença da fikér alışalar. B.Şeref bu vaqıtta elékégé dusqalemdeşlarénnen “Bohara” gazetası möherriré Zıyan Usmanov, yazuçu Sadretdin Ayni xem Zeki Velidi bélen oçraşa. Ekspeditsiya egzaların Üzbekstan xalıq komissarları Sovétı reyisé Feyzulla Xodcayev üzénñ kabinetında qabul ité. Bu anıñ bélen ikénçé tapqır oçraşu bula. Bérénçé mertebe alar xerbi citekçé Garipovta quñaqta (87) oçraşalar. Megarif ministrı yanında alar bulaçaq qoriltay delegatları bélen engeme qoralar. Elbette, üzekte konstitutsiya qabul itü meselesé, Bohara respublikasınıñ RSFSR sostavına kériu xem başqa problemalar da qarala. Üzbekistan citekçeléré üténçé bélen Borhan Şeref xem Fatix Kerimi, Söngat Bikbulatov bélen bergelep Konstitutsiyanñ proektın rusçadan üzbek téléne tercémé itép bireler. Ekspeditsiya egzaları, şul isepten B.Şeref te Üzbekstan qoriltayennıñ bér maclésénde qatnaşu behéténe iréşeler. Elbette, bu aralaşu üzere hézmetteşlékke qayıp qala.

Soñraq, 30 nçı éllar başında, B.Şeref yane Taşkentka kilép, potreboyuzda buxgalter bulıp eşli. Üzénñ eytüyéne qaraganda, ul monda Orenburgta çaqta berge eşlegen Xöseyén Gabelxemid bélen oçraşa, anıñ bélen NEP buyença fikér alışa, şulay uq tercémaçé R.Saxi, Qazan buyença tanışı X.Tulyakov bélen aralaşa. “Qızıl Üzbekstan” gazetasınıñ möherriré Veli Galimov bélen de oçraşqalap tora. S.Rehmeti aña tatar-üzbek süzlégé tözünén kireklégé turında eyte. Musa Bigiyevnñ çit ilge qaçuwı turında xeber ite. B.Şeref: “Méne nindi culik! Elék törek, garap pasportı bélen yöri idé çit ilge, e xezér pasportsız gına kitken iken”, - di. Şunda uq qılt itép tanışı Abdulla Sagıytovnıñ süzleré iséne töşe. Abdulla, Musa Bigiyevnén (ul çınlap ta ézerléklewlerden tuyép qaçqan. Tatarlar arasında M.Bigiyev OGPUñ Şerék bülégé hézmetkeré Petrosyan bélen hézmetteşlékte tora digen sözler yörgen) çit ilge seyaheté turında “Tagın şunu da isten çıgarımasqa kirek, bu yulı anı GPU yanadan çit ilge

komandirovkaga pasportsız gana cibergendér” dip farazlıy. 54 S. Rehmeti “Bik bulır! Ul barısın da buldıra”, di. İxtimal, B.Şeref öçen çit ilge kitü “culıklıq”, yaise kémgedér hezmet itü yözénen géne eşlene torgan eş kébék küréngendér. Télegen oçraqta ul da Urta Aziyada yaşar idé. İské recimğa qarşı qıyu köreşçé bulıp çımıqqannan soñ, Borhanı qulga alular, küzetüler bélen qurqıtıp bulamı?! Dörös, ul atılıp uramğa çıqmıy mitinglar da oyéştırmıy: tınıç qına eşli bire, şul revéşlé kేశélernén añın uyata, yaña fikérler sala, e totalitar recim öçém monnan da xeterrek nerse barmı? Yuq, elbette.

Oçraşular, xeber alışular, elégé eşçenléknéñ bér forması disek yalgışmabız. Bu añın Şakir Möxemmedyarov bélen oçraşıp söyleşyénneñ de açıq küréne. Ul aña mamıq institutında eşlewçé tanışına (88) “Bolşevik” curnalın kürsete, e anda Şakirniñ mektepteş dustı Bayımbetov turında süz bara. Üzeñeñ TSİKta yasagan otçetında E.Yaroslavskiy: “Bayımbetov saeasi ideallarında yalgıştıım dip sanıy, çönki “yugarı”lar partiyaléler de, partiyasézler de burcuwaz gamellerden çıgıp yaşiler, alarnıñ kేశé qaygısında eşleré yuq, dip isepli”, dip bédére. Elbette, mondıy “başbaştıaq”nı partiyade qaldırmıylar.

Borhan, Bayımbetov turındağı material bélen tanışqaç, kölémsérep: “Bayımbetov ekemet kేశé bit ul, xerwaqt “mögéz çıgarırğa” yarata idé. Üzeñeñ xelé turında “Bolşevik” curnalında yazıp çığuları bélen de gorurlana gınadır elé”, di. Moña östep ul Gayaz İsaqıynıñ da çit ilge kitüyé, Arxangelsk törmesénde bérğa utırgan Pilsudskiy yanında bululu xaqında xeber ite.

Bu waqıtta ul ayérım kేశéler bélen géne tügél, kin auditoriyaler bélen de oçraşa. 1930 yılında, ayérım alganda, B.Şeref uzıp barışlıy Taşkentta uqıtuçılar öçen iktisadi geografıya buyénça lektsiya oquy.

1923 yılda ul Orenburgtağı Şerek pedinstitutında, başkort pedagogiya texnikumında xem törlé kurslardığı eşlerén taşlap Qazanga qaytırga qarar qıla. Gomuman, şuşı yıldan başlap B.Şeref uqıtu-agartu eşlerénneñ böténlewge ayerıla. Ul Qazanga qayıtqaç saqtıy avırıqlaklar aşa Narkomfında oyeştıruçı bulıp eşke urnaşa xem anda bérénçé tapqır üzene qarata salqın qarash toya, “artık kేశé” buluwın size. Qazanda bu waqıtta üzara törlé gruppalar köreşe, emma B.Şerefnéñ alarnıñ bérésene de qatnaşası kılmi, “min alar bélen bérge eş alıp baru tügél, kirésénçe, çitleşerge tırıştım”, di. Elbette, ul bu süzlerné soñınan qulga alınaç eyte. İxtimal, belki ul unnarga télékteshlek kürsetkendér, çönki B.Şeref xerwaqt milletné qaygırta. A ul waqıtta unnar milli meselerge kübrek igtıbar bireler. Anıñ naq şulay buluw turında énesé Galimcan da eytép

qaldıra. Biznéñçe, Qazanga qaytu bélen, mondıy şomlı zamanda, B.Şerefnéñ aşımıyçaraq eş iterge télevé bik tabıgıy. Şulay kirek bulganlıgın bugün béz indé bik yaxşı bélebéz. 1923 yılınıñ 5 martında bér agentniñ ÇK'ga cibérgen xatında da bu xel açıq küréne. Yaşértén grıflı bu dokumentta “İpteş Buzulukovqa”, e astaraq “Zeki Validovqa, 5 mart, 1923 yıl, Qazan şeheré” diyélgen. Béz anıñ avtorın açıq qana eyte almıyız, çönki anıñ quyélmagan; şul uq vaqıtta bu dokument kopiya. Emma añı Şereflerné yaqınnan bélgen, alar bélen aralaşıp yaşegen (89) kэшé yazgan bulırğa, çönki anda Şereflernén barısında da, xetta ata babalarına da xarakteristika birélgen. Eyterge kirek, bik yaxşı bélép yazılğan xarakteristika.

Agent bolay yaza: “Mine elé cidé- sigéz yaş kéne idé. Méne şunnan birlé, balaçagımnan uq min bértugan Şereflerné béle idém.

Orenburgta “Vaqt” gazetasınıñ elékkégé möherriré xem neşiré Borhanetdin Şeref, yagni béznéñçe eytkende Borhan Şeref, elége gazetaniñ cavaplı möharriré Fatix Kerimov törki - islam ideologiyasén matbugat aşu uzdıruga şaqtıy köç quyalar. Şuna küre Orenburg ölkesinde Galimcan ibne Barudi mullanın derecesé üste. Şul revéşlé ul Vötenrusiya mösélmannarınıñ möftiyé itép raslandı.

Çit ildan, sörgénen qaytkan mulla Galimcan ibne Barudi - Galiyevni, anıñ ideologiyasén yaqlawçılar kübeydé; alar yözlerçe. Alar törék Tatar télénde küp kéne edebi eserler, gazeta curnallar çıkarırğa totınalar. Üzlerennéñ yazu seletén xem eşléklé ikenléklerin kürsetép ölgereler. Barlıq ir tugannarı arasında da Şeref – in kürénéklésédér. Dörös şaqtıy populyar xem köçlé ruxlı Şeher Şerefnéñ panislamist ideologiyasén de çitletep uzıp bulmıy. Annan soñ indé Borhan Şeref, öçencé-gıyılmetdin Şeref xem Galimcan Şeref, soñınnan, bişençe – Şihabetdin Şerefné kürsetérgé bulır idé (Tekstta yalgışlıq kitken- sexabetdin dip yazılğan, - R.V.) ”

Bu xattagı meglümat Şereflérge qarata mahsus oyeşmalarınıñ yaşérén eş alıp barganlıqların açıq kürsete. Şulay itép bér raport bélen Borhanıñ kileçegéne qara möhér sugıla.

Elége éllar totırqsız çor idé. Bolşeviklar 1921 yılda “Yaña iktisadi seyaset”né (NEP) gamelge aşıra başlağaç dönyalar üzgerép, B. Şerefnéñ de tormışı azraq canlana. Ul da bolşevikların “NEP çın megnesinde xem ozaqqa xel itéldé” digenneréne ısanıç bélen Qazanga qayta. Başta Borhan kitap satını yaxşırtırğa téli, e annan soñ éneleré bélen “Urman ” dip atalgan bérlekke nigéz sala. Şerefler tarafınnan bu sovét hökümetenéñ “yaña iktisadi seyaset” én tormışqa aşırı xem üzlerénen de könküréşén

yaxşığa üzgertérge télewnéñ açıq misalı idé. Monda zakon bozularnıñ ezé de yuq. Tatarstan dewlet arxivi xezmetkeré Koçurova tarafinnan KGBniñ tikşerü bülégé naçalnigına 1957 yılınıñ 3 martında ezérlep birélgen béléşmede mondiy yullar bar: “1926 yıldan başlap “Urman” egzası azgası bulıp torgan. Ul Kooperativniy (90) uramında, 15 yortta urnaşqan. Payşıklar (sovladeltsı) 10 kేశé. Bér éllıq doxodı 24.600 sum. 1927 yıldan alıp, iské xem yaña qagazlar bélen satu itügé patentı bar... 1927 yılınıñ 1 oktyabrénen 1928 yılınıñ 30 sentyabréne qader kerem 3-340 sum.

1922 elda ul (B. Şeref – R. V.) “Brodaran Şeref ” (kitap satu) egzası. (sennaya uramı, yort 27.) Öçénçé razryadlı patentları bar. Satunın eylenéşé... 1923/ 24 élniñ bérénçé yartısında 30.000 sum. Satu buyénça eylenéş gomumi: 200.000 sum, 1.500.000 sum ”

Eytérge kirek, bu ipteşlék Narkomtorg tarafinnan birélgen dokumentlar nigézende oyéştırıla. Şul uq vaqıtta B. Şeref birca komiteti egzası buaraq sovet dewleténéñ seyaseten tormışqa aşırı ölesinde de eşlitirişa. Narkomtorg anı likvidkomniñ egzası itép te raslıy, e bérqader vaqıttan soñ Narkomtorg anı küçme byuronıñ serkatibé itép üzene ala. Şul uq vaqıtta ul iktisadçı (ekonomist) yardımçesé vazifaların da başqara. Emma bu ozaqqa suzılmıy...

B.Şerefnéñ eytüyéne qaraganda, elékkégé satuçınıñ kinet Narkomtorg organnarında hézmet itüyé yat nerse bula. Şulay, bérvaqıt süz kuyértqanda, dewlet bankı hézmetkeré anı “Narkomtorg kupetsı” dip ilgen ite. Méne şunnan soñ indé ul eşten kiterge mecbür bula. Şuşı vaqıyga aldınnan anı Narkomtorgniñ urınbasarı üzé yanına çağırıp ala xem üz télegé bélen eştan kitüyén talep ité. Ul ana: “séz elékkégé kేశé”, dip bédére. Emma B. Şeref monı tatarlarga qarşı pohod dip sanıy, çönki Narkomtorgta “ruslardan “elékkéler” küp idé, alarga timedéler”, di.

1922-1923 yıllarda uq astırtın revéşte Şereflernéñ barısına qarşı höcüm başlana. Açıq revéşte 1924 yılda B. Şerefné saylawda qatnaşu hoquqınnan mehrüm iteler, e 1931 élda xetta anıñ ximiya texnologiya institutında uquçı student qızın - Saranı da, etisé satuçı bulgan dip, saylaw hoquqınan mehrüm iteler. 20'nçé yıllarınıñ axırında, açıqtan-açıq qulga alular başlangaç, Şihan, Borhan, Gıyılmetdin, Şeher Şerefler utlı tabaga basqan xelde qalalar. Qazanda “şerefizm” bélen kin qolaçlı köreş ceyéldéréle... Alarnıñ qaybérlerén partiyasézlernéñ yulbaşçısı itép qarıylar.

Méne şundıy qatlawlı çorda Borhan, ömétler baglap, yane taşkent yaqlarına yulga çığa.(91)

“Aña Minimum Birerge”

Kemner géne, qaya gına qaçmadı ul éllerde? Bérewler çit illerge: Qıtayga, Amerikaga, xetta Avstraliyage kitéler, ikénçeleré ise Urta Asya yaqlarına, Meskewden éragraq, tınıçraq poçmaqlarga sıyındılar. Tik B. Şeref üzende tujan ilden böténleyge ayérılırlıq köçte, dertte taba almıy. Urta Aziyané üzénéñ tujan yaqlarıday bélgen Borhanda, Taşkentqa kilü yulları gazaplı bulsa da, ömétler tuwa. Elégé Qazax dalalarında, Taşkent, Namangan yaqlarında küpmé kéşé qotılıp qala? Emma ÇK iyarçenneré tik yatmıy, alar Şereflerné bik céntéklep ézerlékliler. 1932 yılının 21 mayénda Taşkent şherénde B. Şeref bérénçé tapqır qulga alına. 20 können soñ anı gayeplew kegazé bélen tanıştıralar. Bu dokumentqa tübendegéler yazılğan:

Qarar

(Gayépléné faş itü xem çara kürü)

1932 yılının 10 iyuné, köndézgé segat. Taşkent şheré. Min, Çepigo, Urta Aziyadegé 00 SAVO xem PP OGPUñın 4 nçé bülék operupolnomoçenniye, 3290 nomerlı gayéplenüçé Borhan Şerefke tagılğan gayéplewüné igtibarda totıp, tübendegélerné beyan itém.

Borhan Şeref 1929 élnıñ azagında Qazannan taşkentqa kile, maqsatı – Sovétqa qarşı elementlar bélen nıqlı elémte urnaştırı. Ul ayéruça intelligentsiya arasınan çıguçılarga igtibar ité, qaçak qulaqlar, sewdegerler, tatar xem başkort mösélmannarınan 1930- 1931 ellarda revolyutsiyaga qarşı gruppı tuplıy. Bu xel 1932 yılınıñ mayéna qader devam ite. Anıñ üz fatırında cıyélalar, Sovét vlastena qarşı köreşke ezérleneler. Erak Könçığıştığı vaqıygalar uñayénnan ul fikérdeşleréne Yaponya bélen SSSR arasındığı sugışnıñ kiçektérgéséz ikenlégen eyte. Bu sugıştı Sovét vlaste tar- mar itéleçek, di Borhan Şeref; şul revéşle üzé tireséndege kéşélernéñ ruxın töşére şunlıqtan tübendegé karar özérlene:

Borhan Şerefke 51 yaş, milleté tatar. Kilép çığışı buyénça Tatrstan ASSR’niñ Buwa rayonu, Aksu avılınan. Aña UK UZ SSSR’niñ 67’nçé maddesé buyénça gayép tagıla. Tikşerü xem sudtan çitleşkené öçén anı qulga alırğa. Urta Aziyanıñ PP OGPU DRZsına yabarga.

1932 yılınıñ 29 iyunénde Borhan Şerefné elégé dokument bélen qulı da quyélğan : “Miña qarar iréştérdéler, tik bu (92) cinayatlerde üzémneñ qatnaşım yuq ikenlégeñe açıklıq kertem”, diyelgen.

Sorawlar alu waqıtında ul turıdan turı tikşerüçelerge üzénñ fikérlerén eyte, qaybér xataları turında da citkére. “İñ zur xatam, di ul, başqalar bélen söyleşken çağında min Sovet dewlatén tenqıyıt ite torgan idém. Qağıyde bularaq ul tenqıyıt süzleré patşa hökümeté recımı bélen köreşken ölken buwın vekilleré bélen oçraşqanda ıçqına idé. Bu buwın kéşeleré üzlerén çağıştırmaça irken totalar idé. Alar Sovét Dewleténñ yaşeyéşén qabul itmeseler de, NEP, şuşı iréklé tormış alarga şaqıtıy mömkinlékler açtı. “Sovétlar bulsın; kéşeler öçén, xucalık itüde qıssular bulmasqa tiyész, şulay uq köçlep qulaqlarını quwular, köçlep bér urınnan ikénçé uringa küçerülerné buldırmıyça, kolxozga kéri öçén kireklé çaralarını kürérge kirek” diyuçeler idé alar”.

Emma Borhannıñ eşe monıñ bélen géne temamlanmıy. Urta Aziyanéñ OGPU upolnomoçenniye Grinbérğ 3290 nomerlı eşné qarap, SSSR SİKı qarşında B. Şerefnéñ eşén qaraw srogun ozaytu turında üténéç xatı yaza. Nekicede, A. Enukidze tarafınan B. Şerefnéñ eşén qarawını 10 oktyabrge qader ozaytırga röhset itélgen kegaz kilép cite. OGPU xézetkerleré de tik yatmıylar. Grinbérğ üz aldında yaña burıç quya – B. Şerefnéñ Urta Aziyadegé “qıñgır” eşén, anın elémterén faş itü, yanesé.

Tizden soraw alular da başlana. B. Şerefké edeplé mektep uquçısı kébék barısın da söylerge turı kile. Arxiv papkalarında anıñ tarafınan yazıp qaldırılğan şaqıtıy gına qızıqlı materiyyallar saqlanıp qalğan. Alar arasında B.Şerefnéñ 1932 élnıñ 3–5 avgustındağı kürsetmeleré üzene celép ite. Bu dokumentlardagı fikérler bugénge kön öçende qızıqlı xem gıybretlé, şuna küre béz alarını arxivtağıça, tulı kiléş kitéréрге uyladık.

“1. İn ewel,- dip yaza ul, Oktyabr revolyutsiyaséne qader minem añlı tormışım qıyersıtılğan, izélgen tatar xalqı yazmısına bitaraf qalmaw idé. Min elé ul çaqta kapitalistik sistemada qalğan dip iseplengen millet öçén marksizm idealerénñ megnesén añlap bétérmegenmén. Kapitalizmniñ yugarı üsész stadiyasénnen soñ sotsializm tglimatları cineçek dip ışanganmın. Bu yalgış miném üzémnéké géne tügél, bik küpler şulay yalgış uyda buldılar. Ana şulay uylanıp, min sotsialistik teglimatnı nıqlap öyrenmedém xem anlatu eşleré de alıp barmadım.

2. Qıyérıtılğan xalıqlar arasındaqı Sotsialistik” (93) hereketné xem anıñ meğneséñ sizép alğaça; Kommunistlar partiyasé safına kérmedém, seyasi anımnı üstérü ölkesénde de tırışmadımç qısqaşı, partiyaçél terbiya almadım.

3. Qazanga qaytqaç tatar gruppalarinnan çitleştém, şulay da dörés yulnı ézlp gazap çikmedém, partiyanéñ tön liniyasénnéñ çitleştém ham NEP sazlıgına kérép çumdım.

4. Seyasi añım şul derecede géne bulgaç, partiya ütbergen çaralarda tenqıyt süzleré eytérge de tartınmadım. Üzéme talepçen bulmawdanmı bu, bélmim, yugıyse sovétça yaşerge télep te üz digenébézçe iréşe almıyız.

5. Çérék liberalizm ideyaleré bélen mavıgıp, Sovétqa qarşı çığışlar yasagan qaybér keshélerné faş itmedém’.

Neticede yaña dokument payda bula. Añda totqın turında bolay diyéle: ‘Borhan Şeref üz tireséne Sovét vlasténe qarşı eş alıp baruçı Tatar - üzбек intelégentsiyaséñ tupladı; elékte alarnıñ eşçenlége bérséne tıgız baylangan bulsa, xezér de şulay. Emigratsiyadegé keshéler bélen de xeberleşép yaşiler.

Borhan Şeref tarafinnan tözélgen gruppa açıq revéşte üzén sovét vlasté tarafinnan kıyeersıtıldı dip isepli. Alarga partiyanéñ ütbergen çaraları, qulak-muntagaynı ézerléklewleré oşamıy. Tikşérü barışında açıqlangança, B. Ş. 1929 yılınıñ azagında Taşkentqa kilép, anda yaşewçe tatarlar bélen élémtesén yañarta. Üzbek edebiyatçılarını bélen yaqınnan aralaşa. Erak Könçığıştı xeller quyérgan çaqtı 15 keshéden torgan tatar-üzбек intelligentsiyasé milli törkeém bulıp oyéşa. Dörés, resmi revéşte bu törkém kirege üzgerép kitse, bik tiz géne bérleşép quyaçaqlar.

Egér kapitalistik dewlétler höcüm itse, Sovét vlasté öçén gadetten tış avır şartlar tusa... burcuwaz respublika yañadan üz xeléne qayta qalsa, Sovét vlasténe qarşı köreşke tuplangan élégé gruppa bik téz resmileştéréler idé’.

Yazmalarınıñ avtorları Çebotarev, Dimantéman B. Şerefnéñ eşén maxsus kiñeşmege tapşırırğa digen qarar da qabul iteler. 1932 élnıñ 4 dekabrénde 1078 nçé nomerlı eş maxsus kınaşmaga cibéréle. Şumısı qızıqlı: dokumentler tutırılğan papkanıñ tışına kémdér qarandaş bélen ‘İ. Almayev, minişmumga qader eşlérge’ dip yazıp quygan. Neticede, B. Şeref öç élga hézmet bélen (94) tözetü lagéréna (İTL) hökém itéle xem Qaragandaga ozatıla.

Méne şulay itép, Taşkent eponeyası temamlana elé anıñ bérénçé qulga alınuwı, bérénçé tanqır lagérlar bélen tanışuwı. Alda ise anı yaña qulga alınular, naxaqqı

renjetelüler, qıyınalular, ülém xezası kötép toraç üzéněň de yöregé indér sizéne, şulay da künelé nersegendér ışana, ömétléne...

5815 nçe nomerlı eş

Qaraganda lagérlarında bérqader ‘tözelép’, vaqıtın tutırıp, B. Şeref Qazanga qayıtp töşe. Monda azraq vaqıt uzgannan soñ şaqtıy avırlıqlar bélen ‘Elektroprom’da montaj burosında statist bulıp urnaşa. Ul indé iréte de tınıç künel bélen yaşı almıy, bötén abıy-enéleréněň, yaqın duslarınıñ qulga alınuwı xaqında béle. Herköñ yañadan qulga alınuvan şiklenép yaşagan tatar zıyalılarınıñ herqaysı öçén bik avır, künelésiz köñner bula bu. Borhan bötén tené, künelé bélen gadélsézlékněň xakimlégen toyép yaşı. Şulay bulsa da fikér yörtüdén tuqtamıy, alay gına da tügél, totalitar rejimniñ nerse ikenlégen açıqtan- açıq eyte kile. Patşa hökümeté, Vaqıtlı hökümet bélen ayawsız köreş alıp bargan Borhan Şerefněň statist bulıp qına qalırğa télemegelégé bézge meglüm. Gazeta-jurnallardan, kitaplar yazudan, xetta garepçe uqudan da mehrüm itélgen tatar zıyalısına tağın ni qala: qayda mömkin şunda eçén buşatırğa, yaise böténley télséz qalıp yaşarga. Mondıy tormış bélen B. Şeref xolqı kiléşe almıy-ul yazarga, uqırğa, söylerge tiyéş. Anıñ bar télegé şul – niçék kéne bulsa da késelerněň ‘küzen açu’. Borhan Şeref üzé de yazu, jurlalist. Qaraganda katorgalarında öç él gomérén uzdırıp Qazanga qayıtp töşkende, Qazan xalqınıñ üzéněň xalé de bik möşkél bula.

1923 yılıniñ 9-12 iyunénde Meskewd yaşérén revéşte RKPÜK tarafınan uzdırılğan 4 kiñeşmeden soñ Mirsayét Soltangaliyev xem anıñ hézmetteşleré, dusları, tugannarı, e tora- bara bötén tatar zıyalıları, xetta Stalinniñ, partiyaněň yalagayları şulay bélen béretten başkort zıyalıları, Urta Aziyadegé fikér iyaleré öçén qıyamet köñneré başlana. Küp oçraqta bu afetněň üzegé bulıp Qazan qala. Meskew kiñeşmeséněň materialları 1923 yılıniñ 19 iyulénde Qazanda, ölke komitetiniñ maxsus (95) kine; meséndé qarala, ‘oyéştiru eşleré’ buyénça törlé-törlé çaralar küréle başlıy. Bu kineşmedé Civov, Möslimov, N. Nigmatcanov, Çanışev, Usmanov, Exmediyev, Ganiyev, Rehmetullin, Gabidullin, Velidov, Fesxetdinov, Yakupov, Mansurov, Enbayev, Nikolayev, Şeymerdinov, Gall, Kruçev, Brenşteyn, İbrahimov, Şvarts, Bikçentayev, Endakov, Bludau, Brundukov, Sabirov, Palyutin, Kalçenko, Başkirov (Bua şeheré), Novikov, Semenov xem Kamaletdinov çığış yasap, maxsus revolyutsiyaq qabul itéle. Bu rezolyutsiyade Soltangaliyev eşéne qarata: ‘Kineşme qararların tulısı bélen xuplarga, Soltangaliyevněň jinayatçél eşén faş iterge xem TASSR’niñ bötén

kommunistların Soltangaliyevçélér söreménen, milletçélékten aralaw öçén köreşke toplarga, üzébézneñ töplé proletar elémentlar arasınan internatsional qadrlar üstérüğe igtibarnı yuneltérge, menşevistik - burjuwaz milletçéleré qarşı köreşerge, milli tigézsézlékké bétérérge’, - diyéle. Şunda uq maxsus komissiya de tözéle. Anıñ sostavına Şvars, Moxtarov, Exmadiyev, Burundukov, Segıydullin xem Exmetşin kértéle. Kinéşmenén axırında V. İ. Leninniñ ‘danlıqlı bulışçısı ip. Stalinga’ telegremması da yullana, anda ‘bügengé können başlap (Tatarstanda – R. V.) ‘uñnar’ da ‘sullar’ da bulmayaçaq, e barı tik bérdem egzalar bulaçaq’ diyéle. İkençé törlé itép eytkende, ‘sin yaşesen, bézge rext, meñge yaşa Stalin’ şigare.

Köreş yañadan quyéra başlıy. 1930 élda ul tagın bér basqıçqa küteréle. Şul uq élda Qazanga Ufa şheré bélen tıgız baylanéşte torgan ‘kontrevolyutsion’ edebi oyéşma ‘jidegen’ xem şulay uq pedagogiya institutında Gazıyım Qasımov Jitekçélégéndegé ‘kontrlar oyéşması’ ‘faş itéle’. Elégé vaqıygalarınñ devamı bulıp 1937 élgı dehşetler kilép quşıla. Qazanda kön seyén diyarlék partiya jıyılışlarında, gazeta jurnal bitlerénde ‘faş itélüler, qulga alular, keshélernéñ yugaluları qağıydegé evéréle. Qısqası, B. Şeref, obrazlı itép eytkende, ‘şpionnar, diversantlar, yaşerén iden astı kontrevolyutsion oyéşmalar, trotskiyçılar, soltangaliyevçéler, milletçéler mijgıp torgan’ Qazanga qaytıp töşe.

Tatarstan ölke komiteti sekretaré Razumov citekçélégénde Üzekneñ télese nindi kürsat melerén tormışqa aşırı öçén barısı da eşlene. Ul bötén köçén tatar edebiyatın primitiv edebiyatqa eylenderüğe yuneldére. Bu gamel eşçé obrazın qalqu itép kürsetüğe aşqınudan gıybaret. Şul maqsattan çıgıp, 1930 élda ‘Ataqa’ jurnalı çıgarıla başlıy. Anıñ möherriré itép Qavi Nejmi bilgélene.(96)

Resim – 1

Gıylmetdin Şeref xatını Rexime, qızı Şefiqa xem ulı Üzbek bélen. 1928 el.

Борһан Шәрәф хатыны Закирә Кәримова-Шәрәф белеһ. 1927. ел.

Resim – 2

Borhan Şeref hatını zakira Karimova Şaref bélen. 1927 el.

Риза Шәрәф (Шихап Шәрәфнең улы) хатыны Рабига белән. 1935 ел.

Resim – 3

Riza Şeref (Şihap Şerefnéñ ulı) xatını Rabiga bélen. 1935 el.

Борһан Шәрәф хатыны Закирә һәм кызы Рауза белән. 1935 ел.

Resim – 4

Borhan Şeref Zakira xem kızı rauza bélen. 1935 el.

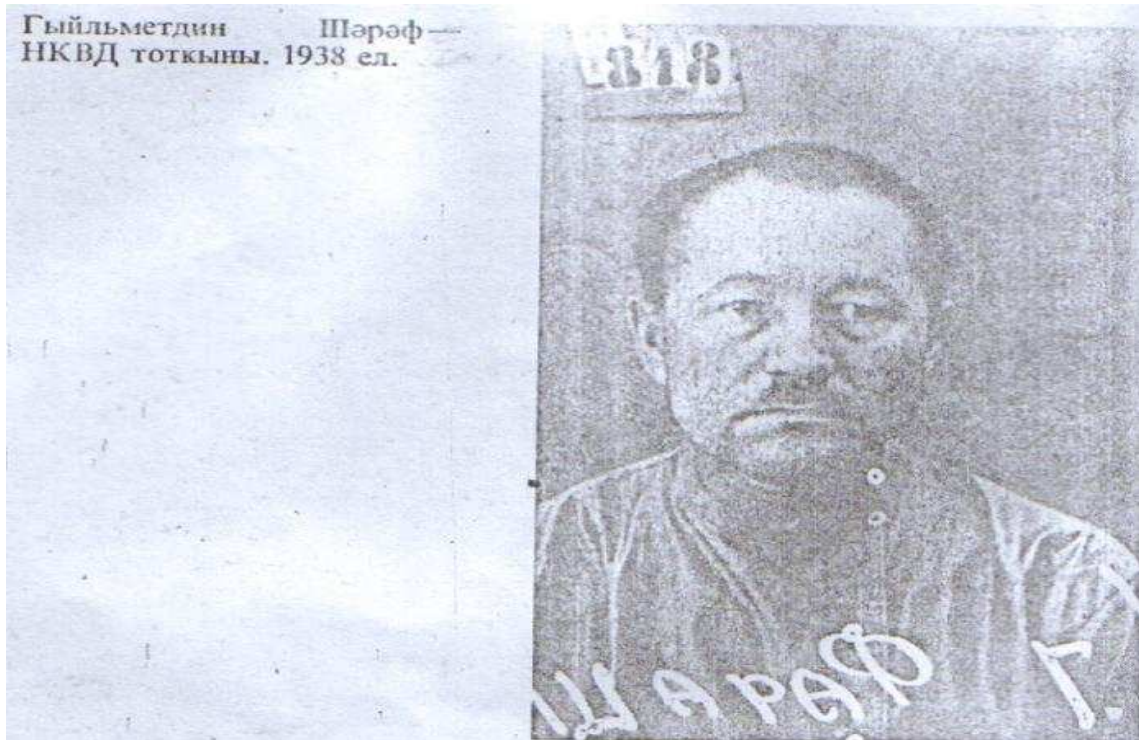

Resim – 6

Galimcan Şeref- NKVD totkını.1937 el.

Resim – 7

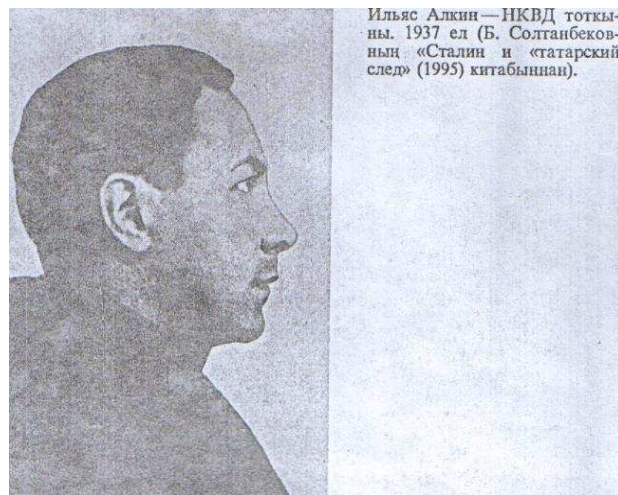
Gylmetdin Şeref- NKVD totkını. 1938 el.

Resim – 8

Sadri Valitov(Calal)-NKVD totkını.

Resim – 9

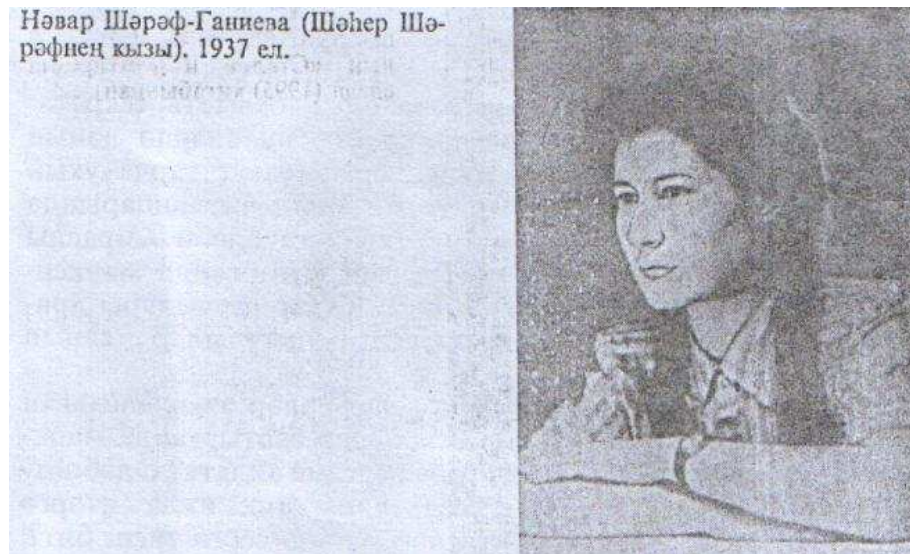
İlyas Alkin- NKVD totkını. 1937 el (B. Soltanbekovnın 'Stalin i 'tatarskiy sled' (1995) kitabınнан)

Resim – 10

Gali Gabdrahimov-NKVD totkını

Resim – 11

Navar Şeref- Ganieva (Şaher Şerefneñ kızı). 1937 el.

Сания Шәрәф (Шәһер Шәрәфиенц кызы). 1949 ел.

Resim – 12

Saniya Şeref (Şaher Şerefneñ kızı). 1949 el.

Resim – 13

Navar Şeref- Ganieva İre Ahmathan Ganiev bēlen. 1959 el.

Resim 15 – 16

Sniya Akcitova ire İbrahim Akcitov bélen. 1960 el.

Asma Şeref (Galincan Şerefneñ hatını) ulı Arslan Şeref bélen. 1987 el.

Tatar télende çıkkan bötén gazéta jurnallarga xem matur edebiyatka höcüm köçeytélé. Bu ölkede bigrek te ‘Çayan’ jurnalı aktivlık kürsete. Partitiya ölke komitétı sékrétaré Razumov matbugatta, plénüm-konférénsiyalarda daimi revéşte tatar edebiyatı meselelerén (üzé tatarça ukıy bélmese de.-R.V.) quzgatıp tora. Anıñ çığışlarında töp iké tézis yarılıp yata: 1.Ütkendegé edebi mirasını (G. Tukay, Derdmend h.b.) bastırıp çırgarganda marksistik küzlékten çıgıp eş iterge; 2. Tatar yazuçıları arasında eşçé-kréstıyan katlavınnan çıguçılar sanın kübeytérge.

İké tézista da bik küp kené meseleler açıklanmagan xelde kala. Tukay, Derdmend eserlerén bastırganda marksistik küzlékten qarau tügel géne nersené añlata? Edebiyatka eşçéler, kréstıyannar tügel, barı tik icat iterge seletlé bulgan, talanlı keshéler géne kilérge tiyeş bit?! Razumov anısına qağılmıy. ‘Edebiyatka eşçéler!’ lozungı matbugat bitlerende üzén sizdére. Derdmend, Tukay, Emirhan, G. İbraximov, Ş. Kamal, F. Kerim, G. İshakıylar tudırğan nefis edebiyat urınına tupaslık xem sıyfatsızlık kérép tula. Elégé şartlarda tatar yazuçıları arasında ‘kontrévolyutsion’ ‘Cidégen’ turındağı xeberler tarala. Utızınçı éllarnıñ axırında, bigrek te 1936-1937 yıllarda ‘Cidegen’ meselesé ayerım yazuçılarga kizenü öçén küsek rolén uynıy, çönki ‘cidénçé’né ézerlékleü yıllar bué devam ite. Méne arxivlardan alınğan bér delil. 1937 yılının 25 iyulénde Möxemmetcanovniñ ‘bik yaşértén’ grifi astında ‘İp. Yelşinga’ dip ciberélgen yazmasında: 1.‘NKVD arxivlarında yazuçıların kontrévolyutsion yéşması ‘Cidegen’ eşén aktarıp tabıgızını xem, anda qatnaşuçılar xakındağı materiallarını faydalanıp, kireklé beléşme tözep birüegezne üténem. Şul uk vakıtta alarga nindi çaralar kürélüén de kürsetégéz; 2. Yazuçı kerim tinçuringa karagan materiallarını da cıwep birüegézné üténem’, diéle. Bu - ölke komitétınıñ ideyolagiya sékretaré yazğan xat. Elégé eşlernén NKVD bélen bérlékte eşlengenlége de bik meglüm. Nek şuşı ‘yazu’ dönyaga kilér aldınnan gına Qazanda bérniçe yazuçıdan, dewlet eşléklélerennen NKVD xézetkerleré sorawu alu ütkereler. Meselen, 1937 yılınıñ 3 xem u8 iyulénde Borxan Safadan, 4 iyulde Şamil Usmanovtan xem Fatıyh Seyfiden sorawu alalar. Bu isémlékte şulay uk İshak Rexmetullin, G. Bahavétdinov, Xafız Palgutın, Zeki Gıymranov, Veli Şafıgullin, İshak Qazakov, Mingerey Sagıydullin, Selax Atnagulov, S. Mortazinah xem Gazıym (97) Qasıymov ta bar. 8 iyul könné Borhan Safanı Gömer Elmoxemedov bélen küzge oçraştılar.

Elégé vakıygalarını tatarstan öлке komitétınıñ 1930 yılda kiñ kolaçlap başlap cibergen ‘xézmetslernéñ ciméşé’ dip karawu urınlı bulır. Ul aldınğı fikér yörtüçé tatar-başkort zıyalılarına qarata merxemetséz seyesetnén neticesédér.

Elbette, tatar yazuçıların bér tatarstanda gına ézerléklemedéler, alarga bötén Rusyada de urın kalmagan idé. Ezérleklewlerge şulay uk Ufa, Meskew, Léningrad h.b. şeherlerde yaşewçé yazuçılar xem zıyalılar da duçar buldılar.

Şundolarınıñ bérsé- üz vakıtında bértugan Şerefeler bélen aralaşkan, tatarınıñ şöxret kazangan talantlı yazuçısı Mehmüd Galew. Aña karata bulgan mögamele elégé vakıygalarğa kader ük üzgere, ‘İvan bacay’ digen pésası tenkıytlene, e ‘Kanlı tamçılçılar’ isémlé romanın neşér itüde karşılıklar kilép tuw. Xette G. Gali, Ş. Usmanov, S. Celel, A. Ehmadiév, M. Maksudovlarınıñ rétsenziyalere de isé alınmıy. Şamil Usmanov bu eserlergé yugarı beya birép: ‘Bu revolyutsion ruhtağı roman bularak ayawusız sıynfıy köreşnén éçtenlégén töplé itép kürsetken eser’, dip yaza. Şulay buluga da qaramastan yazuçığa qarata cubéktiv qaraşalar öske çığa. 1929 yılda Tatizdat tarafınnan qabul itélgen eseré törlé sebepler bélen planga kértélmi, e yazuçı matdi yaktan bik avır xelde kala. Anıñ Tatarstan öлке komitétına yazgan hatında tübendegé yullar bar: ‘Köçke-köçke aç helémde edebi gonorarlarga yaşım... Méne indé min niçe él devérénde nindidér sérlé hém sihri bocra éçénde yaşım kébék. Bötén cevaplı xézetkerler miné eylenép uzarga teliler sıman alar mine yazuçı bularak açık revéşte inkar iteler... Mene indé min cidénçé él bér sotsial roman östénde eşlim. Romannıñ qaralama variantı böténléy temamlangan, e bérénçé tomı ‘Qanlı tamçılar’ isémé bélen, külame 25 tabak, küpten neşér iterge ezér... Emma baş rédaktor Ehmet Fehri, rétsenzéntlarınıñ fikéré bélen sanaşmıyça neşér itüge qabul itüden baş tarttı... Şulay da min eşémné dévam item xem aç toram diyarlek’.

Behétsézlékke qarşı, anıñ yazmışı torabara tağın da kıyenlaşa. Bézge maglüm bulgança, ul 1937 yılının 9 aprélünde NKVD hézmetkerleré Açaklyan xem Adarçuk qulına kilép elégé. Alar bértuktausız annan ‘İden astı kontrevolyutsion oyeşmanıñ egzesi’ bularak sorawular alalar.

‘Sorawu: Séz qayçan, kayda, nindi şartlarda Sovét vlasténa qarşı eşleüçé oyeşmaga quşıldız? (98)

Cavap: 1925 yılın közünde Fatih Kerimov Orénburgtan Meskeüge kilgeç, İşmamétov Xafiz (ülde) fatirında. Kerimov xem min pantyurkistik uylarımnan baş

tartmadım. Ul: Şuşı eşné devam itü öçén Meskew pantyurkistlar oyeşmasınıñ yaçéykasın tözérge kirek, e anıñ üzge Qazanda’,-didé.

Sorawu: Séznén pantyurkistik oyeşmagız nindi maksat hém meseleler quya?

Cavap: Pantyurkizm oyeşmasınıñ töp maksatı – Sovét xakimiyatén cimérü. SSSRnın törék-tatar milli respulikalarında xem ölkelerénde Törkiya protékturatı astında pantyurkistik dewlet tözü. 1926-33 yıllar devérénde béznén aeşma törlé mömkinleklérdén faydalanıp, agitatsiya- propaganda eşleré alıp bardı. Meselen, min üzém ‘Moxacirler’ dip atalgan kitabımda pantyurkizmnı tenkıyt itken bulıp, edebi géroy aşá pantyurkizm idéyalerén maktadı...’

Anıñ tarafınnan tatarstandağı törkémneré bitrelgan haraktéristika da qızıqlı. (Elbette, monda süz edebi törkémner turında gına barmıy.) Ul alarnı öç öleşke büle. Anıñ uylavınça, bérénçése Galimcan İbraximov citakçélék itken ‘sul’ ésérler törkémé. Anda, M. Galeü Fikérénçe, zeki Möhsinov, selax Atnagulov, Borxan Safa, Gomar Elmiév, Rizvanov, Gafurov, Musa Yosınov, İshak Raxmétullin, G. Nigmati, İshak Enikeev, Zeki Gıymranov kére. İkénçésé Mingeréy Sağıydullin törkémé. Monda Höseyé Térpişév, Şamil Usmanov, Azanova (Segıydullinnıñ hatını), Galimcan Eminev, Şaxiahmétov kére. Öçénçésé- Tolımbayskiy törkémé. Monda Gomer Gali, Gomer Şaxiahmétov (Tolımbayskiy), Kavi necmi, Riza İşmorat, Hesén Tufan, Fatih Kerim (yaş şağıyr), M. Emirov, Salih Battal (Meskeü Şahere), Fethi Burnaş, Kiryanov xem F. Seyfi kére. Bu törkém, anıñ uylavınça, ölke komitéti sékrétaré Abdullin qanatı astında eşlegén. Elbette, bu NKVD agentlarına yaxşı gına ‘tabış’ bulgandır. Mondiy tabışnı totkinnardan barı tik qatı ceza, qurkıtarlar x.b. alımnar bélem alımganlığı bézge maglüm. Ağımdağı eşlergé bolarnın yogıntısı gayat zur bulgan. Şuşı uk sorawu alu vakıtında M. Galeü Salix Battal tarafınnan Xesen Tufannın ‘ANT’ poyemasına yugarı beya birélgenlégen de iske töşere.

Galimcan xem Borhan Şereflergé qarata tübendege sorawu xem cavap biréle:

‘Sorawu: Meskeüde, Qazanda, Ufada séznén Pantyurkistik oyeşmagızga kémner kére idé?(99)

Cavap: béznén pantyurkistik oyeşmanın Qazanda idé. Başlıca ul partiyaséz Qazan zıyalılarınan tora. Anıñ yulbaşısı Qazan Vuzlarının Proféssoru Galimcan Şeréf idé. Oyeşma egzalarınan Jurnalist Borhan Şeréf, Tarixçi gali Abdrahmanov (Gali Rehim), Kerim Tinçurin... Tinçurin béznén oyeşmanın agzası bularak G. Seref, B.Şeref, Zahid Norkin xem Abdraxmanovlar bélen tıgız élémtede tora idé.

Ména şulay itép, elé kulga da alınmagan. B. Şerefke xem indé tugız ay devérénde Qazan törmesinde intégüçé G. Şerefka karata yañadan-yaña meglümatar kile xem alar ‘cinayat eşleré’ ne térkeler. NKVD hézmetkerleré zur ‘uñşka’ iréşe. Alar aldınıgı dip isenlengen totalitar réjim aldında Tézlerén çükmi kıyu fikir yortken iregetlerne zındannarga urnaştırıp, alarnın milletke, keshélék dönyasına bulgan işanıçların sındırırğa omtılalar. Barısı da bér qalıpka salına- elégé şehésler ‘milletçélér, kontrévoltusion milli yéşma egzaları, Gérmaniya Şpionnarı’ sıyfatında törlésé törléçé xökémgé tartılalar.

Meglüm bulgança, İ.Stalin nek mene 1937 yılda yana konseptsiya tözi. Anın fikirénçe, sotsializmga bargan sayér sen sınıflar köréşe köçeya, kiskénleşe bara iken. Meselenébolay kuyılıwı Bériya, Ecov kébék avantuyristlarga bik qulay bula. Şunnan faydalanıp alar répressiyalerné tagın da köçeyteler. Tatarstandağı xellerge kilgende, monda da G. Malénkov xem L.Kaganoviç üz öleşlerén kérteler. 1937 yılınıñ avgustında partiyanén Tatarstan ölke komitétı plénumı bula. Méne şuşı plénumga Malénkov citekçélégende bér gruppı kilép, ul répréssiya eşlerén kin cayéldérép cibere. Üzenén çığışında Malénkov réprésiyalarnén kireklégén eyte. Neticede, bik küp komunistlar, sovét hézmetkerleré, partiyasızlar de, şul isepten ölke komitétı sékrétaré A. Lépa, Tatsik rayisé G. Bayçurin, TASSR Xalıq Komissarları Sovétı rayislaré K. Abramov, N. Dawlétyarov, alarnın urınbasarları A. Xekimov, xem A. Novosélov, raykom sékrétarları R. Y. Alkin, Z. G. Gıylmétdinov, Z. A. Baskin, G. N. Tikk, yazuçılar G. İbrahimov, K. Tinçurin X.b. kulga alına. Kaganoviçnıñ kürsetmesé buyénça alégé isémlékke Qazan timér yulı naçalnıgı xem başkalar da östele. Qazan timér yulı yanesé, yapon şpiyonnarı qulında ikan. İ. Stalin, G. Malénkov, L. Kaganoviçlarnıñ yaña yalçısı Aléksandr Alémasov Partiyanén Tatastan ölke komitétı sékrétaré bulgaç, réspulikadağı xellar tagın da (100) kiskanlaşe. Şul çorda ölke komitétında eşlegen xem şulay uk répréssiya elakken A. Tarasov bolay di: ‘1937 yılda Tatarstan partiya oyéşmasın tarmar itüde Malénkov zur ölész kértté... Malénkov Qazannan kitkennen son Alémasov réspublikada katı térror réjımı urnaştırdı, ménlegen kommunistlar kulga alınıp yuk itéldé’.

Qazanga qayıtıp bér él eşlew devérénde B. Şerefnéñ xelleré tagın kıyénlaşa, anı törme sagalıy. 1937 yılının 27 dékabérinde anıñ fatirına NKVD xézetkeré kilép, 366 nçı nomérılı ordér kürsetép, fatirının astın-öske kitérep téntü yasıy. Şulay itép, B. Şerefné yaneden kulga alalar. Ul indé tagın ‘cinayatçé’ bulıp sanala. Béréncé könné ük İvin xem katı kulı Ehmétov sorawu alalar. Tagın şunu da aytép kiterge kirek: Şul uk Ahmetov,

parallel revéšta, Borhannın tıganı Galimcan Şereften de sorawu algan. Meselen, Borhanı qulga alır. Aldınnan gına ul 19 xem 20 dékabrde, şulay uk 3, 8, 9, 14, 17, 18, 20, yanvarde G. Şereften sorawu ala. G. Şeref ‘Tatar Uçagı’, Milli meclés, ‘unnar’ xem ‘sullar’ köreşén, ‘82’ lernéñ xatın ezerleşép birüwén tavsirliı, emma B. Şeref xem başkalar turında bér süz de eytmi.

B. Şereften sorawu alu tübendegéçe bara:

‘Sorawu: Séznén bértugan abıy-énelerégéz barmı, alar xazér qayda? (Eytérsén le üzé bélni.-R.V.)

Cavap: Béz béş bértugan, barıbizda Öçlék tarafınnan xökémge tartıldık, xezér barıbiz da totkınlıkta.

Sorawu: Séz Songı könnerge kadar panislamistlar, milletçéler agımına tartılğansız, bu tikşérü barışında bilgél. Séz monı raslıysız mı?

Cavap: Yuk raslamıyım. Miném bérkayçan da panislamist bulğanım yuk.

Sorawu: 1923 yıldañ 1932 yılgı kader séz SSSR’nın törlé rayonnarında spēkulatsiya bélen şögillengenséz, bu tikşérü barışında açıklandı. Elégé sorawu buyénça kürsetmeler birégéz!

Cevap: Spēkulatsiya bélen şögillenmedém, emma raslıyım: min açık revéşte eş qıldım, mona miném paténtım bar idé...

Sorawu: Kém ul Fatih Kerimov?

Cevap: Fatih Kerimov mine tıgan turı kile. Ul miném xatınının abıysı

Sorawu: Fatih Kerimovnın kürénéklé pantyurkist ikenlége, anıñ bélen béрге séznén de bérözlékséz révolysiyage qarşı pantyurkistlar xerekete bélen beylenéşte bulıp, bu xerekete kuşılıyız meglüm. Bolarnı séz raslamıysız mı? (101)

Cevap: Fatih Kerimov bélen tıgız beylenéşte buluwımnı raslıyım, min anıñ bélen tugannarça beylenéşte idém, emma ul da, min de bérnindi pantyurkistlar xeretende de qatnaşmadık.

Sorawu: Séz dörös kürsetmeler birmiséz, séz revolyusiyaga qarşı milli pantyurkistlar agımına quşılı gına tügél, e pantyurkizm idéyasén propogandalagansız. Méne şuşı eşlerné başkaru öçén törlé-törlé élémtelerge de kérgenséz. Méne şular turında kürsetmeler birégéz!

Cevap: Min monı qatgıy revéşte kiré qagam.

Sorawu: Séz Tatarstannın xem Başkortstannın qaysı éré milletçélerén béleséz xem qaysıları bélen élémtede torasız?

Cevap: Min éré milletçélerdén V. Atlasov, G. İsxakov, Kurbangaliyev, M. Soltangaliyev turında xeberlémén. Gayaz İsxakovnı yakınnan, e başkaların gazétalardan, alarnın xezmetleré aşa gına béle idém. Alar üz eşlerén yıllar devamında neşér itép kildéler.

Sorawu: Tikşerü buyénça bilgélé, séz totkınlıktan qaytkannan soñ Sovét vlasténa qarşı propoganda eşén tuktatmagansız. Üzégéz bélen aralaşkan kэшéler arasında revolyutsiyage qarşı propoganda alıp bargansız. Séz xakimlék itüçé millet tarafınnan milli respublikalarnın xokukları kimsétéltüye turında yalğan süzler söylep yörgenséz. Bu Sorawu buyénça kürsetmeler birégéz.

Cavap: Min üzémné gayéplé dip sanamıym, çönki min bérnindi de revolyutsiyage qarşı milletçélék eşé alıp barmadım.

Sorawu: Séz Şefiyév Abdraxmannın üzén kürép bélesezme?

Cevap: Yuk, bérkayçan da kürgeném yuk.

Sorawu: Séz dörös kürsetmeler birmiséz, tikşerü buyénça meglüm, 1930 yılı Şefiyév A. Qazanga kilgen xem séznén tunganız Galimcan bélen oçraşkan. Dörös kürsetmeler birégéz! Séz yukka gına barın da yalğanlıysız, tikşerüğe meglüm ki, Şefiyév A.- néméts şipionı. Ul SSSRda razvédka eşleré alıp bargan hém şunun öçén Qazanga kilgen de indé. Ul séznén énégez Galimacan bélen oçraşkan. Ni öçén séz monı bik tırışıp kiré qagasız?

Cavap: Min sézge tagın bér qat eytem: min anı bélmim, barı tik éném Galimcannan işétép géne bélem.

Sorawu: Tikşerüğe meglüm, séz üzégéznenñ kэшéler arasında Sovétlarga qarşı milletçélék eşé alıp bargansız. Rasmı?

Cavap: Min monı raslamıym.(102)

Sorawu: Séz monda bérni de söylemiséz, tikşerü eşé sézge üz intéréslarınız öçén dörös kürsetmeler birérge tekdim ite. Üzégéznenñ Sovét Vlasténa qarşı eşégéz turında söylegez!

Méne şuşında qader Borhan Şeref barısınan da baş tartıp kile, emma tora-bara nidér bula. İxtimal, bu tikşerüçélernén ‘maxsus’ alımnar qullana başlavı neticeséndedér. Altımış yaşlek, vakıtınan alda qartaygan, bötén añdı tormışında bértuktawusız ézerléklengen B. Şeref Sorawu alularnı avır kiçérgenlége meglüm, törmege élekkençé ük doktorlar tarafınnan aññ indvalid ikenlége raslangan bula. Şulay bulsa da, özlékséz sorawu alular vakıtında ul soñğı çikke kader köreşe, biréşmi. Emma bérızdan tübendegé

dokumént dönyaga kile : ‘ Eyé, min dörösén söylerge buldım. 1928 yılda min üz menfegatlerémne kanegatlendére almadım, seyüde itüne tıydılar, şuna küre Sovét Vlasténa bik renjimén. Miném açuwım Taşként şeherénde, üz tiremdegé kేశéler bélen aralaşkanda, Sovétka qarşı tagın da arttı. Neticede kulga alınıp öç él törmeye utırdım.

Kontséntratsion lagérdan kaytkaç, bötén ir tugannarımın da Sovétka qarşı eş alıp bargannarı öçén kulga alıngannarın béldém. Açuwım tagın da qabardı. Bu xakta Qazanda ‘Eléktroprom’ xézetkerleré aldında açıqtan-açıq eyttém.

Sorawu: Üzégézne Sovét vlasténa qarşı süzlerégézne ‘Eléktroprom’ xézetkerleréneñ kaysına eyttégéz?

Cavap: Köbesénse Sovétka qarşı süzlerémne açıqtan-açıq itép gadettegége baş buxgaltér urınbasarı M. Sadovskiyga, Zoya Maksimovnaga, Nésterov İvan Pétroviçka xem ‘Eléktroprom’ nın başka xézetkerleréne eyte idém.

Sorawu: Sézneñ Sovétka qarşı eşlerégéz nidén gıybaret idé?

Cavap: Miném Sovétka qarşı eşlerém 1936 yılınıñ axırına 1937 yılınıñ başına turı kile. Bigrek te ikmek ezérlew, promışlénnost tovarları bélen avırlıklar kilép çıkkán çaklarda. Min üzém açıqtan-açıq eyte idém: ikmek meselesénde xökümet maxsus revéşte citéşsezlékne yasıy. Min bötén gayépné xökümetten kürdém monnan tış min Sovét xökümeté tarafınan oyéştırılğan réprésiyaler xem Yugarı Sovét saylawularga ezérülenülernéñ tertibén tenkıyt ittém. Min bolayrak uylyı idém: ‘Sovét dewleté yaña démokratik Konstitutsiya eşledé, şulay bulsa da sıynfiy doşmannıñ eşçenlegé köçeyugen şürli. Yugıyse, Konstitutsiya nigézénde alarga démokratik irék (103) birélüyé xakında eytéle. Yugarı Sovétka saylawular vakıtında şiklé dip tabılğan kేశélerge élékkege ofitsérlarga, alpavıtlarga, sewüdegerlerge h.b. qarata merxemetsézlék kürsetéle’.

Bik küp uylanulardan soñ, élékkege sewde eşé öçén Sovét vlasté organnarı tarafınan kulga alınıdan qurkıp, soñğı vakıtta Sovétka qarşı fikér eytüden tıyıldım.

Sorawu: Séz üzégézne bérniçe él retten, sovétlarga qarşı uyda bulğan kేశé bularak révolıyutsiyage qarşı eş alıp baruda gayéplé dip tanıysız mı?

Cavap: Eyé, min üzémne tulı revéşte gayéplé dip sanıym’

Elégé dokuméntka ul üzénéñ qulın qulep qaldırğan. Nihayat, köçlep qartınıñ ‘gayébén tanıtkaç’ B.Şerefnéñ eşé TASSR NKVDsının Öçlegéne tapşırla. Tikşerüçeler Ehmaetov xem İvinnıñ yavız eşé arxiv dokuméntlarınan açık küréne. Zamanası şul: kémde köç, şunda ‘döröslek’!

1937 eyiliniñ 30 dékabrinde Ölçék üzeneñ utırıışında B. orxan Şerefné 10 yılda la grga (İTLga) ciberérge digen qarar da çıgara. Tatarstanniñ éçké eşler komissarı urınbasarı Şéludçenko tarafınnan tizdén yaña dokumént ezerléne. İkençé törlé eytkende, B. Şerefnéñ eşé yanadan quzgatıla. Bu Dokumént Tübendegélerden gıybaret: ‘Şeref Borhan Sovét vlasténa qarşı oyéşkan milli ‘İdél-Ural’ cemgıyaténde egze bulıp tora. RSFSR Cinayat Qodeksniñ 17, 58-2, 58-10/1 b. , 58-11, 158 xem 175 nçé maddeleréne tananıp, cinayat eşé buyénça tübendegé qarar tua:

Karar

Şeref Borhan Sviyacskiyniñ 8 nçé nomérli İTK OM 3 NKVD törmesénen 1 nçé nomeérli OMZ törmeséne küçeréle. Tagın RSFSR Cinayat Qodeksniñ 17, 58-2, 58-10/1 b. Xem 58-11 maddeleré buyénça hökém itéle.

Şeref Borhan tanıştırdı’.

B. Şerefné yane Qazanga alıp qaytalar xem 1937 yılıniñ 21 martında yañadan Sorawu alular başlana. Aña yañadan bötén uzgan gomérén iséne töşerérge, tikşerüçelerge beyne-beyne söylep çıgarga turı kile. Ul ‘Qazan möhbire’nde, ‘Ehbar’da eşlevén, Oktyabr révolıyutsiyaséne soñ bérkader vakıt Gabdéráhman Vaxitovniñ tiré zavodında eşlevén, e annan soñ Orenburgta törlé qurslarda ukuwın, e eşlaven, a annan son Orenburgta törlé kurslarda ukun, a 1923 yılda Qazanga qaytuwın iske ala. Elbette, tikşerüçelerge mondıy ‘Ekiyaler’ gene oşap betmi, alarga-(104) ‘şpion’, ‘xalıq doşmanı’ ézleüçelerge başqaçarak meglümattar kirek. Şul sebplé bu yulı Sorawu alular tagın da qırısraq, qurkıniçrak tös ala. Sorawu alular bérniçe tewülék tuktawusız devam ite. Totkın barısına da tüze, e tikşerüçeler tüze almıy, alar almaşıp eş iteler. Monda B. Şerefke sorawu alularnıñ törlé formaları bélen tanışırğa turı kile: ‘basu’ dip atalganı tewlékler buyé ayak östénde toru; h.b. şulay uk açlık bélen intéktéri, qurkıntular, qıynawular h.b. bu yulı da aña sovétlarga qarşı küreşüçé yaşerén milli oyeşmanıñ egzası dip yala yagalar. Emma ul: ‘Yuk, min üzénné gayéplé dip sanamıym, min bérnindi oyeşmanıñ da egzası gına tügél, anıñ barlıgın- yuklıgın da bélmim’, di. Aña kurkıntular teyésir ite almıylar, ul yane üzén gayéplé dip tanıımıy. Barıp çıkmagaç, anı Mexmüd Galewünéñ 1937 yılıniñ 20 oktyabrinde sorawu algan vakıtında birgen kürsetmeleré bélen tanıştıralar. Mexmüd galew anın turında tübendegélerné béldére: ‘Şeref Borhan 1920 - 1921 yıllarda iñ bérénçé bulıp Köranné tatar téléne terceme itté. Üze ük Kérénskiy qatnaşıında dawület kiñşemesénde (avgust, 1917 él.-R.V.) qatnaşa. Aktiv

éşçenlége öçen hökémge tartıla. Utırıp çıkkaç Qazanda yañadan Sovétka karşı aktiv propoganda alıp bara. Hette kibét çiratlarında, tatar xalkı küp cıyélğan urınnarda üz oyéşması zakazların üti, xalıqnı üz yagına awudara. Meskeüde ew bulgan. Tögél diréktivaların Kerimovka tapşıra, Meskeü filalı xem Qazan Üzek oyéşması arasında aradaşçı rolén itü’.

Elbette, bu yullarnı uqıgaç azraq gayeplenérlek urın bulsa da, indé küpné kürgen tikşerüçelernéñ maxsus alımnarın tatıgan Borhanga monda şakkatarlık nerse bulmıy. Ul tınıç qına cavabın iréştére:

-Min Galewüne çama bélen 1914 yıldañ birlé bélem. Anıñ bélen Orenburgta tanışqan idém. Ul vaqıtta Mxmüd Galewü galantéreyä tovarları bélen satu itedér idé. Fatix Kerimovnı min 1908 yılınıñ ahırınnan bélem, ul miném xatınımnıñ abıysı, séznéñçe nerse, şurin bulamı indé?

-Téléña salınma..soyle!- dip cikéréne tikşerüçé Borhan devam ité:

-Kerimov Fatix 1914 yılga qader rédaktor, e mim tercemeçé idék.... Qazanda qulga alınır aldınnan M. Galewünéñ kürsetmelereén eytem: anda kaybér dörös xeberler de bar bit. Meselen, min 1916 - 1917 yıllarda Qoranne ta -(105)- terççege tarcema itken idém, emma ul datasın, dörösraegé yıllarıñ butıy. Min çınnan da, Dawlet kineşmesénde buldım, emma min anda barı tik jurnalist bularak, ‘Vakit’ gazétasınnan kilgen idém. Miném taviş-felen birérge xokukım da yuk ide. E indé nindidér Sovétlarga qarşı milli oyéşmalar buluwı turındağı kürsetmeleré uylap çıgarılğan nerse. Anın avtorı Galewü buluwına da şigém bik zur.

-E üzék bélen mönesebetke ni diséz?- di tikşerüçé.

-Ni dip iyterge dipmé? Elbette, yuktan uylap çıgarılğan uydırma, dim. Bérnindi filialnı da, Qazan üzégén de min bélmim. Bérnindi yaşértén oyéşma turında işetkéném yuk, - di totkın.

Nigedér bu yulı tikşerüçé deşmi. Naticede, 12112 nçé nomérli eşné şunıñ bélen temamlap,1939 yılınıñ 26 martında TASSR eşké eşler komissarı urınbasarı Novikov, dawület qurkınıçsızlığı kapitanı tübendegé qararnı raslıy: ‘Şeref Borhanga qarata quzgatılğan cinayat eşé turındağı materiallarını 12112 nçé nomérli kénegeden alırga xem eşné tuktarırga.

TASSR NKVDsı qarşındagı ölçék tarafınnan 1937 yılınıñ 30 dékabrénde, hökém itélgen Şeref Borhannı yaneden cazasın kürérge ciberérge’.

Şulay itép, B. Şeref iké yıldaň soň yene (başta 1937 yılınıň 30 dékabründe, a annan soň indé ikénçé tapkır 1939 yılınıň 26 martında) 10 yılga xökém itéle. Bu hel Borhan Şerefnéň xem anıň xatınıniň 1937 yılınıň 14 martında xalıq komissarı Bériyage xat yazularınnan son qaralğan bulırğa tiyész. Bu turıda ‘éştege kéçkéne géna yazma söyli. Anda ’22 aprél, 1939 yıl. Eşné qarawu tuktatıldı’diyélgen. İrenén eşén yañadan qarap, gadél xökém itülerén Sorawu barısı da yukka bula. Zakire xanımnıň xatında kürsetélgen tartipsézlékler, yala yagular, irénén sawusız invalid ikenlékleré bérsé de iskealınmıy. Ölçéknéň eméré tagın bér kat élékkége qarar bélen raslana.

Lagérdan lagérğa, tömeden törmegé yöri torgaç, Borhan Şeref böténley qatı avırıp kitép, 1942 yılınıň 28 dékabründe 69 yaşénde Rayife koloniya sénde dönya kuya. Şuşı vaqıygadan soň 14 yıl uzgaç, zakire şeref yane Borkan Şerefnéň eşén qarawu turında éçké organnarga xat yazıp cibére. Anın xatında 21.11.1956 yıl datası tora.

Bu eş Tatarstan dewlet qurkınıçsızlığı komitétiniň tikşerü bülégé citekçesé urnın basarı polkovnik Eminévke tapşırıla. Ul anı ciréne citkérép başkarıp (106) çıga, Mihail Sadovskiyını hem İvan Néstérovını ézli, emma alarnı taba almıy. ‘Eléktroprom’da eşlewüçé V.A.Myagkov alarnın bérsén de, şulay uk Zoya Maksimovnanı hem Borhan Şerefnéň üzén de xetérlemi.

Tikşeré torgaç Borhan Şerefnéň gayépsézge xökém itélgenlége maglum bula. Ozak ézlenülerdén xem tikşrü materiýallarıň öyregennen soň Eminév netice yasap, tübendegélérné yaza: ‘Şeref Borhan TASSR NKVDsı tarafınnan 1937 yılınıň 28 dékabründe qulga alına, nersege nigézlenép anı irégennen maxrüm itüleré maglum tügél. Béléşmeden küréngence, ‘Şeref totkınılıktan qaytkaç ta, soňgi köngeçe Sovétka qarşı eşçenlégen tuktatmıy, üzé tireséndegé kéşéler arsında agartu eşleré alıp bara’. Bolar barısı da uydırma, anı delillegen matériýallar Şerefné qulga alganda böténléy bulmagannar’.

1957 yılınıň 12 iyunénde Eminév tarafınnan ezérlengen alégé yomgaklaw matérialı TASSR Qurkınıçsızlığı komitétı reyisé P. Séménov tarafınnan şul uk yılınıň 14 iyunénde raslana.

1957 yılınıň 6 iyulénde TASSR prokuroru Yugarı Sovét prézidiyumına protést xatı yullıy. Anda

TASSR NKVDsı qarşındagı Ölçék tarafınnan B. Şerefke qarata 1937 yılınıň 30 dékabründe çıgarılğan qararına ‘Gayépleré bulmawu sebeplé eşné tuktatırğa’ diyéle.

1957 yılınıñ 18 iyulında Yugarı Sovét Prezidiyumu Öçlėknėñ alėgė qararın gamelden ıgara.

Mėne Şulay itėp, bu eŐte temamlana xem Borhan Şerefne de bėrnindi gayėpsėzge renjėtėliye, totalitar rejimnın qorbanı ikenlėgė isbat itėle. Hezėr indė zıyalıarımız makalelerėn, kitapların yazganda Galimcan İbrahimov, Zėki Velidi, fatıyh Seyfilėr yanında Borhan Şerefne de sanap kitepler, aña da üzėnėñ layėklı urınına qaytırlar bulışırğa dip uylıysıbiz kile. Ul moña bik layėklı. (107)

Sünmez Yoldız

‘Meskeüler totsa yakan...’

Rehime Hanım, yoqıdan torıp, eylep kėne bėtėrėp kila idė, kėmdėr qatı itėp iŐėk Őaqıdı. ‘Elle Gıylmėtdinėm qayttımı? Tėgėldėrle ul alay Őaqımıy idė. ıgıp kitkende iyul başlarında gına Qazanda bulırmın digen idė bit’, dip uylap quydı ul.

Annarı iŐėk yanına kilėp:

-Kėm bar? Gıylmėtdin, sin tėgėldėr bit? didė.

-Aıgız, NKVD! Huca qayda? didėler tışkı yaktan.

Yėrege tėtrep kitse de, Rexime xanım sėr birmedė, iŐėknė kiñ itėp aıp ciberdė.

İŐėk aldında drt irat basıp tora idė. İkėse NKVD kiėmėnde. g-başları pėhte, ista, yėzlere bik citdi. Qalgannarı Şahitlar bulsa kirek...

Ordėrnı krsetke, yga uzdılar.

-Bėz sėznė tėntėrge mecbrbėz. Minėm familiyam Frolov, didė ciren elėse.

-NiŐlisėn indė... Tėntėgėz, tėntėgėz. Elėk candarmnar Gıylmėtdin abıyėgıznıñ tėnesenetiyar idė, indė xezėr NKVD Frolov disėnmė elė, ulım? Gıylmėtdin abıyėgıznıñ tėntėrlėk eybėrlere bik kp tgel Şul. Elėk kitap bastıra torgan bulsa, 1918 yıldañ birlė ul behėtten da mexrum... yde buyla bėr xel, emma ahı egız yde yuk bit...

“Urman” kompaniyasė eŐlerė bėlen komandirovkaga kitken idė, elė tiz gene qaytmas, - dip sėylendė Rehime xanım, z ende utırırga urın taba almıyça.

-Qaytır, bezden qotıla almas, -dip özde anı Frolov. –E candarmnar, NKVD lar turındağı fikėrėgėznė qabatlasagız, eŐnė belki sezden uk başlan ciberėrbėz...

Tent ozakka suzılmadı. KiŐtedegė kitaplar, steldegė yazmalar, Őkaftağı Őerab ta alarnı qızıksındırmadı.

“Nerse ėzlıler iken son bolar”, -dip uylap quydı Rehime Xanım. (108)

Şulçak Frolov:

-Méne, méne, tantım! dip qıçkırıp ciberdé.

Barısı da tereze töbéne cıyeldılar.

-Méne ul...

Frolov tereze töbénde, elé révolıyutsiyage qader uk cıyelıp qılgen, bérkémnen de yaşérlmiçe yata torgan qoméş tenkelerné nortféléne sébérén töşérdé. Qalgannarı aña bulıştı. Annan soñ alar bik zur eş eşlegen qıyafet bélen bérkétme de tözén tormıyça, kitép bardılar.

“Elle’ ndé bolar banditlar qına buldılar? dip uyladı Rexime xanım. Ordérların yunlep uqımadım... Gomér buyé şulay buldı indé, yuqqa-barga borçılıp, bar kéşége de ısanıp... Bet bit, e. Öyeñe kérép bar eybérénné sébérép alıp çıgıp kitsénner indé. NKVD şundıy bula mikenni?”

Bu vaqıygadan soñ öyde şomlık urnaştı, kurku hisé kéréde.

7 iyulde qabat işék şaqıdılar. İşék töbénde iré Gıylmétdiné basıp tora idé. Ul:

-Esselamégaleykém, enisé, dip, Reximesén koçıp ta aldı.

Rexime aña téntü yasawuları, köméşlerén alıp kitüleri turında eytté. Yuldan arıp-talıp kaytkan Gıylmétdin öçén bu xeber başına küsek bélen sukkan kébék buldı.

-Yarıy, enisé, qaygırma, ayda öyga kerik, dide Gıylmetdin hatının tınıçlandırıp.

Öyde xervakıttağıça çista, nöxte, canga rexet ideé. Asrawu kız Negıyme indé östelge çey de kitérep kuygan. İni, çey, parı çıgıp torgan bereñgé, estérxan sélédkası yanına komandirovkadan alıp kaytkan cilek-ciméş, qazılıklar da östelgeç, tabış tagın da bayén kitté. Öyge beyrem töse kéréde. Balalar gına mektepten kaytıp citmegen idé.

Gıylmétdin süzséz géne aşadı, éçté. “Arıp-talıp kaytkannan soñ, munça kérép, bér-iké kön yal itép alsañ, eybet bulır idé”, dip yulap kuydı ul. Şulçak yulda işétken bér mezek iséne töşép, élmayep kuydı.

“Kazax, Azarbaycan hem tatar maktanışıp utıralar dı.

Kazax:

-Béznén yakta Baykal külé bar, bik zur kül. Miném abıy atka atlanıp bér atna éçénde géne eylenép kayttı, di iken.

Azarbaycan:

-Kaspiynı bélsegez idé séz. Miném abıy döyage at (109)- lanıp yartı él éçénde géne eylenép kayta aldı, - digen.

İndé béznéñ tatarga çirat cite. Ul aptırap kalmıy, söylı başlıy, emma kazax bélen Azarbaycan köle başlıylar:

-Sézněň Kaban külé sasıp bétkendér, elle şuniñ bélen maktanmakçı bulasıñmı? diler.

-Bézde de bér “çérék ” kül bar, miném abıy anı eylenép kéne çıgam dip kitken idé, elé de kaytıp kérgené yuk, digen tatar”

Açap-éçweç, ul öyden çıgıp kitté. Uramda kızı idé. Xalıq az. Gıylmétdin yort çatında bérewünén artı bélen borılıp temeké tartıp torganın gına şeylep kaldı. Ul aña ehemiyat birmişe turıdan gına Dzércinskiy uramı yagına kitté. “Qoyrık” ta aña iyardé. Réyaktsiya yıllarında “qoyrık” larga öyrenép bétken Gıylmétdinné ul qurkıta almadı, emma anı kileçegenéñ bilgésézlégé borçıdı.

GPU nıñ imen işekleré kiñ açıldı. “Çérék kül” éğétleré anı yaktı çıray bélen qarşı aldılar. İşekten kérép, sul yaktağı tar gına bér bülmege alıp kérép: “Küp söyleşep torırğa vaqıt yuq, Gıylmétdin Şerefétdinoviç, 11 iyulde tağın bézge rexim itégéz”, dip çıgarıp ta ciberdéler. Eytérséñ le tége mezekné işétép, anıñ kirésén eşledéler.

Tik şom, qurku kérgen küñél tınıçlana alamını? Dzércinskiy uramına çikkaç ul, qay yaqqa kitesén bélmegen kéşe kébék, bér melge tuqталıp qaldı.

Annarı: “Galimcannı kürép çıgıym”, dip uylap quydı hem énésé yaşegen yaqqa yul aldı. “Qoyrık” ta qalışmadı... Bexétke qarşı, galimcan öyde üzé géne idé. Xatını Esmá balası bélen uramga çıgıp kitken. Gıylmétdin, énésén qoçaklap alıp:

-Méne, törmegé urnaşırğa yörım bit elé, dip şayartırğa tırıştı hem bulgan xellerné söylep birdé. Elé méne “Çérék kül” dan qayıp kilam, siné kürép kitim didém. Bélén bulmıy alarnı yabıp ta quyuları bik mömkin.

Galimcan öçén monda artık yañalık yuk idé yugin. “Tik téntü bulganın Rexime cingesé hi öçén aña eytmedé iken soñ? Elé tége comgada gına oçraşqannar idé bit, bergelep çey éçép utırdılar. Balalar küp ide, küreséñ şuña küre söylemegendér”, dip uyladı ul.

Abıy, minémçe béz barıbiz da bér yuldan, hiçşikséz, helaket yulınnan barabız. Méne uqı elé bu nersené, didé Galimcan hem abıysına maşınqada rusça yazılğan bérniçe bit kegaz birdé.(110)

Gıylmétdin küzléklerén retlep, tékstnı alıp qarawuga, anda ‘Glubokowuvajayemıy İ.Stalin...’ digen süzlerné kürdé.

-Bu nerse, Galimcan, xatmı, mörejegatme, elle listovka kébék nersemé? dip soradı ul énésénnen.

-Xat bu, abıy, xat! didé Galimcan. Az bulsa da moña ışanıç bar elé. Monda télébéz, edebiyatıbiz, gomumen alganda tatar medeniyeté, tatar milleténéñ kileçegé turında süz

bara. Monda min garap şriftun saklap qalu turında yazdım, şuniñ öçén köreşeçekmén de. Bakuda 1926 yılda bulıp uzgan fenni konféréntsiyade yasagan doqladım turında siña söylegen idém indé. Annan soñ şuşı meselelerge bağışlangan kitabımnı da hetérliséndér. Bakudagı çığışım matbugatta basılıp çıqmadı, ul barı tik çit illerde meselen Törkiyede barı Battal efende tarafınnan terjemde itélép dönyaya çıgarıldı. Miném çığış: ‘Vısluşav doklad Agamalı Oglı o ploxy orfografii i nédastatkax arabskoy sistémı i priyatii latinskoy sistémı şrifta, Lénin zadal Agamalı Oglı vopros: ‘A kak otnosyatsya kréstyané k etomu délu?’ Poslé otvéta Agamalı Oglı o dobrojélatélnom otnoşenii krestyanstva k étomu voprosu, on kratko proiznes: ‘Eto révoluyutsiya na Vostoké’. Zdes političeskoy analiz i zaklyuçenié po étomu voprosu t. Lénina zaklyuçayetsya ne v poslédnéy kratkot frazé, a v voprosé Lénina: ‘A kak otnosyatsya kétomu délu krestyanstvo?’ Razréşité sprosit, otvéçayat. Léninu oy blagocelatelnom otnoşenii kréstyanstva, T.Agmalo Oglı né bıl li sam vvédén v zablujdeniye, kak ob ojidayemıh vihodah ot novovvédeniya iob otnoşenii kréstyanstvakanomumu voprosu’. Şul urında tuktap, Galimcan kuhnyaga çaeı quyarga kérép kitté.

-Min üzém siné xuplıyım, énékaş, didé Gıyılmétdin, yazma bélen tanışıp çıkkaç Küreséñ, eş şriftta gına tügél. Xezér indé miném üzéme de añlaşıga başladı sinéñ borçılıñ, çınnan da, yalğış yulga kérép barabız iken şul. Bolay bulsa béznéñ eşlar xörtılene. Bézge bik avır bulaçak, emma tüzarga kirek, biréşmik!

Abıysınıñ fikéren xuplap, Galimcan Tukayınıñ şigri yulları bélen javap birdé:

Ni kılırsın... abzıy, tosta meskeıler yakañ?

Kak tı budéş otvéçat tam, tosta meskeıler yakan?

Sıgmas irdén kin cihanga, malıña megrur bulıp,

Dajé v tyurmu sıyarsıñ, tosta meskeıler yakan.

Tukay ijatın Şerefler barısı da yaxşı béleler idé.(111)

-Béznéñ ‘sul’ bulıp yörüçé, Meskeı ukazların tormıška aşırırğa aşkınp torgan ‘gorur latinist’ Fatıyx Seyfıler, filosof Mingerey Segıydullınar, Şamil Usmanovlar bu ölkede zur uñşlarga da iréşüleré mömkin,- didé Galimcan, abıysına karap.- Anıñ bit elé Mingereyén ‘tatar Buxarını’ dip te yörteler. Qızganıç, şuşındıy talant iyaleré üzleréñ köçlerén yuqqa sarıf iteler...

Yazmıştan uzmuş yuk diler bit. Nek un yıldan soñ Qazan törmesénde latinist Mingerey Segıydullını arabist Galimcan Şeref bélen Küzga-küz oçraştırırğa alıp kileler. Zezer indé alarnı bér bérsene xalıq doşmannarı itép oçraştırılar... Méne bit ul yazmış.

Béraz söyleşép utırgannan soñ béргеlep uramga çıktılar. Arıp-talıp komandirovkadan kaytkan Gılmédingé tizrek öyge qayıp égılı bik kirek idé. Galimcan anı Kékinar yortına kader ozatıp ta quydı, abıysı borılışka kérgençé bér urında basıp kötép tordı. Méne Gıylmétdin borılışka citté xem énéséne kul séltede. ‘Bu songı küréşü bulmasın, digen uy uzdı Galimcannın başınnan.- Dönya xelén bélen bulmıy...’

‘ Çérek kül’ égétleré 11 iyulné kötép tormadılar. 9 iyulde ük Gıylmetdinnéñ fatir işégén şakıldılar. Qabat ténü yasagannan soñ anı üzleré bélen ük alıp kittéler. Bu kötélmege xel idé. İrtégésén, 10 iyulde TOGPU’ nın öçénçé bülék xézetkeré Mozaffarov bu xakta mondıy meglümat qaldırğan: ‘Téntü vakıtında bérnindi şıklé eybér tabılmadı. Gıylmétdin Şeref üzén tınıç, edeplé tutto xem anıñ mondıy tertibé kulga alınaçağın aldan sizengenén bédére’. Bu fikérné şahit Gıyniyatulla Qaşşaf ta raslap, ‘çınnan da, anıñ fatırında bérnindi de komprométiruyuşıy matériyal tabılmadı’, di. 16 iyulde qabat téntü bula. Téntü vakıtında şahitlar Xösayén Selahov, Krasnov, Vlasov digen kéşéler da bulalar. Téntü tağın bérnindi netice birmi. Yarıy elé téntüçéler üzlare bérer narsa kértép ‘tapmıylar’.

Kém soñ ul, Gıylmétdin Şeref?

Ul Buya öyazéndege Aksu avılında 1885 yılda dönyaga kile. Qazanga kilép, Möxemediya’ medreseséne ukırğa kére xem anı bik uñışlı temamlıy, yugarı béléme ala. 1906 yılda ölken abıyları Şehrédin, Borhanétdin Şerefler bélen bérlekke bérénçé tatar tipografıyasén (112) açıp cibere. Bu ‘Matbagın Şeref’ soñrak ‘Megarif’ isémé bélen atala. Ul tizden aldınıgı tipografıyalar reténe basa xem kübésén uzıp ta kite. Emma bérénçé könnerden ük tipografiya xem anıñ rédaktori ézerléklewülgé duçar bula. Gıylmétdin Şerefnéñ eytüyéne qaraganda, 1908-1913 yıllarda éçénde géne de tipografiya 4 mertebe yabıla şul uk vakıtta bértugan Şehér, Borhan, Gıylmétdin Şerefler artınnan yaşérén küzetü oyéştirıla. Alarnı Qazan, Oréngurg, Saratov candarmnarı ézerlékli. Gafur Kolemétov, miliyonér Z. Remiyév, bértugan Xesenovlar, bértugan Ayitovlar, bértugan Şerefler dayimi küzetçélék astında yaşiler. Alarnıñ xatların ukıp, qayda buluların, kém bélen oçraşuların küzetép, tiyéşlé urınga xabar itép toralar. Tipografişyaden çıkkın kitaplarda, çınnan da,

bérénçé révoljutsion yazmalar, rus idareséne qarşı, patşa xökümetén xurlagan matériyallar dönya küre.

Bérniçe él dévamında tipografiya üzénéñ atamasın üzgertép V. Qazakov, Sayinov tipografiyasé isémé bélen de yöri. Elbette, çınlıkta anıñ citekçesé G. Şeref bula. Öryañadan ‘Megarif’ 1913 yılda açıla. Bu yulı da ul Şeref familiyasé bélen atalmıyça M. A. Mostafin isémende bula. İ. Korbangaliyév xem G. Qamal payçılar bulıp tora, e çınlıkta anıñ oyéşturıçısı xem payçısı Gıylmetdin. Şeref bula. Ebrar Kerimullin meglümatlarınnan küréngence, tipografiya 1906-1913 yıllar éçénde 348 isémde 2 milliyon dane tatar kitabın dönyaga çıgara. Fenni-populyar témalarga xem inkıylabka bağışlangan eserler baytak bula. Aladan tış basmaxane mösélman xalıqlarını rus xem çit il yazuçıllarınnan İ. Kuprin, L. Andreyev, D. Mamin-Sibiriyak, İ. Turgénév, N. Gogol, L. Tolstoy, A. Qonan- Doyl, Can jak Russo, Daniel defo, Bayrob, Moler xem başkaların asarlaré bélen tanıştıra. Tipografiyanın in ize eşe- tatar yazuçıların propogandalu, alarını olı yulga çıgaru. Aytarga kirek, ga bdulla Tokaynın, Macit Gafurının xem başka yazuçıların asarlaré bu tipografiyada bérénçé bulıp dönya köra.

Tukaynın ‘Magarif’ bélen bérénçé tanışuı, mögaen, anda çıkkın kitaplar, broşyuralar arkılı bulgandır. Bigrak ta Gıylmetdin Şerefnéñ ‘Şigriyat kitaphanase’ digan seriyase yaş şagıyernen bagırena senep, anın künelenda yana hislar uyata. ‘Ni öçén şulay?’ digan soruga Gabdulla Şeref iseméne biş hat yazıp cibareünda cavap tababız. Balki başka hatları da bulgandır, anısın (113) kilaçak kürsatar. Anın 1907 elda Gıylmetdin Şerefke yazgan hatı, Ence Sağıytova tarafınnan azerlanep, ‘Drujba Narodov’ Jurnalında (1967, №8) tulı kileş birelgen. Anda Tukay üzenen şigirlar cıentıgın banderol bélen cibéruen yaza. Ul üzenen da kilü ihtimalı hakkında habar ita xem, şuna kürader, Gıylmetdinnen 50 sum akça cibaruen ütena; hatın ‘Kitabımını sezga tapşırım, niçe tapkır bastırırğa telagasez, şunın kadar bastırırız, minnem röhsat. Cavap kötäm, yazırız. Siznen tınlauçan yalçırız gabdulla Tokaev’ dip tamamlıy. Şulay itep ‘ Mögarif’ matbagası xem tatarın bulaçak klassik şagıyre arasında tırız elemntalar urnaşa. Bér ay tulıp citmi, G. Tokay üzenen şigirlren hatka salıp cibéra. ‘ Sezga tagın ‘Şüräle’ xem ‘Balalar tarbiyaläü’ şigirlaremne cibaram’,- dip yaza şagıyr. ‘Kitmibez’ne cıentıkının başında urnaştırını ütena. Bu şigir tatar intelégénsiyasena çakırı bulıp yangırıy.

G. Tukaynın şigirlar cıentığı basılıp çıkkıç, Fatih Amirhan üzenen retsenziyasenda: ‘Şeref matbagasının şigir macmugaları naşere bélen adabiyatımızga kitkan hezmate- eş, ahle kulında bulganda, nikadar fayda kitera ala ikanena döres bér mizandır’, dip yaza.

Elbette, Tukay bėlen Gıylmetdin Şeref arasındadı üsep bargan duslık, icadi baylaneşlar, kin dönyaga çıgıp kilüçe cıyıntıklar yaş şagıyrne tagın da kanatlandıra, tугan yaklarga tarta.

Daniyel Défo, Bayron, Molér hem başkalarınıñ eserlere bėlen tanıştıra. Tipografiyėnin in izge eşé- tatar yazuçılarının propogandalwu, alarnı olı yulga çıgaru. Eyterge kirek, Abdulla Tukaynıé, Mecit Gafurınıé hem başka yazuçılarının eserlere bu tipografiyade bėréncé bulıp dönya köre.

Tukaynıñ ‘Megarif’ bėlen bėréncé tanışuwı, mögayen, anda çıkkın kitaplar, broşyuralar arkılı bulgandır. Bigrek te Gıylmétdin Şerefñeñ ‘Şigriyat kitaphanese’ digen seriyase yaş şagıyrneñ bagırėne señep, anıñ künelėnda yaña hisler uyata. ‘Ni öçen şulay?’ digenn sorwuga Gabdulla Tukaynıñ kıska gına vakit eçėnde Gıylmétdin Şeref isėmena biş xat yazıp ciber ve nünde cavap tababız. Belki başka xatları da bulgandır, anısın (113) kileçek kürseter. Anın 1907 yılda Gıylmétdin Şerefke yazgan xatı, éncé Segıytova tarafınnan ezėrlenep, ‘Drujba Narodov’ Jurnalında (1967, №8) tulı kilėş birelgen. Anda Tukay üzėneñ şigirler cıyentıgın bandėrol bėlen cibėrwıen yaza. Ul üzėneñ de kilü xtimalı xakında xeber ite xem, şuña küredėr, Gıylmétdinnen 50 sum akça ciberüwen ütėne; xatın ‘Kitabımnı sézge tapşırım, niçe tapkır bastırırğa telesez, şunıñ kader bastırırğız, minnen röhset. Cavap kötem, yazırğız. Seznėñ tınlawuğan yalçırğız abdulla Tukayev’ dip tamamlıy. Şulay itėp ‘ Megarif’ matbagası xem tatarnın bulaçak klassik şagıyre arasında tırğız élmėteler urnaşa. Bėr ay tulıp citmi, G. Tukay üzėnėn şigirleren xatka salıp cibėre. ‘ Sézge tagın ‘Şürelé’ xem ‘Balalar terbiyalewü’ şigirlerėmnė ciberem’,- dip yaza şagıyr. ‘Kitmibez’ne cıyentıknıñ başında urnaştırıruı ütėne. Bu şigir tatar intellėgenstiyasėne çakırı bulıp yañırıy.

G. Tukaynın şigirler cıyentıgı basılıp çıkkaç, Fatix Emirxan üzėnėñ retsėnziyasende: ‘Şeref matbagasınıñ şigir mecmugaları neşėré bėlen edebiyatımızga kitken xėzmetė- eş, ehle kulında bulganda, nikader fayda kitere ala ikenėne döres bėr mizandır’, dip yaza.

Elbette, Tukay bėlen Gıylmétdin Şeref arasındadı üsep bargan duslık, icadi beyleneşlar, kiñ dönyaga çıgıp kilüçe cıyıntıklar yaş şagıyrne tagın da kanatlandıra, tугan yaklarga tarta.

Oçraşular

1907 yılının oktyabr başları bula. G. Şeref tipografiyage kilep poçtanı, yaña kilgen xatlarını, télégremmalarnı garap çığa, emma şakkatırlık nerse kürenmi. Şulvakıt matbaga gontorasında ike eget kérép:

-Gıymétdin efendé, bézge matbaganı karap yörérga röhset birsegéz, idé- dip süz guşalar.

Mondıy Sorawularga künegép bétken Gıylmetdin:

-Eydegéz, eydagéz, afandelar, uzıgız! Üzém kürstép yörérmén, dip urınınnan torıp, égétlerné tipografiya buylap alıp kite xem üze kürstép yöri.

Eşné bétérep, matbagadan çıgıp barganda alarnıñ bérsé: ‘Méne sézge Uralskidan Kamil Motıygy ‘Yaña tormış’ gazétasına abudane defteré cibergen ide’,- dip defter suza. Şul vakıtta Gıylmetdin aña garap:

-Sez Uralskidan Gabdulla Tukayev Tügélmé? dip sorıy.(114)

-Eyé, şul bulam, di Tukay, Gıylmétdinge qul suzıp.

Méne şulay itép, şağıyr bélen kitap çıgaruçı Gıylmétdin Şeref oçraşıp, tanışıp ta kiteler.

Tukay matbaga xucasına, élmaya-elmaya üzénéñ monda niçek kilép çıguwın söyli:

-Méne, avıldan kilép töşép ‘Bolgar’ kunakxanésene urnaştık ta, prizıv éşlere bélen kérép çıkan idék. Çey éckencé mecmuganıñxelen bélep xaytıyım digen idém, di ul.

Şatlıgın qaya quyarga belmegen Gıylmétdin égétlerge qarap:

‘Aydagez, monda gına çaylap alıyık alaysa’, dip kontorasının artkı yagına kérép ta yugala.

-Şulay itep soldat tormışınnan da kotıldığımızı? di Gıylmetdin Tukayga karap xem, aydagez, mena minem keçkena gena kunakhaname, dip çay eçarga alıp kera

Elbette, süz adabiyat dönyasna kérép kita

-Esselamégaleykém, efendéler, dip Borhan Şeref te kilép kére.

Gıylmétdin:

-Tanış bulugız, méne bu Gabdulla Tukayev bula indé, e méne busı Motıygy efende, e busı Borahan Şeref miném bértuganı, dip tanıştıra.

Borhan Şeref bélen söyleşü şigriyat dönyasına alıp kite. Alar Lérmontov, Puşkin eserleré turında fikér alışalar.

-Vissariyon Bélnskiynı eytesezmé,- di Tukay, Borhan Şeref bélen engemege kéréşép. Eye, bik qızık adem, tenkıytçé, išetkeném géne bar. Qızganıç, bér esrén da elé ukıganım yuk.

G. Şeref Tukaynıñ vafatınnan soñ yazgan isteleklerende: ‘Bérer segat çaması söyleşep utırgan idék. Méne şul minutalardan béz bez Gabdulla efendé bélen tanış xem soñğı köñneréne kadar ikébéz de Qazanda bulgan vakıtta bik eş küréşe torgan, Qazan télé bélen eytsek, qaşıklı aştan qalmıy torgan dus, ipeş bulıp kitebez’, dip iske ala.

Tukay bélen Şeher arasında da zur duslık urnaşa. Ul annan törék edebiyatı tarixi turındağı béréncé deréslerén ala. Ş. Şeref bu xakta tübendegelerné yazıp qaldırgan: ‘Küp nerse soraşa, bu hakta nerselerné bik yaratıp tınlıy ve şularnı tefsıylete bélen belesé kilé ide.. Minen törék ediplerénéñ baytak kitapların alıp ukıdı.(115)

‘Gosmanlı edebiyatı nayümüneleré’ isémlé kitapnı ukıgaç: ‘Bu kitapta miña yararlık nerseler barlıken’, digen idé’.

Bu duslık şağıyrnéñ soñğı köñnerene qadar dévam ite. Şerefler anıñ vafatınnan soñ da anıñ icatın propagandaylıylar, törék-tatar dönyasına xem rus qalkına citkéreler. Bu ölkede yaş, Galimcan zur ölész kérté. Ul, rus yazuçısı Radimov bélen bergelep, Tukaynıñ ‘Şürke’sen , ‘Kece bélen sarık’ xem başka ekiyatlerén rusçaga terceme ite.

Gabdulla Tukay Galiyesgar qamal, Segıyt Remyiev, reyál uçılışeda ukıp yörüçé Galimcan Şeref xem başkalar bélen tanışa-aralaşa başlıy. Elbette, şağıyrmen küñelende urın alğan yaña dusları anıñ şigir yullarına da kérép kalgannar. Gabdulla Kariyevka 1907 yılının 30 dekabrende yullagan xatında ul bolay dip yaza: ‘... min de méne Qazannı ve tungan cirém bulgan Qazan artı avılların kürp, küp gıybretler ve xissiyatler aldım. Min xazer xezenda inde. Uralskida vakıt şunı söyli avız sularım kibép bétte ve şunda baru xakında şigirler yazdım Qazanda indé!

Elhemdélillahi! Monda küñéllé. Dus-iş, zıyalılar küp, söyleşebéz, köleşebéz, ukıybız’.

Abıyları arkılı bulsa kirek, Galimcan da G. Tukay bélen yakınnan aralaşa başlıy. Yaş égétke Tukaynın etesiré zur bula. Galimcan üzé de şigirler, xikeyalér yaza.

Şereflernén ulları, qızları, onıkları şul çormıñ isteléklerén izge yadkarler itép saklıylar. Esmá Şeref, Saniya Şeref, Cevad Terceman, Gabbas Tercéman, Encé Sağıytova, A. Eminova xem başkalar bu xakta yazıp çıktılar. Milletnéñ kileçegé öçén üz tormışların ayamıyça köreşüçelerge heykel kuyelsa, bértugan Şerefler de moña bik layék.

Şahrédin Şerefneñ qızı Saniya şaktıy gına qızıklı matériayllar saklap qala alğan. Alarga kilgeç, Tukaylar, Şerefler dönyasına kérgendey towéla. Ul alar turında etilerénnen işétép qalgannarı tükmi-çeçmi söyli, eş kına: ‘Méne bu urındıkta Tukay utırgan, Séz eçe torgan çımayaktan Tukay éçken’, di.

Şehér Şeref tarafinnan yazılğan Mercani biyografiyasén xem anıñ başka kitapların qulga alabız. Nindi sihri yullar... Gomér buyé kirilitsiyada eş yörtkenlekten bik akırın ukıla: ‘Mercani’, ‘Asxab kiram’ ... Uzgan tarixıbiz garep xeréfleré bélen yazılğan, e béz anı (116) yunlep uqıy de belmibez. Bu-olı facıga. Galimcan Şeref 1926 yılda, e abıyları elé 20 gasır başında uk şulay bulaçağın isbatlagannar idé. Bügén ise tağın latinçalık bélen sataşuçılar yuk tügél. İméş, anda latin bit, tégéndé latin... Sivilizasiyaden artta qalabız... Belki, yanadan Şereflernéñ kiñéşén tıñlap qarargadır?

Revolyutsiya Xem Yazmış

1917 elnın 1 martı. Koyaş şaktıy kızdıra. Yaz cillare bélen Petrogradtağı habarlar da Kazanga kilep cittelar. 2 mart köñne teatr maydanında studentlar, eşçelar cıelgan ide. Kazanda da kızu köñnar başladı. Revolyutsiya taşkınnarı bik küplarne maydanga çıgardı. Milli azatlık, irek öçén köraş başlandı.

Şereflaarnen hıyalı törek-tatar mamlakaten tözü ide. Gıylmetdinnen matbagası da şul yunalešta işlap kilde. Revolyutsiya facıgame yaisa bez belmagan bérar yana sivilizatsiyaga iltüçe yulmı? Bu Sorawu küplarne kızıksındırdı, a kızıksınmagannarı sukırlarça bötén kaygısın, telagan xemömeten revolyutsiya bélen gena baylade. Niga şatlanmaska, niga bu şatlıktan kul çapmaska? Patşa hökümate mangaga bit. Tatar halkı öçén bu zur şatlık ide, Elbette. Ale Tukaylar, Yamaşevlar bélen bér tügaraklarga yörgan çaklarda ul meseleler urtaga salıp söyleşenda.

Gıylmetdin Şeref öçén barısı da açık ide. Kayda eşlarga, kemnar bélen barırğa ikanen ul inde küptan hal itkan. Abıysı Şaherga bargaç ta ul bu turıda süzne kıska tottı:

-min bér partiyanen da agzası bulırğa telamim, sinen fiker niçegrek, abıy? dide ul, ölken abıysına süz kuşıp.

-Bérse da paygambarlar dönyasınnan tügel, enem,, dide Şahep Şeref.- Alay da sin üzen uyla, annan ‘abıy aytte’, dip tegendi- mondı söyleşülar bulmasın. Tarih ukıtuçısı, ‘Möxemmadiya’ madrasasenen citakçese döres fiker yörta, emma ul avır yulga, bolşeviklar bélen köraşü yulına iltaçak ide.

Partiyalar bélen gena tügel, patşanın üze bélen da tartışkan Gıylmetdin şıklanmade, üz köçéna ışandı. Emma bulaçak dewletnen Tatar dönyase öçén patşa hökümatenen da avızrak bulaçağın ul çakta abaylamadılar.(117)

Gıylmetdinnen küñelen bér nersa borçıy ide: niçak itep halıqnı bérdam itarga ham yana köraşka kütarerga? Şuşı masala anı 7 martta möselmannar cıelişına kitera. Anda

‘möselman eşlaren başkaru öçén’ Kazan Möselman komiteti tözela. Ana agzalar bulıp Gaziz Gobaydullin Şeref ta saylana. Alege gemokratik oeşma: ‘Bötén cirlarne halıq kulına tüläüsez birerga!’ digan karar çıgara. Şulay uk katgıy raveşta sugışını beterüne talap italar. Alege oeşmanın eşenda Gılmetdin Şeref aktiv katnaşa, kinaşlaşa.

Kazanda, Möselman komiteti bélen bérga diyarlek, 10 martta Möselman harbi komiteti da tözela. Şuşı çordan başlap G. Şeref, M. Vahitov, Ş. Ahmedov xem başkalar aktiv revolyutsonlar bélen aralaşa, süz köraştera. Annın künelen gel bér nersa borçıy: ‘Nıga törlé partiyalarga bülgalanerga, béznéñ köbez bérdamlekta bit. Bézge milli azatlık kirek, ul gına tügel, aldınğı tatar intelégénsiyasenen küp kena vakillare şul fikerne alga söra, emma küpçelek bügengelek küzlegennan karap, sıynfıy köraş bélen mavıgıp, ‘sul’ partiyalarga iyara. Ayanıç hllar Gıylmetdinne nık bor.ıy. Şışı borçılular anı 16-17 avgusta Kazan gubérnası Milli Şurasına kitera. Ul anda üzenen fikerdaşlare Gaziz Gobaydullin, Hacip Halfin, Fuat Tuktarov, M. Korbangaliev, H. Safiullin, Kasıym hazret Salihi bélen Milli Şuranın töp bülegena saylana.

Milli Şura, Möselman komiteti kebek ük, bér masalane urtaga kuya: bérlaşerga, köraşerga, irek yalarga.

Kazanda şaktıy dan kazangan Prikazçık soyuzı, Möselman sotsialistları komiteti, Harbi komitet üz yulları bélen kitep Möselman komitetına tügel, bolşevklarga, ‘sul’ eserşarga kul suzalar. Cay bue oeşmlar arasında ‘MİLLİ fond’ın akçası faydalanu turında köraş bara. Elbette, Möselman komiteti anı bötén millat manfagatlare öçén gena faydalanırğa tırışa. Lakin ana karşı üta kırıy eçtalekle makalalar basıla. Masalan, M. Vahitov bolay di: ‘!İ sovestı u vas net, i çustv grajdanskih ne imeet’ ne sotsialisti razedinyayut musulman, ih razedinyayet vı- rabı bogaçey! Vaşi deystviya glubokoe neuvajenie po otnoşeniyu k krestyanam i samıy bolşoy pozor dlya demoktarii.

Çtobı pokonçit, vırvav s kornem, s proizvolom i obidami, Musulmanskomu komitetu neobhodimo pereizbrat (118) svoy sostav na demokratiçeskih osnovah, vvesti tuda lyudey iz naroda, a fond, imenyuşiy sebya ‘Natsionalnım’, doljen pereyti v vedenie demokratiı’. Elbette, eşçelar bélen krestyannar millat manfagatlarenen ictimagıy manfagatlardan östenrak buluları turındağı ozın-ozın anlatularga karaganda kıska xem açık itep aytełgan şıgırlarne tızrak akbul italar. 1917 elnın közenda küpçelek bolşeviklar, sotsialistlar sul eserlar yagına avışa. Şuna küra Möselman komitetının da, Milli Şuranın da eşlare bik avırlaşa. Noyabr aenda Kazan Möselman komiteti inde böténley cimerelü halenda bula. F.

Tuktarov üzen raislektan aluların sorıy, a Gıylmetdin Şeref, H. Halfin xem başkalar bu komitetnın çıguları turında iglan iteler.

Elbette, kemnen döres yulda bulganlığın bez bügen ayta alabız. Döreslek ul bér gena keşe tarafınnan aytelsa da, döreslek bulıp kala. Mona Gıylmetdinnen millat manfagatlare öçén alıp bargan köraş tarihi da bér misal bulıp tora. Bahetsezlekka karşı, alege kadar bu tarihni bez öyrana almadık. Bu hakta yazılğan kalın kitaplar, zur makalalar bér yaklı gına bulıp, millat öçén bulgan köraşne ‘natsionalizm’ süze bélen gena öçlap kuydılar.

Neçka künelle, sizgar kéşé bularak Gıylmetdine bu tarkaylık nık borçıy: millat manfagatlare ikençe, öçénçe planda kalıp, bötén işanıç Sovétlarga küça. Ul vahitovlardan, yakubovlardan aerıla, a künele bélen bolşeviklarga, eserlarga, sotsialistlarga işına almıy. Bu, elbette, tabıgıy ide, çönki Gıylmetdin töple, zur akıl iyase bularak İntuitsiyale keşe bula. Tacribase da bay xem küpkırlı ide. Elbette, gadi keşe bularak, ul Leninnın, bolşevikların üzbilgelanü şigarena işangalap kuya, emma bu sukır işanıç bulmıy. G. Şeref mona yınıç, salkın karaş bélen karıy. İlyas İlkin, Fuat Tuktarov, Sadri Maksudov xem başkalar eşleklelar bélen bolşevikların sanaşmauları, tatar sotsialistların, eserların alar bélen isaplaşmaülare anın şiklaren üsrea, nıgıtta töşa.

Şulay itep möselman, tatar-başkort dönyasına bérniçe agım barlıkka kilde: béraülar bolşeviklarga iyarde- ‘İnternatsional’ dip kıkırdı, ikençelare- ‘milli-millat’ dip söran saldı. Millat manfagatlaren alga sörüçelar xem partiyasezlar songısına sıendılar. Béréñçélar diktatura yulı bélen millatka, üzlarena üzlare karşı kittelar, a ikençelare demokratiya (119) yulın sayladılar. Amm ditatura bulgan cerda demokratiyaga urın yuk. Şuna küra diktatura hıgıy başlau bélen millatnen şunu ike yul bélen kitüçe asıl egetlare bér yulda oçraşa başladı. Ul törma, lager yulları ide. Diktatura alarnı 'oeştırdı', bér agım itep kabérğa ozattı.

Revolusiyanen şulay kitaçegena işara yasagan Fuatka, Gıylmetdinge niga baş imaska?

Faktlar yuk diyargame?

Méne béréñçé: 1918 elda, 1906 eldan bérle millat manfagatlaren kaygırtıp kilgan, Tukaynı zur yulga aydagan 'Magarif' naşriyatı yabıla. Tıpografiya da, Gıylmetdin xem başkalar da diktaturaga kirekmi ide inde.

İkençese: abıysı Şaher Şeref eşlagen danlıklı 'Möxemmadiya' medrasase yaşaüdan tuktatıla. Bşkaları bélen da şulay eşlana.

Öçénçese: akrın gına maçetlar yabıla bara. Alarnın binaları törlé ostahanalarga, sklavlarga birela.

Dörtence: Gıylmetdin Şeref, anın abıyları Şaher, Borhanetdin xem enese Galimcan Şerefnéñ tormış yulı, facigale ülemnare.

Gıylmetdin Şerefnéñ revolusiyaden songı tormış yulın küzdan kiçerik.

Ul yugalıp kalmıy, törlé professiyalarne öyrana. 'Möxemmadiya' madrasasenda bayramga azerlamadelar, a tormışnın üzen citaklarga öyratalar ide. Barısı da yarap kuya. 1921 elda Gıylmetdin Şeref taemşnatçı bulıp eşli, a 1922 elda Kazanda tatar adabiyatın bastıru eşlaren cştaklış. Ozak ta ütmi respublika hökümate anı yana ölkega küçera. Ul tatar bankın tözü ölkesenda eş bailap cşbara. Tatar başkı açılgaç, anı Maskäüda aksiyonerların gomumi cıeliında bértaviştan banknın idare agzası itep saylap kuyalar. Monda ana 1926 elga kadar eşlarga mömkinlek birela. Şuşı çorda Gıylmetdin şaktıy izga eşlar da eşlap ölgara, şul esaptan tujan avılı Aksuda maktap açuga zur öleş kerga.

Şuşı çorda uk inde Gıylmetdin Şerefke karata GPUda şaktıy gına materşyallar tuplangan bula. Alarnın bérse 'Soverşenno sekretno' grifi astında 'İp Buzulukova' dip adreslangan. Bu pasport reformasındagı dokument tulısınça Şereflar gailasena bağışlangan. Anda Gıylmetdin Şeref, buduçi takje vesma obrazovannım molodım predstavitelem familii Şeref... proyavlal neobıknovennie sposobnosti i znaniya v etom dele (naşirlek eşenda.-R.V.)(120) G.Şeref sostoyal sotrudnikom umnogih periodičeskih iznaniy i gazet. ... stanovyas bolee i bolee samostayatelnım v oblasti materialnoy, v nastoyaşee vremya ego možno videt v polnom cmisle etogo clova-'knijnım nenamnom'.

Bu Gıylmetdinnen gena tügal, a bötén il östenda stalinizm külagase caela başlangan vakıt. Alege çor Gıymetdin öçén yana tentülar, kulga alular bélen başlana. Ale 1922 elda uk Tat. OGPU naçalnigi P. Curavlev üzenen Tatarlararasındagı sovét dewletena karşı gruppirovkalar xem möselman burcuaziyasenda nasipnalizm tendensiyalare' dip atalgan 'hezmatenda': ' Vobşem i selom v dannıy moment TR nahoditsyav nervoy stadii narastauşego nasonalnogo dvijeniya. Pısladne, ne nahaodyas pod pukovodstvom taktičeskogo edinogo sentra, proyavlaetsya seyças v usloviyah TSSR v otelnih şagah co ctoronı sosialnih grup tatarskoy burjazii i duhovenstva, napravlennih k zahvatu ideynogo vliyaniya na massı',- dip yaza. Başka beleşmada şsa bolay diela: ' Neobhodimo po vozmajnosti ustranit iz rukovodyaşih postov lis, vredyaşih naşey ideologii, vrode Şeref G., Bikulov İbragim, Norkin Zagid, ispolzuya ihlşv tehniçeskom napravlenii'. Şulay uk tübandage yullar saklangan: vlaetsya glavnım obraz çerez bratev Şref, svyazannih rodstvennımı uzami, naçınaya ot ryadavoy mullı do muftiya SDU Fahtertdinova vkluçitelno'.

Alage dokumentlarda Gıymetdinnen niga kulga alınunı xem törmaga ozatılıu açık çağıla.

Şereflernen 'gaebe'n millat menfagatlaren gena kaygırtuga aylanderep kaldırsak, döres bulmas. Hiçşiksez, alar stalinznin kanlı şaülasen, anın möselmannarga karata ayausız ikanlegan bérénçé bulıp sizgannar. 'Şereflek'ne yukka çıgaru millatne yukka çıgaru sayasate.

'Minem sudyam halıq bulır...'

Üz gomerenda alarga öyranmagan, bismillasız eş başlamagan Gıylmetdin Sorawu alular vakıtında da döresen söylade, çönki anın kınır eşlare yuk ide. Bar tırışkanı millat öçén, dus-iş, tugannar öçén buldı. Başka millatlare da karşı barmadı, söylamade. Akça mahinasıyalaren ul üzen gaeple dip sanamadı, çönki (121) 1922 elnin aprelenda çıkkan Sovét dekretı akçanı saklaunı tıymıy ide. Anın studentlarga da bérnindi stipendiyalar bérıp torganı yuk ide. Bu gaeplaülernen urınsız ikanlege kön kebek açık bulgangadır, ana karata bulgan mögamala da ale bik ük kırıs bulmagan kebek toela,emma GPU ana 'bülaknen' bik zurın azarlı: niçek kena bulsa da anı Kazanga kuarga!

Başta yumşak cayalar. Sorawular da gadattageça - Sorawu alu formasında gına bara. 1927elnin 14 oktyabrenda hatta ike könga, Galimcan Şeref cavaplılığına tapşırıp, irekka da çıgarıp toralar. Annarı inde konvoy bélen Maskäuğa OGPUnın Butırka törmäsena ozatalar.

Tatarstandağı stalinzm yalçıları, Maskäuğa ozatkaç ta, Gıylmetdin Şeref yazmışı bélen kızıksınunı devam italar. OGPUnın bülek naçalnigi vazifaların ütaüçe Nikolaev ölke komitetının bérénçé sekreterene, OKK prezidiumına, OGPUnın Şarek bülegena G.Şeref turında daimi habar itep tora. Ul: 'Ere kommersant G. Ş. fatirında şaktıy altın-kömeş akçalar tabıldı xem tartıp alındı',-di. 'İmeya gromadnoe denejnoe sostoyanie i polzuyas bolşim avtoritetom,- dip yaza Nikolaev,- Şeref imel silnoe vliyanie na tatarskuyu intelégénsiyu, vosstonovlivaya takovuyu protiv sov. vlasti i VKP (b) etoy seluyu on poddercival materialno po 50 rub. obraşavşihsy k nemu za pomoşyu. Krome togo, imeet bolşie svyazi s vidnımi antisovétskimi işçnostyami, v çastnosti s musulmanstvom; yavlyayasrodstvenikom muftiya SDU, on bel bespererıvnuyu rabotu i

na etom fronte protiv politikokompartii i t. p. Voobşe harakteruziya liĉnost Şerefa kak element, vrajdebno nastroenny po otnoşeniyu k. sov. vlasti, neobhodimo podĉerknut , ĉto poživanie ego na svobode bilo bı klrayne nejelatelno, tem bolee uĉitivaya obstanovku v nastoyaşiy moment... So storonu otdelnih ĉlenov VKP (b) postupila hodotaystva s prosboy ob osvobożdenii G. Şerefa na svubodu pod ih poruĉitelstvo'. Nikolaev bik pöhta itep ul kommunistlaarnın isem-familiyalaren, eş urınarın yaza. méne ul kurku belmas keşelar: Gali Valiev, Zakir İshakov, İsmagıyl İbrahimov, Sabircan Sattarov, Selah Valiev. Elbette, G. Şerefın başka yazuĉıları da bulgan, aları da bézge mahlüm. Eş oĉraklı raveşta gena ÜK ka barıp citmi. Millat M-manfagatlaren kaygırtuĉılar, namuslı kommunistar, partiyaasezlar anın tormışı öĉén kóraşalar.

OGPUı da, ölke komitetın da 'Bértugan Şereflarne (122) ni eşlarerga?' digan Sorawu borĉıy. Méne şunu dalillaüçe bér dokument.

'Bik ta yaşeren'

Küçerelma

VKP (b) Ölke komitetı

TASSR 0101s

1927, 8 oktyabr VKP (b) ÜK ip. Molotovka

OGPU ip. Mencinskiyga.

Monda, Kazanda, OGPUın Tatarstan bülege tarafınan urındağı burcuaz millatçe dairalarenen in kürenekle vakile Şeref kulga alıngan ide. Ul keşeden altı pot avırlığında altın xem kömeş akça alındı.

Anın kulga alınunı tatar burcuaz dairalare arasında törlé süzlar, dulkınlanular kuzgattı.

Bu masala buença mina bik küp möracajagat itülardan son, min ip. Gabidullınan (bu vakıtta ul Halıq komisarları Sovét raise), Ahmatşınan (OKK raise) xem Panyutınan (prokuror), OGPUın Tatarstan bülege naĉalnıgınnan bu eş turında bérgalap tınlauların xem üz fikerlaren aytülaren soraga idem. Alar, anı tınlap, kulga alu xem Sorawu faktın döres dip taptılar.

Harzer monda 'Maskaüda anı azat itarga cıenalar ikan', digan habar taralaĉak. Bu dairalar Şerefne kulga alu Ölke komiteti sekretare şahesena bayle, yagni minem direktiva buença eşlangan dip isaolılar. Ćnlıkta isa andıy hal bulmadı: min bu eştan ĉitta torurga tırıştım.

Agar Maskäü, çınnan da, Şerefke mönasabatta şundi miherbanlık hen yomşak künellek kürsatarga uyly ikan monın urındağı organnar öçen bik unaysız hal kiterep tudıraçagın isapka aluıgızın ütenam.

Kom. Selame bélen VKP(b) nin Tatarstan ölke komiteti sekretare hataevü M.”

‘karga karganın küzen çukımıy’ digan makal dörester. Kazan kasgaların Maskäü kargaları da bik yaratıp tınlular. Neticede kazanlıların telégé aşırılı, amelge G. Şerefke karata bérnindi da miherbanlık kürsatelmi. Bu isa 'Gaeplaü'da da bik açık kürena. Anda bolay dielgan.(123)

'1927 g. 1 noyabrya, upolnomoçennıy 2 go otdeleniya OGPU Birn, rassmotrev sledstvennoe delo nomer 49616 po obvineniyu Şrefa Gıylmetdina Şrefetdşnovıça, naşel, çto rasporyaditel lesopromışlennogo t-va 'Urman' obvınaetsya v antisovétskoy deyatelnosti, napravlennoy k srıvu naşey ekonomıçeskoy politiki v Tatarii, ispolzuya dlya etogo selıy apparat Tat. gos. banka, v kotorom yablalsya çlenom kollegii i uçastvoval v rukonodstve intelligensiy i duhovenstvom v borbe protiv Sovétskoy i partiynoy praktiki v Tatarii.

V poslednee vremya antisovétskaya deyatelnost Şarafa prinyala takie razmerı, çto ryad rabotnikov vıstupil v peçati o tom, çto 'şerefizasiya ' kak bı to n, bılo doljna prekratit svoe vliyanie v Tatar,, po semu.

POLAGAL BI

Delo za nomer 49616 po obvineniyu Şrefa Gıylmetdina Ş. v vstupleniyah, predusmotrennih statyami 58 p. 10-11 i 58 p. 10- 11 i 58 7 ç. 1 UK, peredat na rassmotrenie Osobenogo Soveşaniya pri Kollegii OGPU.

Spravka: Obvınaemıy soderjıtsya v Butrskoy tyurme s 18 /10 1927 g.

Upolnomoç. 2 otd. Almaev

Utv. Naç. VO OGPU Petrosyan'

Bu dokuméntka mondıy rézolyutsiya salıngan: 'Délo prosmotreno, obvinenie, predyavlennoe Şrefu,materialami dela ne potverjdayutsya. Pom. prokurora Verhovnogo suda SSSR 4. 11. 27 g. '

Şuna da qaramastan, 18 noyabrde bu eş Maxsus kiñeşmede tikşeréle. Anda tübendegé qarar qabul itéle: ' Vıslat v Orlovskuyu gubérnuyu skorom na tri goda, po amnistii ot 6 nouabrya 27 g. srok nakazanii sokratit na odnu tret.

Voyti s hodataystvom v Prezidium SİK SSSR o konfiskasii otobrannih sennostey. Delo sdat v arhiv'.

Konfiskatsiyaga élekken baylık şunnan gıybaret bula: 965 sum altın akça, 4.667 sum kömêş tenke. Bu summalarını konfiskatsiyalewné sorap yazgan dokumént yanvar ayénda raslana.

Sörgénde, GPU xezmetçeleréneñ donoslarına qaraganda, Gıylmétdin kêseler bélen élémtege kérmiçe géne yaşı. Sovétlarga karşı köreşüde gayéplerék 'faktlar' turında Üzekke xeberler kilép tora.

Şererefler, bigrek te Gıylmétdinneñ yazmışı OGPUñ Tatarstandağı ehélleréneñ igtibar üzegénde (124) bula. TOOGPU naçalnigi Qandıbi OGPUñ Meskewedegé Şerék bülégéne xat cibere.

'Po imeyuşimsya u nas svedeniyam, n skorom vremeni konçaetsya srok ssilki administrativno-vlasnomu v 1927 g. po postanavlenuyu kollegii OGPU- Şaraf Gıylmetdin Şarafutdinoviç.

Şeref Gıylmetdin yavlaetsya naibolee opasnım elementom iz çisla svey tatarskoy burjazii T. R. i k çislu ravnih emu po svoey stepeni opasnosti edva li kogo možno otnesti.

Opasnost Gilmutdina Şarafa velika eşe i potomu, çto on svyazan v tr rodstvennımı uzami s pedstavitelyami vseh antisovétskih prosloek obşestva. Poetomu nasiolalnaya intelégénsiya prevratila Şapafov uzlovie punktı, otkuda ona çerpala i rasprastranyala dalşe vse vdvigaemıye nasionalnımı elementami momenti.

İshodya iz vsego izlojennogo Tat. otdel OGPU hodataystvuet o vhojdenii v kolegiyu OGPU s sootvestvuyuşim hodataystvovom o lişenii prav projivaniya v predelah Tat. respubliki Gilmutdina Şarafa po okananii sroka ssilki.

Naç. TOOGPU Kandıbin.

Naç. 3 otd. OGPU Muzaffarov'

Qazan yalçılarınıñ üténéçé OGPU kollégiyasé tarafınnan bu yulı da xuplan qarşı alına xem 14 iyunde şuşındıy qarar qabul itéle. Anda: 'Gıylmétdin Şerefné öç yılga Tatarstanda xem Başkortstanda yaşewüden mexrüm iterge 'diyélgen.

Bu yulı ul Leningradka yul tota. Monda Gıylmétdin karavılçı, buxgaltér, teyéminatçı bulıp eşli. Qazandagı Xatayéviçlar, Kaduşinnar, Kandıbinnarnıñ 'texnik ölkede géne faydalanırğa' digen kürsetmesé urımdağı vlastlar tarafınnan bik tügel ütele. Aña bérkayda da tınıçlık birmiler. Bér eşten ikénçé eşke küçerge turı kile: ya ştatlar qıskartuga élege, yaise kontoraların böténley yabalar... Şuña küre ul 9 yıl éçénde 15 eş urını almaştırırğa mecbür bula.

Zindannañ zindanga

Méne indé tugız yıl Gıylmétdin Şeref patşalar yaşegen şeerde mixnet çige. Tatar xalkınıñ meşhür kitapçısı öçen yaşewü çigé können - kön qıskara. Emma künel nersegeder, kémgeder ıšana, yaşwü ruhu sünmi.(125)

1938 yılınıñ 23 martı. Şerefler öçen anıñ töné de köne da bér-qarañgı xem qaygılı. Méne nek 1937 yılınıñ 23 martı tönende Qazanda Galimcan Şeref kulga alingan idé bit. İndé bér yıl uzdı. Şeref bélen Borhan da yıldan artık Ufa xem Qazan törmelerénde gazap çigeler...

'Lenromstroy' buxgalterı Gıylmétdin Şeref, Poçta avılınnan qayatkanda, isep-xisaplarını onıtıp, üzlarenen avır yazmısları millat yazmışı turında uylandı. Küz aldında tugan avılı Aksu, etisé, enisé, bala çaklar... Küpmé gomér uzgan. Eytérséñ le kiçe gene etisé Şerefétdin bélen söyleşep utırganar. Öçewleşep bérge Qazanda çağında qartoçqaga tüşkenner idé.

Ul bérkémge de iktibar itmiçe öyéne atladı. Artına eylenép qaramadı. Ul béle, indé küpten anıñ artınan céntéklep küzeteler...

Reximesénéñ temlé aşların, çeylerén eçep, yatıp yoklap kına kite başlagan Gıylmetdinné uyattılar.

- Tor, Gıylmétdiném, tağın kildéler axrısı, xezır işékné açam,-dip Rehime xanım işék töbéne uzdı.

İşék Açılığa anı-monı sorap tormıyça NKVD kiyémé kigen iké kéşe éçke uzıp, Gıylmétdin yanına uk kilép bastılar. 'Béz öyge kérgende gél ayak kiyemnerén salıp kére idék', rexim itégén indé efendéler. Nesre köndér kilép bulmas ideme? Didé ul tınıç qına. Qaçıp yörége béz bit cinayatçéler tügél. - dip uylap kuydı Gıylmétdin.

-Rexim itégéz indé efendéler. Nesre köndéz kilép bulmas

- Küp sölenmegéz! Miném familiyam Ponomarév, méne sézne kulga alu xem téntü yasawu öçen röxset kegazé, ul Gıylmétdinge ordér suzdı. Anda no: 4 (449) 21 marta 1938. Sotrudniku upravleniya gosbezopastnosti UNKVD po Loponomarevu na proizvodstvo obıska i aresta Şarafa Gıylmetdina Gilmudina Şarafetdinoviça. Ul Şkapina, d. 18, kv. 12. Naç. UNKVD po LO podpis' digen yullarını şeylep bula idé.

Rexime xanım, kızı Şefika xem A. N. Babanin bu vakıyganıñ şahitları buldılar.

-Eyde, téntép qaragız, didé sülpén gene Gıylmétdin. Kürérséz 21 yıl éçénde (révolyusiyaden soñ) abıyegızınñ niçék bayéganın.

Bötén öyněň astın öske kitergennen soň Ponomarév bér fotoalbum xem bérniçe xatnı gına sumkasına saldı.

- Méne şulay, efendéler, xezér abıyégıznın bötén milké şul indé, anısı da sézněň kulda.

- Atla, dip cikérendé Ponomarév a to...

Kızı Şefikané, xatnı Rehimené tiz géné ikésén bérge (126) koçıp üpté. Huşıgız, kadérlélerém! Eytér süzleré bugazda bulıp kaldı. Eyte almadı. Öçénçéseněň de küzlarenen mölderep yaşler aga idé. Bu yulı ayérılışu bik avır buldı...

Kulga alunıñ öçénçé köné digende, 26 martta, béréncé dopros yzdırdılar. Anı şul uk Ponomarév alıp bardı. Bik avır söyleşü buldı bu könné.

-Ye, tagın élektégézmé, tatarskaya kontra, Ponomarév Gıylmétdinge karap xem béréncé sorawunı da birdé.

'Soraw: Séz Leningratqa qayçan kildégéz?

Cavap: Min Leningratqa Orel dan 1934 yılda quwılu srogım bétkeç kildém.

Soraw: Séz Leningratta yaşewçé tatarlardan keémner bélen aralaçtıgız?

Cavap: Leningradta min Krim Sagıyt bélen aralaştım. 1936 yılınıñ cayenda ul NKVD tarafınnan repressiyalendé, e annañ soň Gıyızetullin Fatıyh bélen... ul da 1937 yılınıñ cayénda qulga alındı. Başqa beyleneşlerém bulmadı.

Soraw: Sézge Segıytnen uzgan tormışı turında nerse maglüm?

Cavap: Miña şunısı maglüm, ul Tatarstanda milli xerekette aktiv qatıştı. Gayaz İshaqıynı yaxşı bélgen kéşe şunı eyterge kirek, Kerim Sagıyt mösélman Uçreditelny mecléseněň vekile idé (Milli meclas.-R. V.).

Soraw: Kerim sagıyt bélen beylenéşégézněň üzénçélégé turında söylégéz.

Cavap: Séz dörösén söylemiséz, bézge bilgélé, séz anıñ bélen kontrevolyusiyon eş alıp baru öçén beylenéşte torgansız. Dörösén söylégéz!

Şuşı süzlerenněň soň Ponomarev kinet kéne qatı itép zur yodrığı bélen Gıylmetdinniñ biténe kitérep suqtı. Gıylmetdin urındıgınnan égılıp idenge töşté. Aqırın gına yañadan tora başlagan idé, sledovatel kün itekleré bélen köçlé itép tibép ciberdé. Avızınnan qan kitté, huşsız kiléş Gıylmetdin bérqader işék töbende yattı. Bik ozaqqa suzilgan 'stoykalardan' soň totqınnın xelé bik avır idé. Tüzerlék tügel... Nişlerge?

Anına kilgeç te taqtıqanı üzgerterge télep: 'Eye, min üzéněň kontrevolyusiyon eşlerémné... yaşérerge téledém. Min çınnan da kontrevolyusiyon gruppıa belén beylenéşte tordım, bu eşké miné 1935 yılda yalladılar. Bu oyéşmada (127) Kerim

Sagıyt, Dawut Enikiev, Veli Zebirov, Fatıyh Gızzatullınar da bar idé. Min Tatarstannıñ beysézlége öçen köreştém. Soñraq miñ Yaponiya xem Germaniya razvedkası faydasına eşlédim, Svirskaya GES'ın şartlatmaqçı idém...' dip yazılğan qagazga qul quyarga buldı. Elégé süzler Ponopmarev tarafınnan aldan ezérlenép kilgen protokolda yazılğan ideler indé, alar bélen kileşü géne idé bu. Ponomarev bu yulı cinde.

Emma Gıylmetdin de téz géne biréşe torganardan tügél idé. 1938 yılınıñ 11 dekabrında, bérénçé soraw aludan soñ ozaq vaqıtlar uzgaç yañadan doprosko alıp kitkeç, ul tınıç qına: 'Min bérnindi de kontrevolyusiyon eşler eşlemedém, Sovét dewleténe qarşı köréşü öçen bérkémné de yallamadım. Min 26 martta yazılğan protokolnı yalğan diyép sanıyım', di. Tikşerüçenéñ 'Ul vaqıtta ni öçen yalğan kürsetmeler bérdeğéz?' digen sorawuna ul: 'Sledovatel şuşı faktıların gına raslavımnı köç qullanıp talep itté... ul miné qıynadı, segatler buyé ayaq östénde tottı, e kürsetmelerémné min yarım huşlı xelémde raslaganmın',- dip cavap bire. Şuşı können başlap G. Şeref NKVD bélen köreş yulına nıklap basa. Yanvar ayenda bulğan (1939) Sorawu alularda da ul bu fikeren kabatlıy, emma Abdulla Kildişevni, Gayaz isxalıynı Velidıxan Tanaçevni Gali Reximné İbrahim Mozaffarovni Maksudovni, Zeki Velidine xem Sadri Maksudını bélgelengen yaşermi. Barı tik İlyas Alkınnı yakınnan belmegenlegen eyte. Ul vakıtlar öçen boları da zur kıyulık talép ita ide. Gıylmetdin kırıkımıy.

Qazanda nek şuşı könderde tikşerüçe Exmetov İbrahim Mozaffarovtan Sorawu ala.

Tarixi beleşme:

Mozaffarov İ. Ş. 1894 elda Kazanda tugan,
TASSR NKVDsı tarafınnan 1937 elnıñ 26
dekabrende kulga alına. Öçlekneñ kararı
bélen 1937 elnıñ 29 dekabrende atıluga xökém
itele Öçlekneñ kararı 1938 elnıñ 26 avgustında
22 seg 30 min gemalge aşırıla.

Eleqe Sorawu alu vakıtında İ. Mozaffarov tübendege kürsetmelerne bire: 'Min fronttan Qazanga! 917 elnı noyabr axırlarında qayttım. Galimcan Şerefnéñ' Milli Şuranın egzası bulğanı xém ul tatar intelégénsiyase arasıñda zur abruy Qazanu mina ul vakıtta bilgele (128) idé indé. G. Şeref 1917-1918 yıllarda 'İdél-Ural ştatın' tözü buyénça zur eş alıp bardı. Şeref 1918 yılını, ayén xatérlemim, égermelep Qazan

kupetslarını qızların jiyep altı uqa bélen 'İdél-Ural ştatınıñ' yeşél töstegé flagına yarım ay xem yoldızlar çikteérdé.

1918 yılda Ş. Galimcan 'Milli Şura'citakçesé Fuad Tuqtarov bélen hervaqıt aralaşıp tordı. Sonunnan F. Tuqtarov emigratsiyaga kitté. Qazanda 'Bolaq artı respublikası' bulganda aniñ bér citakçesé İlyas Aklin idé Ş. Galimcan ul vaqıtta Bolaq artı respublikası territoriyasında idé (ul vaqıtta Galimcan abıysı Gıylmetdin fatırında tora.-R. V.), ul bötén tatarlarını 'Bolaq artı respublikası'na bulısu öçén bérleştéru östénde eşledé'.

11 yanvarda ul tikşerüçé Batulinga eyte: 'Min G.Şerefnéñ yaqın duslar bularaq béle idem. Şulay uq milli intelégentsiya arasında da tınışlarım alar bélen tıgız beylenéşte bulganga, bigrek te Borhan, Gıylmi, Şereflernéñ süzleréne qaraganda, Galimcan elé revolutsiyaga qader ük kontrevolyutsiyon yulga basqan hem Sovét vlastena karşı bulgan' Elégé dokument şulay uq Qazannan Leningradqa kitérele xem Gıylmetdinnéñ eşene bérkétélép quyela. Östep şunu da aytarga kirek: Sorawular xetta qızı Şefiqaden de, añı belgen P.Rogozinnan xem aniñ Moraqayevtan da alına, emma alarnıñ bérse de G. Şeref turında naçar süz eyte almylar.

1939 yılınıñ 14 yanvarende G. Şerefké tikşerü eşenén tamamlanuı xaqında xebér iteler. Aniñ eşé Leningrad ölkese Xerbi tribunalına çşberéle. Do kument bélen tanışqannan soñ sudqa F. Gıyzzetullını, İ. Mozaffarovnı xem Gali Reximne çağırını telép ite, çönki 'gayeplaw' başlıca alarnıñ kürsetmeleréne négizlengen bula.

Tarixi béléşme:

Bu vaqıtta İ. Mozaffarov indé küpten atılğan. Şul sebeple ul sudqa kile almy. Fatıyh Zinnatulla ulı Gıyzzatullin 1903 yılda Tatarstannıñ Elki avılında tugan. 1937 yılınıñ 20 iyunenda ul Germaniya faydasına şpionlıkta gayéplene xem 1937 yılınıñ 8 dekabrende atıla. Aniñ da kile alması tikşerüçége meglüm bula, Gali Rexim üzénéñ kürsetmelerénnéñ baş tarta.

Soñraq alarnıñ barısınıñ da gayépséz ikenlékleri raslandı. Şuna da qaramastan bérnindi gayebé bulmagan (129) Gıylmetdin Şerefke qarata bulgan 'gayéplew' 1939 yılınıñ 21 yanvarende raslana. Elégé dokumentnı yulısınça bérü urınlı bulır:

'Utverjdayu

Naç. upravleniya NKVD LO

komissar gb 2 ranqa Goglidze

21 yanvar, 1939 god.

OBVINÍTELNOE ZAKLYUČENÍE

po delu NO 44ö75238 g po obvineniyu

Şarafa Gıylmetdina Şarafetdinoviça

Rasledovaniem dannogo dela ustanovleno, čto Şaraf G. Ş. 1936 godu sostoyal učasnikom kontrevolyusionnoy nasionalističeskoj gruppi v Leningrade, sozdannoy agentom yaponskoj razvedki Karimom Sahidom.

V 1936 godu v Leningrade bil zavedıvatelnoy deyatelnosti v polzu Germanii agentom germanskoj razvetki Gızzatullinım Fatıhom.

Yavlayas agentom germanskoj razvetki za period 1936-37 gg. sobral i peredal čerez Gızzatullina F. germanskoj razvetke sektetnie svedeniya o Sivrskoy GES.

V 1936 godu prinyal zadanie germanskoj razvetki organizovat diversiyonuyu gruppu na Sivrskoy Gesiv moment voznikovanıya voynı Germanii s Sov. Soyuzom vivesti iz stroya osnovnie učascki Ges.

Na osnovanii izlojennogo obvinyaetsya:

Şaraf G. Ş. 1885 g. rojdeniya, uroj. Tat. ASSR, Buınskogo rayona, po proishojdeniyu iz hrestıyan, b/p, v tom, čto na protyajenii ryada let zanimalsya şpionskoj deyatelnosti v polzu Fermanii, t. e. v pr. st. 58-6 UK RSFSR.

Vınovnim sebya i naçale sledsviya priznal, a v posledstvii ot svoih pokaznij otkazalsya. İzobleaetsya pokazaniem Gizatulina F. Muzaffarova İ. Ş.

POLAGAL BI

Sledstvennoe delo No 44075-38 g. po obvineniyu Şarafa G. Ş. N-napravit na sudebnoe rassmotrenie v Voennyı tribunal LVO.

Obvinitelnoe zaklyučenje sostavleno v Leningrade 4 yanvaryä 1939 g.

Pom. oper. up.4 otd. Paşkov

Naç. 4 otd. serjant Reyxem

' Soglasen': zav. naç. 2 otd. UNKVD LO ml. leytenant Kulakov. (130)

Sporavka:

1. Obvinayemy Şaraf G.Ş. soderjitsyav tyurme No 1 s 23 marta 1938 goda.

2. Veşestvennih dokazatelstv po delu net.

3. Liçnie dokumentı obvçnyaemogo G.Ş. Şaraf Sdanı v 1-y otdel UNKVD LO.

Spisok lis, Podlejših k vizovu v sud...

Pom. oper. 4 otd. Paşkov'.

Tizden Xerbi prokrotura hezmetkérleré Gıylmetdin Şerefnéñ eşen SSSR NKVD sı karşındağı Mahsus kinaşmaga tapşırú öçén kire kaytarlar. Elbette, yalğan faktlarga tayanıp tözélgen ' gayeplew' den şiklengen xerbi prokror Şmuleviç eşné astırtın gına 'oçlaw' niyaté bélen eçné sudqa birmi. Netijede alarnıñ télegé tormıçqa aşırılı xem 1939 yılınıñ 2 iyunende Maxsus kineşme utırışında G. Şerefnéñ eşé qaral. Ul eş bélen tözetü lagerlarında (İTL- R. V.) 8 elga xökém itéle. Netijede 'xalıq doşmanı' dip atalgan G. Şeref Sebéрге ozatıla. Ul özénéñ soñğı yıllarında (1940-1942) Krosnoyarsk kraenda Reşeti stanseasen 12 çaqırım eraqlıqta uzdıra. Monda kilép bérqader vaqıt uzgaç (1940 yılınıñ 4 aprelede) ul SSSR'nıneçké eşler ministrı 1.Beriyage xat yaza. Ul anda Maxsus kineşme tarafınnañ üzén gayépsézgé, yalğan faktlar nigézénde xökém itüleré xaqında xeber ite. Tikşerü organnarın zakon bozup eş itüleré turında da yazarga qurqmıy. Soñınnañ çınnañ da Şerefné ezerléklegen Leningrad ölkésénén UNKVD naçalnigi Perelmutr yugarı sud tarafınnan xökémge tartıla, Ponomarev eşénen kuwıla. Bu barı bik 50 içe ellarnın ahırında gına bula ale.

G. Şerefnéñ xatına bérnindi de cavap alınmıy. Xat anıñ eşéne tégélép kuyéla, xezér ul bézge de meglüm.

Qrasnoyarsq yanındağı lagérda Gıylmétdin yaqtaşı, qodası Xemit Xekimov bélen oçraşa. Xemit aga Í. Stalin ülgennen soñ (1955 yılda) tугan yaqlarına qaytu bexéténe iréşe xem Gıylmétdin Şerefnéñ üler aldınnan eytép qaldırgan vasiyaten üti. Ul Gıylmétdinovnaga iké xat yazıp cibére. Alarda G. Şerefnéñ soñğı köñneré xem facıgalé ülème beyan itéle. Béz elégé xatlardan özékler tekdım itebéz.

Béréncé xat

'Mnogouvajaemaya Ş. G.!

Ya v period s 1940 po 1942 gg. bil blizkim grugom- priyatelem Vaşego popkoynogo otsa Gıylmetdına abıy; on skonçap- (131) 5/1- 1942 g. v Krosnoyarskom krae, na lagernom punkte, nahodyaşemsya v 12 km ot sm. Reşeti i pohoronem na kladbişe dlya zakluçennih; smert nastupila na pyatıy den s načala bolezni, naimenovanie bolezni- pillagri...

Gıylmi abi polzovalsya uvajeniem sredi vseh zakluçennih, rabotu on vıpolnyal v sootvestvii s zdorovem, osobenno ne goglodal.

Çto je eşe Vam rs-asskazat o nem; pomnyu, çto zadolgo do smerti on poluçil pismo ot sına, t. e. ot Vaşego brata.

Ya svoe malenkoe poslanie pišu po prozbe Gyimi abıy, kotorıy mne govoril: 'Hamit, esli sohranit jizn, to obyazatelno rasskali obo mne... ya çustvuyu blizost svoey konçını. 2

İ tak, razreşite vam soobşit v dvuh slovah o sebe; ya sel 13.05 1937 g. i osvobodilsya 13. 04. 1955 g.

Do zakluçeniya jil v Kazanii, haraşo znal semyu Bulatovıh i bratev Şaraf (Galimzyan Burgan)

S poluçeniem sego pisma proşu Vas uvedomit o poluçenii. Na interesuyuşie Vas voprosu mogu otvetit.

S privetom Hamit 4.03.1956 g.'

İkençe hat

' Zdrastvuyte, Şafika Gilmeevna!

Vaşe pismo ot 26 marta sego goda polučil, za to bolşe sposibo.

S. Gyilmi abıy ya poznokomilsya letom 1940 g. Kak-to prohodya mimo odnogo baraka, za dolgoe vremya v pervıe uslışal govor na rpdnom yazıke, okolo baraka, sideli dboe: Vaş otes i t. Vahitov Gabbas Nurieviç dosent kafedrı botaniki KGU.

Vot s etogo dnya mı sati nerazluçnımi druzyami, poka nas ne razluili, a eta razluka sluçilos, priblizitelno 10 ili 11/47 g.t.e. Gyilmi abıy otpravili v invalidnoy lagerniy punkt (S naçala etot lagerniy punkt nazıvalsya ' tretim invalidskim', zatem 'desyatım', 'şestım' i nakones 'pervım' OLP Kraslaga MBD SSSR gde on i skonçalsya ot pellagri...

Gyilmi abıy do svoey smerti rovno odin mesyas rabotal hleborezom i zabolet 31.12. 41 g. i skonçalsya 5.01.42 g. (umirayuşih uhodit ot jizni pri polnom soznanii, u bolnogo bivet normalnaya temperatura...)

Mne o smerti Gyilmi abıy soobşili naşı obşie druzya (132) stariki uzbeki, kotorie lejali i Vaş otes etih uzbekov prosil, çtobi oni o ego konçine soobşili mne, a ya vam.

Vam poluçennaya bumaga o diagnoz i date smerti ne pravopodobnaya, ibo v te godı smertnost bilo oçen bolşaya (v tom lagpunkte na 650-700 çel. kontingenta ejednevno umeralo 35-40 çel, poetomu svoevremenno i pravilno ne uspevali ustanovlivat diagnoz ş çasto sluçilos, çto spustya neskolko dneıy ili daje mesyasev pisali akt o smerti, a diagnoz brali s potolka, pri tom zav. bolnşey bıla molodaya i neopıtınyaya jenşina i ona mogla oşibatsya)

Gıylmi abıy v Kraslag priehal iz Kotlasa; s totgo etapa sohranilis ludi, kotorie vasego otsa znali. Naprimer, eše pomnyu famili: Penson Rahild Davidoviç, Roza Lvovna Zaglend, Pevzner haya İsakıvna (pervie dve-vraça, gde-to v Moskve ili Kieve rabotayut).

Osenyu interesovalsya sobıtyami: polojeniem na fronte; kogda nemes naçal bombit Leningrad, on odnajdı iz sunduka vınul pisma ot Vas, pereçıtav koe-kakie iz nih, mne pokazal foto (snşmok Vaşey materi za semeynim stolom) i togda on rasskazıval çto Vı jvete okolo Bolt. vokzala na 7 etaje.

Okolo 41 g. kogda ego otpravlili drugou lagpunkt, mne vruçili pismo ot uzbekı, adresovannoe otsu; pismo bilo napisano v pohodnih uslaviyah, kogda studentov ih instituta otpravili v zap. napravlenii, ya eto pismo pereotpravil po naznaçeniyu, no otveta ot Gıylmi abıy ne poluçil.

Vot, poka vse, çto zapomnil o Vašem otse. Vaş adres soobşala moya dodnaya sestra iz Kazani, ee muj Riza; k cojaleniyu ya ego familiyu ne pomnu, no znayu, çto on prohoditsya Vam Dyatey, vıhodit, çto mı 'kogda Kodagıy'.

Şafika Gıylmeevna, jivali tetya Zifa i ego doçeri i sın; ved mı s nimi obşal, s. Mne kak-to v Kraslage rasskazali, çto v Kanskom, na lagpunkte nahodilsya Galimzyan Şaraf i tam yakobı skonçalsya...

S privetom Hamit. 18. 04. 1956.'

Şuşı vakıygalardan soñ, tormış-dönyalar uñay yakkarak üzgere töşkende, 1957 yılınıñ 8 mayenda G. Şerefnėñ kızı Şefika Şeref (Hezér ul astranomiya professorı, (133) Peterburgta yaşı) Lenşngrad şeheré prokurorı iseméne mörecegat ite. Ul üzénėñ hatında: 'Minem etiém gaépsézge hökém itélgen idé. Bu xakta anıñ turındağı dokumentlardan da açık kürene,- dip yaza. Anıñ hatın yustisiya polkovnigi igonin Leningrad ölkeseneñ UKGBsına cibere xem G. Şerefnėñ arxivtagı eşén öyrenerge kireklégén yaza, heber ite. Neticede 1958 yılınıñ mayenda Xerbi tribunal yaña karar çıgara. Anda 'Masus kiñeşme kabul itken (2 iyul, 1939 g.) kararını yuk dip sanarga, e eşné, cinayat sostavı bulmaganlıktan, tutatırğa', diéle.

Milletebéznėñ asıl ulı, kurku belmes köreşçésé, Tukaébızınıñ ostazı Gıylmetdin Şeref şulay gaépsézge béрниça tapkır xökémge tartıla. Ul zindanınnan zindanga küçép, törlé avırlıklar kiçérép vafat bula. Xezér G. Şeref Tatarstanga eylenép kayttı. Anıñ xalıq xeterende mence saklanaçağına şik yuq G. Tukayınıñ bér şigiré iske töşe:

Küñél bérlan söyam bexéén tatarınıñ

Kürarge canlılık, vakıtın tatarının.

Tatar behété öçén min can atarınıñ:

Tatar bit min, üzém da çın tatarımın.

Kara köçler anı yukka ıgarırğa, xalkınıñ ruhın sındırırğa téledéler-bu barıp çıkmadı. Soñra kalıp bulsa da gadéllék öske ıktı. Uyanıp, savıgıp kilgen Tatar millete üzé, kileçegeé öçén cannarın fida kılğan ulların menga hetérénde saklar, onıtmas, alarga heykeller kuyar.(134)

Yazmışımı, Yalgışımı?

Dehşetlé Köz

Şihap Şeref, 1934 yılda lagérlardan kaytkaç, gél borçılıp, tüzelmeslék avır şartlarda yaşı. Gailésé taralğan, xatını vafat, tugannar bélen Galimcan kulğa alınngannar xem ul alarınıñ yazmışı turında béрни de belmi.

Şehap Şeref ise 1938 yılınıñ 17 iyunénde Ufada DUMES (Évropa xem Sébép mösélmannarı Diniya hezareté) eşé buénça atılğan idé. Şihap üzéne bela yakınlagkanın toép yaşı. 1938 yılınıñ 30 seéntyabérénde Kalinin uramındağı 30 nöyornıñ 2 nçe fatırında anı NKVD hezmetkeré Hebibulla Kuzyumov kulğa alırğa kile. Bu aña avır bulmy. Şihap ise bérnindi de karşılık kürsetmi.

Kulğa alunı TASSR NKVD'sınıñ rayon bülégé naçalnigi Karpov ezérli. Ul réspubkika NKVD naçalnigina Şihap Şerefne kulğa alunıñ zarurlığı turında dokumént cibere. Anda tübendegé yullar bar: 'Min Tatarstan NKVD'sınıñ Buva rayonu bülégé naclnigi Karpov 1875 yılda Tat. ASSRınıñ Buva rayonu Aksu avılında tугan, milleté tatar, partiyaséz, élék mulla bulğan, kontrévolyusiyon eşçenlége öçén monarçı hökémge tartılğan, hezér Kazanda yaşap Roskinoda karavılçı bulıp eşlewüçé Şihap Şerefke kağılışı matérişallarnı karap çıkkaç, Şihap Şeref küp éllar bué çit iller bélen beylenéşlé Sovétka karşı milli oéşmada katnaşa, Sovét vlastén qoral kulanıp berép töşerüge yuneltélgen eş ütkere, dini xorafatlarını faydalanıp, üz tireséndegé keshéler arasında fétneçél ruxtagı agitatsiya alıp bara, yagni RSFSR Cinayat kodeksiniñ 58-2, 58-10 xem 58-11 maddelerénde qaralğan cinayatlar eşlewüde faş itele, şunıñ öçén Cinayat protsessuwal kodéksiniñ 128,145,146, 158 maddalarına tayanıp, Şihap Şerefne RSFSR Cimayat kodéksiniñ 58-2, 58-10-1 xem 58-11 maddeleré buyénça gayéplerge xem, anı kulğa alıp, béréncé törmenéñ... nçe kamérasına yabarga digen qarar çıgardım.

Bu qararnıñ kopyasın TR NKVDsınıñ Dewlet iminlégé idarase bülégé naçalnıgına xem kulga alırğa sanktsiya sorap prokrorga ciberérge kirek.

TASSR NKVD'sının Buya rayonu bülege naçalnıgı Dewlet imenlege leytenenyı (Karpov).

Kileşem: Tatarstan NKVD'sının Dewlet iminlege idaresendage dewletçe büleknen vakıtlıça naalnıgı Dewlet iminlege ölken leytenantı Morgoln'

Bu dokumentnı 2 sentyabrda TASSR Eçke eşlar halıq komıssarı urınbasarı Şeludçenko raslagan.

Şihap Şeref eşe buença 17 keşe üykan: Gabdurahman Sagıytov, Dinmöhhammet Bikmulin, Nuretdin Abüalhanov, Feyzrahman Cabbarov, Möhip Habibulin, Sayfulla Hamudilin, Sabhat Galiev, Ahmatcan Ahmatov, Bakıy Soltanov, Kemil Başırov, Kaemeletdin Salixov, Zeki Bakiev, Refıyk Hösenov, Calal Taxirov, Miftah Gadelşin, Mingali Bikmullin. Alarnın kübese anarçı da kulga alingan bula.

Bérénçe sorawnı da Kaprov ala. Soraw alu bérketmalarennen Şihap Şéréfnéñ barlık 'gönnahların' inkar itmave kürena. Başta ul üzenen Sovétka karşı 'İdel-Ural millatçelek oşması'nda katnaşkan ayta. Annarı VKP(b) ga xem Sovét vlastına karşı köreştem, di. 'İdel- Ural' oşmasına kayöan xem kem tarafınnan tartıldın?' dşdan surauga Şihap 1918 elda uk enese Galimcan bélen oçraşularda 'İdel- Ural şatları ' rpopektı barlıgın işetkanin ayta. 'İdel-Ural şatları' faydasına agitasiya alıp barganda, imeş ul, bolşeviklar tatar halkının tonışına az ülgareş kerttelar, tatarlar üzlarena milli üşeşka bérnindi hokuklar da almadılar, haman ruslar tabanı astında yaşılar, bu hal Sovétlar vlaste barep töşerelganöe şulay bulıp kalaçak xem şuna küpa möstakıyl İdel-Ural bucuaz milli dewlete tözelaçak, digan. Annarı ul Sovétka karşı mifik 'İdel-Ural oşmasının sostavına kergan keşelarne telga alıp, Mingaliev Şavaline, Bikmullin Dinmöhemmatne, Bikmullin Mingaline, Abüalhanov Nüretinne, Cabbarov Fayzrahmannı atagan.

Bu xem başka kürsatular, elbette, hakıykatka turı kilmilar. Alarnı tikşerü organnarı hezmatkarlare telgan ıullar kullanıp algan bulgannar. hatta TASSR Eçke eşlar halıq komıssarı urınbasarı Şludçenkonun üzenen da keşelane kabinetında kınınavı xem şul uk gamalne üzena buysınıuçılardan da talap itkane açıldı. ul Sorawu alu bérketmalaren üz kulları bélen tözatep, andağı 'buyaularnı' üzena niek kirek, şulay küertkan. Kulga alınıçılarnın kürsatulare gadati yul bélen tügel, kınınap-cabérılap alingan. Yonçıgan 60 yaşlek avıru Şihap (136) Şéréftan da telagan cavapları alu avır

bulmagan. Ul şul cavaplarını nigezenda tulısınça 'faşitelep' RSFSR cinayat kodeksının alda leytenant Karpov sanap ütkan maddalare buyena Sovétka karşı milli 'İdel-Ural oyaşması'nda katnaşuçı, panislamlık kotkısı ükatuçe, oyeşmaga yana agızalar tartuçı keşe bularak, hökém itelerga tşyeş dip tabıla. Lakin eş buyınça öztama tikşerü kirek bulunı igtibarga alıp, tikşerü sroğı inde bitkanga küra, Cinayat protsessual kodeksının 105, 106 nçı maddalar, ana tayanıp, tikşerü sroğın tagın bér ayga, yagni 1939 elnın 3.Martına kadar ozaytırga digan karar kabul itela.

Sikaltalar

Kem son ul fetnaçe Şihap Şerefetdinoviç Şeref? Ul Barudi citakçelégéndage 'Mümmadya' madrasasen tamamlagan yugarı belemle mulla bulgan. 1929 xem 1931 yıllarda Sovetqa qarşı éwşçenlége öçén dip qulga alingan. 1932 yılda Jinayat Kodeksnıñ 61 nçe maddesé buyénça 8 élga irégénnen mexrum itélgen.

Gayéplewge nigéz bulgan küp kéne soraw alu materialları tulısınça saqlanmagannar. Saqlangan materiallarga qaraganda, Oktyabr revalyutsiyaséneñ hem Grajdannar sugışınan soñ, 20 nçe yıllar başınnan 1939 yılda ülgençe Şihap Şeréfnéñ tormışını sikelteler aşa ütken.

Şeréflernéñ barısına da oktyabrga qadergé tormış ta jennet bulmagan. Jandarmeriya idarese Qazan gubernasındagı hem üz teyesirlerén Qazanda gına tügedi, Orenburg, Ufa hem başqa qalalarga da jeyéldérgen aktiv megrifetçe tugannarı küz uñayénnan ıqçındırmagan. Bu ayéruça 'Megarif' tipografiyasénde hem 'Vaqt' gazetasında aktiv eşlegen Gıyılmetdinge hem Borhanga qagıla. Şihap ise mulla vazifaların ütegen, béráz sewde itken hem igénçélék bélen şögıllengen. Bu aña yarısı uq xelle kön iterge, gayilesén aç utırtmasqa, fekıyır avıldaşlarına qulınnan kilgen qader bulışırğa mömkinlék birgen. Covet vlasténa mexebbeté sizélmegen, emma, hemmesén vaqt üzé xel iter, din aña qarşı köreşmegen.

Lekin ul çorda élék mulla bulgan yaki sewdé bélen şögıllengen kéşe kileçegeñe ömet baglawdan mexrüm idé. Meselen, 1922 yılda Şihap Şeref, gerçe ul Tatéş öyazénéñ jir idareséne saylangan azıq tölék komissarı bulsa da, saylaw xoquqlarınnan mehrüm itele. Avıl jemegatçeleégé (137) Şihapnı meglümatlı mulla bulganı öçén géne tügél avılda mektep tözüné başlap yörgeñe öçén de xörmetli. Şihap kredit, may çıgaru zavodı, melioratsiya şirketlerén oyeştıruçılarnıñ bérse bola. Bolardan tış ul üzegé Aqsu avılına urnaşkan koorperativlar çélterén de oyéştıra. Élbétté, aña tunganı-TASSR dewlet

bankında eşlegen Gıylmetdin Şéréf te bulışa. Yaña iktisadi seyaset şartlarında Şihap tormıšta küpmédér jiñéllék toya. Lekin Aqsuda gına tügél, tire-kürşé avıllardada gayat zur tırışlık quyép iréşélgen nerseler akırınlap yuqqa çığalar. Bu xosusıyçılıqı qısıqlaw seyaseténén netijesé bula. Ul protsess kollektivlaştırını tormışqa aşırı barganda ayéruça köçeya. Meselen, 1928 eyılınıñ 26 yanvarında raslangan 'Avılda eşlew turında'gı rezalyutsiya proektında '1929 elniñ yazına yarlılarınñ barısın da kooperatsiyage tartırğa', hem arı kitép, 'Tatarstan Respublikasında, bigrek te tatar xalqı arasında kolxoz xereketéniñ kirek qader üsmevén küzde totıp, ağımdağı yılda ul xereketné üstérü hem nıgıtu yünelésinde küp kéne çaralar ütkerü ayéruça qatgıyılık talep ite' diyélgen. Küp kéne urınlarda massa tösénde kollektivlaşu aldınnan krestyannar Sovetlar seyaseténé qanegetsézlék béldérelér.

Mitinglarda xökümet hem partiya ütkergen seyaset jéntéklep tékşéréle. Krestyanlar anarda 20 nçı yıllarnıñ başında alingan yüneléstén taypılış toyalar. Alar añı Leninnın ülémé bélen beylé itép hem Lenin ülgennen soñ xökümetnéñ agrar seyasetné bozuwında küreler. Krestyannarnın xaleté turında Temté avılı krestyanı Sedovniñ süzleré gıyibretlé. Ul: 'Bézniñ muyénga 8 segatlék eş, aylıq yal, qurortlar, yaxşı xézmet xaqı yawlagan eşcé atlandı... E krestyanlar zur salınlar tüliler. Ul üzéniñ şundiıy tormışqa krestyannar aşu iréşüyén onıttı, eger béz aña ikmek birmesek, ul yaşı almaz idé. Bézge uyanırğa kirek, eger bézge jirlé organnar iqtıbar etmeseler. yugarıga barırğa kirek- alar iqtıbar iter. Vladimir İliç krestyannar turındağı meselené alay quymagan. Bézge: Lenin üldé, leninizm yaşı, diler. E min Lenin tabutta yatqanda uq indé leninizm jirlengen idé, dim', di.

Respublikadağı krestyanlardan küplér tagında qıyuraq çığışlar köteler. Respublikada tugan xelné, respublikadağı gına tügél, bötén ildegé xelné analizlaw hem krestyannar menfegaténa javap bire turgan seyaset ütkerü urınına krestyannarnı qulga alular başlana. Alarnı yaqlap çıqqan ayırım komunistlarnıñ çığışları da (138) yñış kitérmi. Meselen, Aqsu avılında 1925-1927 yıllarda qulaqlarnı sınıf bularaq yuq itü turındağı seyaset bélen üzéniñ kiléşmevén béldérgegen partiya egzası Şeyhi Mölekov Buxarinnı maqtıy. meselegé şulay yaqın kilüne krestyannar xup küreler. Şihap Şerefke da Şeyxı Mölekov oşıy.

1929 yılda, massa küleménde iréksézlep kolxozlarga kértü çorında 'başqaça fikér yörtüçelerné' törlé eşlerde qatnaşudan çétlestérép kéne qalmıylar, qulga da ala başlıylar. Şul revéşçe Şihap Şeref 1929 yılda bérénçé mertebe qulga alına, emma jidé aydan soñ,

tikşerüçeler gayébén taba almağaç, irékke çığa. Annarı ul, öçençé törkémge térkelép, raskulaçivat itéle. Şul sebeplé anıñ gayilesén nindidér kürşé avılga küçérerge tiyêş bulalar, lekin Şihap üzenén eytüyené qaraganda avılna qayıtmıy.

Şihap Şerefnéñ xujalıgına kélgénde, ul başqa xujalıqlardan bérnersesé bélen de ayérılıp tormıy.

1930 yılınıñ 5.iyulénde mesele Buwa kantonınıñ Urta Baltay voloste Başqarma Komiteti prezidiumında qarala hem Şihap Şerefné raskulaçivat iterge qarar biréle. Ul çaqta aña 58 yaş, gayilesénde eşke yaraqsız 9 jan bula. Raskulaçivat itkende konfiskatsiyalengen milék barlıgı 1000 sumga jıyéla. kirpeç kélet 500 sum, ihatadağı başqa qaraltılar 170 sum, saban 30 sum, at 250 sum; avıl xyjalıgı salımın 1927 /28 yıllardan 6 sum, 1928/29 yıllarda 6 sum 18 tiyén, 1929/30 yıllarda 178 sum tülegen. Saylaw hem saylanu xoquqlarınan mehrüm itélgen, ul xoquqlar aña yañadan qaytarılmagan.

Şihap Şerefnéñ xezér Qazanda yaşewçé qızı Söyembike Sadiykova: 'Béz 2, 5, 8, 13 hem 15 yaşlerdege biş bala bérnindi yaşew çarasız aç, yalangaç qaldık. İşle gayle sanalsaq ta, bérniçe tapqır bézné o oyébézden quwıp çıgarırğa tırıştılar. Etiné qulga algannan soñ eni bik niq avırdı hem 1932 yılda üldé...'dip iske ala.

Üzé qulga alıngaç, krestyan Şihap Şerefnéñ gayilesé, başqa big küp gayileler kébék ük, tarala başlıy. Ölkenrek balalarını Apasqa Bibinur apaları yanına küçeler. Riza Şeref Urta Aziyage, Feyrüze bélen Emine Qazanga kiteler. Şihap Aqsu avılına bütén qayıtmıy. 1938 yılda qulga alınganga qader Qazanda yaşı. Şul reveşçe anıñ tormışında yaña devér başlana. İgençé üz eşé bélen Şögillenü mömkinléğennen çitleştéret. Aña bexet ezlep Urta Aziya yaqların da ayqap qayıtırğa turı kilé, emma Şereflérné Qayda bersélérdé küzdén yagaltmıylar, qayda da tabalar. Belki moña 1927 yılınıñ 7 Mayénda KGPI uqıtuçısı (139) Galimjan Şerefnéñ Stalinga yazgan xatı da sebepçé bulgandır. Ul Stalinga, tatar yazuwın garep şriftınan letin şriftına küçerü tatar medeniyatene zur ziyarı kiterécek, dip yazgan bula. Galimjan ozaqlamıy andıy küçerüniñ tatar medeniyetené zararlı bulaçagın fenni nigézlep maxsus kitap ta yaza. Galim şulçaqta uq indé ul küçerüniñ medeniyetébézge, ayéruça tarixıbizga hem télébézge torgınlıq kiteréçegen size. Şihap Şeref 1931 yılda Endijan şeerénde kinet qulga alına hem Qazanga qaytarılıp tugız ay buyéna törmede totıla. Añı anda artıq totarga nigéz bulmıy, çönki sebep tapmıylar. İkençé mertebe Şihapnı 1932 yılda qulga alarlar. Bu yulı ul dewlet salımınarın tülemewde gayéplene hem sigéz élga xökém itéle. Lekin 2 yıl

yarımnan soñ srogınnan elék irékke ıǵarıla. Törmeden ul 1934 yılınıñ axırında azat itéle.

HELAKET

Méne 1938 yılınıñ belalé köné kile. Törmede Şihap bik nıq xastalana. 1939 yılınıñ 15 fevralénde yazılǵan beléşmeden küréngençe, anıñ uñ yagın paralıç suga, ul üzlégénnen köçke yöri. Moñardan tuş Şihap yörege avırtu bélen hem hxronik revmatizmnan jefalana.

Soraw alganda Şihapnı yaqtaşları Taşkıçü avılı mullası Möjip Xebibullin, Safiulla Xemidullin, Sibhat Galiyev hem Exmetcan Exmetov bélen bérge Sovetqa qarşı 'İdel-Ural' tökémé oyeştıroda gayépliler Aña ayaqtaşı Şeveli Mingaliyev bélen aralaşuda gayéplerdey bérni da bulmavın isbatlaw ayéruça qıyén bula. Xel Mingaliyevnéñ tuganı Borhan Şeydullinniñ Qıtayda yaşevé bélen qatlawlana. Ul anda revolyutsiyage qader ük Semipalatinskidan küçép kétken bula, revalyutsiyaden soñ şunda qala hem Qıtay grajdanlıǵın ala. 1938 yılınıñ 22 sentyabrénde soraw alu vaqıtında Şihap Şeref Borhannıñ Sintsizyan provintsiyasénda yugarı urındu eşlevén, bérniçe tapqır SSSR kilép kitüyén, soñǵı tapqır 1929 yılda Germaniyaga barıshlıy Qazanda abıysı Zinnet Gıyızettullina tuqtaluwın, Aqsu avılında Şeydullinniñ séñlésé Tayfe Mingaliyevanıñ yaşevén söyli. Annarı ul 1925 yılda SSSR'da yaşerén revéşte nindiler Xaji Mindubayevniñ buluwin, anıñ Aqsuga 5-6 kön yaşevén hem Şeydullinniñ enisé bélen iké séñlésén Qıtayga alıp kitüyén eyte.

1939 yılınıñ yanvaréndeǵı soraw alular Şihap Şerefnéñ selemetlégén tamam qaqsatalar. Tikşerüçelernéñ qatqıy (140) telepleréne qaramastan, ul Gabdraxman Segiyrovka hem Exmetjan Mostafinga qara yaga torgan dokumentlarga imzasın quyudan baş tarta. Tikşerüçé Feyzullin anı Mostafin bélen bérgelep Sovetqa qarşı eş alıp barganın eyttérerge tırışa. 'Séz aldaşasız, di tikşerüçé anı qısıqlap, qolga alingan könégézge qader sz Mostafin bélen tıgız elémtede alingan torgansız hemsovetqa qarşı aktiv milletçelék eşé alıp bargansız. Bézde ul meghümatlar ban Tikşerü sézden dörös kürsetmeler ninuyégéznétalep ite. Şihap Şeref xaq-gadél kürsetmeler bire, ul Mostafin bergelep Sovetqa qarşı eş alıp baruwin qatqıy revéşte kire qaga. Qıynaw arqasında iréksézden ikrar itélép qul quyılǵan dokumentlarnıñ nersege kitereçegén yaxşı belep, Şihap hep oçraqta bar gayépné üz östéne alırga tırışa. Arxiv dokumentlarinnan küréngençe, 1939 yılınıñ 31 oktyabrénde Şihap Şeref törme şifaxanesende vafat bula. Şuña négezlenép 1939 yılınıñ 15 noyabrında anıñ jinayat eşé toqtatıla.

1989 yılını 11 avgustunda TASSR prokurorınıñ ölken yaremçé Dmitriyevski arxivta 2-1517 nomerlı jinayat eşé materialların qaragaş, 1939 yılınıñ 15 noyabrında ıǵarıılǵan 'Şihap Şerefnen ülélyé sebeplé eşé toqtatıla', digen qararnı nigézséz, Şihap Şerefnen jinayat eşin anda bérnindi jinayate bulmaganga tuqtatırǵa dip taptı.

Şulay itép, tagın bér şehés aqlanıp, aña kérséz isémé kiré qaytarıldı. Tıyñaq avıl hézmetkeré, edeple, namuslı, kэшэлérgé, hem Xoday tegalege riyasız ışınan kэшé arabızga keré qayttı. Nihayat, gadéllék tantana itté.(141)

Bezne ni öcén ütédéler?

Tuqaynı sagınu

Tatar xalqınıñ kürénéklé ulı, üzençeléklé şexés Şehrétdin Şeref medeniyet tarixında yaqtı ez qaldırğan, xalqıbizga añ-bélém, exlaqıy terbiya birüde küp köç quyğan zıyalılarızınıñ bérésé. Anıñ yaşlék orı bér-bér artlı bulğan inqıyablar devéréne turı kile.

Şundiý çorda tatar zıyalıları da, elbette, milli beysézlék öcén aktiv köreşke tartılalar. Şehretdin Şeref gasır başında açılğan 'Megarif' neşriyatın ayeştüruda aktiv qatnaşa. Şunun bélen bérge, ol 'Möxemmediya' medresesénéñ matdi bazasın nıgıtu, anı töplé kadrlar bélen teyémin itü eşénnende çitte qalmıy. Şehretdin Şeref 1907 yılda uzdırılğan Möselman uqıtuçılardı sezdiñ aktiv jiteklewçélér arasında bula. 1918*- 1919 yıllarda ul 'Möxemmediya medreseséneñ uqıtuçılar şurası reyise bulıp tora, şunda uq şekertlerge tarix uqıta. Şunısın da eyterge kirek: Şehretdin Şeref aktiv gıyılmi pedagogik hem jemegat eşçenlegé bélen géne şogıllenep qalmıy, belki tatar zıyalıları milletnéñ aldınğı qarashlı şexésleré bélen de tıgız beylenéşte tora. Şagıyır Abdulla Toqaynıñ vafat buluwna biş él tulu uñayénnan, ul özenéñ isteléklerénde tübendegé yullarını yazı: '1907 yılınıñ ahırıları idé. Bervaqıt Boraderém orhan "Uralsk gazetalarında şıgırler yazuçı Abdulla monda kilgen xézérde "Bulgar" nomerlarında, ul tırışırğa yarıy torgan égét, dip söyledé. Son ul égétné gomumén niçek taptın? digen soravıma qarşı: 'Henersege östén qarap möhekeme iterge yarata, aqçaga, baylıqqa, xeyatke bér de isé kitmi, hemmesénéñ qarıy ala...didé.

Bérkön 'Qazan möhribé' gazetası idaresénde béréncé mertebe Tuqay bérle oçraştım... Béréncé süz Uralskiyda devam itkén 'Fikér', 'El-gasrél Jedit' xaqında buldı. Ul bu gazeta ve jurnallarınıñ kübrék eşleré üz qulınnan, üz planı buyénça eşlengen söyledéktén soñ, min anda (142) küpmé vazifa alğanın soradım. 'Égérme-égérme biş sum qaderlé',- didé. Buñar qarşı: 'Qazanda şulqader eşlesen, siña anıñ qaderlé iké-üç vazif birerler idé',- didé kémdér. ' İ tamaq tuyarlıq bér derejede megıyşet iterlek bulgaç, aqçanıñ nige kiregé bar, mina şul aqça jite ide; gazetelar yaxşı barsa, haman da şunda hezmét itüné uylap tora idém', didé.

İnqıyabqa Yul

Tuqay ile monnan soñ da küp oçraşa idék. Ul waqıtta anié gıylém arttırırğa tırışqanı, hertörlé kitaplar mötalegaséne ixlası kürénép tora idé. Minnen garep edebiyatı ve anıñtarixı xaqında küp nerse suraşa, bu nerselerné yaratıp tıñlıy ve şularını tefsıyleté bélesé kile idé. Minnen törek ediplerénéñ baytaq kitapların alıp uqıdı. 'Gosmanlı edebiyatı nemüneleré' isémlé kitapnı uqıgaç, 'bu kitapta miña yararlıq nerseler de bar digen idé'.

Bilgélé bulgança, Tuqay Şehrédin başqa tugannarı bélen de yaqınnan tanışıp, dus yaşı, alarnıñ bulışıqların songı könéne qader toya. Saniya Şehér Qızı Şeraf Aqjıtovaniñ eytüyéne qaraganda Riza Şeref Möhemmediya medresesinde uqıganda abıysı Gıyılmetdin Şeref yanına neşriyatqa aqça alırğa kilgeç, ul da Tuqay bélen oçraşa. Tuqay bélen Gıyılmetdin nersedendér köleşé köleşé söyleşép utralar ikén. Yaş égétnéñ kém ikénlégén bélgeç, şagıyır anı irkelep söyép: 'momısına kitaplar alırsın',- dip kömés aqçalar da bérgen.

Tatar dönyası uyana başlaw bélen Şereflér xalıqnı agartu, aña añ belém birünéñ kireklégén küterép çıgalar. Bu alar tarafınnan nigéz salıngan 'Megarif' neşriyatınıñ eşennen, Tuqayga hem başqa zıyalılarga bulgan mönesebetten géne de bik yaxşı küréne. Şul waqıtta uq indé Şereflér politsiya tarafınnan 'milletçélér', dörösregé, panislamitlar isémlégéne kértélép, bertuqtawsız ézerléklewlerge duçar bulalar. Bu seyaset Stollpin tarafınnan millet meseleséne bağışlangan yaşérten 'Maxsus kineşme' den soñ tagın da aktivlaşa töşe. Meglüm bulgança, bu kineşmede, başqa meseleler bélen bérettwn, mösélman mektepleré eşlérén küzetü astında alırğa kürsetme biréle. Bu seyaset, bilgélé, medrese uqıtucısı Ş. Şerefné çitletép uzımıy. Nek méne şuşı waqıttan panistlamistlarını, e Sovet çorında milletçélerné ezerlew (143) yulga salına. Moña bik üzénçéléklé bér delil de bar. Béz barıbız da Stolipinnın agrar seyaseté niçek jimérelgenéñ bélebéz. Emma bu astırtın Sovet çorında da dewlet ideologiyase itép kullanılganıñ yugarı uqu yortlarında eşlewçé galimner hem bélgelér sizéndelermé ikén? Çönki bu seyaset jitmés yıl buyéna turıdan-turı

gamalga aşırıldı. Netijede meçétler, medreseler yabıldı, milli bélgeçler lagérğa ozatıldı, yayise atıldı.

Alarnı sovet çorında da şul uq maxsus yabıq kiñşmeler xökém itté. Ayérma şunda gına idé: alarga Stolipin tügél, belki Stalin üzé, NKVD jitekçélék itté. Lenin eytméşli, milli meseleler, şovinizmniñ basımı arqasında, çébén sötke batqan kébék battı, ülém xeléne jitekté.

Stolipin jiteklegen yaşérén kiñşmeden soñ, fikér yörtüçé zıyalılar barısı da diyerlék panistlamistlar isémlégéne kértlégéler Şuşı isémlékte Şehretdin Şeref te bula. Bu eşke mösélman ehelleré de ölész kéрте. Möslman, Qazannın 12 mullası Eçké eşler ministrılıǵına 'Zarif Emirxanov hem Şehretdin Şeref dewletke qarşı eş alıp baralar', dip şikayat yazalar. Şikayatke nigézlenép, yaşérén politsiya naçalnigi 1910 yılınıñ 12 iyunénde alar artınnan küzetü oyéştıra.

1911 yılınıñ 27 gıyınvarında Galiyev meçéténde Möxemmed peygamberneñ tугan könéne bağışlap namaz uqıla. Provokator S.Zabirov Eçké eşler ministrına yazgan xatında: ' Z. Emirxanov hem taǵın bérniçe kéşe patşaga qarata legnet namazı uqıdılar', di. Çınlıqta ise 'legnet namazı' provokatorlarga bağışlangan bulıp çıǵa.

Méne şundıy qatlawlı çorda da qawşap qalmıy Şehretdin, jiñ sızganıp eşke çuma.

1913 yıl ayéruça isteléklé bula. 3 avgustta Qazan élga portında tatar zıyalılarınıñ Möxemmed Kerimov, Salixjan Galiyev, 'Qoyaş' möheriré Zakir Sadretdin hem Şehp Şerefler oçraşa. Oçraşunın sebebé- 'Amur' paraxodı bélen kilüçé Essad Mexmüd efendéne törék minstrın qarşı alu.

Essad Mexmüd Qazanda iké kön bulsa da, şaqtıy eşler eşlep ölgére. Ul başta tatar ziratına barıp, Gabdulla Tuqay qabérene baş iya, annan soñ Şehér Şeref eşli torgan 'Möxemmediya'ge kile. 'Qoyaş', 'Yoldız' idareleréne kérgennen soñ, bertugan Kerimovlarnıñ neşriyatların qarıy, Kremlné, Söyembike manarasın küre.

Elbette, Qazan zıyalıları öçén anıñ bélen oçraşıp (144) söyleşép utru, fikér alışu faydalı bula. Bu oçraşularda Şehér Şeref, İbraxim Emirhan, Hadi Maqsudi, Fehrislam Agiyév, Timérşe Solovev hem başqalar bula. Törék minstrı Mehmüd Essad Qazannın seyaset ölkesénde totqın yulına hem Yosıf Aqçura, İsmegıyl Gaspralı, Rizaetdin Biné Fehrédin kébék zıyalılarnıñ hézmeténe yugarı beya bire. Şul uq vaqıtta, Soltanov kébék möftilerné tenqıytli.

5 avgustta ul, paraxodga utırıp, Qazannan kitép te bara.

Ezerléklewlerge de qaramastan, Şehép Şeref añ bélém taratu eşén devam ite. 1914-1917 yıllar eçénde géne de ul öç zur kitap yaza. ('Gasrı Segadet', 1914; 'Merjani', 1915; 'Esxabe Kiram', 1917 yıl.) Şul uq waqıtta añ küpsanlı meqeleseré törlé jurnallarda basıla. Meselen, 'Şura' jurnalında añ 'İmamlarnıñ xoquqları barmı?' 'Asaré gatika' digen jıtdı meqeleseré dönya küré. Elbette, añ bu orda yazılğan hézmetlernéñ in ehemiyatlısı hem yaratıp, ilhamlanıp yazğan hézmeté 'Merjani'dér.

Şihabetdin Merjani

Medresede yañaça uqıtı, deréslékler yazı, başqa eşler Şehrétdinnéñ küp waqıtın ala idé, emma bér namaznı da qaldırmadı, waqıtında meçétke de, neşriyatına da ölgérdé. Xatının Fatıyma Xanım da sabır, ölgér. 'Bereqalla, haman şulay bulsa idé',- di torgan idé Şehrétdin, öyéne qayıp aşap-eçkeç, yal itkeç. Añ izge eşé öyde géne tügél, sezdlarda, dumalarda da télge alındı, maqtaldı, e qıyérıtılğan çagında yaqlawçılardı da bula idé.

Méne, meselen, Sadri Maqsudınıñ dewlet dumasındağı çığışı. Doklad 'Xalıq öske çığaraq' dip atala. Anda süz mösélmannarnı Rusiyada qısu- jebérlewlér turında bara. Şehép Şeref xaqında turıdan - turı eytelgen yıllar da bar monda: 'Qazanda medresen Möxemediya' möderrişleréne öç kéşé Mostafin, Şeref hem Zebirov möderrislékten mengi itelgenner...'

Şulay bulsa da gomer uza: Tetéş öyazénéñ Aqsu avılı (xezér Buwa rayonu -R. V.) égété 1888 yılda 'Möxemediya'ne tamamlagan, 1897 yılda qazaq dalalarında balalar uqıtıp, qazaq xalqınıñ edebiyatın, xalıq ijatın öyrenen, e 1904 yılda Qırımğa, Törkiyage sefer yasagan. Soñgısı turında soñrak 1917 yılda 'Zaman kalendare'nda qaldırgan.(145)

İndé méne 1905 yılın inqıylabınnan soñ uzgan gomer, aña da bérez küz salıyq. Şehretdin bélen bügén oçraşıp söyleşe alsaq, nerseler bézge meglüm bulır idé? Ni ayanıç, añ üzén tügél, qaber taşın da taba almayaçaqbız. Ezné tiren qaldırgan oçraqta da kübésén tarix, dörösregé, avır tormış yugalta, yaşére. Barı tik tugannarımın, dus- işleréneñ hem, elbette, tarixçılarnıñ zur tırışlıgı bélen géne añ mehabet gewdesén, işlerén, xetta uyların da az gına bulsa da küz aldına kiterip bula.

Kémdér tagın işék şaqıy. Bu işék şaqularnı bér de küñéléne yaqın ala almagan Şehretdin, uylarınnan arınıp, kıyu gına, işétélérék itép:

- Uzıgız, kém bar, işék açıq bit,- jidé hem üzé üq tüzémsézlenép işékke taba atladı.

İşékné kiñ itép açıp, herwaqıt jitéz yöri torgan student Gaziz Gobeydullin kilép kéréd.

- Qaralé şaytannı, küñélge şik kértép, tıngısız, aru-talunı bélmes Gaziz bala üzé kilgen iken. didé eçten géne Şehétdin, üzé açıq yöz bélen:

-Eyde, eném, uz elé! Bik vaqıtlı kildén, me uqı béznéñ Sadretdinniñ dumadağı notıgın, dip divanga işare yasap, Gaziznéñ qulına Maqsudiniñ notıgın tottırdı.- Qurıqmagan, barısın da eytken. Molodets Sadretdin!

Bu 'Vaqıt' gazetası idé.

- Uqıdım, uqıdım, Şehretdin abıy, didé Gaziz gazetanı alıp, şulay da 'Vaqıt'qa küz saldı. Anda tübendegéler bar idé: 'Efendéler, panislamizm bér xıyal, ul seyasilenép mataşqan missionerlarnıñ uylap çıqargan nerseleré; mösélmannarga doşman bulgan séyasi missionerlarnıñ yazgan kitap ve meqalerénen başqa hiçbér jirde panislamizmnıñ bulganı yuq.

Bu seyaset bigrek te Stolıpin vaqıtında başlanıp; xezérge qadér devam ite. Şul yalgış arqasında bézné qısalar, mekteplerébézné yabalar, mullaların mögalimnéné quwalar, gazeta ve matbugatlarıbızın yabalar.

Bu eşke bitaraflıq ile qaragan hemme kéşeler yalgannıñ urıs dewletenéñ mıqlıgına bik zur zarar kitéreçegéne işanaçaqlar. Şul panislamizm arqasında, yaña gına yanıp kilé torgan mösélmannarnıñ alga barularına, taraqıy medeniyét yullarına sedd ikenéñ xezér küp kéşe béle. Küpten tügél miña bér mulla bu xaqta stanovoy pristav ile söyleşken süzlerén neqıl itte. Pristav eyıtken: 'Niqaader tentüler yasasaq ta séznéñ arada panislamizm digen nerse taba almadıq. Lekin ul nerse béznéñ urıs (146) zıyalıları arasında bik küp artıq'. Dumaniñ reyisé Sadriga başta süz birmeske tırışa, e doklad uqıganda, tizrek bétér, nerse faktlar sanıysıñ di, a urınnan Purişkeviçlar: 'séz tégéley, séz bolay eytken idégéz bit',- dip qıçqırıp utıralar. Bu, elbette, дума eşléklélernéñ kultura derejesén, alarnıñ yavız şexésler ikénnéñ açıq kürsete Sadretdin Maqsudov alarga ehemiyat birmişe dokladın devam ite...'

Gaziz, gazetaniñ qalğan yullarına küz yörtép çıqqaç, Şehérge qarap:

- Eybet tomalagan şoviniist deputatlarınıñ bugazın, dip gazetanı östelge quydı.

Qay aradadır, östelde çey şiker, çekçekler de peyda bulgan. Boları bélen süz da ikénçége küçté.

- Ye, siné nindi jiller yörte indé, eném Gaziz?- dip Şehér anıñ çeyén qaynarlattı, sıy-hörmetné de anıñ aldınaraq urnaştırdı hem şayartıp quydı:- Çeyénne eç, aş! Student çağında selametlégéñ saqla, professor bulgaç soñ bulmasın.

Mondıy jılı qabul itüden hem Sadri Maqsudi dokladınnan tayasirlengen Gaziz, béráz uylanıp:

- Şehretdin abıy, min Sézge kiñeş bélen kilgen idém bit elé,- dip, çeyén eçe-eçe Şehretdin abıysına qaradı.

- Ye, xuş, eném, söyle! Ni yömış. Kiñeş kine bire alırbız mögayén,- didé ul elmayép.-- Kömêşleré kirek bulsa, Gıyılmetdinge jiberémén üzéñné. Niçék bulsa da bér jayén tabarbız. Alla boyérgan bulsa.

- Miném bélgenémçe, dip süzén devam itté Gaziz, Merjani hezretlerén Sézden de yaxşı bélüçé yuqtır. Şuña küre Sézge tekdimém da şul... dörösregé, miném tekdimém géne tügel... Mercjninéñ biografiyasén kitap itép anıñ 100 yılıq yubileyéna çıgarını oyéştiru hem tiz arada bastıru. Méne şul, dip süzén bétérdé Gaziz Gobeydullin.

Şehretdin urınınan torıp, aşıqmıyça kitap kiştesénnen bér kegaz aldı hem Gazizge suzdı:

- Xaq söyliséñ, eném, aşırırğa kirek. Méne bu isémlekné qara elé sin.

Gaziz bu isémlekte Gobeydulla Gıyısmeti, Keşşaf Terjémani, Tahir İlyasi, Gaziz Gobeydullinnarnıñ isém-familiyalerén kürdé. Isémlekné qarap çıqqannan soñ:

- Bik heybet bulgan bu Şehretdin abıy, min Merjaninéñ tarihi hézmetleré hem fen, sengatke qarashları xaqında yazarmin, didé.(147)

Barı da Gaziz uylagança buladı. Künélé tınıçlandı. 'Rexet méne bu Şehtrédin Şeref işé kêşeler belén eşlew', dip uylap quydı ul. Monnan soñ tagın elle niler turında da söyleşép utırdılar: inqıylab, millet, sengat, medeniyat, studentlar tormışı hem başqalar.

Anıñ biografiyaséne qagılışlı meaaleleréne şulay uq Rizayéddin Fexreddin, Galimjan el Barudi, Yosıf Aqçura, Borhanetdin hem başqalar da yazalar hem 'Merjani' dip atalgan şaqtıy zur fenni hézmet 1915 yılda dönya küre. Bu törék-tatar dönyasında zur vaqıyga idé.

Şul vaqıtta neşér itélgen retsenziyalerde de bu turıda jılı süzler eytelgen. Şularnıñ bérsé Fatıyix Emirxan tarafınnan yazılğan. Ul 'Merjani xetireséne mejmuga' isémle retsenziyasénde: 'Merjani xezret turısında bötén bér añ, bötén bér küzallaw bire aladır', di, hem avtorlarnıñ eşlerén de beyali. Ş. Şerefke qarata anda tübendegé yullar bar: ' Şehép Şeref efende tarafınnan tertip itélgen bu terjemeyi xel xazérge qader şimal

törékleré matbugatında terjemeyi xellernéñ iñ mökemmelé sanalırılıq derejede möfassal (jéntéklé-R. V.), qızıklı hem etraflı tertip itélgen. Bu mekelede Merjani hezretleré balalıq devérennen başlap, soñğı köñneréne qader bulgan xeyatı bélen küz aldınnan üte. Şeher Şeref efendénéñ bu 'Terjémeyi xel' östénde bik küp ijtihad sarıf itkenlége herbér sehifede géne tügél, belki herbér biténde kürénép toradır. Bu 'Terjémeyi xelde' Merjaninéñ xalıq arasında söylenép yörtéle torgan efgal ve etvarlari mohakeme itélép deréj itélü östénde torgan üzénéñ xetérlerénnéñ, kitapxanesénen, qardeş-ırularınnan da terjémeyi xelge mönesebete bik küp meglüm tabıp çıgarılğan'. Ul jılı süzlerén Gabdulla Gıyismet, Tahir İlyasi, Gaziz Gobeydullin, Galimjan el Barudi, Yosıf Aqçura, Xebib en-Nacar, Gabderahman Gomerov, Xesen Gabeşi isémneréne de eyte uza. Merjaninéñ tuwuına 100 yıl tulu uñayé bélen dönya kürgen bu hézmet, şul retten Emirxannıñ retsenziyasé de tatar tarixiniñ bay xezinesé. Bu hézmet бүгэн de, kileçekte de xalqıbızga hézmet iteçek. Moña şik yuq. Tik anı yañadan neşér itü géne kirek. Anıñ bélen bér tatar galimneré géne tügél, e kiñ jemegatçélék te tanışırğa tiyész.

Şehretdin Şerefneñ bu hézmetleréne beya birgende ulı Şehretdin turında eniséneñ eyitken süzleré de iske töşé. Gaynélnevel xanım anıñ turında 'böten solı arasında bér boday', dip eyte torgan bulgan. Elégé süzler Şehérnén fenni hézmetleréne de beya bulıp yañıray. (148)

Avır Köreş Yılları

Öç inqıylabnı başınnan kiçérgen Şehretdinnéñ küñélé hiç te tınıçlıq taba almadı. Fevral revolyotsisiyasénen soñ çın irékné tatıp qaragaç, 1913-1919 yıllar anıñ öçén avır köreş yıllarına evérelde. Başta grajdannar suguşı başlandı, e 1919 yılda anıñ bérdenbér ömétéñ 'Möxemmediya' medresesén yaptılar. Bu- Sovetlarnıñ açık seyaseté. ' Bu nerse panislamizmga qarşı köremé?'- digen sorawga ul: 'Yuq, bu tatarga, islamga qarşı açıq noxod idé', diyuden de qurıqmadı. Emma dönya şulay bara, kémnéñ kém ikenéñ belü jinél tügél. Fikérler çuwaldı, traditsiyaler onıtıldı, iske bayraqlar, lozunglar bétérelde- barısı da ör yañadan qızıl bayraq astında jıyıldı. İdeologiya da, medeniyet de, tél de marksizmga gına tayanıp üsérge, nırgırğa tiyész, çönki béz kommünizmga barası dewlet, didéler. Elé 1917 yılda küpmé keşeler tarafınnan: 'Béz sotsializmga bara almybız, bézde anıñ öçén ezérlék yuq, e sotsializm süzép bıyél gına işették', kébék süzler söylengen idé. Alarga qolaq saluçı da bolmadı. Alarnı ye milletçe, ye menşevik,

ye esér dip atap, revolyutsiya doşmanı yasadılar. kübésé tujan illerén taşlap kiterge mejbür buldı.

1922 yılda Şehretdiné saylaw xoquqlarınnan mexrüm iteler. Küplar elégé yazmışqa duçar bula. 1928 yılda bér gayépséz kేశéné qulga alıp xökém iteler. Ul Komi ASSR'dağı lagerların açısın tatıy. Şökér, isen-saw eylenép qayta.

Qaytqaç ta Şehir qazan, Orel, Meskaw hem xarkov kébék şherlernéñ yulların taptıy. Orelde enésé Gıyılmetdin sörgénde gazaplana. Anıñ anı küresé, helén bélesé kile idé. Ul Meskeude hem Xarkovta K. Terjemani kiñesé bélen eş ézlep yöri. Abdulla Şemsetdinov (Meskeu mullası) anıñ turında qaygırtıp: 'Xarkovta mulla urını buş, şunda barıp qara elé',- diğesç şunda bara. Nihayat, 1933 yılda Ufaga qayıp, Şehir Şeref Üzek Möselman Diniya Nezareténe sıyéna: başta Nezaretneñ kötepxanesénde eş quşıp, soñraq tuwu turındağı tanıqlıqlar birép toruçı bulıp eşli. Qulga alınır aldınnan gına anı kaznaçey itép te quygan bulalar. Galimjan el barudinin talantlı uquçısı, kiyave bulgan Şehér Nezarette eşlerge layéklı kేశé idé. Din ehelleré de monı xuplap qarşı alalar. Monda ul öç yıl devamında eşli. Bu çor Şehérneñ Sovet xakimiyaté çorında az gına xel alğan, eşke qul-ayagı bélen yabışırğa tırışqan vaqtı bula. Emma...(149)

Lagerlar Şehretdiné qızarta almıylar. Ul milletke, islamga qaraşın üzgertmi, üzé bulıp qala. Üzek Diniya Nezareténde eşli başlağaç ta Şehér borçıla, 'Bez qaya barabız?' digen sorawı üz aldına eş quya. Ş. Şerefnéñ yaña vegazler jiyentıgın tözi başlagan vaqtı idé bu. Bu sorawga javap itép, vegazlernéñ bér punktında mondıy yullar peyda bula: 'Ata babalarıbızdan ünrek alabızımı, elle duñgızlar kébék kürmemeşke salışıp, tağı da vexşilékke barabızımı? Qaya barwıbızını abaylamıyça alga ırğılabız...'

Qalem ostası hem tarixçı yaña kitap, vegazler jiyentıgı çıgaru turında xıyallana, planın tözi, şaqtıy fikérler, materialları üz qulı bélen térkep bara. Alarnıñ qaybérleré tatarların ruslar bélen mönesebeté, milletneñ kileçek yazmışı, yaşler meseleséne qagıla. Fikér östéne fikér östéle. Yugarıda kürsetélgen yulların devamı tübendegélerden gıyibaret:

'Béz üzébéznéñ dinébézné hem milletébézné saqlap, üzleréneñ kükrekerén doşmanga qarşı quygan galimnerébézné hem babalarıbızını onıtırğa tiyésç tügélbéz.

qadérlé möselmannar! Nige soñ béznén arabızda gadélsézlék xökém süre? Nige soñ elé béz bér-bérébézné doşman küre başladıq?

Bézněň arabızda qaybérewler üzlereněň yarlı buluları bélen gorurlanalar hem yarlılıq turında jırlıylar. Bu ademner bozıq kěşeler- alar artınnan barmagız... Alar yarlılıq turında jırlap kěşé baylıgına qul suzalar.

Bézněň şeker idarelerende tatarlar barmı? jitekçé urında sézněň tatarnı kürgenégéz barmı?

Bézněň tatar xalqınıñ bér jitmegen yağı bar, ul méne nerseden tora: ul- barısına da yul bire. Bik qatı kıyérstılğan millet buluwını qaramastan, barısına da tüze. Tatarlar üz xaqları öçén köreşmiler, eytérseñ le mösélmannar başqalar öçén qol bulıp yasalğannar.

Zezer indé, din yuq diler. Bu- yalğan...Uraza beyremende 99-100% avıl xalqı beyrem ite. Avılda barısı da dinge ışana.

Zezer törlé milletler arasında üzara köreş bara, herbérsé jitekçélékné üz qulina alırğa teli.Bu köreşte üzlerenén süzen yaşler eyterge tiyěş'.

Diniya Nezareté tarafınnan birélgén kěçkéne géne, emma jılı, uñaylı bülmede lagerlardan qaytıp urnaşıp, yañadan ayaqqa basa başlagan könnér idé bu. Yugıyse qartayép bara torgan tenge tağın ni kirek. Anısı şulaydır, e bit elé sap-saw jan bar Şehrétinde, méne şul jan digen (150) nerse lagerlarda, şuşı tını, jılı bülmede de üzene tınılıq taba almadı. Bérnige de qaramastan, xalıqınıñ yalğış yuldan kitép barganlıgın kürsetesé, kěşelerneñ küzlerén açası kildé anıñ. Bar télegé şul idé.

Kötmegende Şehrtdin bülmeséne Keşşaf Terjemani kilép kére. Busagadan uq kör tavış bélen:

- Şehrétin efendé, esselamegaleykém, dip selamli hem türge uzıp, urın tabıp otura. İkwlep doga qılalar. bérera bölme tınılıqqa çuma. Barı tik şunnan soñ gına Keşşaf Terjemani:

- Ye, Şehrétin, ni eşler bétéresén bu könnérdé?- dip soray.

- Üzén béleséñ, bézněň eş şul xalıq bélen oçraşuga ezérlenü. Méne vegazler jıyéntıgı kébék bér yazma ezérlegen idém, di. Şehér yazmanı Keşşafqa suzıp. Törmeden qaytqannan birlé nigedér eçém poşa, tınıçlıana almıyım, zihéném butala kébék.

Vegazlerge tiz géne küz yörtép alsa da, Keşşaf süzné ikénçégé bora:

- Méne bu xatnı qara elé sin, dip, Şehrétinde xat suza.

Ul aşıqmıyça gına uqırğa kéréşe: 'Üzek Mösélman Diniya Hezareté reyisé möfti xezretke.

Berniqader vaqıt elék, yagni min yalda vaqıtta, qayçandır möhtesib bulgan hem elé de béznén bélen elémtené özmegen kéşe: 'Yalda bulwıgızga qaramastan, eñgeme qoru öçén miné qabul itüyegezné üténem',- dip mörejegat itté.

Utırdıq, söyleşték. Béznéñ eñgemenéñ eçtelégé şunnan gıyıbare: Üzék Möselman Diniya Hezareténe eş ölokesé qalmadı. ÜMDNnéñ mondıy xelde yaşep kilüyénen möselmannar öçén bernindi faydası yuq. Agar hezér ÜMDNne yapsan, monıñ netijesé Sovet vlastena yogıntı yasar hem anıñ dinge qarata mönesebetén üzgertérge mejbür iter idé. Méne şuña küre hezergé vaqıtta ÜMDNne yabu maqsatqa yaraşlı. Bu- bér törkém kéşe fikéré. Miñé bu turıda Sézge jitkerü yöklendé'.

- Méne niçék... Millet arasında da fikér yörtüçélér, köreşçéler bar iken elé. Bér uylasañ, bézén ÜMDNnen ni fayda, e anı böténley bétérép atu ni bire alır iken? Sovet vlaste bit bérnindi qağıydeler bélen de sanaşmıy. Xuja Nasretidin eytméşli, üzébéz utırgan botaqñı kisü bulmasmı bu? Miném kébék xoquqsız, yort-jirséz, gayileséz zıyalılar qayda sıyénırlar?-didé Şeher Şeref.

- Yabu turında süz de bulırğa tiyéstügel. Emma indé béz de sinén bélen monda qul quşırıp utıra almıybız. (151)

Min bu mesele xaqında kiñrek auditoriyade jıyılışp fikér alışını xup kürem,- dip, qazıy tınıç qına süzén tamamladı.

- Elbette, fikér alışu bik jıtdı eş, kirek nerse, çönki islam, ÜMDN meselesé ulidare meselesé géne tügel, gomumen, islam dinéneñ yazmışı, Rusiya möselmannarınıñ bügengé xelé hem kileçegé turındağı süz de bulaçaq, didé Ş. Şeref, rizalaşp.

Şehrédinnéñ soñğı süzleré de kazıynıñ fikéréne xup kildé.

Barısın onıtıp, gadettegeçe qaynar çey eçtéler. Tenge jılı kerdé. Terezeden kergen yaqtı qoyaş nurları da alarnıñ fikérlerén xuplagan kébék buldı. K.Terjémani aşığa idé. Ul kitép bardı, e Şehrédin kitapxanega kérép kitté.

Tagın Törma

Kötmegende Qazannan Şehrédinnéñ xatını Fatıyma kilép töşe. Aldan xeberé bulmadı, Fatıyma xanım da bérqader konspiratsiyage öyrenép kiledér, küreséñ, yugıyse telegramma bérse, Şehrédin ezérülenép qarşı alğan bulır idé. Emma şunu da onıtmasqa kirek, Şehrédin indé küpten Fatıyması bélen ayérılğan bulıp sanala, bu xaqtığı maxsus dokumentlar da qulda. Emma bu Sovet vlaste aldında, NKVD aldında şulay, e Alla qarşında alar- ir bélen xatın. Fatıyma xanım kilgen könné bertuqtawsız Qazan xellerén söyledé, tugannarınıñ, yaqın kürşélerenéñ selamnerén tapşırıldı.

Ata kэшэнэ gayila xelé, balalarnıñ kileçegé, alarnıñ isenlégé borçıy. Saniya indé zur qız

-16 yaş tulgan, elémte texnikumına mén avırlıqlar bélen uqırğa kérgen. Ul künélde ömét uyata. E Exmet Boxaraga kitkeç nigedér yazmıy, xatı-xeberé sirek kilae Bötén ışanıç abıysında:

- Balalarnı saqla, Fatıyma, didé Şehrétidin küz yaşlerén sörte-sörte. Yaña rejim bézné ayérsa, béz bérge- eşlerém de, küñélém de hervaqıt séznéñ bélen, Fatıyma! Şulay diya-diya ul anı çay bélen qıstadı, üzénçe, irlepçe kunaq itté. Küñéllé aprel köñneré idé bu. Qulga alınıp, gayileden ayérılıp yaşewneñ tugız yılı tulıp kile idé indé.

'Kön sayén beyrem bulmas',- di tatar xalqı. Şulay bulsa da, ni öçén kön sayén adem balası öçén qıyamet bulırğa tiyész? Fatıyma xanım kilüneñ ikénçe könénde ük Şehrétidin (152) NKVD kiyémé kigen bérewnéñ ÜMDN ge-ul torgan yaqqa kilgenén şeylep aldı.

- Qara elé, Fatıyma, bézge kéle tügélme soñ bu bedbexét? didé ul. Qaya bara iken?

Terezené açası uringa, ul anı yaneden şartlatıp biklep quydı da, bérme kötéptordı. Méne ayaq tavışları yaqınaydı. İřékné de qaqtılar.

Şehrétidin şul utırğan kiléř:

-Uzıgız! Allaga şökér, hervaqıt işégém açıq!- dip işetékerék itép endeřté.

Öyge urtaça buylı bér kéşe kerdé, aña Şemsétidin Xösnétdinov ta iyargén idé.

-Şehér Şeréfetdinov zdes projivaet? dide NKVD kéşésé küzlerén aña tékep. Min operupolnomoçennıy İlyasov bulam.

Şehérnen kém ikenlégén 'oper' küpten bélse de, soravı forma öçén géne idé. İnstruksiya, ipteş, tovariş, instruksiya. İñ yaxşı eybér şul. İnstruksiyaden taypılmasan, goméréñ ozın bula, di NKVD xalqı. Méne şulay!

- Zdes-zdes, dip urışçalap javap birgeç, Şeref Fatıyması yanınaraq sıyéndı. Eytérsen, Fatıyması anı bu kéşe qulınnan saqlap qala ala.

'Nerse bulır iken indé tağın? dip uyladı ul, 'Oper' kilüyenéñ séréne töşésé kilép.

- Méne sézné Başkortstan GPU-sı tarafınnan qulga alu turındağı order, dip, İlyasov kéçkéne géne géne kegaz kisegen Ş. Şerefke suzdı. Xezér ük téntü yasayaçaqmın.

- Alıgız, téntégéz, didé Şehér tınıç qına. Téntégéz!!!

Tentüne İlyasov osta başqardı. Kéçkéne bülmeneñ astın öske kitérdé. Şehrétidin tarafınnan tözélgen vegazler qulyazmasın, bérniçé xatnı, pasportnı üzé bélen aldı. Bu 1936 yılınñ 16 aprelé idé.

- Jıyenıgız, didé İlyasov qırıs qına.

Fatıyma Şehrédinêñ kükrégene qaplanıp üksép éladı. Emma İlyasov qızı tottı.

Eytesé süzlerén Şehrédin de eyte almadı, tamasına töyér tıgıldı. Küz yaşleré Fatıymanın qeçleréne tamdı.

- Yarar, Fatıyma. Yazmıştan uzmuş yuqtır. küresêñ... Sine kürép, söyleşép qaldım, Allaga şökér. İsen bulsaq, tagın bér eylenép qaytırbız elé, Alla boyérgan bulsa.

İkewleşép tiz géne sölge, eçké külmek, jılıraq külmek-sviterların jıyép bér tögrek yasadılar. Şehrédin soñğı tapqır bülmeséne küz yörtép çıqtı da: 'Xuşıgız! dip, uramga atladı. Fatıyma üski-üski anıñ artınan (153) omtıldı. İlyasov yanına kilép, jitke, Şehrédin artqa borılıp, Fatıymaga:

-Balalarını saqlıy kür, gayébém yuq bit, dip endeşté.

İké ir uram çatınnan kérép yugalğanı qarap qaldı Fatıyma. Şul töné ük ul Qazanga qayıp kitté, çönki aña monda artıq kürénérge yaramıy idé. 'Ayérılğan xatın monda ni eşlep yöri, ni kirek? diyarler. GPU ga bu östeme delil buluwı mömkin, aptıratırlar. Fatıyma balaları yanına aşıqtı.

Qazan da, Ufa da qızıl şewle astında: aqrın gına asıl mösélman irlere, jemegatlerêñ taşlap, yaratqan eşlerénnen ayérılıp, törmé işéklerén ayérılıp, törma işéklerén açıp kéréрге de yuqqa çıgalar... 'Bu nindi, qayda bulgan xel, elle axır-zaman jite miken?'- dip uyladı Fatıyma, salqın Ufa- Qazan poezdında qayta-qayta.

Şehrédinnêñ béréncé soraw alu 19 aprelda buldı. Anı operupolnomoçennıy Rıbakov alıp bardı.

Bu jiren adem xolıqlı bulıp küréne. Ul ozaq qına itép portfelennen papiros alıp qabıza, lezzet bélen tarta, deşmi. Eytersen le anıñ da Şehrédin bélen söyleşesé kilmi, emma aqrın gına, jay bélen béréncé soraw da biréle:

- Séz qayçannan birlé Ufada yaşiséz?

- Ufada min 1933 yılınıñ iyunénnan birlé yaşım. Ufaga qızım Asiya yanına kildém. Ul predpriyatıyede maşinistqa bulıp eşli.

- Sez qayçan ÜMDNge eşke kerdégéz.

- ÜMDN gemin 1933 yılınıñ iyunayenda. Ufaga kilgenêñ soñ bérniçe kön uzgaç urnaştım. Anda arxivta tuwu turında tanıqlılar bire idém. 1935 yıl başında kaznaçey itép quydılar. ÜMDNde eşli başlaw bélen kéçkéne géne bülem birgenner idé, şunda tora idém.

- Barınnan da bigrek, Terjémanov Keşşaf bélen. Çönki min aña bérénçé xatınım arqılı kiyawü bula idém.

Şuna uq oxşaşlı soraw alu 23 apreldé devam itté. Bu yuli da şul uq Rıbakov:

- Séz ÜMDN tarafınnan komandirovkaga jiberélgen Safinga xalık bélen Oçraşqanda söylqr öçén tézislar ezérlep birdégézmé? dip soradı.

Bérqadar süzséz Şehernéñ küzéne qarap torqaç, tikşerüyé quldan yazılğan tekstni suzdı:

- Me, uqıp qaragız vegazégézné, dip, temekésén qabızıp lezzet bélen suwıra başladı.(154)

Vegaz urıs téléne terjéma itélgen idé. Tımış, künélge dert hem ışanıç östi torgan yullar küz aldında. Eytterséñ le törme qapqaları açılıp, Şehrédin irekte, gadettegéçe vegaz uqıy:

'Dorogiyé podniyé musulmané! Ya priyéhalk vam kak prédstavitel TSDUM. Préjdé çém govorit , privédu vam kratkuyu tsitatu iz našégo Korana, gde bogom skazano: 'Klyanus ot iméni périoda, chto nastoyaşim, istinnım musulmaninom çitayétsya tot, kotorıy istinno ubéjdén v vérnosti Íslama, délayét dobro drugim i prizıvayét ix bit istinnımı i vıderjannımı- vsé ostalniyé zabludşiyé i pogibşiyé'.

Mı klyanémsya ot iména boga, potomu çto ono samoyé velikoyé i dobroyé v miré.

Mıs vami né dovolstvuyémsya otsustviem dobrogo périoda, govorya, çto périod isportilsya, stal plohim, eto né véno. Eto né périod isportilsya, a mı s vami razlojilis, mı stali ploximi, razlojilas, i périod dlya nas stal.

Est li u nas seyças istinniyé musulmané, kotoriyé né zabludilis, né pogibli éslı ést, to gdé oni?

Dlya otvéta proçtu Vam tsitatu üz Korana, gdé bogom skazano: 'Stoyaşiyé za dobro, né dovolstvuyuşiyésya ot vréda, istinno veruyuşiyé bogulyudi, véduşiyé razyasnitelnuyu rabotu srédi zabludşixsiya lyudéy o vernosti şariatu i Íslamu- vot eti lyudi sçitayutsya istinnımı musulmanami.

Bit istinno vérnım musulmaninom oznaçayet svoeyvremenno provodit vsé moléniya, okazivat vseгда bıryatyam po religiy musulmanam materialnuyu pomoş, nikogda ix ne obijat, naoborot, nado bolét za drugih musulman, privodit ix k istinno vernomu musulmanskomu puti, agitiruya za dobro, za vıderjannost.

Protivniki, otstupivsiyé ot musulmanskogo puti, ne v počété. Poetomu kajdıy musulmanin doljén agitirovat drug druga za istinnıy put musulman, uçıt bit vıderjannımı i netoroplivımı. Eto ést mat (zoloto) uspéxa v délux xsex dobrıx ludéy.

V g. Ufe osuşestvuyét TSDUM, kotoryy, obespeçiv ménya svoim udostovereniyém, otkomandiroval menyak vam dlya togo, çtoby ya ispolnil ukazaniya o tom, ştoby vı agitirovali drug druga za istinno dobruyu i vıderjannuyu musulmanskuyu religiyu'.

Çislosız, élsız, imzasız idé bu dokument. Şeher Şeref élmayep, eçten géne: 'Yuqqa yaşemegenbéz iken'- dip (155) uylap quydı. Janga, tenge exe bulıp kitté. Hibetulla öçén, ÜMDN hem üzé öçén de şatlandı Şehér. 'Aferin, aferin Hibetulla', didé ul eçten géne. Qara elé sin añı, nerse söyli bit e, qıyulıq kirek: xak söylegéz, süzegézde nıq torıgız, dip, Möhemmed galeyhis-salamněñ quşqannarın tögel ütep, başqalar öçén ürnék bulırğa çaqıra. Totalitar rejim tantana itkende xalıq aldında mondıy vegaz bélen çıgu ul, eném, ut bélen uynaw bélen bér... Hibetullaçın mösélman. Songı süzleré de gıybretlé: 'Böyék Allabız bézge yaxşı tormış birsén, avıllarıbız, şeherlerébézne bexétsézléklerden saqlasın. Bézněñ vegazlerébézne qabul itsén, gönahlarıbızını gafu itsén'.

- Nu, bulmadı, nerse eyterséz, grajdanin Şeref,- didé Rıbakov, Şehrétdine uyatıp jibergen sıman.

'Opér bu yulı yalğıştı, axırısı. Bu yullar Şehérněñ künélén, ruhın nıgıtı gına, ul üzénde nındider bér jıñélmés köç xasil bulğanın toydı: 'Alla bézneñ bélen.. şökér', digenén sizmi de qaldı.

- Nerse, nerse ponimayéte, diya-diya Rıbakov totqın qulınnan vegazne tartıp aldı, temeké töpçégén idenge ırgıtıp qotırına, jikeréne, qurqıta başladı, zur yodrıqların Şerefněñ borını töbénde uynattı.

'Méne iblis... Şaytan şuşıdır indé, didé Şehér eçten géne, e üzé işétélérék itép:

- Ni méne... grajdanin naçalnik, nerse dizésmé?.. Min tezislar yazmadım... Üzém Möhemmed peygamberněñ tугan könéne bağışlap yazgan ana birép torgan idém. Ul 1923, 1927 yıllarda Qazanda vegazén uqıdı, emma miném vegazémne qaytarıp bire almayan idé, şul, didé hem tikşérüçeněñ yaña soravın kötté:

Tikşérüçé başta qızıp kitken bulsa da, niçéktér tındı, artıq töpçénmedé. Başqa sorawga küçté:

- Séz soñğı mertebe Qazanda qayçan buldıgız?

Şehrédin öçén busı da hikmetlé soraw idé. Hibetulla vegazénneñ soñ Qazan iske töşe. sörgénneñ qaytıp, il buyéna qangırıp yörép té üzéne urın taba almagan Şehér, nihayat, Terjéamanov Keşşaf bulıslığı bélen ÜMDNde töpléngéç, az gına xel de algaç, Qazanga gayilesé, tugannarı yanına yul totqan idé...

Rıbakov, gadettegeçe, sabır itté, emma astırtın gına totqınnı küzetté. Tejrıbelé tikşerüçé idé Rıbakov. Tabıgat birgen sabırlıq, urısta gına bula torgan duwamalıq -ikésé bérge yarısı gına netijeler bire idé kébék. Soñğı yıllarda mulla, möyegin xalqı bélen de şaqtıy oçraşırğa turı kildé saf, néçke küñelléler, küp, söylemiler, (156) xaq söyliler, ruhların sındıru bik avır. Méne busınıñ da elleni jinayat yuq. Emma jinayatçé dip tabarga kirek. Şulay quşılğan, slujba slujba indé ul...

Qızıq, totqın bélen tikşerüçé ikésé iké fikérgé birélép, elle qaylarga kérép kittéler...

Şehérneñ küz aldında Qazan vokzal. Nigedér Ufa poezdı şehér aldı (prigorodnıy) vokzalına kilép tuqtagan. Xayér, barıbér, monnan şeherge uzı uñaylıraq. Uramda uñ zur-zur eskemiyeler, matur gına çeçeklé gazonnar... Nek meydan urtasında tolıp kilgen qızılarmeyést bélen ét sanı basıp tora. Qarap torırğa mehabet, matur, emma yaşew öçén başqa nerse kireklégé herkémgé de meglüm, e ni eşliséñ? Poezddan töşkeç te méns şunda eskemiyage utırıp, azraq ös başın tertipke kitérép, çeçén taradı, yançıqların barladı. Yaqında gına üzбекler örek, qarbiz satarlar, alardan arıraq miçkedegé sélédqa. Xalıq avılga qarçıq-qarıq ikmek taşıy. 'Zamanalar', dip quydı Şehér hem kiterge ezérlengen urınınan torgan gına ide:

- Şehrédin, Şehrédin, sin tügelme soñ? dip, qulına tayaq totqan bérew çatanlap, aña taba yaqına başladı.

Yaxşılaraq qarasa, 'Möhemmediya' medresesinde bérge eşlegen, bérge quwılğan Exhmetjan iken. Qoçaqlaşıp, isenleşép, eannan utırıp dogda da qılgaç Exhmetjan:

- Qarap toram. Siñe oxşagan da, oxşamagan da kébék, üzgergensén Şehér, didé. Şulay da, Şehér indé. Bittege çiyercıklar, çal çeç, saqalmyék sine ostazıbiz Galimjan el Barudiga tartım yasıy.

- Üzgertéler agay-ené, üzgertéler mösélmannı,- didé Şehér agarıp kile torgan çeçlerén sıynap, e üzé Exmetjanı küzetté. Sin de bit yaşermegenséñ, efendém!

- Min bit sinnén olıraq, min pensioner indé, didé Exmatjan.

- Eşlegen bulır idén elé de, eger ellékké zamandagı kébék 'Möhemmediya'de rektor bulıp eşleşem. Kürgenégézçé, bu ilde béznén qadérné bélmedéler. Bar jirde qısu, jaberlew, talay xökém jöre. Bolarnı Şehér işétélér işétélméz kéne eytté. Ul Exmetjanga işanırga yaraganlıgın yaxşı béle idé.

Qazannan kitkençé tagın bér oraşıp, çeylep-söyleşep utırırga vegde quyéşıp, Exmetjan kolhoz bazarına yuneldé, e Şehér tramvayga utırıp, şehér üzegené kitté. Soñgı oçraşu bulgan iken. Şehér vegdesén tota almadı, aña yaşérén revéşte Qazannan çıgıp kiterge turı kildé. Galimjannarga bik tiz barıp jitté. Dvoryannar yortıyanınan (157) Jukovskiy yramına géne kildé. Galimjanniñ oç bülmelé yaña fatiri şunda idé.

İşékné Esmá xanıam açtı. Ul bik şatlanıp, Şehérné öyge alıp kerdé. Utırıp dogá kılğannan soñ. Esmá xanıam:

- Galimjan soñraq qaytırmın, bugün partakiv dign idé,- didé.

- Nerse, Galimjan da partiyage kerdémé elle?- dip soradı Şehér bérqadar şiklenép.- Alla saqlasın bézge- Şereflerge bu kiléşmi. Çuqındıra almagannı, kommunist yasıy almaslar.

- Yuk la... Şulay da soñgı vaqıtta yörtalar üzén: ye açıq cıyélış digen bulıp... Bélesézmé, uqıtuçı bulgaç, çaqırılgaç ni eşliséñ, vaqıt uzdırıp, yuq-bar tınlap. Alar bélen bulgaç, aña da elegép tora indé. Kön sayén diyerlék bér nerse çıga, soñ qayta. E irten 8 tulgançı lektsiyalerge kité. Annan bit elé ul İMLda, texnologiya institutında hem başqa jirlerde de eşli.

Méne şulay söyleşe-söyleşe alar aşap- eçtéler. Soñ bulsa da, Esmá xanıam Fatıyma yanına söyénçé xeberé eytérge yögérdé. yarıy, Şapov uramı erek tügél, e Zifalarga irtege xeber salırbız, boyérgan bulsa,- dip uyladı Jukovskiy uramı buylap yögérüçé Esmá.- Tönlé küreşüleri xeyérlérek, küz-qolaq azraq bulır'. Bu çınnan da şulay idé. Tönle oçraşular gedetke kéergen idé ul yıllarda.

Esmá çıgıp kitkeç, Şehér Galimjanniñ yazı östelé artına utırıp, gazeta-jurnalları qarıy başladı. Méne qulga 'Krasnaya Tatariya' gazetası kilép elekté. Élin, könen könen qaradı: 1934 yıl, 5 aprel. İské iken, digen uy uzdı anıñ başınnan. Gazetanı aqtara torgaç, ul qara bélen sızılğan yullarga igtibar itté, e anda TATTSİK'niñ partyaçeykası turında süz bara iken: 'Partçeyka hem anıñ jitekçesé iptiş Qaganov Tatar Üzek Başqarma Komiteti apparatında soltangaliyeci Şerefnéñ konsultant bulıp eşlevén yaxşı békdéler, lekin moña tınış qına tüzép kildéler. Indé adminstratsiya bu xaqta belép, Şerefné eşten

qugaç, iptêş qaganov hep Jirde Şerefne barı ul gına Qudıruwın raslarga tırıştı. süz uñayännan hem añı bik buldıqlı hézmetke itép kürseterge tırıştı...'

İşek şakıdılar. Şehér tiz géne fatir işégén açtı. Qarşında qulına portfel totqan, pöhte itép kiyéngen, aq külmek östénen qara qalstuk taqqan Galimjan tora idé.

Ul, şatlap: (158)

- Abıy,- dip endeşte hem Şehérne üz qoçağına aldı.- Molodets, eybet ikenséñ. Niçek kilép çığa aldın? Qaydan kildén?

Zalga uzıp, divan, urındıqlarga utırışqaç, Şehér:

- Eyde, eném, bér doga qılıyq,-didé. Bérmel herqaysı tın gına bélgenén uqıdı.

Şunnan soñ Şehér süzén devam ité.

- Amin, Galimjan eném, xellerégéz ni çama, tüzerlékmé elé sézlerde?

Galimjan kiçke aş turında da onıttı. İşek biklenmi qalğan: Esmá xanıım bélen Fatıyma kilép kirdéler. Tagın bér onıta almasıq oçraşu. Artıq tavişsız gına xel-exvel söyleşéndé, Annan kiçké, aş, çey. Tóné buyé zalda hem aş-su bülmesénde ut yandı. Esmá bélen Fatıyma beyremçe kiyénép iké arada yördéler. E indé ikewden-ikew géne qalganda, nidér sérleştéler. Şatlıqlı, bexétlé segatler şulay uzdı.

İkewden-ikew géne qalgaç:

- Eném, Qazanda 'şerefçélékke' qarşı tagın höjüm başlandımı elle?- dip sorap quydı Şehér, östeldegé elé géne uqıp çıqqan gazetanı enéséne suzıp.

Galimjan bérmel deşmi tordı. Eytersén le abıysın artıq borçıysı kilmedé. Nige dip elé qısqa gına oçraşu vaqıtında da bér-béréñné borçırğa. E şulay da... Ul javap kötken abıysına qarap:

- Xetérliséndér, 1932 yılıñ 25 mayénda Borhanetdin abıy Taşkentta qulga alingan idé. 1934 yılıñ axırında irekke çıqtı. Eş ezli, Alma-Atada bulsa kirek. Gıyılmetdin abıy Orelđan Leningradqa kiterge mejbür bulğan idé. Qazanga qaytarmadı NKVD, qazanga gına tügél, Başkortstanga qaytırğa da röxset birmedéler.

- Eşleré jaylanıp kile idé Gıyılmetdinnéñ, üzém alarda bulıp kilgen idém bit,- didé Şehér Galimjan söylegennerge quşıp.- Anda alar Kerim Efendé Segıytov, Dawut Enikeyéw, Veli Zebirov, Fatıyx Gıyızzetullınar bélen aralaşıp kön iteler. Soñğı xatında Gıyılmetdin buhgalter bulıp urnaştıım digen idé.

Béraz torgaç, ul Galimjannan:

- E Şihabétdin abıy ni xeldé soñ? dip soradı. Xatı da, xeberé de yuq añıñ. Adresin da belmim.

- Törlé cirdé yaşı, az gına Fatıymalarda da tordı, bızde qungalıy. Urnaşır, bér variant bar elé,- didé Galimjan abıysın tıñçlandırıp.- Üzé kilép çıqmasmı elé. Ul da 1934 yılınıñ axırında gına qayttı hem béráz veterinariya institutında qaravılçı bulıp eşlegen idé, (159) törlé sebepler tabıp eşten qudılar... Elége eşsez. 'Şerefçélék digen mesele méne şulay tora, abıy.éé

- Barıbızın da qaygırtasın, üzéněñ de eşlerěñ şep tügél bit.

- Abıy, méne min siña ber mezek söylim, tıñlap qara, belki béráz qızıq bulır üzéne, avır dibéz. Bérew şulay ülép kitken iken. Soraşalar ikençé berewden: Bérér süz eyttémé soñ bu kěşé üler aldınan? dip. tégé kěşé eyte di: 'Eyé, min şunda idém. Söyleşép tordıq: avır dip utırğan idé ul, é min uylyım-kémge jiñél iken hezér?'- dip. Qarasam, ülép te kitken iken'.

- İntelligent xalqına bégrek te avır indé ul- didé Şehér anı bülép. Mezegěñ eybet kéne tügél, e tiren eçtelékle de. Xalıq eytse xaq eyte- bu da bızge meglüm. E şulay da.... Ul Galimjanga sorawlı yöz bélen borıldı.

Galimjan etisé Şehrétdin aldında javap birgen qıyafet bélen:

- Abıy, belesěñ bit indé sin bézněñ tatarlı. Könleşü, uñay eşke tayaq tıgu- bolar barısı da bézněñ xalıqnı artqa tartqannarnıñ bérse, didé. Elé méne fenni mekaleler çıqarıp, Meskew, Leningrad galimneré bélen bérlekke télněñ kěşélék dönyasındagı ehemiyaténe béyléneşlé meseleleré östénde unışlı gına eşli başlagan idém, üzéme, eşéme qarşılıqlar size başladım. Elégé ul qader ük qurqınıçlı bulmasa da, kém béle... Bigrék te kafedra mödiré borçıla, yunlé eşé bulmasa da, professor bulırğa télegé bik zur. Minnen az gına alda professor zvaniyeséne dokumentlar jıya başladı. Şeherde törlé süzler yörü: iměş, Qazanda, bigrek de pedagogiya institutında yaşértén milli kontrevolyutsionerlar oyası bar, astırtın eş alıp baralar iken. İměş, alar Trotskiy, Soltangaliyév ideyaleré bélen yaşiler, iměş... Bélép tor, sin yaxşı uq bélgen, tégé tatar fenni institutında direktor urınbasarı bulıp eşlegen tarixçı Korbutnı da aldılar hem öç élga sörgéngé jiberdélér. Gali Kudoyarovnı da. Sin yaxşı uq belesěñ, bızde bulğanı bar. Bik uñğan égét, Başkortstan yagınnan.

-Aña tagın ni bulğan?'- didé Şehér.

-Ul bit tégé 1931 yıldağı ikmek rekvizitsiyalew çorında ikmek rekvizitsiyalew kompaniyasén, şul vaqıt xalıqnıñ ikmegén talagan Razumovlarnı da tenqıyıtke alğan, krestyan xalqın yaqlap çıqqan idé... Netijede anı iké mertebe tewbe ittérédélér indé. Şulay buluga qaramastan, (160) 'Gali Kudoyarov eşé' bétmedé, kirésénçe, 1932 yılınıñ

dekabénde anı qulga aldılar., Partiyadan çıgardılar. Méne şularnı qara elé, dip, Galimjan abıysına 1935 yılınıñ gıyınvar ayénda çıqqan 'Krasnaya Tatariya' gazetaların kokkırdı. Üzé kuxnyaga kérép kitté.

Gazetaların ikésénde de studentlar konferentsiyasé opportunistlar, trotskistlar uñ oppozitsionerlar, burjuwaz bélgéçler turında yazılğan idé. İméş, alar pedinstitutta kontrrevdyutsion eş alıp baralar ikén.

Galimjan Şehérné kuxnyaga çıqardı:

- Eyde, tagın bérıké çımayaq çeyné östik, abıy, didé ul xuş islé qıtay çeyén çınayaqlarga sala-sala. Xemerden baş tarttılar. Dotsent Galimjan 'Möhemmediya' medreseséneñ elékkégé uqıtıçısı bulğan abıysı Şehrédinnéñ xemerge bulğan mönesebetén yaxşı béle idé.

- Kürgenénçe, eşler bézde şaptan tügél. Tınıçlıq yuq. Qarşılıqlar, añlılmawçılıqlar uqıtıçılar, studentlar arasında da kiñ taralğan. Méne elége konferentsiyané. Anıñ burıçı trotskist zinovevçı oppozitsiyané tenqıyıt itü. Konferentsiya başlangaç ta şehér komiteti vekilé Şikayév, kommunist Grigorév konferentsiyané janlandırıp jiberü öçén uqu otlıçingı, resémé kürénéklé keshélér taqtısında elénép tora torgan student Rafikovtan çığış yasawını sorıylar, elbette, çığış yasaganda aña oppozitsiyané, trotskist zinovevçı blokını tenqıyıt iterge quşailar. Rafikov kiléşe hem çığış yasıy. Méne şunda başlana indé ekemet! 'Eger de Zinovev kontrrevolyutsioner bulğan bulsa, anı Kominternniñ predsedatel itép saylamagan bulılar idé', di ul. Konferentsiyané oyéştıruçılar monı provokatsiya dip qabul iteler.

Student Emirov utqa may sibe: 'Stalin hezér géne yulbaşçı buldı, e grajdannar suğışı çorında kübrek Trotskiy eşledé. Bér élden Sovet vlastennan 'Yon hem köl' (pux i prax) géne qalaçaq', di. Bu fakt Qazannı gına tügél, kommunistik Meskewné de bik qatı borçıy. Küresén bit, 'Pravda' da bézge urın tabılğan. Qazanda tüz arada çaralar da küréle başlıy. Partıyélıslar uza, açıqtan-açıq gayép taşlawlar başlana, e konferentsiyané oyéştıruçılardan Şikayév, Medvedov, Grigorev partiyadan quwılalar. Bügénge könde bu eş devam ite. ŞUŞı vaqıygalardan soñ mine qarşı da höjüm köçeydé. Küp söylép torası tügél, yuq barına da yazma dokumentlar bar. Me, üzén uqı, abıy, dip, Galimjan Şehérge tagın bér kegaz suzdı.

Bu Galimjanniñ üz qulı bélen yazılğan, zur bulmagan (161) qulyazma idé. Anda: 'Bézde, institutta, qayçandar tupas seyasi xatlar bulğan, meselen, professor Elvov kébék keshélér eşli. Andıy xatlar bézneñ hézmetkerlerébéz Seyfide, Enaliyevta, uñ-

opportunistik yalgışular A: Grigorev, G. Nigmeatullin tejrübelerénde, burjuwaz kürsetmeler Sengaliviç, Listser hem başqa fenni hézmetkerlernéñ de eşlerénde, hézmetlerénde bar' dip yazılğan idé. Tizden Şeref familiyasé de küzge alındı: ' İp. Nazarov, aña Şerefnéñ ijtimagıy yözén (originalda obşestvennaya fizionomiya. -r.v.) tikşerüné oyéştırırğa quşılsa da... bérni de eşlemegen... partiya egzası, fenni hézmetker Qurmayevqa Enaliyev Dawutov eşén tişerérge quşılğan idé, bérnerse de başqarılmagan. Sıyınfıy uyalıqnıñ zegıyıflenüyé...'

- Méne niçék iken, eném Galimjan. Küreséñ, min Diniya nezareténde (Möselmannarın Üzak Diniya Nazarate.- R.V.) 'cannatta' yaşagan kebek söylašqanday.

- Sézde niçegrek soñ?- dip, Galimjan süzné Ufa yaqlarına bordı.

- Ufada da doşman ezliler. Béznéñ Möftiyat üzé bér belekey utraw kébék: Jebérlengen, quwılğan mesxerelengen mösélman bézge kilép sıyéna, jayén taba Keşşaf abıyén. Méne üzém dé bit şul xeldé idém, alar yardım qulı suzmasa, qaya barmaq kirek? Kéçkéne géne bülmem bar- uñaylı, jılı. Xelden kilgençe eşlim, kitap yazu turında xıyallanam, Galimjan eném,- dip javapladı Şehér.

Fatıyma kuxnya yağınnan çıgıp, Şehérge qarap:

- Eyde, siña eytem, balaların kürep kit! digeaç, qarañgı tön buluwına qaramastan, tiz géne jıyélıp çıgıp kittéler. Kéşe-qara kürmedé kébék. Jeynéñ jılı, matur vaqıtları. Tönnéñ tenge eyelengen çağı. Ofiqta qoyaşnıñ alsu nurları çağıla, barçalarda sandugaşlar sayrıy. Yulda kübrek süzlér géne bardılar, söyleşkende de bér-béréne aqırın gına, kéşe işétmeslék itép endeştéler. Xeyér, uramda kéşe yuq diyarlék idé: qarğışa bérniçe isérék, bérniçe maşına gına oçradı. Şehérge yañ-yaqtan gına bérew küzete kébék toyélgan idé, lekin Fatıymaga anı- monı bélgértmedé.

Tiz qaytıp jittéler. Öyde yut yoq. Balalar yoqlıylar. Tönné xel-exvel soraşıp, tugannarı, bélgennerné iske alıp utırdılar. İkéseneñ de küzéné yoqı kérmedé. Bu balalar niçek ayaqqa basalar... (Kéçkéne Nevar töş küre axrı, nidér söylene, kölgelep te quya. Şehérnéñ üzéne de bu töşte géne kébék toyéla.) Ex, méne şulay tınıç qına, (162) balaçagan bélen bérge görlep yaşasan iken. Ex, zamanalar... Béz patşa hem anıñ jandarınarı bélen şunday tormış öçén köreştékmé? Bélgén bulsaqmı?

Tañ attı. Bérém bérém balalar da uyandı. Saniya bélen Nevar etilerén ikésé iké yaqtan sarıp aldılar. Saniya indé zur qız bulgan, aña 15 yaş. Ul etisé bélen qaygısın urtaqlaştı:

- Eti, mine texnikumga alirga télemiler, mulla qızı sin, diler,- dip, élar derejege jitép söylendé... Eti, dim, eti!

Ata kéşé deşmi tordı, annan soñ qırt kisép:

- Tökér, qızım, texnikumnarına! didé.

E Nevarga şayarırğa, uynarga bulsın.

- Abıy Boxaradan xat yazmıymı? Abıy sagındıra, di.

- Yazmışlar yörte-atanı da, balanı da... Yazar elé, qızım, uñaysızraqtır çit jirlerde-di Şehér, qızınıñ çeçlerén sıypap.

Méne bügen tikşerüçé annan soraw ala. Qazanı rexetlenép iséne töşerdé Şehér, emma gayilesé turında lemmim. Eytérséñ le xatını da, öç balası da anıqı tügélle. Şulay kirek. Rıbakov ta gajep kéşé bu turıda lemmim. Balalarnı jellegendér, e belki artıq tirenge kitép eşén arttırısı kilmegendér anısı bér Xodayga meglüm. Şökér, ul bu turıda soraşmadı. Solovki lagérlarenda da şulay bér rus oragan idé. Ul Şehérné oçratqan sayén: 'Poçemu ne molişsya, babay? Skoree domoy poedeş', disé de, namaz uqıganı kürse, şunda uq kürmeméşke salışıp, borılıp kitedér idé.

- Qazandamı? dip qabatlap soradı şehér, uylarınnan arınıp, hem rehetlenép: -1935 yılınıñ avgustunda buldım.

Rıbakov javaptan qanegat qaldı bulsa kirek, başka sorawlarga küçté. Ul Şehérnéñ Möselmannarnıñ Üzek Diniya Nezaretén yabuga niçek qaraganlıgı bélen qızıqsındı, annan soñ:

- Panislamizm ideyalerén urtaqlaşasızımı? dip soradı.

-Nerse soñ ul, panislamizm, min andıy nersené bélmim bit, grajdanin naçalnik?

-E séz möselmannar öçén bügén ni téler idégez? didé 'oper' moña qarşı tınıç qına.

-Minmé? Béréncé bulıp, möselman xalqının barısın da bélémlé itép küresém kile, e ikéncédén, indé ul texnikanı yaxşılap öyrénsén. Méne miném télek şul. (163)

E seyasi xoquqlar turında nindi fikérde torasız, bu turıda üzégéznéñ uylaganıgız barmı? didé Rıbakov, balıqını qarmaqqa elektérerge télegen balıqçı kébék.

- Bélém bélém texnikanı kirek qader algannan soñ, bu mesele üzénnen-üzé alga basaçaq, emma bu turıda uylaganım yuq elé,-- dip javapladı totqın, mölayém gına élmayép.

Rıbakov ta elmaya hem eçten géne: 'Ay-hay aqıllı da indé bu mulla xalqı, elle bötén tatar xalqı şulayımı iken bu?-' dip uylap quya uylarınnan arınıp, soraw alunı devam ite:

- Séz möselmannarnıñ artta qaluwın, izlep yaşevén, yarlı ikenléklerin qaydan beldégéz hem monda kém gayéplé?

- Lagerda, di bér süz bélen Şehér. Barına da patşa hökümeté gayéplé, patşa hökümeté!

Tagın bérniçé soraw béрге, soraw alu tamam bula. Bülmeye tınlıq urnaşa. Rıbakov:

- Uvesti! dip qıçqıra.

Niçek kéne bulsa da, бүгэн şehér üzén jıñüçé itép küz aldına kiterdé.

Kamerada da anıñ üzén géne totalar idé. Şulay da ul бүгэн tiz yoqlap kitté. Töşénde elgé de bayagı Rıbakov, emma qulına zur qara küsek totqan, jikeréne: 'Soznavaysya, faşist tatarın, yaponskiy şpion'; dip öske kiea. Ul sugam digende géne, Şehér qırıyga taypıla. Şunnan soñ Şehér yögerép kiterge téli, emma ayaqları alga atlamıy. Nihayat, Rıbakov anıñ başına küsek bélen suga... Uyanıp, Küzlerin açsa, üz kamasında narda yata iken.

Bu 1936 yılınıñ 14 may irtesé idé. Şehér bu töşné de üzé öçén naçarga yoradı. Yurgannarı yuş kile idé anıñ. Béréñçé mertebe qulga alıp aldınnan da ul töşéndé bér atqa atlanıp yördé, e irten torgaç Fatıymaga: 'Mine şuşı arada alıp kiteşekler', digen idé. Çınnan da şulay buldı.

Ul köñnerde rıbakov, çınnan dae, Şehérge zur 'Küsek' ezérlew östénde eşli başlagan idé. Ul Şehérné yaxşı bélgen qayberewlerné kölep kireklé materiallarga qul quydıra aldı. Meselen, Gabdraxman Resülovqa ul, dopros ala başlagaş uq: 'Oçraşu vaqtında Şehér Şeref nerse söyledé?' digen soraw bérde hem Rasülavtan: 'Şeref tézden Sovet vlasté berép töşéréleşek: Yaponiya hem Germaniya aña qarşı sugış başlayaçaq, ildé vosstanie bulır, çönki xalıq dewletten qanegat tügél. Möselmannarnıñ Üzek Diniya Nezareté bézge jitekçe organ sıyifatında kirek bulur. Şuna küre béz bu üzgerişlerge aldan ezér (164) bulırğa tiyészbez. Şeref Şehér üzé kitap yaza hem, xakimiyat üzgerige, ul kitaplarnı xalıqqa taratırğa uyly. Annan soñ anıñ kitabın milli mekteplerde deréslék itép mullalar üz eşlerénde faydalanaçaqlar. Bu kitapınıñ barlıgın barı tik bér géne keshé- Terjemanov qına béle, dip eytté', digen javap aldı. hem nek méne 14 may köñné Resülov bu süzlerge östep: 'Şehér Şeref Yaponiya bélen germaniya ışına: 'ul alar möselman dewletén tözérge röxset bireçekler, öñki emigratsiyada Gayaz İsaqıy, İdrisov galimjan, İbrahimov Reşitler bu turıda aldan uq kiléşép quygannar, didé. ... Çınnan da, Terjemanov Möselmannarnıñ Üzek Diniya Nezareténde kontrevolyutsion oyéşmanı jiteklegen. Anıñ in yaqın Bulışçılardı Şeref hem Mozaffarov Xenefiler. Şul uq

fikérde buluçılardan Kamaletdinov, Magkulovlarını kürsetérge mömkin, émma soñğı vaqıtta boları uylana başladılar', digen kürsetme birdé. Şunnan soñ tikşerüçé Rasülovqa Terjémanovqa gına qagılışlı sorawlar yawdıra başladı:

- Séz üzégéz çınnan da nindi de bulsa yaşérén oyéşma Terjémanovnı Sovet vlasténa qarşı köreşérge mejbür ite dip uylıysız mı?

- Eyé, min çınnan da Terjémanov nindidér yaşérten kürsetmelerge tayanıp jitekçélék itkender dim, öнки ul bik ışanıp eş ité idé. Min monı çit ilden bulışlıq bulu bélen añlatam.

- Terjémanovqa qaydan andıy ışanıç kilérge mömkin. Ni öçén zagranitsa aña şulay qarıy?

- Terjémanov bértuktawsız çit il bélen, çit ildegé dusları bélae beylenéşte tordi. Ul dusları bélen 1925 1926 yıllarda Mekkege bulıp uzgan kongresska barganda oçraştı Gayaz İsxayıy, Galimjan İdris, Sadrıy Maqsudov, Fuad Tuqtarov, ulı İdris hem başqalar bélen oçraştı. Alar, aq emigrantlarınñ başlıqları bularaq, Terjémanov bélen xeberleşep torunı kiléşkenner. Monnan arı Terjémanov soñğı könnerge qeder Meskew mullası Abdulla Şemsetdinov bélen xeberleşep tordı, e ul finlyandiya aq emigrantları tıgız baylangan. Anı şunun öçén qulga da aldılar.

- Sézni öçén Şemsetdinov çit il bélen beylenéşén Terjémanov yaşérge dip uylıysız mı?

- Min alarnıñ nerse uylarınnan yaxşı bélem. Şemsetdinov, törek-tatar milleté Sovet vlaste vaqıtında xarap bulaçaq, di. Ul üzénén qanegatsézlégén açıqtan-açıq eytép kildé. Latin şriftin qabul itüné Şemsetdinov (165) üsép kile torgan törék-tatar yaşlerén üz edebiyatınnan ayérida in köşlé çara dip sanadı. Ul Sovet vlastén İkeyölélékté, aldaçılıqta gayéplede. Meselen: 'Mekkege bara torgan Qıtay mösélmannarın Meskewde meçétler kürsetep aldılar. Alar, Meskew meçétlerine qarap, bötén ildé şulay diyep yabılalar';_ didé. Şemsetdin fikéré buyénça, Mösélmannarınñ Üzek Diniya Nezaretén barı tik Terjémanov qına jitekli alaşaq, çönki ul bérqayçan da Sovet vlasté bélen dinge zıyan kiterrérlék kiléşüge barmayaçaq.

1936 yılınñ 19 iyunénde bulgan soraw alu vaqıtında süz Terjémanovnıñ möftige yazgan hem Mösélmannarınñ Üzek Diniya Nezareténéñ yazmışına qagılışlı xatı turında bara. Monda da küseknéñ yuan başı Şehér Şerefké töşe. Resülov: 'Şeref hem Mozaffarov Xenefi, hiçsikséz, bu turıda bélgenner, çönki Abzgildin Terjémanov qarşında zur ışanıç bélen faydalandı' digen bik kireklé kürsetme bire.

Monnan tış, Şehérge qarata qaybér materiallar Zıya Qamalidan, Abzgildin, Fexretdinov Möhemetgatalardan da alına. Alarda Şereflernéñ bérgeleşep milli dewlet tözérge xıyallanıp yörüleré, 'Megarif' neşriyatı açıp, anda çıgarılğan kitaplarnı xalıqqa jitkerüleré eytelu. Alardan tış ta qurqıtıp, qıynap aldap

jıyelgan bérkétmelerge nigézlenép, tikşériüçé Rıbakov 1936 yılınıñ 23 iyunénde Şehér Şerefnéñ jinayat eşén temamlıy hem anıñ tarafınnan tözélgen “Qarar” nigézénde 24 iyunde 2244 nomerlı eş buyénça ŞehérŞeref hem Xenefi Mozaffarov RSFSR Jinayat KOdeksınıñ 58 hem 10-11 maddeleré buyénça gayéplenép javapqa tartılalar. Elégé dokumentta tübendegé yullar bar:

'1933 yılda MÜDN (Mösélmannarnıñ Üzek Diniya Nezareté) möftiyénén elékége urınbasarı Terjémanov üzé kébék ük panislamistik qaraşlı hem sörgenneñ qayıtqan Şehér Şerefné hem Mozaffarov Xenefiné eşke qabul itken. Şul vaqıttan başlap MÜDN eçénde Terjémanov jitekçélégénde törkém oyéşqan. Anıñ maqsatı meçétlerné saqlaw öçén köréşken bulıp, Sovetqa qarşı bulgan ruhanılarnı bérleştéri hem alarnı Sovet xakimiyaténe tiz arada hem qotılgısız revéşte helaq bulaçağı xaqında iméş-miméşler taratıp, jiñélü qotqısı tudıru bulgan

Elégé eş yaşérén kürsetmeler bélen maxsus vekiller (166) jiberü revéşénde başqarılğan. 1935 yılda mondıy eşçenlékte faş itélép, 5 yılda sörgénge jiberérge xökém çıgarılğan Safin-monıñ bér misalı. Alar, dini eş başqargan bulıp, törlé jirlerdén üzlerénéñ tarafdarların çağırgannar, herqaysına kontrevolyutsion eş buyénça kürsetme birgenner.

SSSR eçéndegé eşçenlék bélen géne çiklenmişe, İsaqov Gayaz, İdrisov Galimjan, İbrahimov Reşit hem başqalar yözéndegé törki-tatar aq emigratsiyasé bélen elementler urnaştıru öçén, bu törkém barlıq mömkinliklerné hem kanallarnı faydalangan, Germaniya hem Yaponiya yardıméne isep totqan. Bu elemtenéñ tamırları revolyutsiyanéñ béréncé çorında uq turgan.

Germaniya hem Yaponiya bélen sugış netijesénde Sovet xakimiyaténéñ tar-mar itélüyéne ışangan xelde, SSSRınıñ eşénde baş küterérge niyatlep, elége kontrevolyutsion törkém ayırım bér mösélman dewleté oyéştırırğa, üzénéñ milletçélék ideyalerén tormışqa aşırırğa ömétlengen. Bu inanudan çıgıp, kontrevolyutsion törkém Sovet Hakimiyaté berép töşérélgennéñ soñ bastırılacaq dip uylanılğan kitaplarnıñ qulyazmaların ezérlegen. Elégé eşke Şehér Şeref hem Mozaffar Xenefi jitekşélék itken. Elégé kitaplarnıñ Şereftén tabıp alıngan qulyazmaları açıqtan-açıq anıñ (Şerefnéñ-R:V:) Sovetqa qarşı bulgan panislamistik qaraşların çağıldıra. Meselen, vegazler jıyentığı qulyazmasında Şeref mösélmannarnı bérleştéri, alarnıñ millet hem din menfegatleré xaqınna köreşü zarurlığı xaqındağı fikér ütkére, Sovet çınbarlıgın kiré qaga hem başqalar.

... Medrese tarixı qulyazmasında Şeref ruslarnı iñ tupas, başqa xalıqlarga qarata iñ rehimséz xalıq bularaq beyali.

Yugarıda kürsetélgenner nigézénde gayépleneler:

Şeref Ş. Ş. 1887 yılda tujan, SSSR grajdanı, çığışı bélen TASSRnıñ Buwa rayonu Aqsu avılınan, tatar, 1896-1920 yıllarda Qazandagı 'Möhemmedi' madreseséneñ din uqıtuçısı, şuk uq vaqıtta kitaplar hem jurnallar neşer itüde arqadaş (kompanon) bulgan. 1920-1928 yıllarda Qazanda yaşegen. 1933 yılda, qulga alıngançı , Ufada MÜDN de qaznaçey bulıp eşlegen. Partiyaséz. Panislamistik qaraşlarda tora. Yugarı dini belémlé. Armiyalerdexézet itmegen. 1928 yılda Sovetqa qarşı garşı eşçenlék jeyéldégen hem yaşérén dini kurslar oyéstırgan öçén OGPU kollegiyasé tarafinnan 3 yılga kontslagérga xökém itélgen. Jeza srogin tutırgan. Ayerılğan.(167)

Kontrevolyutsion milletçélék törkémé egzası bularaq, kontrevolyutsion mösélman ruxanılarnı Sovet hakimiyaténe qarşı köreşke tuplawda aktiv qatnaşuwı öçeñ gayéplana.

Üzénén fikérdeşleré arqılı hem xezmetleréneñ qulyazmalarında SOvet stroen kire qaguçı kontrevolyutsion milletçélék ideyalerén taratqan, yagni RSFSR Jinayat Kodeksınıñ 58 maddesé 10-11 punktlarında qaralğan jinayatlarda gayéplana.

Mozaffarov Xenefi Möxemmetjan ulı, 1881 yılda tujan, SSSR grajdanı, çığışı TASSRnıñ Saba rayonu Kéşe Şinar avılınan, tatar, mulla ulı, 1926 yılga qader üzé de mulla bulgan, 1930 yıldan MÜDN qaravılçısı bolıp eşli. Partiyaséz, panislamistik qaraşlarda tora. Yugarı dini belémlé. Armiyalarda hézmet itmegen. 1926 yılda Sovetqa qarşı eşçenlége öçén OGPU kollegiyase tarafinnan sötgéngé xökém itélgen. Sörgénde Kostromada bulgan, 12 hem 22 yaşlék qızları bar. Kontrevolyutsion milletçélék oyéşması egzası bularaq gayéplenüyé tübendegéden gıyberét:

1. Kontrevolyutsion mösélman ruxanılarnı Sovet xakimiyaténe qarşı öçén tuplaw.

2. Milli hem dini xorafatların faydalanıp, Sovet xakimiyaté çaralarına qarşı agitatsiya jeyéldérü, yagni RSFSR Jinayat Kodeksınıñ 58 maddesé punktlarında qaralğan jinayatlar.

Es buyénça tikşerü tamamlangan dip iseplene hem SSSR Eçké eşler xalıq komissariatı qarşındagı Maxsus Kineşmege (OCNKVD SSSR. R. V.) tapşırıla. Ufa törmesénde totılıçı gayéplenüyelér- Şehér Şeref hem Mozaffarov Xenefi SSSR Eçké eşler xalıq komissariatı qarşındagı Mahsus Kineşme qaramagında isepleneler.

SPOUGBnıñ 4 bülégé operupolnomoçennie, Dewlet qurqınıçsızlıgı ölken léyténantı Rıbakov

SPOUGBnıñ 4 bülégé naçalnigi léyténant G. B. Mihaylov

'Kilësem' UNKVDnıñ SPOUGB naçalnigi yardımçesé léyténant G. B. Katkov.

Bëleşma: 1) Matdi deliller: Şehér Şerefnëñ vegazler jıyentıgı, köndelégé medreseler tarixı buyénça qulyazması;

2) gayéplenüçélér Şehér Ş. hem Mozaffar X. Ufa törmesénde 1936 yılınıñ 19 aprelënnen totılalar.(168)

Dörös: BASSR UNKVDsı SPOUGBsınıñ 4 bülégé operupolnomoçenennie ölken léyténant Rıbakov'

1936 yılınıñ 27 iyunénde bu qarar prokuror Korobov tarafınnan da raslana.

Maxsus kiñeşme alarnıñ ikésén de bişer elga İTLlarga (hézmet bélen tözetü lagerları- R. V.) Jiberérge qarar çıgara. Şehér Şeref Omck lagerların bilgéliler, emma bu qarar tormışqa aşırılmıy qala: 1936 yılınıñ 21 İyunénde K. Terjémanov hem tagın Şaqtıy kése qulga alınaç, MÜDN bélen beylé zur bér yaña protsess ezérlene başlıy. Ul milletçélér, panislamistlar, Sovetqa qarşı köreşüçélér, şpion-diversantlarını faş itü eşé kébék zur itép ezérlene.

Dürt ay devamında Şehér Şeref üzénëñ hem yaqın xezmetteşlerénëñ baş oçında qara bolıtlar jıyelganın hem quyérganın bélni utıra. Nihayat, 1936 yılınıñ 20 oktyabérnde anı yaña qarar bélen tanıştıralar. Qararda bolay diyéle: 'Yaponiya razvedkası oyéştırgan kontrrevdyutsion milletçélék oyéşmasına jitekélék itüyén tanıgan Meskew mullası Abdulla Şemsétdinov bélen tıgız elétmede toruwı hem anıñ bélen bérge kontrrevolyutsion eşçenlékné kiñeytü Terjémanov xatın uquda qatnaşuwını tikşerü netijesénde açıqlanuwı hem gayéplenüçé Ş. Şerefnëñ üzénëñ bolarnı tanuwı sebeplé, RSFSR Jinayat Kodeksnıñ 91 maddesé buyénça

QARAR QILINDI

Ş. Şeref eşén tikşerü materialların 2301 nomerlı tikşerü eşéne quşarga, Ş. Şeref MÜDN eçéndege diversion kontrrevolyutsion oyéşmada qatnasuw xaqında yaña jinayat eşé açarga hem şul sebeplé, anı kotséntratsion lagérge jibermişe, 1 kategoriya buyénça Ufa törmeséne qaldırırğa'.

22 oktyabrde Şehér Şeref bu dokumentqa qul quya.

BASSR NKVDsı h zmetk rler  Nuretdinov,  lyapinkov hem Karpov ya a jinayat e e oy stırıp, a ı 2301 n e nomer b len bilg liler. Barlıgı 21 k e e qulga alınıp,  ularnı  11 e el ge 2301 n e nomerli e  buy n a jinayat javaplılıgına tartıla.  eh r  eref, D. Abzgildin, G. Xebirov, M. Qamal tdinov, H. Extemov, A: Mannanov, Z. M jevirov, M. Usmanov, G. Hanislamov, T. Mostafin, H. Abdrahmanov- barısı da RSFSR Jinayat Kodeksnı  68 maddes  4-11 paragrafı buy n a x k m it l p,  pionlıq, diversantlıq e e alıp baruda, Yaponiya, Germaniya (169) razvedkaları tarafinnan oy stırılğan ya er n kontrrevolyutsion milli oy  ma t z de gay pleneler. B t n kontrrevolyutsion e  m s lmannar  z ge jitek ses  Terj manov Ke  af tarafinnan e lengen im  .

Saq ılar bu yulı  eh rn  Zıya M jevirov b len yapon, g rman  pionnarı, diversantlar sıyfatında y rteler.  una k re saklaw da bik qatı id . Xeln n k nnen-k n avıraya hem qurqını  t s ala barganın yax ı a lığan  .  eref Zıya M jevirovqa  aqqata: bu u ğan, matur ba kort  g t  totqınnar arasında aq k ger en k b k ay rılıp tora. Barınnan da bigrek Zıya efend  m s lman jırların, tatar-ba kort muzıkasın yarata. Qayandır cır, muzıka tavı ı i et lse, ul  z n- z  onıtıp, bir l p tınlıy id .

1938 yılın  1 gıyınvarında BASSR Yugarı sudını  maxsus kollegiyas  utırı ında M jevirov Z. F.  z n jinayet e dip tanımıy.

 ulvaqıt  ahit bulıp kilgen Zarif Be irov:

- S z, Zıya Fatıxovi , ni   en Amerikadan qayttıgız?- dip sarıy.

Totqın:

- Min m s lman muzıkasın yaratam, e bu nerse Amerikada yuq, dip javap qaytara.

M jevirov Zıya Fatıyıx ulı 1889 yılda tugan, millete- ba kort, partiyas z. Ba kortsnannı  U alı rayonınnan, Jid   l Kırğızstannı  Zaysan  eh r nde, 1920-1923 yıllarda Amerikada ya ı, T rkiya b len Bolgariyada da b rez ya ep ala. SSSRga 1923 yılın  30 aprel nde qaytıp t  e. Amerikada yugarı texnik b lemele, SSSRga ilge avır orda bulı lıq k rset  t leg  b len texnik h zmetkerler gruppası sostavına injener bularaq kile. SSSRga kilgende, uzıp barı lıy germaniyada bula hem anda Galimjan İdrisi, Gayaz jsxaqi, Abdulla Suni ev, Berdi Seyfelm lekov, Galiya Bubi hem Bilal Bubi b len o ra ıp s yle e. Bu o ra u beh t ne ul Amerikadağı tatarlar jemgıyat  egzası Fatıyma Agi eva tırı lıgı b len ir  e. Germaniyaga, d r sreg , Berlinga kil p urna qa  ta, ul Fatıyma xanımlıy yullaması b len Sunu evka m rejegat ite. Songısı Zıya efend n  me x r tatarlar b len o ra tır. Zıya M jevirov  z  bu turıda t bendeg lern  s yli: 'Sunı ev

bélen ikéndé könné ük Gayaz İsxayıqı fatırına kildék. Ul öyde idé hem bézné çey hem xemér bélen sıyladı. Gayaz İsxayıqı tatar intelligentsiyasénén hem üzénén Rusiyadan qaçıp kitü sebeplerén söyledé.(170) Ul şulay uq bolşeviklarga, SSSRga min qarşı, çönki bolşeviklar barı tik talarga gına seletlé, alar bélen béрге bulu talawçı bulu digen süz, didé. Annañ soñ ul mine Qazanda çıqqan tatarça gazeta kürsetté. Anda kontrrevolyutsioner G. İshaqovniñ SSSRga qarşı bulgan role turında yazılğan idé. İshaqov SSSRga baruwımdan tartuwımnı téledé’.

Gayaz İsxayıqı Zıya Möjevirovniñ Kuznetsk basseynına seyaheté bélen qızıqsınıp, qaytpaç anıñ xatlar yazuwın, bigrek te edebiyat, megarif eşleré tatarlarnıñ sovet organnarında qatnaşuları hem xalıqnıñ Sovet xökümeténe mönesebeté turında xeberleşüyen üténe.

Méne şundi y kisetülerge qaramastan, Möjevirov Amerika injenerları Falmor, Kengriler bélen bérlékte SSSRga qayta.

SSSRga qaytqannan soñ Zıya Möjevirov törlé urınnarda eşli. Ul başta Başzolotoda, e annan Başneftte hézmet ite. 1936 yılınıñ 3 avgustında qulga alına. Anı milli kontrrevolyutsion hem şpionnar oyéşması egzası dip tabalar. Soraw alular vaqtında ul tikşérüçélér Nuretdinovqa hem Andreevqa: “Min Qazanga kilgeç Fatıyix Emirxan hem Kamil Velidov bélen oçraşıp, alardan yaşéren meglümatlar alırga hem şuşı uq meseleler buyénça Gayaz İsxayıqınıñ kürsetmelerén üterge tiyész idém ”, di.

Usmanov Mullanurnı yazmış Egérjéden Mançjuriya, Qıtay, Yaponiyaga iltép yañadan tujan iléne qaytara. Anı da tujan jir üzéne tarta, ul tikşérü barışında: ‘Nige SSSRga qayttıgız?’- dip soragaç: ‘Barı tik tujan ilde yaşerge télegenge küre’, dip javap bire. Xarbinnan, Qıtay mançjuriya yagınnan bik küp milletteşlerébéz tujan yaqlarına, bigrek te 1921 yılda Sovet dewleté Yaña iktisadi seyasetke yul algaç, yana ömétler bélen kiré qaytalar. Emma alarnı moñda totalitar rejimniñ hökémé, lagerları, törmeleré köte. Şulay bulsa da tujan il, tujan jir tarta.

Mullanurnıñ başqalardan ayérılıp torgan yağı şunda ki, ul revolyutsiyaga qader şaqtıy bay kéşé bula, balaqay géne bulsa da kibét tota. Emma Grajdannar suguşı vaqtında ul, küpler kébék, akgvardiyaçéler bélen Sébér yaqlarına kitép, Xarbinga barıp jite. Anda Gıyınıyatulla Seliexmetov jitekçélégénde mösélman jemgiyaté eşli. Ul élégé oyéşmaga egza bulıp kére, anıñ bélen kilgennerden tagın béрниçe kéşé bu jemgiyatte egza bulıp toralar. Elbette, çit jirlerde milletteşlerge bolay yaşévé jiñelrek hem küñéllérek bula. Béрге jıyélıp mektep eşleré, (171) meçét meseleleré xaqında söyleşüler

gadetke kére. Elégé mejlésler vaqıtında Tatarstannıñ kileçegé, aññ dewletçélégé meseleleré de küteréle. M. Usmanov, Amrulla Ageev, İbrahim Akçurin, Mullagali Yawuşev, A. Dawutov, M. Kamaev, İbrahim İlyasovlar bu ojéşmanıñ egzaları bulalar. Xeyér, SSSRga qayıtmasalar alar şunda uq, yeyisé Yaponiya, Amerika hem başqa illerde de tormış qorıp jibergen bulırlar idé, çönki tormışnı başlap jiberü öçén, barısınnan da bulmasa da, mölketleré bulgan. Meselen, Mullanur Usmanov SSSRga qayıtqanda Dalyostok bankına 19 méñ sumlap altın aqçasın dewlet faydasına tapsıra. Şulay itép, SSSRga ul, barlıq yaqtaşları kébék, yarlı Mullanur bulıp qayıtıp töşa. Şulay da Egérjéde, üzére oy jtkérén, eşné yañadan başlap jibermekçé bula.

Xarbindağı mösélman jemgıyaténe kilgende, anı tarixın elé mahsus öyrenü talep itéle. Elégé bézge şunısı meglüm: bu jemgıyat İdél buyéndağı hem gomumen SSSRdağı açlıqnıñ qurqınıç alğanın bélgennen soñ, qardeşleréne quldan kilgen qader bulışu yulların ezli. Aññ egzaları tiz arada SSSRga posılkalar jiberüné oyéştıralar. Monda alar tsentrsoyuz, ARA oyéşmaları arqılı eş iteler.

Başqalar bélen bérretten ‘jinayatçé’ dip tabılğan Mullanur Usmanovtan da iyul ayénda avır hem gazaplı soraw alular başlana. Ul, Xarbin mösélmannarı jemgıyeténeñ eşleré xaqında söylewden başqa, 1922 yılda SSSRga yaşérén revéşte kilgen Reşit İbrahimovnıñ Xarbinda doklad yasavın eyte. Yanesé İbrahimov üzénén dokladında Mösélman jemgıyeténde barlıq tatarnı barça mösélmannı mösteqıyıl mösélman dewleté tözergé çaqıga: “Tiz arada Sovet dewleté alış taşlanaçaq. 1917 yılda Qazanda hakimiyat mösélmannar qulında idé, añı saqlap qalıp bulmadı, çönki ayéşqanlıq jitmédé. Sovet dewleténeñ bérép töşérgéç, yüklep yatarga yaramıy” di.

Osmanovnıñ eytüyéne qaraganda, komitet egzaları barısı da 30 million kéşélék mösélman xalqınñ üz dewletén buldırır. İdeyasén huplıylar ul vaqıtta üzé dé şul fikérdé bula.

Avgustta bulış soraw alularda ol Tugan illéne qayıtqan M. Yauşev, M. Kamaev, M. İlyasov, hem A. Dawutov isémnerén de atıy. Osmanov: “Alar barısı da SSSR ga barı Tik tügén illérendé yaşısé kilgengé géne qayıttılar” di NkVD, kirésencé, alarnı diversant itén kürseté, yanesé alar (172) yapon şpionnarı.

Möftiyatke kilgeç, ul oçraqılı revéşte Zıya Qamali bélen oçraşa.

-Séz kém bulasız?- dip soraw Zıya tuwu tanıqlığı birüçé Şerefné kötep toruçı Mullanur Usmanovtan.

-Usmanov? Téğé yaponça söyleşe béle torgan Usmanovmı? di Zıya Qamali.

-Eyé, digen javap işétélgeç, alar azraq söyleşep te utıralar. Elbette, bu oçraqlı vaqıyga da soraw alular vaqıtında faydalanıla.

1936 yılınıñ 17 noyabrında Usmanovtan soraw alganda, tikşerüçé: ‘SSSRga qaytuçı tatarlar mösélman jemgıyatında mahsus instruksiyane Gıyınıyatulla Seliaxmetovtan alalardı? Sézge instruksiyane Seliyexmetov birdémé? dip sorıy.

-Yuq, di Mullanur qatgıy revéşte. Bu şulqader tabıgıy çıga, ixtimal, tikşerüçeler şunıñ bélen elége qanegat bulıp, soraw alını tuqtatıp toralar.

Plannarı barıp çıqmağaç, alar Abdulla (Gabdulla) Gazizov-Saqmarıy kürsetmeleré bélen tanıştıralar. Gabdulla da Mullanur kébék, berkeder Xarbında yaşı, ul da elége mösélman jemgıyatınıñ egzası bulıp tora, şulay uq vaqıtı jitkeç SSSRga .çıga, xetta Vladivostokta diñgez mektebende ingliz télé uqıta. Soñraq, İdel buyların sagınıp qayıtqaç, şulay uq NKVD tozagına elege. Anıñ kürsetmesinde Mullanur tübendegé yullarını uqıy: ‘...möselman obşinası Mançjuriyade aq emigrantlar tuplaw bélen şögillendé, 1923 yılda elége jemgıyatınıñ idaresé SSSRda yaşewüçe tatarlar bélen elemeler urnaştırıu xaqındağı meselelerné tikşeré başladı. Ul elége maqsatta SSSRda eşlew öçen vatannarına qaytuçılarnı faydalanırğa qarar qıldı. Min şunı da iskertérge tiyüşmén, pasportlarga viza salgançı, qıtay xakimiyatleré kitüçege parata jemgıyatınıñ javaplılıgını talep itkenner. Jemgıyat (obşına) javaplı kéşe itep üzeneñ sostavınnan Saliyexmetovni tekdim itken. Seliyexmetov kitüçé tatarlarını (SSSRda eşlew öçen de) öyrenérge tiyüş bulgan’. ‘Niçék indé?.. Gıyınıyatulla mulla 1926 yılda uq vafat,- Mullanurnıñ küz alları qarañgılanıp kiea. İndé nişlerge? Ni eytérge bu ezmevelerge? Bu eşeké dokumentlarını kém ezérlegen?’

-Yuq, min monda yazgannarı qabul itmim, di ul.

İké tikşerüçé, bexesné kuyértmağçı bulıp, soraw artınnan soraw yawdıralar. İxtimal, alar Mullanurnı qurqıtıp üzleréne qulayraq dokument ezérlerge uylagannardır.(173) Bérésé yane bire:

-Séz dörösén söylemiséz, tikşerüğe barı da bilgélé.

Séz kontrrevolyutsion yasérén oyüşmanıñ vekile. Dörös itep javap birégéz! di.

Mona qarşı Mullanur:

-Min bérnindi de kontrrevolyutsion oyüşqada tormıym, dip javap bire.

Üzleréne kireklé meglumatnı ala almağaç, yana Gabdulla Gazizov kürsetmelerén bireler. Anda: ‘Miña agenturanı Xebirov Salih tapşırđı. Territorial agentura tübendegé şherlerné bili... Tatarstanda Dawutov Exmetjan, Egerje rayonında bugay, Usmanov

Mullanur eşlerge tiyész idé. Alarnıñ eşçenlége yaponnarga yaqınayu, telekteşlék qaraşların jeyéldérü ruxında başqarılırga tiyész idé', dip yazılğan bula.

-Séz üzégézné gayéplé sanıysızımı? dip jikéreler Nuratdinov hem Şlyapinov.

-Yuq, sanamıyım! di Mullanur üzé de sizmesten qatgıy itép.

Soraw alu devam ité.

Anıñ bélen eş itkennerden başkirovtan, İsxaqovtan, Tuqtamışevtan hem başqalardan da soraw alalar. 1936 yılınıñ 16 avgustında Başkirovtan köç qullanıp soraw alular devam itéle. Nihayat, ul üzén gayéplé die eyterge mejbür bula. Başkirov: 'Min Xarbinda çaqta Rusiya tatarlarınıñ aq emigranttar mösélman oyéşmasın egzası bulıp tordım, e bu oyéşmaga Mullanur Usmanov arqasında kórdém. Annan soñ béz Usmanov bélen bu oyéşmaga tagın Galiyév Nurexmetné, Usmanov İsmailını, Xanixuzuyanı, Usmanov İbrahimını hem başqalarını tarttıq', di.

Eşler bik jitdi tös ala. Usmanovqa, anıñ yaqtaşlarına, şul isepten Ş. Şerefké, K. Terjémanovqa, Z. Möjevirovqa yala yağıla, alarnı Yaponya, Germaniya, şpionnarı kontrrevolyutsion oyéşmanıñ agentları sıyifatına qatı rejimda totalar.

Yaz da kilép jite. Qulga alınganga él tularga un kön géne qala, e tikşerüniñ élé axırı kürénmi. 1937 yılınıñ 9 aprelé. Bu könné Yugarı Sovetniñ mahsus kollegiyasında 11 keshéniñ, şul isepten Abızgildin, Qamalétdinov, Usmanov, Exmetov, Möjevirov, Xanislamov, Mostafin, Gabdrehimov, Xebirov, Şehér Şeref hem başqalarınıñ eşé qarala. Sudqa şahitlar sıyifatında F. Xekimov, Z. Beşirov, Z. Tupiyev A. Maqsutov çağırıla. Bu yulı Şehérné 1905, 1906 yıllarda bulıp uzgan mösélman sezdlarında qatnaşuda hem alarnıñ protokolların alıp baruda gayépliler. (174) Şehér Şeref hem başqalar tikşerü materialları bélen aldan tanıştırılmaganlıqları turında sudta açıqtan-açıq eyteler. Netijede sud ikénçé könge segat 10 ga küçeréle. 1937 yılınıñ 5-16 aprelénde bér törkém keshé xökémge tartıla. Z. Möjevirovni gayéplerge materiallar jitmegenlékten, sud tarafinnan 'Ul azat itélérge tiyész' digen qarar raslana. Şehér Şerefne Jinayat Kodeksınıñ 58-10, 58-11 maddeleré buyénça altı élga irégénnen mexrüm iterge, e 58-4 maddeséne tayanıp sigéz élga irégénnen mexrüm iterge, digen qarar çıgarıla. Başqalar törlé sroklarga xökém itéle. Emma prokuror Meşankin sud qararın bik yomşaq dip taba hem anı yuqqa çıgaruga iréşe. Sud xökemin yuqqa çıgaru qararında tübendegé yullar bar: 'Eş buyénça gayéplenüçelernéñ BASSR territoriyasında mösélman ruxanılarını jitekçélék itken hem mösélman aq emigratsiya üzekleré bélen élémtede torgan, maqsatı- sugış

vaqtında baş küterü bulgan kontrrevolyutsion milletçé oyéşma egzaları buluı açıldandı.

Kontrrevolyutsion oyéşma jitekçeleré Abızgildin, Möjevirov, Şeref hem başqalar aq emigratsiyanéñ mösélman jitekçeleré bélen şexsi elémtede torgannar, alarga SSSRdagı seyasi xel, din hem ruxanılarnıñ tormışı xaqında daimi revéşte xeber itkenner.

Kontrrevolyusion oyeşma agzaları, massaların dini xorafatın faydalanıp, Sovétka karşı agıtatsiya alıp bargannar, xalıqta rizasızlıknı üsterü öçén MÜDN'ne demonstrativ raveşta yabunı azarlagannar.

Caza çarasının gaeplanüçelar öçén yomşak bulun, Habirovka karata sudnıñ nigezses raveşta Cinayat Kodeksnıñ 58-4 xem 58-11 maddalaren kullanmavın, Mannanovka karata 48-10 maddasenen 1nçe kisagen xem 58-11 maddasen kire kaguın, Hanislamovnıñ xem Gabdurahmanovnıñ 58-11 maddase buença gaeplanüen bilgelp üterga.

Möcavirovı 1928 elda Bérlında bulı vakıtında ak emigrantlar İshakov xem İdrisi bélen elemtaga kerie xem alarga maglümatlar cibarep toru hakında rizalık birüe tikşerü vakıtında aııklandı. 1925 elda Möcavirov çit ildan ak emigrant agent Gaziz, kontrrevolyusion oyeşma agzaları Kamaletdinov xem başqalar bélen tıgız elemtada torgan.

Yugarıda iska alıngannardan sudnıñ Möcavirovka karata (175) aklau hökémnen nigezsez bulı kürena. Sud hökémnen yukka ıgarıp, eşne şul uk sudka yanadan karauga birerega. Rais: Rojkov, agzaları: Ozolin, Koltun, sarkatip: Koba'. Şunnan son yaşeren raveşta aerim natica çıgarıla, anda : 'Sudka citkererga... alege eş buença çıgarılğan hökém Verhovnıñ sud direktivalarına turı kilmi',- diela.

Yanartılğan sud-7-11 gıynvarda D.Abızgildin, Ş.Şeref, Z. Möcavirov, M. Usmanov, Mostafin, H.Ahmatov, G, Hanislamov, M. Kamaletdinov, Mannanov, H.Abdrahmonov, H. Habirovnnıñ eşlaren kabat karıy.

Şahitlar sıyfatında Z. Tupuev, Z. Başırov, F. Hakimov, M. Magkulov, H. İmangulov, İ. İsmagıylov çakırıla. Alarnıñ songı öçese kila almıy, çönki alar etap bélen lagerlarga ozatılğan bulalar.

Gaeplenüçelernéñ bérsé de üz gaeplerén tanıımıy. Şehér Şeref te: 'Min çit il bélen bér nindi de beylenéşte tormadım, kontrévolyusion-xarakterdagı tézislarnı bérkém öçén de tözémedém, a barı tik üzéme vagaz uku öçén azérledém. ÜMDN'né yabu

mesbelesé buyénça kiñşemde katnaşmadım xem Sovét vlasténa karşı agitatsiya işé alıp barmadım. Min inde bér mertebe kuılğan idém ‘sirgénde buldım. Sultan miné aklawını sorıym’,- dip, süzén tamamlıy.

Soñğı Süz

Gomér şulay uza tordı, tuza tordı

Kilép cittä kése bulıp kalıp kön...

Raşit Axmetcan

Yugarı Sovétıñ maxsus sud kollégiyasé 1938 yılıñ 7-11 gıynvarında katgıy revéşte, çınbarlıq bélen sanaşmıyça, anı gaéple dip taba. Sud anıñ gaépleré turında tubendegélerne kürsete: ‘Baştağı ham sud tikşerleré maglúmatları nigézénda, çit dewletler razvétkaları kürsetmesé buyença SSSR’da, sugış çorında baş küterép, Sovét xakimiyaténe qarşı köreşerge tiyéşle bulğan mösélman kontrrévolyutsion uyuşması buldırılun açıkladı. Elégé kontrrévolyutsion uyuşmanıñ başında Diniya Nezaraté citekçélégé möfti Fexréttinov (vafat) xem anıñ urınbasarı Tercémanov (SSSR Yugarı sudınıñ Xarbi kollégiyasé tarafınnan xökém itéldé) torgan.

Kontrrévolyutsion üzék agzaları gaéplanüçéler Abızgıldin, Kamalétdinov, Şeref, Axtemov, Xanislamov, Usmanov, Xabirov ham başkalar. Şeref, kontrrévolyutsion (176) uyuşmanıñ agzası bularak, elégé Üzek kuşu buyénça, işçenlék cayelderü öçén Xarkovka, Odéssa ham Don ölkeleréne cibérelgen.

Şerefnéñ kontrrevolyutsion işé anıñ kitabında açıq küre. Elégé kitapta urıp alğan fikérler Şeref karaşlarınñ ak imigratsiya liderlarınñ bérsénén notığı bélen avazdaşlıgın kürsete...’ Natiycada BASSR Yugarı Sovétının maxsus sud kollégiyase 11 keshénén işén qarap, alarnıñ öçéséne 5 eldan 10 elga qadar törme bilgeli, e qalğan tugızı – D. Abızgıldin, Ş. Şeref, Kamaletdinov, H. Axtamov, G. Xanislamov, Z. Möcevirov, M. Usmanov, G. Xabirov iñ yogarı cezaga – atarga xökém itele.

1938 yılıñ 16 gıynvarında 12 sagatta Şehér Şerefne maxsus kollegiyaneñ 7-11 gıynvarda çılgargan qararı bélen tanıştıralar ham qul kuydıralar.

İndé atılı konén köterga géne kala. H. Axtamov ülén qotıla, soñrak G. Habirovka elégé qararnı 10 ellik törme bélen alıştırılar, e qalgannarnıñ sorawuları, garizaları iske alınmıy.

Şeher Şeref ul könnarda küp uylana. Anıñ in olı kaygısı Qazanda – gailasenda: gaziz balalar niçek yaşar? Ul alarga bağışlap Alladan marxamat sorıy, namaz saen alar iseman atıy. İkençésé üze kebek ülemga xökem itelgen ir égétler. Alarnıñ ni gayibe bér? Nige dip soñ alar Amerikadan, Yaponiyadan, Kıtaydan monda kaytıp ülerge tiyêş bulgannar? Bu nindi akılga sıymagan yazmış? Tabigatnen in matur könnarenda, saban tuyları görülgan waqıtta kemneñ gürge kérese kilsen?

1938 yılınıñ 17 iyunenda Ufa törmäsında 1 nçé katégoriyalé rejimda totılğan totkın tarıxçı, mulla, yazuçı Şeher Şeref yaqtı dönya bélen huşlaşa. NKVD soldatı anın gomérén öze. 21 noyabırda fani dönyada ikénçé totkın Zıya Möcavirov ta koyaşka soñğı tapkır küterélép karıy.

Ata-babalarımız totalitar réjimge legnet ukıp, kileçekke, gadélekke ışanıp, bérkémge de baş imiçe, ülemnen kurıkmıyça, milletébéznén kileçegé öçén gomérlerén, cannarın birdeler.

Xaklık östen çıktı. Şeher Şerefka ele tarix fané bayane birmegen, emma aña qarata mönesebétné bérénçelar bulıp ÇK, NKVD kürsetté. Démokratıya öçén köreşken Şeher diktaturaga kirekle kéşé tügél idé. Şul sebep Şehér Şerefke qaragan dokumentlarnı ÇK ele 1923 elda uk tuplıy başlıy. Alarnıñ bérse 1923 elniñ 9 martında yazılğan. Anda: ‘Soverşenno (177) sekretno, tov. Buzulukovu, a astarak: ‘Zaki Velidovu, 9 marta 1923 g.’ dielgen. Dokumentta bérkémnen da imzası yuk... Şulay bulgaç, bez Şeherga birelgen bayaga gene tuktalyk. ‘Raportta’ tübendége yullar bar: ‘Şeher Şeref, alege medresenen (Möxemmadiya- R. V.) ‘Rutdiya’ dip atalgan II bülege buença yaş ukıtuçısı bularak, üze da (mulla şakerte) mulla dareslarenda bulgalagan. Şaher Şeref hazer da madresane yanartu öçén köraşüçelarnen bérse bulıp kala. Bu ölkeda ul marhum mulla al Barudinın başlangıçların davam ite.

Şeher Şeref eş buyença üsünéñ nıklı nigézéne basa: Ehmecan Mostafin tarafınan möderris itép bilgélengennen soñ, ul Rusiyanéñ bérdenbér yanartılğan Sovét yugarı dini uku yortınıñ ataklı galimé Galiév yogıntısına ilege...’

1956 yılınıñ 17 martında SSSR Yugarı sudı üzenen utırışında 1938 elnıñ 7-11 gıynvarında BASSR Yugarı sudının xerbi kollegiyase tarafınan A. Şemsétdinov, A.

Gimuş, M. Erzin, B. Dévişév, Z. Rexmetullin, İ. Mostafin, A. Kastrov, A. Akçuringa karata raslangan kararını, gaépleré bulmaganlıktan yuka çığara, cinayat işlerén tuktatırğa kürsetme bire.

Şul ek yılınıñ 21 dekabrenda maxsus kollégiya tarafınnan cezaga tartılğan D. Abızgildin, Kamalétdinov, Şeher Şeref, G. Hanislamov, Z. Möcevirov, M. Usmanov, A. Kabirov, Abdraxmanov, Mostafinnarın işe da karala ham maxsus kollégiyanéñ 7-11 gıynvarda çıgarılğan kararı yukka çıgarıla, aların gayebe bulmagandıktan cinayat eşe şulay uk tuktatıla.

RSFSR Yugarı sudınıñ Prézidiumı kararında tübandagé yullar bar: ‘Xökem itelgennernéñ Sovét xakimiyaténekarşı köreşné maksat itép kuygan möselman oyeşmasında katnaşuda gaéplenüleri fakat xökém itelgennernéñ baştağı tikşerülerde birgen, a sud utırışında alar tarafınnan inkar itéllgen kürsetmelerga gena nigézlene. Gayeplanücelernén cinayat işlerén açıklauçı obéktiv maglumatlar yuk.

Soñınan gaéplenücelarneñ kontrrevolyutsion işçenlekleréne kağılğan faktlarını tikşergende, KGB ham MVD arxivlarında SSSR territoriyasında tatar millatcé oyeşmasınıñ barlığını dalillegen maglumatların bulmavı açıklandı.

Başka iş buyénça gayéplengen Tarcémanov üzénén şikayatlerénde bérnindi de cinayat kılmanın tekrarlagan, e (178) baştağı tikşerüde, aña karata zakonsız alımnar kullanılu neticesénde, ul üzén xem başkalarını gayéplerge mecbur bulğan. SSSR Yugarı sudınıñ 1956 el 26 mart protéstınnan küréngence, Tarcémanovka ham başkalarga çıkarılğan xökém kararı yukka çıgarılğan, cinayat sostavı bulmawu sebeple iş tuktatılğan. SSSR territoriyasında möselman kontrrevolyutsion oyeşması bulıu hakındağı eş uylap çıgarılğan. Xökém itelgennernéñ elégé oyeşmada toru xakındağı kürsetmeleré tikşerüene alıp baruçı kaybérawüler tarafınnan fizik yogıntı yasaular neticesende alıngan.

Elégé xellerden çığıp, işte xökém itelgennernéñ kontrrévolütsion işçenlége xakında deliller bulmavın tanırga kirek. Alarga çıgarılğan gayéplawü kararı yukka çıgarıla, cinayat sostavı bulmawu sebeplé işné tuktatırğa’

Gadéllék östén çıktı, anıñ balalarına, tugannarına, tanışlarına, milletteşleréne cinelrak bulıp kitté... Anıñ balalarına avır tormış yulı uzerge turı kildé. Saniya Şeher kızı Şeref-Akcitova bu turında bolay di: ‘1928 elda atine kulga algaç, bez dürt bala ani ebez bélen bér kisek ipisez da kaldık. Ani bezne eşka almıy idelar, a abiem bélen

apamnı maktaptan kuip ıgardılar. lkn apabız Asiya eka urnaka, atiebznn kulga alinganlıgın belge, anna kotulu yulın ezlilar. Axmat abiebız 1930 elda Boharaga kitarga macbur buldı, anda bznnbr abzabız yaap yata ide. Btn ıanı anda ide. 15 yalek malay s-baına annan-monnan gına kiengan, a kile yulga ıgıp kitte. Ul anda barıp citkan, yaxı keelar orap ana bulıkannar. Ul Boharada elagan ham ukıgan, tuzgan, avırgan, kaygırgan... Neticede zur avırlıklar blen pedagogiya institutın btrp, unda kalıp ukıtkan, dotsent bulgan. Fizika, matematika buena uzbekstanda zur belge sanalgan. lken apam Asiya Ufaga e ezlap kitkan ide, anda br zavodta elagan ham 1934 elda avırıp kitep lgan. Atiebez ul vakıtta srgennan kaytıp Ufada eli gena balagan ide...

Mne uı ellarda Qazanda Mexkombinat tzela balaga, minem abiem blen babam tora torgay yortnı cimerdelar ham bez br balakay fatirda bi kee yaı baladık.

30 yalek eniem, kulga alingan mullanın hatnı bularak, een bik e almatırta, emma ul btan avırlıkların tını, tavısız kiera ide. Kpme kz yalare tktek bez. Ertık iteklar, yamalğan oeklar, iske klmaklar blen (179) yrdek. Maktapta, klasta minem yangamulla kızı yanına brkemnen da utırası kilmi, kp vakıtta eklilar, kotırtalaride. Brvakıt, pioner lineykasına tezep kuyga, aytteklar: ‘kemga sanatoriyda davalanırga kirekbr adım alga!’ Min br adım alga ıktım, emma: ‘Sina po sotsialnomu proishocdeniyu ne polojeno’ (BURASI RUSA) didelar. Bik katı kıersıtı hise yrakne pıak kebek kadan aldı, bik katı eladım.

1935 elda brkadar tormı caylana baladı kebek: Ahmat Boharada tını kına ukıy, eli ide, aniem da ‘Soyuzpeatı’ kiosksına eka urnatı. Emma... Ufadan kotok habar kılde... Yazmıtan uz mı yuk dılar bit, nilisen?!’

Harkemga da gomer br gena birela. Gadellek ska ıktı, haklık cinde dip kena zelgan gomerlar kire kaytmıylar, emma alarnın bzge kaldırgan vasıyatlar bar. Alarnın kan blen yazıp kaldırgan vasıyatlar bezne yokıdan uyanırğa, cin sızganıp, aru-talunı belmia millatebezne agartıp, anın zanın ster stenda elarga akıralar.

aher aref ta bzge vasıyaten yazıp kaldırgan: ‘Bez zebznn dinebezne saklap, zlarenen kkraklaren domanga karı kuygan galimnarebezne ham babalarıbızın onıtırğa tiy tgelbez...’ (. aref. Vagazlar.)

Totalitar recim Şaher Şarefne, bik küp tatar egetlaren döres, gadel fiker yörtkannare öçén, tatar bulgannarı öçén da hökém itep, ülem hazasına tarttı. 1939 elnın 1 gıynvarında Gulagta 24 men 894 tatar egete gazap çıga. Bu sannar da Ş. Şarefnen haklı ikanlegen tagın bér tapkır raslıy. Bunnar hateren saklap kala alğan halıq kına İl-yortın nıgıta, üstera, baysezlek baskıçlarının yugarırak basmalarına kütarela ala. (180)

İSKERMELER

- 1 – cevap terceménev. Tükay ve galimcan şeref // Vatanım tatarstan . 1992 . 8 may.
 2 – Şunda uk.
 3 – G. İbgahınav isemendege tel , edebiyat hem Tarih institütinin kulbyazmalar bülege mirashabene , 20 f. , 1 tasv. , 18 sakl. Ber. , 36 b.
 4 – Remzi Veliev. İlbyaska ber satkan süt // kazan , 1993 – no1 – 103 b.
 5 – Valiev G.K. revulyutsiunnue dvijenne V Srednem puvojlve (İyulvuktybru 1917 g.) – kazanı , 1972 .
 - S.128 , 144 – 145 :litvin A. , şerefetdino , D. Üzenen duya // Tatarstan debeglege , 1993 , 27 fevralı.
 6 – Kara : Intvin A. , şerefetdinov D. Üzelgen duga . . .
 7 – Sultangaliev Mirsaid : statbı , vistüpleniya , dukumentı . –kazanı , 1992 . –S . 421 – 422.
 8 – arhiv – tikşerü işe 2- 8883 , t 1. 271 b.
 9 – lenin V.İ. Puli. Subr. Suç. , T . 45. – S. 327.
 10 – Gıylımı heyet (fenni kullegiya) Vuskresenkaya uramında hezika xem sengat , büleklere işli. Fenni kullegiyanen egizesi bölü üçen savet vlaste yaklı ikenlegenne aytü . cite . giylimi heyet idel – ural tübegendege mektepler , galimnar belen beyleneşlerne Turgıza (kara : subaev N. A. Slasennaya Fotofrafiya // Tatanstan , 1991)
 - No 8. – s . 57 – 59) .
 11 – Subaev N. A s.59
 12 – Hasanov M.H pisateli , Uçeniy , Revoliçioner . – M.: nauka , 1987 . – s.209 – 210
 13 – G. İbrahimov isemendege tel , edebiyat xem tarih institütinin kulbiyazmalar bulege mirashanese . 20 f. , , tasv. , 1 sak . ber. , 257 b.
 14 – Şunda uk.
 15 – Hasanov M.H., s.62 – 64 , 209
 16 – Tshidiet , f . 15 on 2. ed . hr 3.1.61
 17 – Tshidiet , f . 15 on 2. , ed , hr. 2 , p. 20 – 21; mehdiev M.S tarih : biz – arhıvdalarda //almet tannarı , 1990 , 22 maç
 18 – Sultanbekov b.f. pısımo 824 // kommunist tatarını 1990 . –no 3 . – s. 92 – 93
 19 – Tshidnit , f.15 on . 3.ed . hr.1764 . p.88
 20 – Valeev r.k Tragediya Tallanta // Tatarstan , 1993 . – no 10 . s. 75
 21 – Arhiv – tikşerü işe . 2 – 8883 . T 2,58 b.
 23 – G. İbrahimov isemendege tel. edebiyat xem tarih institütinin kul , yazmalar bülege Mirashanese , 20 f. , 1 tasv. , 92 sakl. Ber 5 b
 24 – Veliev r. , mehdiev m. Bılğançık eller avazı // kazan utları , 1991 – no 1 – 189 155 b.
 25 – TSIDNIT. f.20 ol . 2. ed. Hr . 3176 .1.33 ; ed. Hr . 488 , 202 – 204 – 209.
 26 – G . İbrahimov isemendege tel , edebiyat xem tarih institütinin mirashanese , 20 f. , 1 tasv. , 1 sakl. Ber. , 65 b . galimcan Şerefnéñ vakka (sıdşaya ettestats,anna ya kamıssıya . – R. V) cibereşgen dokumentları kire kaçtarılmıy kalalar Inde 60 elden artık vakıt üzgen , edel haman da elekkegeçe kala birebelki pedagogiya univesitet : Gıyl,men sovemita bu mesbelene bak aldında kabat küterü kirekten? (181)
 27 – Kara : uv ubşey pastanovke v KGPI dela burıby za gramotnastı (saderjanie reçi dost . G . şarafa na saveşanın rukovod iteley Tatarskış kruşkov po gromotnosti pri kafedra Tatarskogo yazıka KGPI , ot 20 fevralya 1935 g.) ;tshidnit , f.1146 . ol . 1, ed. hr. 86 . 1 762 . 1 . 132 – 139
 28 – TSHIDNIT , f . 1/46 . op . 1 ,ed. hr . 86 . 1 100.100 (ab)
 29 – “krestıyan ittıfagı” (krestıyan sabızı) eşe buença 1933 elnın , 28 maend – OGPU nın kararı belen biş keşe atura hökém itela M. Sagıyduıllınga 10 el (ITL) birelep , sonrak ul şulay uk atıla S.G Ginburgnın antuena karaganda ul barınnan da aldarak 1 . satadınıya döres beyabırep : a Koba 18 bryumerası – anon bar telégé Tıranıyanır urnaştırırgan nıgıtırğa komaçaulaga ın yaxşı keşelerne harap ıt : didesa , -di . Kara : Vazuraşenme iméne.
 -Kazan , 1990 – s. 165 – 169 .
 30 – TSHIDNIT .f . 1146 , op . 1, ed. hr . 86 , p.38 – 92 .
 31 – Bu faktlar G.Şerefnéñ , hatını esma şeref bélen oçraşu vakıtında da kiterelgen ideler.
 32 – Arhiv – tikşerü eşe . 2 . 8883. t . 1.272 b (kire yağı)
 33 – Kunda uk , 316 b. , 316 b., 351 – 353 b.
 34 – Şunda uki, 351 – 353 b
 35 – Şunda uk 346 b.
 36 – 1946 Elnın iyumı aenda avırı Galimcan şeref ruslan (187) İbrahimov bélen devalanı kazanını 1 nçe nerv klannıkasına kıtarela yaratı el çaması vakit üzgeç ana 11 grulla buença invalidlık

birela. Şuşi avır vakıtta da ul uzenen köreşen Tuktatmış . uzak ellar bur üze eşlep kilgen pedadı, ya institütına möracagatı ite . söz pensiya Tutında bara.

Anın möracagatena : << pri osmatre vaşego piçmogo dela ustanovlena, çto dokümenta ob utver şdenni vas v evann, professoga I V üçenom evannı doktora filotogiçeskih nauk ne imeetsya o hodatyastue bam akademiçaskoy pensin budet soobşeno dopolnitelbno v blıçayşe e vremya” dil yazıla. 1947 elnin , 22 oktyabrenda “Tak kak V, s 1937 g. Nikakay suyaün s. İnstitütam ne imeete. Başa boleziüb ne suayazana s. Prebıvanıem v institütü pointomü ped institüt hadatystvavat , o haznaçenin pensii vam ne imeetplava >/ digen heber kila kara : G.Ibrahimov isemendege Tel. edebiyat xem Tarih institütüniğ külbyamalar bulege mirashanese , 20 f. , 2. Tasv., 1 dskl. Ber. 90 b.

37 – Asma Şeref Üze 1993 elda kazanda vafat bild.

38 – Arhiv – Tikşerü eşer P.24219 , 85 b.

39 – Larid Beşiri . Zamandaşlarım belen oçraşular (yazuçı isteleklere). – Kaan , 1968.

-70 – 71b.

40 – vakit , 1909 , 10 sentyabib.

41 – Şeref b. Iran mektuldere // Vakıt , 1909, 10 Oktyabr – 1 dekabib.

42 – Şeref vorhan . Iran mektuplare // Vakıt , 1909, 19 noyabr.

43 – Şeref vorhan . Iran mektuplare . Millet Meşlesenen açılı // Vakıf , 1909 , 1 dekabr.

44 – Şunda Uk.

45 – Şeref vorhan Galibek hösanzada yanında // Vakıt 1909 , 2 dekabib.

46 – Zarif Beşiri Zamandaşlarım... 75b.

47 – Mercani – Kazan , 1915. – 536 b. ; emirhanov R. , Möxemmetşin R. HH. Gasıp , fiker,

Yanalıkını alga söriüçe. – kazan , 1989. – 52 b.

48 – Vakıt 1917 , 14 mart.

49 – Vakıt , 1917 , 14 İyulı.

50 – Kara : Tartış , 1918 16 iyulb;irek , 1917, 20 avgust.

51 – arhiv – Tikşerü eşe . P . 24219 , 31 b .

52 – Şunda uk 89 b. ; M. Meherremov II böténrusiya Mösalman svezdının , pole xem asılı Turında 1-11 may, 1917 el // 1977 elgi fenni sessiyanen yomgaklay dakladları tezısları. – Kazan , 1997. - 72 – 76 b. ; Tahirov İ.P İdel buenda xem uralda revolyutsion – Milli azatlık köreşe (fevralı – İyulbu 1917) – kzan 1977. – 167 – 170 b.

53 – Arhiv – Tikşerü eşe P.-24219 . 52 b. 88 – 89 b.

54 – Arhiv – tikşerü eşe P . 24219 , 116 b.

55 – Arhiv – tikşerü eşe 2 . 3884 , 3 – 4 b.

56 – Şunda uk, 43 b.

57 – Arhiv – Tikşerü eşe 2 – 3884 , 3 – 4 b.

58 – Şunda 94 b.

60 – Kara RKP(b) UK nın millet buença seyaste serlere RKP(b) Uk nın dürtence respublikalar xem ölkeler milli qadrları katnaşındağı kineşmese 1923 el, 9 – 10 İyonla stenografik oçet. – meskeü İnsan , 1992 – 290 b

61 – TSHIDNIT F.op 1.ed .hr 857.p222

62 – Kara : veliev R.Mrhdiev M. Balgançık ellar avaz // Kazan utları , 1991 . –No 1 153 – 165 b.

63 – TSIDNIT . f .op . 1ed.hr 1456.1.43.43

64 – Kara : Veliev R. , Mehdiiev M. , 165 b.

65 – TSIDNIT , f .15 , op . 2 , op. 2, ed. hr 790 , 1.65

66 – Şunda Uk , p . 65 , 68 (188)

67 – Arhiv – tikşerü eşe 80449 , t . 2 . 56 – 57 b.

68 – Tatarstan partiya oşması Tarihi Turında oçerklar – Kazan , 1962 , - 274 – 245 b.

69 – Tavlın Gurıç Afet // Kazan utları 1991. – no 11 – 96 b.

70 – Arhiv – Tikşerü eşe 2 - 3884 , 18 – 20 b.

71 – Şunda Uk , 28 – 29 b.

72 – Şunda Uk , 36 , 62 , 63 b.

73 – Emirhan Fatih , Aserler – T – 1 : Edebiyat – Sengat , Tenkiçte , biografik maternallar – Kazan 1986 – 14 b .

74 – Tukay turında istelekler – kazan 1986 – 104 b.

75 – Tukay Abdulla Eserler – t . 4 – Kazan , 1956 – 209 b.

76 – şul çınaylarının berse xem kemeş bal kaşığı minde saklana şerefler xem Tukay utırgan urındıkını tukay muzee direktarı bulıp eşlegen merhum gosman ekram uh hebıbullın belen berlekte G . Tukay Muzeena Tapşırğan İdek Monın Oçen sanlıga Şerlekte G . tukay Müzeena tapşırğan idek Manın oçen saniya şeheronaga pür rahmet.

- 77 – Müllanur vahıtoı – Kazan 1985 , - 5 .31
78 – Arhiv – Tikşerü eşe . 2 – 3884 , 5 b.
79 – TSIDNIT , f . 15 , op 1 , ed hr 494 . 1 . 152
80 – şunda uk . op 2 3 ed. hr . 290 1. 86
81 – Şunda uk . 1.136.
82 – TSHIDNT , f. 15 op . 1 . ed , hr 291 . 154
83 – Arhiv – Tikşerü eşe . 11584 , 71 .
84 – Şunda uk , 74 b.
85 - Arhiv – Tikşerü eşe 11584 , 81 , 88 b.
86 – Arhiv – Tikşerü eşe 44075 , 2b
87 – şunda uk , 4 . 13 b.
88 – Arhiv – Tikşerü eşe 10026 , 57 b.
89 – Arhiv – Tikşerü eşe 44075 , 30 b.
90 – şunda uk , 43 – 44 b.
91 – Hatların originaları G . Şerefneñ Kızı Şefika Şerefte (peterburgta) saklanalar. Alarnın Küçermelere mina şefika şeref xem enje segıytova tapşırğan ıdele alarga ozur rehmet.
92 - Arhiv – Tikşerü eşe 44075 , 81 – 89 b
93 - Arhiv – Tikşerü eşe 2 – 14768 1b
94 – şunda uk . 5b.
95 – TSIDNIT , f . 15 op 2 ,ed . hr . 317 , 1 . 30
96 – Tatarstan e reslublikas uzek dailet arhivi 732 f.1 5 tasv. 67 sakl . ber.
97 - Arhiv – Tikşerü eşe 2 – 14768 , 41 b .
98 – Şeref şehir gabdulla Tukay hakkında berbze hatralerem (vafatına biş el tülü meheseı ile iske töşerü)// Tukay turında istekeler – Kazan , 1986 – 102 – 106
99 – Magdeev M.S Soçialbne karmı Talanta – Kazan b : ızb-vo K6U, 1990. – S 92.
100 – Sultan bekov B.2a God do pervay mirovay //respublika Tatarstanı 1994 , 15 yabvaryya.
101 –Maksud S. Haklık öske çıgaçay // ideli 1961 10 ,11 ; E kerimüllin sadri maksudi – Arslap //şunda uk . 78 -86 b.
102 - Şunda uk
103 – Emirhan f.Mercanı hatıraıe na mecmuga // ase-ler T . 4 – 1986 – 138 -139 b.
104 – Kara : Alışev S.şıgabutdin Mandjanı v peçatı // Po sledam minuvşega – kazanb , 1968 . – s.80 – 86 ; Gasmanov M. Mercanı turında bernıço söz // kazan utları 1968 . – no 7; Abdullın G. Tatarskaya prosvetitelbskaya mıslb. – kazanb 1967.
105 – arhiv – tikşwrü eşe : V2238 , arh . 853459 , T 3.244 b. ; v – 13486 , t . 19 b
106 – şunda uk 19b. 19 b.(kire yagı) (189)
107 – şunda uk 6 , 7 b
108 – belyakov R . kudoyarov gaşı gaynutdınoııç // Vazraşennıe méne – kazanlar 1990 . – s.116
- 120
109 – TSHDNIT . F 292 op. 2 ed. hr . 188 , 1,11
110 – Arhiv – Tikşerü eşe 245588 , T . 1 , 56 b.
111 – Bu mesbelégé bağışılı melale Emrulla Ağı Tarafından nan ezerlenip “danbya” gazatasına 1991 elgi 1 nçe sanında dönbya kürgen ide.
112 – Kerimullın E . Tanış bulıgız , Medine Seliehet // miras 1994 – no 10 – 141 -144 b.
113 – Arhiv – Tikşerü eşe V – 2238 , 7 4,468 b
114 – Şunda uk 504 – 509 b.
115 – Şunda uk 509 b.
116 –Arhiv – Tikşerü eşe 5814 , 3-4 b. (190)

EÇTELEK

Kereş Söz.....	5
Faciga	8
Tarih çangılları	8
Ilbyaska ber stakan söt	18
Gadallek hakına	20
Kaharman ruhli Galim	38
Balıtlar küera	45
“birelerge telemim”	51
Heter bülip kayta yazmışlar	70
Yullar çatı	70
Panae bakçasında Oçraşular	73
Inkıyabka bar ömet!	79
“Ana minimum birelge”	92
5815 nçe nomerli eş	95
Sönmez yoldız.....	108
Kem san ul , gıylbmetdin şer.....	112
Oçraşular.....	114
Revolyutsıya xem yazmış	117
“Minem sudbya halıq bulıp ...”	121
Zindanna zindanga	125
Yazmışmı, yalgışmı ?	135
Dehşetle köz	135
Sikalteler	137
Helaket	140
Béznéni öçén üterdeler ?	142
Tukaynı sogınu	142
Inkıyabka yul	143
Şihabetdin mercani.....	145
Avır Köreş Elları	149
Tagın törme	152
Songi söz	176
İskermeler	181

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

IV. SÖZLÜK

A

Abıy:	Kendinden büyük kardeş, ağabey.
Ağabeyturiyent:	Yüksek okulda okumak için giriş sınavları verici kimse.
Abstrakt:	Soyut mücerret.
Abzıy:	1. Olgun ve kendisinden yaşlı adam; 2. Beyefendi; 3. Kendisinden büyük erkek kardeş.
Administrativ:	İdarî.
Administrator:	İdareci.
Advokat:	Avukat.
Agay-ene:	Ağabey-kardeş.
Agent:	Ajan.
Agitator:	Ajitasyoncu, propagandacı.
Akça:	Akçe, para.
Akırın-:	Sebepsiz bağırmak.
Akkreditiv:	Akreditif.
Aklan-:	Suçtan kurtulmak.
Akrın gına:	Yavaşça.
Aksakal:	Aksakal, olgun, üstat.
Akt:	1.Hareket 2.Zabıt.
Aktık:	En son.
Aktiv:	Etkin, işlek, aktif.
Aktual':	Günlük, aktüel.
Al:	Ön, ileri.
Alam salam:	Eski ve kötü her şey anan [alan] orman alanı.
Aldagı:	Öndeki.
Aldan kiset-:	Önceden engellemek, uyarmak.
Aldaviç:	Hileli.
Alfavit:	Alfabe.
Alpar:	Alper, kahraman.

Alpavit:	Derebeyi, toprak beyi.
Altatar:	Tabanca.
Altmışar:	Altmışar.
Amnistiye:	{ <i>genel</i>) Aff, affetme.
Anda-monda:	Onda bunda, orada burada.
Annan-monnan:	Oradan buradan.
Ansatz:	Kolay.
Antagonistik:	Çelişkili, uzlaşmaz.
Aparat:	Ålet, makina; qadro, memurluk.
Aparatçı:	Memurlar sisteminde işleyen.
April':	Nisan.
Aradaşlık:	Ara buluculuk.
Aralık:	Aralık.
Arhiv:	Arşiv.
Arkılı balta:	Ağızı çapraz balta
Arkılı çık-:	Aykırı geçmek.
Arkılı töş-:	Aykırı düşmek, kesinlikle karşı olmak.
Arkılı:	Enine, çapraz, aykırı.
Arkın:	Yavaş.
Arulık:	Bayramlık, temizlik.
Assızık:	Alt çizgi.
Astına sal- (stık-):	Altına salmak.
Astırtın:	Gizli olarak, gizlice, örtülü.
Aşa:	Aşarak, geçerek.
Açık-poşık:	Çok acele, apar topar.
Aşul arada:	şu arada, şu vakitte.
Atalgan:	İsimi mezkûr.
Atna:	1. Hafta; 2. cuma günü.
Audar-:	Yıkarak, yığmak.
Auditoriye:	Sınıf, salon, dersane.
Avaz:	Avaz, ses.
Avgust:	Ağustos.
Avıl:	Köy.

Avır-:	Hastalanmak.
Avıru :	Göğüs ağrısı, verem.
Avtor:	Yazar.
Avtoreferat:	Yazar tarafından yapılan eser özeti.
Avtoritet:	İtibar, saygınlık, otorite, prestij.
Avtornagistraf:	Otoban.
Ayanıç:	Üzüntü, esef.
Ayausız:	Acımasız, merhametsiz.
Ayçakta:	Ayrı ayrı vakitte.
Ayırılıgsız:	Ayrılması mümkün olmayan.
Ayıruç:	Ayrıca.
Azaplı:	Sıkıntılı.
Azart:	Coşkunluk, hararet.
Azcılık:	Azcılık.

B

Baguç:	İleri görüşlü (<i>kimse</i>), bakıcı, falcı.
Bala:	Çocuk, yavru.
Balalık:	Çocukluk.
Balemler:	İlimli, bitimli.
Bandit:	Eşki.
Barlık kil-:	Ortaya çıkmak.
Baskıç:	Merdiven.
Başkarma:	Yürütme, becerme.
Başkaruç:	Yürütücü, becerici.
Başkiser:	Baş kesen (<i>kimse</i>), haydut, eşkıya.
Batırçılık:	Cesaretlilik.
Batirian-:	Bahadır gibi davranmak.
Baya :	(yakın) geçen.
Bayrak:	Bayrak.
Baytak:	1.Oldukça, bir hayli , epeyce; 2.Çok.
Bazar:	1. Pazar; 2. Otorite, kıymet .
Beldeksez:	Bilgisiz.

Belméz:	1. İlimsiz; 2. Okuma-yazma bilmeyen.
Beleşle:	Bilgisi çok olan kimse.
Belgeç:	Uzman, bilgin.
Bérdem:	Hep birden, birlikte.
Bérdemlék:	Birlik, dayanışma.
Bérdey:	Bir gibi, benzer, tamamiyle benzer.
Bérem-bérem:	Birer birer.
Bér:	Birinci.
Bérkatlılık:	1. Tek katillik; 2. çok sade olma.
Bérkön:	Birgün.
Bérniçe:	Birkaç.
Bérniçek :	Asla, hiçbir.
Bérnindi:	Hiçbir.
Bérsé:	Biri, birisi.
Bértigéz:	Aynı.
Bértugan:	Aynı ana babadan kardeş.
Bértuktamıy(ça):	Aralıksız, durmadan.
Bérük:	Lütfen.
Bérvakit(nı):	Bir vakit.
Béryaklı:	Tek yanlı.
Bétér:	Bitirmek, tamamlamak.
Béznéñçe:	Bizim gibi; bizim düşündüğümüz gibi.
Bıyıl:	Bu yıl.
Bigrek:	1. Daha çok, aşır- rı; 2. (~te) bilhassa, özellikle.
Biş:	Beş.
Bişençe:	Beşinci.
Bişerlep:	Beşerleyerek.
Bit:	Yüz.
Bolak bulak:	Pınar, kanal.
Bolay gına:	Öyle böyle, sebepsiz.
Borau:	Burgu.
Borçı-:	Üzmek, rahatsız etmek.
Borılış:	Dönüş, dönemeç.

Botanik:	Botanik {kimse.}
Bozık yul (eş):	Ahlak bozukluğu.
Börket:	Kartal.
Bötén:	Bütün.
Böténley:	Tamamiyle, tam.
Budka:	Kulübe.
Bugéngé:	Bugünkü.
Buhgalter:	Muhasip, muhasebeci.
Buşlay:	Parasız, bedava.
Butalçıklık:	Karışıklık, kargaşalık.
Buyal-:	1. boyanmak; 2. kirlenmek.
Buyçan:	Uzun boylu, boylu.
Buysnuçan:	Boyun eğmeye meyilli.
Buysnuçanlık:	Boyun eğmeye meyillilik.
Bügen:	Bugün.
Bülek:	Şube; bölüm.
Bülen-:	Bölünmek.
Bürten-:	Kızarmak, öfkelenmek.
Büsel-:	Patlayıp dökülmek.
Bütandır-:	Karıştırmak, aratmak.

C

Can tınıçlığı:	Can dinçliği, can sakinliği.
Cayga salıngan:	Kendi düzenine sokulmuş.
Cebérsen-:	Zorlanmış hissetmek.
Cılelaytüve:	Tanıdık olmayan erkek kimse.
Ciker-:	Öfke ile bağırarak, haykırmak.
Cilkéndér:	Şevklendirmek.
Cimérgéç:	Yıkıcı âlet, harap edici.
Cirlek:	Zemin.
Citekçelek:	Önderlik, rehberlik, danışmanlık.
Citekiep al-:	Yedekleyip almak.
Citep-:	Yarılmağa az kalmış gibi, olanca kuvvetiyle.

Citez:	Her yere yeten, çevik ve çabuk (<i>kimse</i>).
Comga:	Cuma.

Ç

Çalın-:	Dolaşmak, katışmak.
Çétéréklé:	1.Çetrefilli, karışık; 2. güç ağı, çetin.
Çıgar-:	Hatırdan çıkmak.
Çıgımlı:	Çok masraflı.
Çığış:	Konuşma.
Çınbarlık:	Gerçek, varlık.
Çınlık:	Gerçeklik.
Çınnanda:	Hakikaten de, gerçekten de.
Çin:	Derece, rütbe.
Çirattan tış:	Sıradan hariç, olağan üstü.
Çirem:	Çim, çimen.
Çista:	Temiz, pak.
Çolganış:	Muhasara, kuşatılma, sarılma.
Çordaş:	Çağdaş.
Çökérde-:	Samimiyetle söylemek (konuşmak).
Çumak:	At arabası tekerine konulan katran kırbası

D

Daimilek:	Daimîlik,devamlılık.
Data:	Tarih.
Dawla-:	Israrlı olarak talep etmek.
Dawlaşıp al-:	Kavgaya ile almak.
Dawlı:	Kavgalı.
Dekret:	1.Kararname; 2. doğum izini.
Dekretiaştır-:	Kararname ile sağlamlaştırmak.
Delegatlık:	Delégelik, temsilcilik.
Delille-:	Delilli.
Deputat:	Milletvekili, delégé, murahhas.
Deputatlık:	Milletvekilliği.

Dert:	Dert.
Detal:	Detay, ayrıntı.
Deületara:	Milletler arası.
Deületcelek:	Devletçilik.
Deületle:	Devletli, zengin.
Deületleşter:	Devlet (hükümet) eline geçirmek.
Dım tartkan:	Nem çekici, nem tutmuş.
Diagnoz:	Teşhis.
Diagramma:	Diyagramm, grafik.
Dialekt:	Diyalekt, lehçe, şive.
Dialektal:	Lehçece, hehçedeki, şive ile ilgili.
Dialektizm:	Lehçe sözü, şive sözü.
Dinçe:	Dinci.
Direktiva:	Direktif, yönerge.
Direktör:	Direktör, müdür.
Doklad:	Rapor, tebliğ.
Dokumental:	Dokümanlara dayanan, belgesel.
Doşmanlaştır-:	Düşmanlaştırmak.
Döres çığa (yöri):	Dumanı doğru çıkar (yürür).
Döres:	Dürüst, doğru, hakikat.
Dörésén söyle-:	Doğrusunu söylemek.
Döréslék:	Doğruluk, hakikat.
Dualı:	Kavgalı.
Dürt:	Dört.

E

éçké:	İç, dahilî, derin; asice.
éçké:	İçki.
éçten:	İçten, içinden, canından, gönülden.
Edep kağıydelere:	Edep kaideleri.
Ekspeditsiye:	Araştırma gezisi, etüd.
Emigrant:	Muhacir, göçmen, mülteci, sığınmalı.
Era:	1. devir, tarih; 2. jeolojik devir.

Esretsez:	Hasretsiz, tasasız.
Eşçe:	İşçi.
Eşlegen bula:	Başarısız çalışarak davranıyor.
Eşliye:	Binit takımındaki deri aksam.
Eşsez:	İşsiz, boş.
Ezerlekle-:	İzlemek, takip etmek, kovalamak; sıkıştırmak.

F

Faciga:	Facia.
Fakt:	Vakıa, hâdise, gerçekleşmiş hâdise, var olan.
Faktoriye:	İssiz yerlerdeki ticaret istasyonu.
Faraz:	Farz.
Faş; faş bul-:	Faş, açık olmak.
Federativ:	Federatif.
Feodalizm:	Feodalizm.
Fevral:	Şubat.
Fiker:	Fikir.
Fikerle:	Fikirli.
Filosofiye:	Felsefe.
Fortuna:	Talih, baht.
Fotoal'bom:	Fotoğraf albümü.
Frazeologik:	Deyim ile ilgili.
Frazeologizm:	Deyim.
Front:	Cephe, saha, alan.
Frontal:	Etraflı, çepeçevre, bütün cepheleriyle.

G

Gaceplen-:	Şaşmak.
Gadel :	Âdil, adi.
Gadelsezlek:	Adaletsizlik.
Gamak:	Hamak.
Garepçe:	1. Arapça; 2. Arap harfleriyle.

Garık garık bul-:	1. Suda boğulmak; 2. Çok fazla işe vb. batmak, gömülmek; 3. bıkmak.
Gariza:	Arıza, dilekçe.
Gasabilan-:	Asabilenmek.
Gasırlar buyınça:	Asırlar boyunca.
Gayeplew:	Ayıplama.
Gazeta:	Gazete.
Gektarlap:	1. Hektar kadar; 2. Hektar olarak ölçeyerek.
Geroylarça:	Kahramanca.
Geüde:	Gövde, vücut.
Gına:	Yavaşça.
Gıynvar:	Ocak ayı.
Gomer-gomerge:	Ömür boyunca, her zaman, ebediyen.
Gomérlék:	Ömürlük, bütün ömür boyunca devam edecek.
Gomumangla-yışlı:	Herkesin anladığı.
Gomumi:	Umumî.
Gonorar:	Telif hakkı, ücret.
Gönahsızlık:	Günahsızlık.
Görelte:	Gürültü.
Grajdan:	Vatandaş, sivil.
Grajdançılık:	Vatancılık.
Grajdanlık:	Vatandaşlık.
Grajdannar sugışı:	İç savaş.
Grandiyoz:	Azametli, çok büyük.
Grunt:	1.Toprak; 2. toprak (astar) boyası.
Gubérnator:	Vali.

H

Halıqara:	Milletler arası.
Hatasız:	Hatasız.
Hatın:	Karı, eş, hatun.
Helden taydır-:	Bütün gücünü kaybettirmek.
Her yaktan (yaklap):	Her taraftan, herkes bakımından.

Herkaysı:	Her, herhangi biri.
Hevfele:	Havflı, korkunç, tehlikeli.
Hezergeçe:	Bu ana kadar.
Hıyai dingezen de yöz-:	Hayal denizinde yüzmek.
Hıyal:	Hayal.
Hıytlan-:	Mihnet çekmek.
Hisapka al-:	Hesaba almak.
Holıksız:	Huysuz.
Hökém:	Hüküm.
Hörtılen-:	(iş) karışmak, dolaşmak, kötüleşmek, mahv olmak.
Hötbe:	Hutbe.
Hronik:	Kronik, müzmin.

I

Igı-zıgı:	Zırlama, yaygara.
Irgıt-:	Zıplatmak, fırlatmak, atmak.
Istan:	İç donu.
Işanıç:	İnanç.
Işanıp:	İnanarak, güvenerek.

İ

İgençe:	Ekinci.
İgtibar:	İtibar, dikkat.
İgtıbarsız:	1. Dikkatsiz; 2. Hüremetsiz.
İhtiram:	İhtiram, hürmet.
İke:	İki.
İkençel:	İkinci derecede, ikincil.
İkseız-çıkseız:	Hudutsuz, sınırsız, sonsuz.
İlbasarlarça-:	Baskıncılar gibi.
İlsöyer:	Vatanperver.
İl-su:	Sivil ve asker; bütün halk.
im tügel:	şart değil.
İmıklap:	Sağlamlaştırarak.

İnstitut:	Enstitüt.
İntegüle:	Acıklı, acılı.
intéktér-:	Istırap çektirmek.
İntelligent:	Aydın.
İntelligentsiye:	Aydınlar.
İnvalid:	Sakat (<i>kimse.</i>)
İnvalidlık:	Malullük, sakatlık.
İpteşlék:	Yoldaşlık.
İrék:	1. Serbestlik, hürriyet, özgürlük; 2. erk, kudret.
İrékle-irékséz:	İster istemez, güç ile.
İrken:	Ferah, geniş, açık, rahat.
İrkençelek:	1. Ferahlık, hürlük; 2. varlıklı olma.
İrulak:	Erkekler.
İsabı yuk:	Hesabı yok.
İsepke al-:	Hesaba almak.
İsepséz:	Pek çok.
İsepsz:	Hesapsız, plânsız.
İskitkeç, iskiterlek:	Hoşça.
İşek tupsasın töşer-:	Eşik aşındırmak.
İtek astınnan:	Etek altından, saman altından.
İyerçen bala:	Dul kadının eski kocasından olma çocuğu.
İza çıkter-:	Eza çektirmek.
İzelgen :	Ezilmiş.

J

Jilet:	Yelek .
Jurnalist:	Gazeteci.

K

Kabahet:	Kabahat, kötü.
Kafedra:	Bölüm.
Kagay-:	Kaskatı olmak, kurumak.
Kagılıgsız :	1.Yede -kin

Kalkın-:	Yükselmek; kalkınmak.
Kamilleşter-:	Olgunlaştırmak.
Kangır-:	Yersiz yurtsuz olmak, gurbet çekmek.
Kapital':	Temel.
Karaganda:	Oranlayarak, nisbetle.
Kara-karşı:	Karşı karşıya.
Karale:	Bak hale!
Karamastan:	Rağmen.
Karamıy-(ça):	Sağa sola bakmadan.
Karap toruçı:	Bakıp duran, işsiz.
Karavılçı:	Nöbetçi.
Kartoçka:	Kart postal.
Kartogremma:	Harita verileri.
Kaşki:	Keşke.
Katgıy:	Katî, kesin.
Katnaş:	Karışma, dahil.
Katnaşma:	Karışma.
Katnaşuçı:	Dahil olucu, karışıcı.
Kaybér:	Herhangi bir.
Kayçan:	Nezaman.
Kayçanga:	Nezamana.
Kaynar:	Kaynar.
Kaynarlat-:	Isıtmak.
Kaytıp kit-:	Eve dönmek.
Kazaki, kaza-kin:	1. Eski Tatar askeri üniforması 2. Yensiz kaftan.
Kazamat:	Kışla.
Kazan:	Kazan.
Kazan-:	Kazanmak.
Kazayak:	Kazayak <i>{bitkisi}</i> .
Kébék:	Gibi.
Kentey:	1.Kancık, dişi köpek; 2. sövme sözü.
Kereş söz:	Önsöz.
Kértérge:	Vurup sokmak.

Kértü:	Girdirmek, sokmak.
Kesep:	Kesp; kazanma.
Kéşénéké:	Başkasıminki.
Keşesez:	Sahipsiz, ıssız.
Kıçkırıp torgan:	Bağıran, bağırıp duran.
Kıçkırış:	Karşılıklı bağırıp çağırma; ağız dalaş.
Kıçkirt-:	Bağirtmek, bağirtip çağirtmek.
Kına:	Yeni, biraz önce, yenice.
Kırıysız:	Uçsuz bucaksız.
Kırt :	Birden, keskin olarak.
Kıskası:	{ <i>söziin</i>) kızası, kısacası, özetle.
Kız-hatın:	Kız, kadın.
Kızık-:	Meraklanmak, düşkün olmak, gıpta etmek.
Kızıklı:	İlgi çekici.
Kızıksımuçan:	Öğrenmeye düşkün, meraklı.
Kızıl cep bulup suzıl-:	Sık sık tekrarlanmak.
Kibét:	Dükkân, küçük mağaza.
Kiçéktérgéséz:	Geçikmesizlikce, çok acele.
Kiyérenkélék :	Gerginlik.
Kinematograf:	Sinema.
Kireksézge:	Boşu boşuna.
Kiset-:	Tehdit etmek.
Kista kist [kister-]:	1. Kestirmek; 2. kesinlikle söylemek.
Kiteş:	Gitme, gidiş.
Klas:	Sınıf, mevki.
Kolaç:	Kulaç.
Kolaçlap yöz-:	Kulaçlayıp yüzmek.
Kollegia:	Meslektaş heyeti, kollegyum ile ilgili.
Kollegial:	Meslektaş heyeti, kollegyum ile ilgili.
Komiteti:	Güvenlik komitesi.
Komsomol:	Eski SSCB de komünist gençler birliği
Komsomolcu:	Komünist gençler birliğinin bir üyesi..
Konferentsiye:	Konferans, toplantı.

Konfiskatsiye:	El-koyma, haciz, müsadere.
Konspekt:	Özet, hülâsa.
Konspirativlık:	Gizlilik.
Konstitutsiya:	Anayasa.
Kontrast:	Zıddiyet, çelişki.
Konyak:	Güney.
Koral:	Silâh.
Korallı:	Silâhlı.
Korrespondent:	Muhabir.
Kotılgısız :	Kaçınılmaz.
Kotkı saluçı:	Tahrik edici.
Kotkı:	Tahrik.
Koyruk:	1.Kuyruk; 2.Kıç.
Köçén-:	Gücünü toplamak.
Köçey-:	Gücü artmak, güçlenmek.
Köçsüzlen-:	Güçsüzlenmek.
Kölémser:	Gülümser.
Kömés:	Gümüş.
Könbatış:	Batı.
Könçélék:	Kıskançlık.
Köndege:	Hergün.
Köndegeçe:	Her günkü gibi.
Köndez:	Gündüz.
Köndezen:	Gündüzün.
Könegen:	Evvelki gün.
Könküreş:	Yaşama tarzı, günlük, gündelik.
Könüzek:	Günlük, gündelik, aktüel.
Könyak-könbatış:	Güneybatı.
Köreş:	Güreş, yarış.
Kötephane:	Kütüphane.
Kötüce enese:	Kaktüse benzer bir bitki.
Krestyan:	Köylü, ziraatçı.
Kulga töşer-:	Ele düşürmek, kendine mal etmek.

Kulga-kul:	El ele.
Kulı ozın:	Eli uzun, hırsız.
Kulyazma:	Yazma, el yazma.
Kunak:	Misafir, konuk.
Kunakhane:	1.Otel; 2. misafırhane.
Kupets:	{ <i>eski Rusya'da</i> } tüccar.
Kuplet:	Nakarat, kıta, parça.
Kurçak:	1.bebek; 2. böcek yavrusu.
Kurkın-:	Kendi kendine korkmak.
Kurkıniçlik:	Korkunçluk.
Kuş-:	Emretmek; talep (teklif) etmek.
Kuyarga belme-:	Çok cefa çekmek.
Kuygan :	Heykel gibi; { <i>birine</i> } çok benzeyen.
Kuyı:	Koyu yeşil.
Kuzgat-:	Kımıldatmak, hareket ettirmek.
Kübésénçe:	Pek çoğu ile.
Küçme:	Göçmen, göçén.
Kügergen taviş:	Kısık ses.
Küke:	Guguk kuşu.
Kükrek tavişı:	Göğüs sesi.
Kümek:	1.Ortak, müşterek; 2. ortak kollektif; küme.
Künék-:	Alışmak.
Küñél:	Gönül.
Küñélsezle-:	Kötülük yapmak, dert olmak.
Küp:	Hatsiz, çok.
Küpçélék:	Çoğunluk.
Küpkırlı:	1. Çok kenarlı; 2. etraflı.
Küzék-:	Göz değmek.

L

Lager:	Kamp.
Legioner:	Asker, er.
Lektsiya:	Konferans, ders, tebliğ, konuşma.

Leytenant:	Teğmen.
Lıgır-lıgır:	Lakır lakır {ünlem}.
Lingvistika:	Dil bilimi.
Listovka:	Bildirge, beyanname.
Lozung:	Slogan.

M

Maktawlı:	Övülmüş.
Marşla-:	Marş marş yürüme.
Material:	Maddî.
Materializm:	Materyalizm
Matur:	Güzel.
May:	Yağ.
Meçét:	Mescit, cami.
Mehebbet:	Muhabbet, sevgi.
Menge:	Binit at, binek.
Meşçaniik:	Maddecilik.
Meşekatle-:	Meşakkat vermek, zahmete sokmak.
Metelçek:	Bir defa takla, perende.
Metod:	Metod, usul.
Mıjgı-:	1.Süratle hareket etmek; kımıl kımıl kaynamak.
Mıjgıp tor-:	Kaynaşıp durmak.
Mizgel:	1.An, lâhza; 2. kısa zaman.
Mizgelsez:	Vakitsiz; utanmaz.
Mondıy:	Bunun gibi.
Momısı da:	O da bu da.
Möderris:	Müderris; profesör.
Mösafir:	Misafir, seyyah, gezgin.
Möşkel:	Müşkül.
Mulla:	Molla, imam.
Muzey:	Müze.

N

Naçal'nik:	Baş, başkan, müdür.
Nadanlık:	Nadanlık, cahillik.
Nagan:	Toplu tabanca.
Narasıy:	Nareside, sabi.
Neçkelék:	İncelik.
Nesél-ıru:	Nesil ırk, akraba.
Nesıyhet:	Nasihah.
Nıgıp cit-:	Buluğa erişmek.
Nık:	Sağlam, bérk.
Nıçaklı:	Kaç.
Nıçék alay:	Nasıl öyle.
Nıçéktér:	Bilmiyorum ki nasıl.
Nigez:	1. Temel, esas; 2. esas delil.
Nindi:	Hangi, nasıl.
Nindidér:	Bilmem nasıl.
Nışlim inde:	Ne yapayım şimdi.
Nomerlı:	Numaralı, sayılı.
Novator:	Yenilikçi.
Novatorlık:	Yenilikçilik.

O

Obyektivizm:	Tarafsızlığa düşkünlük, objektivizm.
Oçrak:	Hâdise, vak'a.
Oçraklılık:	Tesadüf, raslantı.
Oçraşu:	Buluşma, karşılaşma.
Oçsız:	Ucuz.
Ohşaş:	Benzer.
Oktyabr:	1. Ekim; 2. tar. 1917 yıl Rus ihtilâli.
Omtılış:	Heves, sevda, arzu.
Onık:	Torun.
Omt-:	Unutmak.
Omtasım yuk:	Ömür boyunca unutmam.
Omtıl-:	Unutulmak; kendini unutarak davranmak.

Opera:	Opera.
Orden:	Nişan.
Orfografiya:	İmlâ.
Organ:	Organ.
Osta:	Usta.
Ozak:	Uzak, uzun süre.
Ozakka:	Çok zaman, uzun müddet.
Ozaklamy:	Az sonra, yakınlarda.

Ö

Öçén:	İçin.
Öçéncé:	Üçüncü.
Ömét:	Ümit, umut.
Ömétlé:	Ümitli.
Ömétlen-:	Ümitlenmek.
Östéme tabış:	Fazla gelir.
Östenlek:	Üstünlük.
Öyren-:	Öğrenmek.
Öyretüçé:	1. Öğretici; 2. terbiye edici.
Özlékséz:	Durmadan, devamlı, daimî.

P

Palaç:	Palacı, cellât.
Panika taratuçı:	Panik yapıcı.
Papiros:	Sigara.
Paraliçlan-:	Felçlenmek.
Partbyuro:	Parti bürosu.
Partizanlık:	Partizanlık, çetecilik.
Patentla-:	Bérat vermek..
Pedagogik:	Pedagoji.
Periodik:	Sürelî.
Perspektiv:	Perspektif.
Peryaysız:	Düşüncesiz.

Pıçraklık:	Pislik, kirlilik.
Plenum:	Zirve toplantısı.
Poçyot:	Şan, şeref.
Podpolkovnik:	Yarbay.
Politik:	Politik, siyasî.
Politik:	Sosyal siyaset ile ilgili; sosyopolitik.
Polkovnik:	Albay.
Polkovodes:	Baş komutan.
Poşaman:	Pişman.
Praporşçik:	En küçük rütbeli subay.
Prezident :	Başkan.
Prezidentlık:	Başkanlık.
Prezidium:	Başkanlık konseyi.
Primitiv:	Primitif, iptidaî.
Profkom:	Sendika komitesi.
Prohod:	Galeri.
Proizvodstvo:	İstihsal, üretme.
Prokuror:	Savcı.
Promişlen-nost:	Sanayi, endüstri.
Protiv:	Maske.
Protivogaz:	Gaz maskesi.
Provokatorlık:	Provokatörlük.
Proyekt:	Proje, tasarı, taslak.
Punkt:	1. Nokta.

R

Rashk:	Rastlık, doğruluk.
Raykom:	İlçe parti komitesi.
Rayonara:	İlçeler arası..
Razvedka:	Askerî keşif.
Realizm:	Realizm.
Redaktorlık:	Redaktörlük.
Rekvizitsiyele-:	İstimlâk etmek.

Rencüle:	Üzüntülü.
Repressiya:	Baskı, ceza.
Respublika:	Cumhuriyet.
Respublikaçı:	Cumhuriyetçi.
Restoran:	Restoran, lokanta.
Retsenziye:	Tenkrit, eleştiri.
Revmatizm:	Romatizma.
Reyd:	Baskın, yoklama.
Rezolyutsiya:	Toplantıda alınan resmî karar, resmî karar.
Rriyentir:	Belge, nokta.
Ruçka:	Kalem.
Ruhî töşenkélék:	Ruhî çöküntü.

S

Sabak:	Sap.
Sakçılık:	1. Bekçilik yeri; 2. Bekçi takımı; 3. Bekçilik.
Salam sıyrak:	İnce baldırlı, güçsüz.
San yağınnan:	Sayı bakımından.
Sanap beter-:	Sayıp bitirmek.
Sanaş-:	1. {oyunda} sayışmak; 2. saymak, saygı göstermek.
Sanausız:	Sayısız.
Satıp bétér-:	Satıp bitirmek.
Say urın (cir):	Sığ yer.
Sébér:	Sibirya.
Seher:	Şehir.
Sezonlı:	Mevsimli, sezonlu.
Sxema:	Şema, kroki, plân.
Sırt sın-:	Dayanaktan mahrum kalmak.
Sıy-hörmet:	İzzet ikram.
Sıyın-:	Sığınmak.
Sıymf:	Tabaka, sınıf.
Sizder-:	Sezdirmek.
Songı mertebe:	Son defa.

Songı:	Son, sondaki.
Sörgen:	Sürgün.
Söyénçle:	Sevinçli.
Söyleşengen:	Sözleşmiş, pazarlığı bitmiş.
Srok:	Müddet, süre.
Stabil'leş-:	İstikrar kazanmak.
Statist:	Figüran.
Stenografik:	Stenografya ile ilgili.
Stroy:	Askeri saf.
Student:	Talebe, öğrenci, üniversite talebesi.
Su cıyar:	Su toplayıcı.
Sud protses-sı:	Mahkeme süreci.
Sugışı:	İç savaş.
Sukırlık:	Körlük.
Sul taypılış:	Sol sapma.
Sumka:	Çanta.
Suzay-:	İnce uzun büyümek..
Suzıl-:	Sık sık tekrarlanmak.
Sünderel-:	Söndürülmek.
Süz köreştér-:	Tartışmak.

Ş

Şaktıy zur:	Epeyce büyük.
Şaktıy:	Epey, epeyce.
Şau-şu:	Uğultu, gürültü.
Şayart-:	Bir kimsenin yüzüne karşı şaka yapmak.
Şayet:	Şayet, belki de, biraz şüpheli.
Şefak bat-(sün-):	Şafak batmak (sönmek).
Şımçılık:	Casusluk, hafiyelik.
Şigri:	Şiir ile ilgili.
Şimal:	Kuzey.
Şoma:	1.Dümdüz; 2.Her hâdisenin altından kolay çıkabilen.
Şomlu:	Korkulu, endişeli..

Şpion:	İspiyon, casus.
Şpionluk:	Casusluk, casusluk işi.
Şulay:	Nasıl şöyle.
Şulçak:	O zaman.
Şundıy:	Onun gibi.
Şuşı:	Şu, bu.

T

Tabigıy:	1. Tabii; 2. tabii, elbette,doğru.
Taktika:	Taktik.
Taktsiz:	Edepsiz.
Talant:	İstidat, yetenek, kabiliyet.
Talantlı:	Kabiliyetli.
Talçıkkanlık:	Çok yorgunluk.
Tapkır:	Defa.
Tastar:	1. Bembeyaz keten dokuma; 2. Bu dokumadan yapılmış baş örtüsü.
Taw aktar-:	Büyük işler becermek.
Tegeregeç:	Merdane
Tehnikanı iyerle-:	Tekniği eyerlemek, at gibi kullanmak.
Tekerde-:	Tıkırdamak.
Tekst:	Metin.
Telegremma:	Tele-graf, telgraf.
Telese kayçan:	Her istediği zaman.
Tendentsioz-lık:	Kasıtlılık.
Tentü yasa-:	Didik didik arayıp taramak.
Tentü:	Her tarafı didik didik etme.
Territorial:	Toprak ile ilgili.
Territoriye:	Toprak, arazi.
Terror:	Terör.
Teülek saen:	Hergün ve gece.
Tezis:	Tez.
Tın(narın) da almıy-ça:	Soluk.

Tıngısız:	Endişeli, rahatsız (<i>kimse</i>).
Tınglan-:	Dinlenmek, kulak kabartmak.
Tııç:	Dinç, rahat.
Tııçlık:	1. Sükûnet; 2. barış.
Tırışıp-tırmaşıp:	Özenip bezenerek.
Tırış-tırmaş-:	Bütün gücüyle çalışmak.
Tış:	Dış.
Tışkı:	Dışarıdaki.
Tik:	Tek, bir, yalnız.
Tikke tügel:	Sebepsiz değil.
Tikşér-:	1. Teftiş etmek, araştırmak, incelemek; 2. Soruşturmak
Tikşérénüçé:	Araştırmacı, araştırmacı, incelemeci .
Tikşérü:	Teftiş, araştırma, inceleme, tetkik.
Tikşérüçé:	1. Araştırmacı, âlim; 2. Soruşturucu.
Ting tügel:	Denk değil.
Tintere-:	1. Tutarak tutmak; 2. ıstırap çekmek.
Tipografiye:	Tipografi.
Tiran:	Tiran.
Tora:	Dördüncü nesil, göbek.
Tora-bara:	Gide dura, vakit geçtikçe.
Torgan:	Çok yeni.
Torgızu:	Yeniden kurma..
Torış:	Durum, duruş.
Toru:	Durma.
Toruç:	Bakıp duran, işsiz; Kapan.
Totkarlagıç:	Engelleyici.
Totkın:	Mahkûm, mahpus.
Tovar:	Davar, mal.
Tozakka elek- (töş-):	Tu'zaga düşmek.
Töbeneçe:	Dibine kadar, derinlemecesine.
Tölke:	Tilki.
Tönge çaklı:	Sabahtan akşama kadar.
Tönle tugan:	Gece doğmuş, karanlıkta doğmuş, akılsız.

Tönle-:	(<i>biryerde</i>) Yatıya kalmak.
Könne tönge yal-gap:	Geceyi gündüze katarak.
Töpçén-:	Araştırmak, incelemek.
Törékçe:	Türkçe.
Törkem:	1. Aynı cins nesnelere grubu; 2. toplum.
Törki:	1. Türke âit; 2. Eski Tatar türkçesi
Törkiçe:	Eski Tatar edebî dili.
Törlé:	Çeşit, aynı.
Törme:	Hapishane.
Tösle:	Renkli.
Töş kébék:	Düş gibi.
Tözélés:	İnşaat.
Tözet:	Doğrultmak, düzgünleştirmek, düzeltmek.
Tözetelge:	Düzeltilmiş.
Tözetén-:	Kılık kıyafetini düzeltmek.
Tsenzli:	1. Seviyeli; 2. Şanslı.
Tudıruç:	Ata, cet, ana, baba.
Tufrak:	Kahverengi toprak.
Tuganına yaramagan:	Doğru söz göze batar.
Tuktal:	1. durmak, durdurulmak; 2. kaimak, inmek.
Tuktap kal:	Durup kalmak.
Tuktausız:	Durmaksızın, durmadan, sonsuz.
Tuhısı: tuhsı belén:	Dolusu ile, tamamiye.
Tuhısınça:	Doluşunca..
Tupas:	1. Kaba; 2. toparlak.
Tupaslan-:	Kaba olmak.
Turıdan-turı:	Doğrudan doğruya.
Turında:	Hakkında, doğrusunda.
Tuş:	Gövde.
Tuu:	Doğru.
Tübeleş-:	Tepeleş-mek, vuruşmak.
Tügel:	Değil.
Tügel-:	Dökülmek.

Tügel: Yakışmaz.

U

Uçastok: 1. Emniyet bölgesi, karakol bölgesi; 2. yer, arazi.

Ukaz: Kararnam.

Ukıt-: Okutmak.

Ukıtı-agar-tu eşlere: Eğitim öğretim işleri.

Ukıtıuçı: Öğretmen, okutman.

Un cirde: On defa, on kere.

Unike: On iki.

Unkönlék: On günlük.

Unnarça: Onlarca.

Upravlyayuşçiy: Yönetici, müdür, kâhya.

Urin: 1. Yer, mekân; 2. görev, vazife, mevki, makam.

Urinbasar: Yardımcı, muavin; vekî.

Urman: Orman.

Urmançılık: ormancılık.

Urnaştır-: Yerleştirmek.

Urtaça: Ortalama.

Urtakçılık : Ortakçılık.

Urtaklaş-: Ortaklaşmak, bölüşmek, paylaşmak.

Urtaklık: Ortaklık.

Utırgan: Bal bitmiş bal, şekerlenmiş bal.

Utızınçı: Otuzuncu.

Uylamyça: Önünü arkasını düşünmeden.

Uylap kara-: Düşünüp hayal edip bakma.

Uylap kara: Düşünüp hayal edip bakmak.

Uysu: Çukur yer, vadi.

Uzdır, ütker-: Kılımı kırk yarararak incelemek.

Uzgan: Geçmiş, geride kalmış.

Ü

Ücret: Azimli, sebatlı.

Ülem:	Ölüm.
Üşeş:	Bitme, çoğalma, artma.
Ütemle tovar:	Sürümlü mal.
Üten-:	Rica etmek, dilemek.
Üteneç:	Rica, dilek, yalvarma.
Üzang :	Şuur, bilinç.

V

Vakıyga:	Vakıa, hâdise, olay.
Valyuta:	Döviz.
Varis:	Vâris.
Varvar:	Barbar.
Veteran:	1.Gazi; 2. Emektar.
Vlasf:	İktidar, hâkimiyet, devlet teşkilâtı.

Y

Yabaga:	Yapağı; adara.
Yagay-:	Ufalanmak.
Yaxşılap:	İyice.
Yahşi gına:	Epeyce, iyi.
Yahşilik belen:	İyilikle.
Yahşilik:	İyilik.
Yaki:	Veya.
Yaktan:	Sol taraftan.
Yalğanma:	Eklenme.
Yalt-yolt karan- (kara-):	Çakmak çakmak gözler ile bakmak.
Yanvar:	Ocak (ay).
Yapon:	Japon.
Yarıy :	1. Yarıyor; 2. izin var, yasak değil; 3. olur.
Yasa-:	Manevra yapmak.
Yatıktır-:	Bıktırmak.
Yavız niyet belen:	Kötü niyet ile.
Yavız niyetle:	Kötü niyetli.

Yavız:	Çok kötü, saldırmak.
Yegerle:	1. İnatlı, cesaretli, dirençli; 2. Kapasiteli.
Yegermençe:	Yirminci.
Yegetlek:	Yiğitlik.
Yemlen-:	Güzellenmek, bezenmek, süslenmek.
Yeşelçe üsterüçe:	Sebze yetiştirici.
Yeşnep torgan çağı:	Yıldırım gibi olunan çağı, çok gayretli vakti.
Yılan:	Yılan.
Yodrikka irek bir-:	Yumruğa imkân vermek, dövmek.
Yogıntı yasa-:	Tesir etmek.
Yogıntı:	Tesir, etki.
Yogiş:	Bulaşma.
Yolkışlık:	Arsızlık, hayasızlık.
Yomışlı:	Görevli, memuriyetteki.
Yort-:	Yürütmek, sürdürmek.
Yort:	1. Ev; 2. vatan, devlet.
Yort-:	Plânlamak, tasarlamak.
Yort-cirsez kal:	Yersiz yurtsuz kalmak.
Yörtep al-:	(at) gezdirmek.
Yörtkeç:	Motor.
Yugal-:	Kaybolmak.
Yugalt- (yeşer-):	Yumağın ucunu gizlemek.
Yulga salın-:	Düzenlenmek.
Yuridik:	Hukukî, adlî.

Z

Zakaz:	Sipariş, rezervasyon.
Zakazlı:	Siparişli.
Zaklad:	Rehin.
Zakladka sal-:	Rehine vermek (koymak).
Zakon:	Kanun.
Zamançalık:	Çağdaşlık.
Zat:	1. Şey; 2. Kimse; 3. Kök, nesep, soy; 4 gr. Şahıs.

Zur:

Büyük.

BİBLİYOGRAFYA

- ❖ Akyol, Taha, “Din ve yenileme”
<http://www.milliyet.com.tr/2002/08/26/yazar/akyol.html>
[Ziyaret Tarihi: 10.01.2005]
- ❖ Alkaya, Ercan, “Mişer Tatarları”, Türkler Ansiklopedisi, C.20, Ankara 2002, s.58-63
- ❖ Alman Asıllı Rus Türkolog Wilhelm Radloff Kimdir?
<http://www.turkhaber.org/94.html> [Ziyaret Tarihi: 30.12.2004]
- ❖ Arat, Reşit Rahmeti, "Kazan", İslam Ansiklopedisi, Ankara 1970, s.505
- ❖ Arel, Ayda, İç Asya Tarihi, İletişim Yayınları İstanbul 2000
- ❖ Battaloğlu, Seyyid Abdullah, "Kazan Cumhuriyeti", Türk Yurdu S. 185 - 24, Ankara 1999, s.258-262
- ❖ Bozkurt, Fuat, Türklerin Dili, T.C. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, Ankara 1999
- ❖ Buran-Alkaya, Ahmet - Alkaya Ercan, Çağdaş Türk Lehçeleri, Elazığ 1999
- ❖ Caferoğlu, Ahmet, Türk Kavimleri, Enderun Kitapevi, İstanbul 1988
- ❖ Deliömeroğlu, Yakup, Tatarlar ve Tataristan.
- ❖ Devlet, Nadir, "Ruslaştırmada Kazan Türkleri Örneği", Türk Kültürü, S.XXI, Kazan 1983, s.237
- ❖ Devlet, Nadir, Çağdaş Türkiler (Büyük İslam Tarihi'ne Ek Cilt), Akçağ Yayınları, Ankara 1993, s.231-233

- ❖ Dış İlişkiler
Tataristan Cumhuriyeti
http://www.elele.gen.tr/dis_ilişkiler/_turk_dunyasi/tatar.html
[Ziyaret Tarihi: 30.12.2004]
- ❖ Nadir Devletin "Türk Dünyası" Adlı Eserinden
http://www.nihatyigidin.com/Türk_Dnya.htm [Ziyaret Tarihi: 30.12.2004]
- ❖ Devlet, Nadir, "Tataristan Cumhuriyeti", Türkler Ansiklopedisi, C.20, Ankara 2002, s.48-57
- ❖ Devlet, Nadir, "XX.Yüzyılda Tatarlar'da Milli kimlik Sorunu", Köstence Sempozyum Bildirisi, 17-20 Kasım 1994
- ❖ Dünde ve Bugünde İsmail Beğ Gaspıralı
<http://www.ismailgaspırali.org/ismailgaspırali/yazilar/devlet.htm>
- ❖ Er, M.Süreyya, Volga Tatarları, İletişim Yayınları, İstanbul 2000
- ❖ Ercilasun, Prof. Dr. Ahmet Bican, "Köktürkçe İle Tatar Türkçesi Arasındaki Benzerlikler", TKAE, Ankara 1996
- ❖ Gabain, A.Van, Eski Türkçenin Grameri, (Çeviren: Mehmet Akalın), TDK, Ankara 1995
- ❖ Ganiyev, Fuat - Rifkat Ehmetyanov - Helil Açıköz; "Tatarça-Törekçe Sözlük", İnsan Neşriyatı, Kazan-Meskev 1997
- ❖ İsmail Gaspıralı'nın Fikirleri
<http://www.İsmailgaspırali.org/ismailgaspırali/yazilar/abercilasun.htm>
[Ziyaret Tarihi: 30.12.2004]
- ❖ Kazan Tatar Türkleri www.aliakis.org[Ziyaret Tarihi: 30.12.2004]

- ❖ Kazan Tatarları
<http://www.sozluk.sourtimes.org/show.asp?t=kazan+tatarlari>
[Ziyaret Tarihi: 30.12.2004]
- ❖ Leysen, Şahin, “Rusya Federasyonu 2002 Nüfus Sayımı ve Rusya Federasyonu’ndaki Tatar Nüfusa Yansımaları”, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul 2002
- ❖ Maksudoğlu, Mehmet, “Vatan Kırım,Tatarlar Kimdir?”
<http://www.vatankirim.net/tarih/yazdir.asp?yazi=tarih>
[Ziyaret Tarihi: 10.01.2005]
- ❖ Minnegulov, Hatıyp, “Tatarlık İsam Bélen Köçle” (TürkiyeTürkçesine aktaran: Kalamamat Kulamashayev), İslam Dini ve Tatar Edebiyatı, İman Nuri, 1994, No:2 s.26-35
- ❖ Öner, Mustafa, “Bugünkü Tatar Şiiri İçin Bir örnek: Rikail Zeydulla”, Türk Kültür Dergisi S.374, (Haziran 1994), s.347-349
- ❖ Öner, Mustafa, Bugünkü Kıpçak Türkçesi, T.D.K Yayınları. Ankara 1998
- ❖ Öner, Mustafa, “İdil Tatarları”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi C.17, Tatar Edebiyatı I, T.C. Kültür Bakanlığı, Ankara 2001, s.13-61
- ❖ Özkan, Fatma, "XX. Yüzyılda Tatar Şiiri", Dil ve Edebiyat Dergisi, S.531 (Mart 1996), s. 1044-1080
- ❖ Özkan, Fatma, “Geçmişten Bugüne Tatar Edebiyatı”, Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, C.18,Tatar Edebiyatı II, T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.13-36

- ❖ Özkan, Mustafa, "Tatar Edebiyatı I", Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, C. 17, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001
- ❖ Özkan, Nevzat, Türk Dilinin Yurtları, Akçağ Yayınları, Ankara 2003
- ❖ Öztekten, Özkan, "Bugünkü Tatar Şiirinden Bir Örnek: Razil Veliyev", Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, S.6, Güz 1998, s.654-663
- ❖ Rüya Şehir Kazan
http:// www.turkhaer.org/64.html [Ziyaret Tarihi: 10.01.2005]
- ❖ Sosyal, Gün, "Türk-Tatar İlişkileri ve Türk Milliyetçiliği"
http://www.symposium27february2003.info/zila/presentation/t_turktatrel.htm
[Ziyaret Tarihi: 10.01.2005]
- ❖ Şahin, İyşen, "Rusya Federasyonu 2002 Nüfus Sayımı ve Rusya Federasyonu'ndaki Tatar Nüfusa Yansımaları"
http://www.symposium27february2003.info/zila/presentation/t_nufus_say.htm
- ❖ Şimşir, Bilal, Türk Yazı Devrimi, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1992
- ❖ Tarihten Geleceğe Türk Dili
http:// tdk.org.tr/tarihten.html
[Ziyaret Tarihi: 10.01.2005]
- ❖ Tataristan Cumhuriyeti'nin Latin Alfabesi Mücadelesi
http://www.symposium27february2003.info/zila/presentation/t_milkim.htm
<http://www.intertat.ru>
<http://www.azatlig.org>
[Ziyaret Tarihi: 10.01.2005]
- ❖ Tataristan Özerk Cumhuriyeti
<http://www.miliyet.com.tr/2002/08/26/yazar/akyol.html>

[Ziyaret Tarihi: 10.01.2005]

- ❖ Taymas, Abdullah, "Türklüğe ve Türkçülüğe Dair", Türk Yurdu XXVI, S.I (Ankara 1942), s.18
- ❖ Taymas, Abdullah, "Kazan Türkleri" , T.K.A.E Yayınları, Ankara 1996, s. 16-17
- ❖ Temir, Ahmet, "Kuzey Türkçesi", T.D.E.K Ç II, Ankara 1992
- ❖ Türkoğlu, İsmail ve söyleyemez, Orhan, "Yeni Tarihte yeni Edebiyat", Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, C. 19, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001
- ❖ Veliyev, Remzi, "Faciga", Tataristan Kitap Neşriyatı. Kazan, 1996
- ❖ Yiğit, Ali, "Türk Ülkeleri ve Türklerin Yaşadıkları Bölgelerin Coğrafyası", TİSAV, Elazığ. 2000
- ❖ Yüziyev, Nil, "Yeni Tarihte Yeni Edebiyat", Türkiye Dışındaki Türk Edebiyatları Antolojisi, C.19 Tatar Edebiyatı III, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara 2001, s.13-30
- ❖ Zaripova-Çetin, Çulpan, "Segiyt Remiev ve Nesimi", G.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, S.2 Muğla 2004, s.1-6

ÖZGEÇMİŞ

Selda TURHAN ARSLAN, 1980 yılında Bingöl'de doğdu. İlk ve orta öğrenimini Bingöl'de tamamladı. 2002 yılında Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nden mezun oldu. Aynı yıl Bingöl'de Türk Dili ve Edebiyatı öğretmeni olarak meslek hayatına başladı. 2004 yılında Fırat Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümünde yüksek lisans öğrenimine başladı. Evli olup bir kız çocuğu annesidir.